

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 23

Київ – 2014

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 23: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. — 330 с.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 5 від 27 травня 2014 р.*

Збірник наукових праць присвячено висвітленню участі України у зв'язках з країнами зарубіжжя, актуальних питань міжнародних відносин і зовнішньої політики провідних держав Європи і США, а також окремим методологічним та історіографічним проблемам історичної науки.

Редакційна колегія:

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*);

Н.В. Кривець, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

М.М. Варварцев, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

І.І. Вовканич, доктор історичних наук, професор, Ужгородський національний університет;

Мар'ян Гайдош, кандидат історичних наук, Інститут суспільних наук Словацької академії наук (Кошице, Словацька Республіка);

О.М. Горенко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України;

Л.О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

О.Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

О.О. Маврін, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України;

А.Ю. Мартинов, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України;

Ренато Різаліті, ординарний професор, Флорентійський університет (Італійська Республіка);

О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

В.Є. Снапковський, доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет (Мінськ, Республіка Білорусь).

Рецензенти: **В.М. Даниленко**, член-кореспондент НАН України,

доктор історичних наук, професор;

І.В. Жалоба, доктор історичних наук, професор.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.

Серія КВ № 6938

04.02.2003 р.

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки». — (Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1-05/3 // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 5).

© Інститут історії України НАН України

© Автори

Адреса редакції: вул. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +380(44)279-87-04, факс +380(44) 279-63-62, e-mail:vsesvit_vid@mail.ru

International Relations of Ukraine: scientific searches and findings — 23 Ed.:
Interagency collected scientific papers / Executive Editor S.V. Vidnians'ky. — K.:
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2014. — 330 p.

*Approved for publication by the Scientific senate of the Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine, protocol № 5, 27 may 2014*

The collection of scientific papers is devoted to coverage of Ukraine's participation in international relations with foreign countries, topical issues of international relations and foreign policies of the major countries in Europe and the U.S., as well as a separate methodological and historiographical issues of historical science.

Editorial board:

S.V. Vidniansky, doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Editor*);

N.V. Kryvets', candidate of history, senior researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Secretary*);

M.M. Varvartsev, doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

I.I. Vovkanych, doctor of history, professor, Transcarpathian State University;

Marian Gajdos, candidate of history, Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences (Kosice, Slovak Republic);

O.M. Gorenko, candidate of history, senior researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

L.O. Zaschkil'nyak, doctor of history, professor, Ivan Franko National University of Lviv;

O.E. Lysenko, doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.A. Mavrin, candidate of history, senior researcher, M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.Yu. Martynov, doctor of history, senior researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Renato Risaliti, professor, University of Florence (Italy);

O.S. Rubliov, doctor of history, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

V.E. Snapkovsky, doctor of history, professor, Belarusian State University (Minsk, Belarus).

Reviewers: **V.M. Danilenko**, Corresponding Member of NAS of Ukraine, doctor of history, professor;

I.V. Zhaloba, doctor of history, professor.

Certificate about governmental registration of publishing means of mass information
Series "KV" № 6938 04.02.2003

The collected scientific articles are registered by the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine as professional scientific publication in «Historical Sciences». — (Decree of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine, April 14, 2010 as entry № 1-05/3 // Bulletin of Higher Attestation Commission of Ukraine. — 2010. — № 5).

© Institute of History of Ukraine
of the NAS of Ukraine

© Authors

Address of the editorial office: 4, M. Hrushevs'koho, office 500, Kyiv, Ukraine, 01001.
Tel. +380(44)279-87-04, fax +380(44)279-63-62, e-mail: vsesvit_vid@mail.ru

ЗМІСТ

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

<i>Степан Віднянський.</i> Велика війна 1914–1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі	9
<i>Оксана Черевко.</i> Шарль де Голль — солдат двох світових воєн	36

УКРАЇНА І СВІТ

<i>Оксана Іваненко.</i> Культурно-освітній розвиток греків на теренах Київського навчального округу (XIX — початок XX ст.)	50
<i>Наталія Кривець.</i> З історії українсько-німецьких музичних зв'язків у XIX ст.	67
<i>Микола Варварцев.</i> Шевченко в Італії: від перших відгуків до видання збірника творів (до 200-ліття від дня народження Т.Г. Шевченка).....	84
<i>Руслан Сіромський.</i> Дискусії про політичний статус Української РСР під час проведення Експо-67 у Монреалі.....	110

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

<i>Вячеслав Ціватий.</i> Гуманізм та інститути дипломатії у Франції доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.)	123
<i>Михайло Тюкалов.</i> Велика Британія та проблеми перебудови Близького Сходу в контексті «східного питання» (20-ті рр. XX ст.).....	133
<i>Віталій Мікеладзе.</i> Відносини між США та їх союзниками по НАТО в галузі європейської безпеки (1958–1961 рр.)	146
<i>Ольга Мітькіна.</i> Постколоніальна політика Франції: від Французького союзу до Агентства культурного й технічного співробітництва (1945–1970 рр.)	171
<i>Андрій Мартинов.</i> Зовнішня політика ФРН за часів другої «великої коаліції»: основні напрями і результати (2005–2009 рр.).....	192
<i>Владимир Снапковський.</i> Внешня політика Республіки Беларусь (общая характеристика)	210

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

<i>Олег Горенко.</i> Комунікативна стратегія ЄС і проблеми української європеїзації ...	240
<i>Костянтин Бацак.</i> Джованні Казаретто: листи про наукову експедицію до Криму й Південного Подністрів'я (1836 р.)	260

Владислава Піскіжова. Висвітлення питань благодійництва громадськості Наддніпрянської України під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на сторінках газети «Киевлянин».....	278
Ганна Харлан. Українська історіографія східноєвропейської політики ФРН (1991–2013 рр).....	295
Степан Віднянський, Іван Боровець. Український вимір словацької історії (рецензія на книгу: Пугач Е.П. История Словакии. — Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2013. — 344 с.).....	313
Олена Гуменюк. «Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі — минуле і сучасність» (рецензія на журнал).....	324
Відомості про авторів	328

CONTENTS

ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE FIRST WORLD WAR

- Stepan Vidnians'ky.* The Great War of 1914–1918 and the problem of national state in Central and Eastern Europe 9
- Oksana Cherevko.* Sharl de Goll — the soldier of Two World Wars..... 36

UKRAINE AND THE WORLD

- Oksana Ivanenko.* Cultural and educational development of Greeks on the territory of the Kyiv educational district (the nineteenth — the early twentieth centuries)..... 50
- Natalia Kryvets.* From the history of Ukrainian-German musical relations in the nineteenth century..... 67
- Mykola Varvartsev.* Shevchenko in Italy: from the first reviews to the publication of the collection of works (to the 200th anniversary of the birth of Taras Shevchenko)..... 84
- Ruslan Siromsky.* Discussion of the political status of Ukrainian SSR during EXPO-67 in Montreal 110

INTERNATIONAL RELATIONS AND FOREIGN POLICY

- Viacheslav Tsivatyi.* The Humanism and the Diplomacy Institutions on France at the Early Modern Period (XVI–XVIII centuries)..... 123
- Mykchaylo Tyukalov.* Great Britain and the adjustment problems of the Middle East in the context of the «Eastern Question» (20-th years of the twentieth century)..... 133
- Vitaly Mikeladze.* Relations between the U.S. and its NATO allies in the field of European security (1958–1961) 146
- Olga Mitkina.* Postcolonial politics of France: from the French Union to the Agency of cultural and technical cooperation (1945–1970) 171
- Andriy Martynov.* The foreign policy of Germany during the Second «big coalition»: main trends and results (2005–2009)..... 192
- Vladimir Snapkovsky.* The foreign policy of the Republic of Belarus (general characteristic) 210

ISSUES OF METHODOLOGY, SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

- Oleg Horenko.* Communicative strategy of EU and the crisis of realizing European principles in Ukraine 240
- Constantine Batsak.* Giovanni Caretta: letters of a scientific expedition to the Crimea and Southern Transnistria (1836) 260

<i>Vladislava Piskizhova.</i> Explanation of the public charity of Dnieper Ukraine during the Russian-Turkish war of 1877–1878 the newspaper «Kyivlyanyn»	278
<i>Anna Kharlan.</i> Ukrainian Historiography of Eastern European politics of Germany (1991–2013)	295
<i>Stepan Vidnians'ky, Ivan Borovets.</i> The ukrainian dimension of Slovaks history (review of the book Пугач Е.П. История Словакии. — Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2013. — 344 с.).....	313
<i>Olena Gumeniuk.</i> Review. Issue «Above Dnipro and Wisla. Ukraine and Poland in the European context — past and modernity».....	324
<i>Information about authors</i>	328

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Степан Віднянський

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918 РОКІВ І ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

У статті розглядається вплив Першої світової війни на активізацію національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи, формування ідеологій національного державотворення і спільні риси та особливості державного будівництва в регіоні, зокрема в Чехословаччині, у міжвоєнний період.

***Ключові слова:** Перша світова війна, Центрально-Східна Європа, національно-визвольна боротьба, становлення національних держав.*

Закінчення Першої світової війни (1914–1918 рр.), що була законо-
мірним наслідком загострення суперечностей між державами Європи, але
й водночас стала проявом міжнаціональних, соціальних та інших внут-
рішніх проблем у європейському суспільстві, духовної та моральної
кризи світової цивілізації, підводило ризику під усім довоєнним роз-
витком людства, яке ще під час неї розпочало пошук дійових засобів
розв'язання своїх найболючіших проблем. Велика війна довела єдність та
взаємозалежність світової цивілізації й започаткувала докорінні зміни в
економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, куль-
турі, а також у свідомості й поведінці людей та поклала початок новітній
історії людства.

Розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, а також поява
на цих руїнах самостійних держав і нове співвідношення сил на міжна-
родній арені як головні політичні наслідки світової війни не тільки сут-
тєво змінили геополітичну мапу європейського континенту, а й принесли
надії на новий устрій післявоєнної Європи на засадах національної
рівноправності й мирного співжиття народів, демократизації та гумані-
зації європейського суспільства. Утім, на жаль, ці надії виснажених вій-
ною мільйонів людей так і залишилися нездійсненими. Якщо 1918–
1919 роки здавалися початком ери демократії в Європі, то невдовзі

ситуація змінилася на протилежне: незабаром на Старому континенті запанували авторитарні, тоталітарні режими, які через двадцять років, ще за життя учасників Першої світової війни, увергнули народи у нову, Другу світову війну (1939–1945 рр.), ще страшнішу й жорстокішу за попередницю.

Причини такого розвитку історичних подій треба шукати насамперед у недосконалості Версальської системи післявоєнного устрою Європи і міжнародних відносин, що склалася внаслідок рішень Паризької мирної конференції держав-переможниць у Першій світовій війні, у невдоволенні та обуренні переможених і морально принижених країн і народів довільним перекроюванням європейської мапи під багато в чому лицемірним й нереальним, як виявилось, гаслом права націй на самовизначення, а також у жахливому матеріальному становищі народних мас, яке багаторазово погіршилося на межі 1920–1930-х років унаслідок першої світової економічної кризи.

Перша світова війна, насамперед, спричинила серйозні політичні, економічні й територіальні зміни у багатьох регіонах світу, насамперед у Європі — основному театрі воєнних дій. Щодо політичної мапи світу, то вона змінювалася на очах. Ще під час перебігу війни не витримав її випробувань державно-політичний устрій Австро-Угорщини, Німеччини, Російської і Османської імперій. Імперії Габсбургів, Гогенцоллернів, Романових та турецьких султанів розпалися і перестали існувати. Загалом війна і революції у ряді європейських країн спричинили крах монархій: із 41 правлячої династії в Європі напередодні війни після її завершення залишилося лише 17. На їх уламках у результаті переростання національно-визвольних рухів поневолених народів у національно-демократичні революції постали нові держави — Польська Республіка, Чехословацька Республіка, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, про свою незалежність заявили Українська Народна Республіка і Західно-Українська Народна Республіка, суттєво змінилися кордони й етнічний склад населення Румунії, а також частково Болгарії. Отже, Перша світова війна прискорила та загострила процес становлення національної державності народів Центрально-Східної Європи, який був проявом закономірності суспільно-політичних подій, історичної зумовленості їх нового відродження.

Зокрема, розпад Австро-Угорської монархії знаменував собою початок нової сторінки історії для багатьох її народів, які стали на шлях самостійного розвитку. Нагадаємо, що напередодні Першої світової війни Австро-Угорщина була другою за територією (676545 км²) і третьою за населенням (понад 51 млн. чол.) державою Європи, до складу якої, крім

власне австрійських та угорських земель, входили Чехія, Моравія, Сілезія, Гарц, Далмація, Крайна, Істрія, Трієст, Трансільванія, Хорватія, Славонія, Банат, Словаччина, порт Фіуме, а також західноукраїнські землі — Галичина, Буковина та Угорська Русь (Закарпаття). За переписом населення 1910 р. у монархії проживали представники близько 30 націй та народностей, найчисельнішими з яких були: німці (12 млн.), угорці (10 млн.), чехи (6,5 млн.), поляки (5 млн.), хорвати і серби (3,5 млн.), румуни (понад 3 млн.), словаки (2 млн.), словенці (1,2 млн.). Українці (істор. назва — русини) склали до 8% населення монархії — понад 4 млн. чол., у т.ч. понад 3,5 млн. галичан і буковинців — у Австрії, та близько 0,5 млн. закарпатців — в Угорщині¹. Отже, так звані панівні нації — німці й угорці — разом склали лише близько 44% населення Австро-Угорщини, тоді як «підвладні народи», зокрема слов'яни (45%) і румуни (6%), становили більшість населення монархії — понад 51%.

У складі багатонаціональної Австро-Угорської монархії лише Хорватія і Славонія мали окремих сейм, а Галичина, Буковина та Чехія — обмежений автономний статус. Лише на південному сході Європи існували національні держави — Греція, Румунія, Сербія, Болгарія і маленька Чорногорія. Національно-визвольні рухи в Центрально-Східній Європі ще з середини ХІХ ст. були важливим фактором політичного життя в цьому регіоні Європи, втім до воєнно-політичних катастроф у ході Першої світової війни пригноблені народи в складі трьох імперій не могли розраховувати на державну незалежність. Окрім того, Центрально-Східна Європа була з етнічного боку надто строкатою, аби сформувати чіткі та життєздатні національні держави, що, до речі, підтвердив міжвоєнний розвиток новопосталих тут країн. Отже, принцип націоналізму був хоча і потужним, але досить сумнівним важелем для політичної реорганізації цієї частини Європи.

У цьому треба шукати й пояснення того факту, що значна частина представників національно-визвольного руху пригноблених народів регіону напередодні й на початку війни виступала з лояльними заявами. Наприклад, у підросійській Україні С. Петлюра, редактор журналу «Українська жизнь», 30 липня 1914 р. написав статтю-відозву «Війна і українці», де доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Російською державою, хоча й висловлював надію, що в майбутньому ставлення російської влади до українців зміниться, і взагалі українське питання буде поставлене на порядок денний. А політичні сили, які репрезентували інтереси українців, що проживали в межах імперії Габсбургів (засновані на початку серпня 1914 р. Головна Українська Рада на чолі з К. Левицьким і Союз визволення України), обрали австро-німецьку орієнтацію. Зокрема, Д. Донцов пропонував пов'язати геополітичне

майбутнє України з Німеччиною та Австро-Угорщиною, закликаючи напередодні очевидного конфлікту цих держав з Росією та її союзниками (у разі поразки останніх) до створення в межах Австрійської імперії «Українського коронного краю». Утворений у жовтні 1914 р. Польський національний комітет на чолі з Р. Дмовським, у свою чергу, підтримав маніфест від 14 серпня 1914 р. головнокомандувача російських військ, адресований до поляків, котрий проголошував наміри об'єднати всі польські землі під скіпетром царя з наданням їм «самоуправління». У той же час лояльну позицію стосовно Німеччини з початку війни зайняли польські представники Сілезії, Познаньщини і Помор'я, а прибічники австро-німецької орієнтації в Галичині і Кракові (В. Вітос, В. Сікорський, Ю. Пілсудський) ще в серпні створили Головний національний комітет, який поставив собі за мету об'єднання Королівства Польського з Галичиною під владою Габсбургів. Про лояльність до імператора і австрійського уряду в перші дні війни заявили і представники чеських політичних партій, включаючи соціал-демократів і соціалістів, хоча існувало і доволі впливове русофільське угруповання на чолі з К. Крамаржем, В. Клофачем та інш. Те ж саме зробили представники словацьких партій і угруповань, які на чолі з аграрієм М. Годжею через пресу заявили про вірність Габсбургам і підтримку війни до переможного кінця. Щодо південних слов'ян, то у 1914 р. більшість з них не уявляли себе поза Габсбурзькою монархією: переважна більшість політичних партій Хорватії, Словенії, Долмації, Боснії та Герцеговини теж демонстрували свою відданість імперії, і лише невелика частина політичних діячів південно-слов'янських областей Австро-Угорщини від самого початку війни зробила ставку на перемогу Антанти (деякі з них вимушені були емігрувати за кордон)².

Центрально-Східна Європа від найдавнішого часу знаходилася на перехресті цивілізаційних впливів між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем, але й водночас була місцем зіткнення й суперництва різних народів і держав. Специфіка географічного розташування регіону в центрі Європейського континенту, його геополітичне й стратегічне положення, природні багатства та родючі землі обумовлювали завжди постійний і підвищений інтерес до нього провідних держав світу. А загострення суперечностей між країнами центрально-східноєвропейського регіону, міжнаціональні протиріччя та бездержавність багатьох його народів напередодні Першої світової війни робили цей регіон важливим об'єктом міжнародної політики провідних держав. Не випадково Центрально-Східна Європа стала не тільки головним театром воєнних дій, а по суті й головною причиною і предметом світової війни, адже практично усі її учасники мали свої інтереси, цілі та плани в цьому регіоні³.

Важливо відзначити, що аж до останнього року війни союзники не бажали розвалу Габсбурзької імперії, яка уявлялася оплотом стабільності в Центрально-Східній Європі. Метою Заходу був не розвал, а реформування Австро-Угорщини. У західних столицях намагалися за будь-яку ціну укласти сепаратний мир з Віднем. На роль посередника у переговорах претендували тоді нейтральні США в особі президента В. Вільсона. Така зовнішньополітична тактика була частиною американської стратегії «мир без перемоги». Лінія на укладення сепаратного миру з Віднем ще більше посилилася з кінця 1916 р., коли воюючі держави, відгукнувшись на заклик президента Вільсона, виступили із заявами про власні воєнно-політичні цілі у війні. Навіть після оголошення США війни Німеччині (квітень 1917 р.), а згодом Австро-Угорщині (грудень 1917 р.) союзники не полишали дипломатичних зусиль, спрямованих на відрив Відня від Берліна. Але після відмови Габсбургів укласти сепаратний мир і під впливом революційних подій 1917 р. у Росії політика союзників щодо Австро-Угорщини зазнала змін: вони почали заохочувати національно-визвольні рухи пригноблених народів імперії і зробили їх самовизначення «метою війни».

На розвиток національно-визвольного руху народів Центрально-Східної Європи особливий вплив мала насамперед Лютнева революція в Росії, яка продемонструвала реальну можливість падіння деспотичного монархічного режиму, що здавався непохитним. Крах однієї з наймогутніших імперій здійснив величезний вплив на всі прошарки населення Центрально-Східної Європи, викликав надії у пригноблених народів на своє визволення і спонукав їх до політичної активності.

За розвитком подій у революційній Росії уважно стежили польські, чеські, словацькі, південнослов'янські діячі національно-визвольного руху як на батьківщині, так і в еміграції, вбачаючи в особі Тимчасового уряду свого політичного союзника, особливо після того, як він в опублікованій у березні 1917 р. відозві висловився за «відновлення незалежності Польської держави». Позиція Тимчасового уряду знайшла схвалення у союзників, однак французький уряд, наприклад, через неясність відносно розвитку ситуації в Росії постарався забезпечити собі надійну позицію у розв'язанні польського питання і сприяв створенню в червні 1917 р. польських збройних сил у Франції для використання їх на Західному фронті. Тимчасовий уряд, у свою чергу, дав згоду на створення чехо-словацьких легіонів у Росії, за що активно взялася створена Т. Масариком у березні 1917 р. філія Чехословацької національної ради в Росії. У цей же час посилювався національно-визвольний рух південнослов'янських народів і розпочався процес консолідації політичних сил в еміграції з метою створення єдиної південнослов'янської держави.

Жовтнева революція в Росії, заклик більшовицького вождя В. Леніна до національного самовизначення викликали, з одного боку, активізацію національно-визвольних зусиль пригноблених народів Центрально-Східної Європи, наростання хвилі вимог «права націй на самовизначення» в їх середовищі, а з іншого — посилення підтримки національно-визвольного руху народів регіону з боку держав Антанти, що вбачали в ньому альтернативу соціалістичній революції. Адже більшовицькі ідеологи виступили з планами соціалістичного переустрою Європи і розглядали, зокрема, можливість трансформації Габсбурзької монархії у соціалістичну федерацію. Причому головною метою Леніна було не стільки національне самовизначення, скільки створення у регіоні могутньої, зорієнтованої на радянську Росію регіональної держави.

Багато в чому саме ці більшовицькі плани, а також дезінтеграційні процеси в багатонаціональній Дунайській монархії (прагнення чехів і словаків утворити свої держави, що входили б до Австро-Угорщини на правах федерації і користувалися б рівними правами зі всіма іншими націями, наміри словенців, хорватів і сербів щодо створення повністю незалежної Югославії, бажання українців позбавитися польського впливу тощо), що посилювалися і загрожували самому її існуванню, прискорили появу свого роду альтернативної мирної програми США, більш відомої як «14 пунктів президента Вільсона», оприлюдненої 8 січня 1918 р.

Безпосередньо проблем народів Центрально-Східної Європи, зокрема Австро-Угорщини, стосувалися десятий та одинадцятий пункти програми Вільсона, що були, до речі, достатньо розпливчастими й могли трактуватися по-різному. Виступаючи й надалі проти дезінтеграції монархії як геополітичного цілого, США водночас вимагали у десятому пункті надання народам Австро-Угорщини «найвільнішої можливості автономного розвитку». У пункті одинадцятому говорилося: «Румунія, Сербія і Чорногорія мають бути звільнені; окуповані території відновлені; Сербія має здобути вільний і безпечний вихід до моря» (останнє суперечило планам збереження Австро-Угорщини та зачіпало інтереси італійців). Далі йшлося про кордони балканських держав, які повинні формуватися згідно з «історично усталеними лініями та принципами національності». Лише тринадцятий пункт чітко гарантував відновлення незалежної Польської держави, яка «повинна бути створена із долученням до неї територій з виключно польським населенням».

Отже, багатонаціональній Габсбурзькій монархії союзниками немовби надавався шанс для реформування на ліберальних федеративних засадах. У Відні, однак, упродовж першої половини 1918 р. так і не зуміли використати миротворчий потенціал 14 пунктів президента Вільсона, що не виключав можливості збереження цілісності Австро-Угорщини у межах

«спадкових» провінцій з метою хоча б частково тримати складну політичну ситуацію в регіоні під контролем і використання, зокрема, Дунайської федерації у вигляді буферу, з одного боку, проти Німеччини, з іншого — проти більшовицької Росії та «червоної хвилі», що загрожувала Центрально-Східній Європі. Пов'язані з Брестським миром тимчасові успіхи на Сході і сподівання перемогти держави Антанти на Західному й Південному фронтах стали своєрідною Пірровою перемогою, які не дали змоги Габсбургам реалістично оцінити ситуацію. Більше того, у Відні опинилися перед суворою необхідністю відповідати на активний психологічно-пропагандистський наступ держав Антанти, який у поєднанні з революційною пропагандою більшовиків завдавав непоправної шкоди послабленій у виснажливих битвах цісарській армії.

Слід відзначити, що подібна тактика союзної дипломатії (14 пунктів Вільсона та їх різне розуміння й тлумачення західними політиками) дещо дезорієнтувала опозиційні Габсбургам політичні сили в середовищі пригноблених народів імперії та еміграції з її слов'янських земель. Зокрема, мирні заяви керівників союзних держав щодо майбутньої політики в австро-угорському питанні суттєво порушували великосербські плани, радикальні наміри чеських і словацьких політиків, а також зачіпали інтереси союзників по Антанті — Італії та Румунії, які відповідно претендували на суміжні області монархії. Але поряд з усе більшим послабленням монархії Габсбургів у ході війни наростав національно-визвольний рух пригноблених нею народів, посилювалася активність і вплив на західних політиків й громадськість їх емігрантських осередків. У Англії, наприклад, вони користувалися дієвою підтримкою слав'янофільського лоббі на чолі з професором Р.У. Сетоном-Вотсоном та його журналом «Нова Європа», які з успіхом наполягали на поділі Австро-Угорщини та на утворенні нових етнічних держав.

За таких умов, починаючи з середини 1918 р., у Вашингтоні, як і в інших столицях країн Антанти, вирішили зробити остаточну ставку у боротьбі в Центрально-Східній Європі на політиків-емігрантів зі слов'янських земель Австро-Угорщини, намагаючись спочатку послабити суперника, а згодом завдати йому руйнівного геополітичного удару. Вже 3 липня 1918 р. Антанта виступила із заявою про підтримку утворення об'єднаної незалежної Польщі та про «найглибші симпатії до визвольних змагань чехословаків і південнослов'ян», визнавши їх пригнобленими націями, що ведуть боротьбу за здобуття свободи й незалежності. Багатьом слав'янським та балканським політикам у вигнанні на Заході роздавалися аванси й обіцянки (чимало з них були або несумісні, або нереальні) замість їхнього супротиву «німецькому імперіалізму». США, зокрема, тоді взяли курс на контрольований розпад Австро-Угорщини, і з

цією метою президент Вільсон та його радники неодноразово зустрічалися з представниками польської, чехословацької та південнослов'янської еміграції на Заході — І. Падеревським, Т.Г. Масариком, А. Трумбичем, які виступали за радикальне вирішення австро-угорської проблеми. Наприклад, 8 квітня 1918 р. у Римі зібрався Конгрес поневолених народів Австро-Угорщини, представники яких заявили про небажання жити далі в складі монархії і вимагали державної самостійності. Цікаво відзначити, що Українська парламентська репрезентація у Відні на чолі з Є. Петрушевичем виявилася єдиною політичною силою серед представників поневолених народів, що підтримала маніфест імператора Карла IV від 16 жовтня 1918 р. про наміри перетворення «двоєдиної держави» на багатонаціональну федерацію, сподіваючись на утворення українського коронного краю в Австрії.

Тому не дивно, що коли 27 жовтня 1918 р. Австро-Угорщина нарешті звернулася до В. Вільсона з проханням про перемир'я на основі його «14 пунктів», президент США відповів, що ситуація змінилася і зараз однією лише автономією вже не обійтись⁴. І це було дійсно так, адже на той час в монархії вже почався хаотичний процес розпаду: національно-визвольні рухи переросли в демократичні революції. На середину жовтня практично всі народи Габсбурзької монархії створили свої національні ради, які з офіційної згоди Антанти проголосили їх незалежність. Зокрема, вже 11 жовтня про створення своєї держави заявили поляки. 27 жовтня 1918 р. Румунська Національна Рада Буковини заявила про розрив з монархією і висловила за об'єднання всієї Буковини з рештою румунських земель у єдину національну державу. 28 жовтня Чеська Національна Рада в Празі проголосила себе Тимчасовим урядом Чехословаччини, а два дні потому Словацька Народна Рада оголосила про державну незалежність і приєднання до Чехії. 29 жовтня Народне віче Хорватії також повідомило про розрив відносин із Австро-Угорщиною та входження Хорватії у державне об'єднання сербів, хорватів і словенців, і 1 листопада було засновано Королівство сербів, хорватів і словенців. 31 жовтня відбулася буржуазно-демократична революція в Угорщині (т. зв. «революція айстр»), яка 16 листопада стала республікою. 12 листопада у Відні тимчасові національні збори одногосно проголосили Німецько-Австрійську республіку. 13 листопада українці Галичини проголосили утворення Західно-Української Народної Республіки. 16 листопада було проголошено утворення незалежної Польської держави. 20 листопада було проголошено створення незалежної держави Румунії. 1 грудня 1918 р. Великі Національні збори Трансільванії заявили про приєднання до Румунії. По суті, як констатував відомий історик австрійської революції 1918 р. О. Бауер, «від 28 до 31 жовтня... закінчився

процес розпаду Габсбурзької монархії. Протягом цих чотирьох днів розвалилася на фронті армія, в тилу державною владою оволоділи нові національні уряди»⁵.

Отже, насамперед через воєнну поразку у Першій світовій війні дезінтеграційні процеси в імперії досягли апогею, і Австро-Угорська монархія розпалась. Останній міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін з приводу цієї історичної події у своїх мемуарах із сумом писав: «Не можу сказати, яким чином відбувся б розпад монархії, якщо б нам вдалося уникнути війни. Очевидно, не так жахливо, як це трапилося внаслідок теперішньої війни. Очевидно, повільніше і напевно без того, щоби вир війни поглинув разом із нами увесь світ. Ми змушені були загинути. Яким чином — могли обрати самі. Ми вибрали найжахливіший спосіб»⁶.

Водночас розпад Австро-Угорської монархії знаменував собою початок нової сторінки історії для багатьох її народів, які стали на шлях самостійного розвитку, що супроводжувався складними процесами національного державотворення. Адже за Версальською системою договорів, укладених на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр., відбувся такий переділ кордонів у Центрально-Східній Європі, що у багатьох державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди у більшості випадків не з власної волі (17 млн чоловік опинилися на землях не своїх держав). Розраховувати на підтримку Версальської системи та процесів державотворення в новостворених країнах цими народами навряд чи доводилося. Через ці обставини хвиля шовінізму й націоналізму, піднята Першою світовою війною, не вщухала, тепер її силу підтримувало почуття національного приниження, особливо серед угорців і німців, які відверто марили про ревізію мирних договорів. Під час їх укладання було допущено стільки незадовільних компромісів, що не лише переможені, але й колишні союзники були вкрай невдоволені окремими умовами договорів. І все ж таки, паризькі миротворці, зокрема В. Вільсон, покладали великі надії на Лігу Націй (1919–1946 рр.), Статут якої за наполяганням президента США став складовою Версальського мирного договору.

Утім, як засвідчили подальші історичні події у міжнародному житті, Ліга Націй так і не виправдала надії, що покладалися на неї. І мабуть важко не погодитися з висновком відомого англійського історика Дж. Гренвілла про те, що «у 1919 р. у Парижі так і не було закладено міцний фундамент миру. Можливо, було б занадто нереалістичним очікувати інших результатів»⁷. Ще більш категоричним щодо оцінки рішень Паризької мирної конференції був австрійський історик Еріх Цольнер, який у своїй «Історії Австрії» писав: «За важких післявоєнних умов, коли

державні мужі союзників знаходилися під тиском націоналістично налаштованої громадськості, сп'янілої від перемоги, годі було уповати на делікатне рішення. Однак багато в чому відповідальним політикам держав-переможниць забракло елементарної розважливості, чи пак доброї волі. Сумнозвісна роль їхніх наукових чи псевдонаукових експертів, що керувалися більше симпатією до народів-фаворитів, ніж прагненням до об'єктивності. Наслідком була низка хибних рішень з територіальних питань... Що ж стосується дунайського простору, то псевдонаціональні держави, які виникли 1918 року, в загрозливу годину виявилися далекі беззахиснішими, ніж стара дунайська монархія з усіма її вадами»⁸. Унаслідок цього створений на Паризькій мирній конференції міжнародний порядок був внутрішньо суперечливим та провокував переможені країни на реванш і радикальний перегляд результатів Першої світової війни.

Взагалі, що стосується території колишньої імперії Габсбургів, то мабуть не було іншого такого регіону світу, де так важко було б утілити в життя ідеї Вудро Вільсона про національне самовизначення й кордони за національною ознакою. На Балканах, наприклад, не існувало чітко визначених національних кордонів, однак були національні меншини — в основному з числа слов'янських народів. Після тієї поразки, якої зазнали панівні нації — австрійці та угорці — сталося так, що не слов'яни, а німці, угорці, австрійці і навіть румуни та італійці стали національними меншинами в тих країнах, що утворилися на території колишньої імперії.

У Парижі союзники у відповідності до концепції «контрольованого розпаду Австро-Угорщини» намагалися видозмінити країни Центральної Європи таким чином, щоби були встановлені найбільш справедливі кордони, що забезпечували б права національних меншин (на жаль, ця норма мирних договорів поширювалася лише на нові держави), а також накладені так звані штрафні санкції на угорців та австрійців. Зокрема, «Республіка Австрія» (назва згідно з Сен-Жерменським договором. — *Авт.*) перетворилася на маленьку державу з населенням у 6,5 млн. осіб. Відповідно до мирного договору, як вже відзначалося, їй заборонялося вступати у союз з Німеччиною.

Утім, принцип національного самовизначення постійно порушувався переможцями стосовно переможених. Зокрема, італійцям було обіцяно природний кордон, що проходив по перевалу Бреннера, хоча при цьому майже чверть мільйона німецькомовних тірольців опинилися в складі Італії. Нова Чехословацька держава дістала «історичні» кордони, у межах яких у її складі опинилася Богемія й 3,5 млн. німецькомовних австрійців. Крім того, Чехословаччина і Польща, а також Румунія, поділили між собою тих українців, які проживали у Західній Україні.

Угорщина була урізана до тих областей, що їх залюднювали переважно угорці. Відтак вона перетворилася на невелику національну державу з населенням у 7,6 млн. осіб. Натомість 3,2 млн. угорців опинилися у складі Чехословаччини, Румунії і КСХС, перетворившись на етнічні меншини, хоча продовжували жити компактними колоніями і підтримувати зв'язки з батьківщиною. Звичайно, Угорщина активно протестувала проти таких умов мирного договору, вимагаючи їхнього перегляду. «У той день, — пише з цього приводу відомий угорський історик Ласло Контлер, — коли був підписаний Тріанонський договір, сотні тисяч протестуючих громадян вийшли на вулиці Будапешта. Цей день перетворився на кошмар, який завжди переслідував свідомість і пам'ять угорців. Самі масштаби втрат не було з чим навіть порівнювати, хіба що з турецькими завоюваннями у XVI ст., причому грабіж цей тепер обкладався різного роду сумнівною аргументацією, нібито покликаною його виправдати, що лише ще більше озлоблювала серця угорців»⁹. Ці цілком природні національні дезидерати викликали серйозне занепокоєння сусідів — Румунії, Чехословаччини та Югославії, які невдовзі, у 1920 р., утворили оборонний союз — т. зв. Малу Антанту для протистояння, зокрема, угорському ревізіонізму щодо несправедливих кордонів.

До вад Версальської системи післявоєнних міжнародних відносин можна віднести і той факт, що поза нею залишилася Росія, що стало значним дестабілізуючим чинником у Європі. Для держав Антанти більшовицька Росія була насамперед зрадницею, яка уклала сепаратний мир із ворогом. До того ж незаконне захоплення влади більшовиками та їхні претензії на світове панування під інтернаціоналістськими гаслами викликали у країнах Антанти ворожість, що спричинило збройну інтервенцію на терени колишньої імперії Романових (1918–1920 рр.), а після її провалу — міжнародну ізоляцію радянської Росії. У свою чергу, прибічники світової революції — російські більшовики — вкрай негативно оцінювали нову систему міжнародних відносин.

Недосконалість і несправедливість Версальської системи договорів 1919–1920 рр. засвідчує й та обставина, що окремі нації, насамперед українців, паризькі миротворці позбавили шансів і можливості утворити свої держави — бодай на частині національної території.

Щодо українців, то по відношенню до них це було, мабуть, особливо несправедливо. По-перше, не маючи на початок світової війни своєї державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у ній особливо відчутних втрат, оскільки воєнні дії велися практично на всій території України. До того ж, українці воювали по обидва боки ворогуючих, змушені були вбивати один одного, воюючи за імперії, які ігнорували українські національні інтереси. Наддніпрянська Україна, де

проживало близько 25 млн. українців, дала російській армії понад 3,5 млн. вояків із загального числа 15,5 млн., а із Західної України з 6,5 млн. українців до австро-угорської армії було мобілізовано понад 250 тис. (майже 9% від особового складу усїєї армії)¹⁰. По-друге, ще під час Першої світової війни в результаті Української революції на теренах Наддніпрянщини була утворена Українська Народна Республіка — УНР (7 листопада 1917 р.), а наслідком національно-визвольного руху на західноукраїнських землях стало проголошення 13 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 22 січня 1919 р. у Києві УНР і ЗУНР заявили про своє об'єднання у єдиній державі. Отже, український народ мав вагомї підстави сподіватися на позитивне вирішення українського питання на Паризькій мирній конференції, тобто визнання його законного права на державність.

Щоправда, на українських землях під час роботи мирної конференції у Парижі відбувалися складні воєнно-політичні події, пов'язані з захистом УНР та ЗУНР своєї молодї державності. Зокрема, агресія російських більшовицьких військ у січні 1919 р. примусила уряд УНР — Директорію — залишити Київ. У той же час ця агресія зміцнила позиції прихильників союзу з Антантою й антибільшовицькі настрої в Директорії. 2 лютого у Вінниці, що стала тимчасовим центром осідку Директорії, відбулася державна нарада для обговорення умов, запропонованих французьким командуванням, з метою порозуміння з Антантою, інтервенціоністські війська якої в цей час перебували на півдні України. Цї умови були досить жорсткими, але українці продовжували пошук компромісу з Антантою. 10 й 12 лютого 1919 р. повноважний представник УНР на мирній конференції у Парижі Г. Сидоренко адресував її учасникам ноти, де йшлося про агресію більшовицької Росії проти УНР та імперіалістичну політику більшовиків, й зажадав визнання державами Антанти й США незалежності УНР як «єдиного засобу встановлення негайного тривалого спокою і порядку в Східній Європі», оскільки уряд УНР протидіє більшовицькій експансії.

Але проантантівська орієнтація Директорії не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки й навіть спричинила значні соціальні ускладнення, ізолювавши провід УНР від народних мас, дала змогу більшовикам захопити владу над більшою частиною України. А в травні 1919 р. польська армія генерала Ю. Галлера, сформована у Франції для боротьби з більшовиками, за згодою Антанти почала наступ проти ЗУНР й у середині липня вийшла до лінії Збруча. 28 квітня 1920 р. після тривалих переговорів у Варшаві було укладено договір між УНР і Польщею, за яким остання визнавала за незалежною УНР право на територію східніше польського кордону 1772 р., тобто Україні довелося заплатити за

власну незалежність ціною величезних територіальних поступок. Щоправда, Варшавський договір передбачав виступ об'єднаних збройних сил Польщі й УНР проти більшовицького війська. Союзники 6 травня 1920 р. навіть тимчасово заволоділи Києвом. Однак 12 жовтня 1920 р. у Ризі між Варшавою і Кремлем було досягнуто домовленості про перемир'я. Завершивши вигідно для себе війну з більшовицькою Росією (не без допомоги українських військ), польський уряд, всупереч Варшавському договору, залишив дієву Армію УНР напризволяще. Після нетривалих оборонних боїв вона відступила за Збруч і була інтернована польською владою. 18 березня 1921 р. у Ризі було підписано мирний договір між Польщею й більшовицькою Росією та маріонетковою УСРР. Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавській угоді, визнала УСРР. Отже, Ризький мирний договір поклав край добі УНР, боротьба за яку тривала чотири роки, а також фактично і ЗУНР, територія якої вже була окупована Польщею.

Провина за це лягала й на паризьких миротворців. Адже ще у липні 1918 р. Антанта виступила із заявою про підтримку об'єднаної незалежної Польщі та про «найглибші симпатії до визвольних змагань чехословаків і південнослов'ян», визнавши їх пригнобленими націями, що ведуть боротьбу за здобуття свободи і незалежності. А про українців, що проживали на своїх етнічних землях у складі чужих держав і боролися за свою незалежність, у заяві не йшлося.

Загарбання Польщею Східної Галичини й Західної Волині не дістало належної оцінки на Паризькій мирній конференції. Не ухваливши формального рішення, керівники Антанти і США фактично визначили долю цих західноукраїнських земель на користь Польщі. На тому, щоб передати їх під владу Польщі, особливо наполягали Франція і США. При цьому вони ігнорували вимоги делегації ЗУНР у Парижі та виступи українських представників у інших західних країнах про природне право українського народу на самовизначення. 25 червня 1919 р. Польща одержала від представників Антанти повноваження на окупацію всієї Галичини та введення цивільної адміністрації на цій території. А 14 березня 1923 р. конференція послів держав Антанти, виходячи з результатів Ризького мирного договору, ухвалила рішення про приєднання Східної Галичини до Польщі на умовах забезпечення автономії цього краю, політичної, релігійної та особистої свободи його населення (які так і не були виконані).

Паризькі миротворці виявилися рішучішими й послідовнішими у визначенні долі інших західноукраїнських земель — Закарпаття, Північної Буковини та Бессарабії. Їх також передали сусіднім державам. І навіть схема цієї передачі дещо нагадувала розгляд східно-галицького питання.

Знову ж таки головну роль відіграли ідеологічно-стратегічні мотиви Антанти й США, збройний експансіонізм претендентів на українські землі, вплив революційних подій у Центрально-Східній Європі, відсутність єдності в українському визвольному русі тощо. 8 травня 1919 р. у Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині, що оформив Сен-Жерменський мирний договір з Австрією від 10 вересня 1919 р. За цим же договором, а потім згідно з Севрським мирним договором від 10 серпня 1920 р., вся Буковина була віддана Румунії. Ця ж доля спіткала й Бессарабію. Радянські Україна та Росія як правонаступники колишньої держави, до складу якої входила Бессарабія, ніколи не визнавали законним відторгнення останньої і не мирилися з ним.

Отже, за наслідками Першої світової війни західноукраїнські землі з понад 12,3 млн. населення опинилися у складі нових національних держав — Польщі, Румунії й Чехословаччини, що, безумовно, наклало значний відбиток на подальший політичний і національно-культурний розвиток українського етносу на цих землях, що налічував близько 8 млн. осіб¹¹. Водночас, українська проблема була важливим чинником державотворення й внутрішньополітичного життя цих країн протягом всього міжвоєнного періоду.

Разом з тим, як би не визначала остаточні кордони Антанта, але, як влучно зазначає знаний американський славіст польського походження П. Вандич у своїй синтетичній історії Центрально-Східної Європи, «нова й незалежна Центрально-Східна Європа вже існувала, хоча й була неспокійна, спустошена та внутрішньо поділена», і для народів регіону це була «важка незалежність»¹².

Дійсно, на національно-державне відродження країн Центрально-Східної Європи після Першої світової війни визначальний вплив мали фактори як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Зокрема, важливу роль відіграли географічне середовище і встановлені переможцями нові кордони, соціально-економічний та культурно-освітній рівень населення, його етнонаціональна свідомість і політичний досвід, історико-правова традиція нововідроджених держав. На процеси міжвоєнного державотворення в країнах регіону значний вплив мали також такі внутрішні чинники, як боротьба за збереження мови, національно-культурних традицій, становлення національної інтелігенції та діяльність різних громадських об'єднань, виникнення й розвиток національних рухів та політичних партій, відмінності у їхньому баченні шляхів розвитку своїх країн, труднощі економічного плану й міжнаціональні проблеми тощо¹³.

Національне державотворення в Центрально-Східній Європі ускладнювалось також загальними тенденціями післявоєнного розвитку в Європі та

світі, адже 1918–1923 рр. були періодом нестабільності і хаосу. Національні й соціальні конфлікти, революції і реформи, загострення боротьби різних ідейно-політичних течій — консерватизму, лібералізму і соціал-демократії — та песимізм і кризова свідомість у середовищі європейських інтелектуалів, перегляд кордонів і створення нової системи міжнародних відносин, політична та економічна криза — все це впливало на становлення й розвиток нових держав. А згодом «велика депресія» 1929–1933 років поставила під питання саму природу капіталізму й західної демократії.

Головна проблема, що постала перед незалежними державами Центрально-Східної Європи, — якою буде характер державної влади. У Румунії, наприклад, реакційна королівська влада вирішила це питання на свою користь військовою силою. По суті, те ж саме відбулося в Болгарії, яка вийшла з війни із значними людськими, територіальними і матеріальними втратами, зруйнованою економікою і соціальною напругою, і де монархічний режим тримався значною мірою на багнетах окупаційних військ, а також в Угорщині, де після буржуазно-демократичної 1918 р. і соціалістичної 1919 р. революцій було встановлено консервативний режим королівського регента адмірала М. Горті.

Дуже складно і суперечливо відбувався державний розвиток сербського, хорватського і словенського народів після їх об'єднання 1 грудня 1918 р. Прийняття 28 червня 1921 р. Відовданської конституції, яка проголошувала Королівство сербів, хорватів і словенців парламентською монархією, по суті узаконювало гегемонію великосербської буржуазії й землевласників і призвело до поляризації політичних сил в країні та загострення міжнаціональних відносин.

Іншою була ситуація в Польщі та Чехословаччині, де ключові позиції зайняли керівники еміграційних осередків національно-визвольного руху й було запроваджене республіканське правління. Утім і в цих державах політична система формувалася й розвивалася у відповідності до національних традицій, соціальної та політичної активності окремих класів й прошарків, виявлених ними здібностей до політичної волі. У результаті політична система Чехословаччини, що склалася як буржуазно-демократична, продовжувала розвиватися у цьому ж річищі навіть після зсунення вправо у другій половині 1920-х років, коли за багатопартійною системою створюється консолідуючий центр у вигляді групування «Града», а перший президент ЧСР Т.Г. Масарик виступає як загальнонаціональний авторитет. У II Речіпосполитій також відбулося поправління після травневого перевороту 1926 р., утім виразніше — у бік авторитарного режиму. Однак Юзеф Пілсудський, на противагу Томашеві Масарикові, не став позапартійним арбітром, який об'єднує націю.

Повоєнна розруха, економічні кризи, голод і безробіття значно послалили соціальну активність і внутрішньополітичну боротьбу в країнах Центрально-Східної Європи. Зокрема, відновлення Польської держави у листопаді 1918 р., тим не менше, залишало відкритим питання про її устрій та кордони. Найвищу владу в країні до скликання Законодавчого сейму обійняв як Тимчасовий Начальник Держави Юзеф Пілсудський. У країні склалася непевна політична ситуація, оскільки різні партії й угруповання претендували на владу і мали відмінні погляди щодо державного устрою, точилася військова й дипломатична боротьба за кордони нової держави, відбувалися будівництво державного апарату і розвиток конституційного процесу. Вибори до Законодавчого сейму 26 січня 1919 р. завершили перший етап творення відродженої держави.

Сейм затвердив тимчасові принципи функціонування держави, що отримали назву «Малої Конституції» (20 лютого 1919 р.), згідно з якими законодавчу владу представляв сейм, а виконавчу — Начальник Держави спільно з урядом. 17 березня 1921 р. Законодавчий сейм ухвалив Конституцію Польської Республіки, побудовану частково за зразком французької й англійської, а також з урахуванням національних традицій. Законодавча влада належала двопалатним Національним зборам — сеймові та сенату, виконавча — президенту та уряду. Конституція містила широкий перелік громадянських прав. Зокрема, за національними меншинами визнавалося право збереження національної самобутності, розвитку мови та культури. Передбачалося існування в межах самоврядування автономних структур національних меншин. Основний закон II Речіпосполитої, що запроваджував парламентський устрій, систему представницького правління й засади організації адміністративного апарату й судочинства, стабілізував на певний час внутрішньополітичну ситуацію і робив можливим поступ країни на шляху оздоровлення економіки, створення духовно-культурних засад польського суспільства і його демократизації. Утім, як засвідчив подальший розвиток Польської держави, він не усунув глибокі соціальні, національні та політичні проблеми, намагання розв'язати яких привело до згортання демократичних засад існування держави.

Незважаючи на те, що Румунією були максимально використані сприятливі перспективи, відкриті перед нею поразкою Четверного союзу у Першій світовій війні й розпадом Австро-Угорщини (у результаті територія і населення країни зросли більш ніж удвічі, промисловий потенціал — у два з половиною рази), внутрішньополітичне становище країни у повоєнний час було нестабільним, що засвідчували, зокрема, часті зміни урядів (упродовж 1918–1922 рр. діяло сім урядів). Правлячі кола Румунського королівства були змушені вдатись до проведення реформ. У грудні 1918 р. було запроваджено загальне виборче право, яке однак не поши-

рювалося на жінок. У 1921 р. парламент ухвалив закон про земельну реформу, реалізація якого розтяглася на багато років. За ініціативою Національно-ліберальної партії на чолі з прем'єром Й. Бретіану у березні 1923 р. була схвалена нова Конституція Румунії, яка визначала Румунію як конституційну монархію, в якій джерелом влади є народ. Главою держави був король, який мав широкі повноваження: призначав прем'єр-міністра і міністрів, мав право розпускати парламент. Скасовувалась цензова виборча система й закріплювалось загальне виборче право. Були декларовані рівні громадянські й політичні права для усіх громадян, незалежно від національності, мови або релігії, які, щоправда, на практиці не виконувалися, особливо щодо українців Буковини.

Серед новопосталих держав Центрально-Східної Європи особливе місце у міжвоєнні роки належало Чехословаччині, яка найкращим чином скористалася результатами Великої війни. Доленосні для проголошення незалежності чехів і словаків події відбулися 28 жовтня 1918 р. Цього дня уряд Австро-Угорщини заявив про свій намір укласти перемир'я з державами Антанти, визнавши тим самим свою поразку. Празький Національний комітет, у свою чергу, на Вацлавській площі проголосив утворення Чехословацької республіки і взяв у свої руки керівництво громадянською та військовою адміністраціями. 30 жовтня 1918 р. на засіданні Словацької національної ради у м. Турчанські Святі Мартін була ухвалена Декларація словацької нації, в якій говорилося про розрив з Угорщиною й прагнення разом з чехами створити незалежну державу з правом словаків на національне самовизначення. Ці жовтневі дні стали національно-демократичною революцією, що поклала початок чесько-словацькій державності.

13 листопада 1918 р. Національний комітет у Празі ухвалив Тимчасову конституцію, що проголошувала утворення Чехословацької республіки і позбавляла Габсбургів усіх прав на чеські й словацькі землі. Утворювалися однопалатні Національні збори з представників усіх політичних партій, що брали участь у передвоєнних виборах 1911 р., які наступного дня на своєму першому засіданні одногосно обрали президентом республіки Т.Г. Масарика — провідника закордонної національно-визвольної акції з утворення Чехословацької держави, який ще перебував у США, і затвердили уряд на чолі з головою празького Національного комітету К. Крамаржем, що отримав назву кабінету «загальнонаціональної коаліції». У грудні 1918 р., після чотирьох років еміграції, до Праги з тріумфом повернувся президент-визволитель і засновник Чехословаччини Т.Г. Масарик — визнаний у світі політичний діяч, активний речник ідеї гуманної демократії, під керівництвом якого в республіці розпочалося будівництво парламентської демократії¹⁴.

Насамперед були розпущені місцеві національні комітети, проведені зміни адміністративного, поліцейського й судового апаратів і створено центральний держапарат. Почалося формування добровільних дружин з членів спортивних та молодіжних організацій. Міністр оборони В. Клофач розпочав створення регулярної армії, основу якої склали чехословацькі легіонери, що поверталися на батьківщину з Італії та Франції. Вже в лютому 1919 р. чехословацький уряд мав у своєму розпорядженні 100-тисячну армію, яку очолювали французькі та італійські генерали. Серед інших першочергових реформ, урядом у 1918 р. були скасовані дворянські привілеї і титули, узаконені свобода слова й друку, зборів та союзів і право на страйки, запроваджений восьмигодинний робочий день, ухвалені закони про державну допомогу безробітним, розширення соціального страхування тощо. Однією з основних була аграрна реформа. Зокрема, згідно з квітневим законом 1919 р., держава отримала право відчуження у громадське користування й передачі малоземельним селянам за викупу земельних володінь понад 150 га орної землі.

Щодо кордонів Чехословаччини, то вони, як вже зазначалося, були визначені Версальським, Сен-Жерменським і Тріанонським мирними договорами держав-переможниць з Німеччиною, Австрією та Угорщиною. Слід підкреслити, що засновники й провідники нової держави за активної підтримки Антанти чи не найкращим чином скористалися наслідками Першої світової війни. Вона об'єднала в межах своїх кордонів територію історичної Чехії, Словаччину, а також землі з українським та угорським населенням — Закарпаття, яке взагалі не було зв'язане з чехословацькою державою ні історичними, ні етнічними узами¹⁵. Загальна площа новоутвореної Чехословацької Республіки, визначена мирними договорами 1919–1920 рр., складала 140,4 тис. км². Тут проживало понад 13,6 млн. осіб, у тому числі 6,8 млн. чехів, 2 млн. словаків, 3,1 млн. німців, 745 тис. угорців, 461 тис. русинів-українців та 282 тис. представників інших національностей (поляків, румун, циган), тобто, крім чехів і словаків, понад третину населення республіки становили національні меншини.

Таким чином, до складу Чехословаччини увійшли четверта частина населення, близько п'ятої частини території Австро-Угорщини і майже 70% промисловості колишньої монархії, яка упродовж двох-трьох повоєнних років була повністю відновлена і мала значний експортний потенціал. Це була розвинена індустріально-аграрна держава (15 місце у світі за обсягом національного доходу на душу населення), що у ній понад 40% дорослого населення було зайнято в промисловості, торгівлі й на транспорті, а 37% — у сільському господарстві. Причому економічний потенціал різних частин республіки був далеко не однаковим: питома

вага зайнятих у промисловості у Словаччини була удвічі, а в Закарпатті учетверо меншою, ніж у Чехії. Отже, у центрі Європи постала нова багатонаціональна держава, що успадкувала чимало вад Австро-Угорщини, принципова засада утворення якої була досить суперечливою і відіграла врешті, незважаючи на активну й у цілому досить ліберальну національну політику властей, негативну роль в історії міжвоєнної Чехословаччини, що засвідчила, зокрема, мюнхенська трагедія 1938 р.

Новоутворена Чехословаччина стала складовою нової післявоєнної Європи й Версальської системи. Водночас перемога країн Антанти у Першій світовій війні сприяла зміцненню парламентської демократії у центрально-східноєвропейському регіоні, найбільших успіхів у розвитку якої досягла саме Чехословацька республіка. В основу існування й розбудови ЧСР її засновники і провідники намагалися закласти три головні ідейні настанови: державницьку ідеологію «чехословакізму», парламентську демократію та принцип непорушності територіального врегулювання в Європі на основі Версальської системи мирних договорів.

Щодо першої з цих ідейних настанов, то в офіційній трактовці ЧСР виникла як унітарна «чехословацька» держава, в якій дві «гілки» одного цілого — чехи і словаки — склали національно-політичну категорію «єдиний чехословацький народ». Разом з тим, у відповідності до цієї національної ідеї, чехи відігравали роль «державного народу», а рівноправність націй трактувалася лише як мовно-культурна. На цих засадах і будувалося громадянське суспільство республіки. Творці теорії «чехословакізму» розраховували, що в майбутньому мала постати й «етнічна єдність». Вони виходили насамперед з мовної близькості двох сусідніх народів, однак ігнорували суттєві відмінності їх історичного розвитку та культурних традицій. Концепція «чехословакізму», безумовно, мала політичний підтекст: попри свою принципову помилковість вона відіграла на початковому етапі певну позитивну роль у створенні незалежної держави чехів і словаків. Посилено пропагована чеськими лідерами, вона використовувалася ними на Паризькій мирній конференції для обґрунтування правомірності існування ЧСР та її нових кордонів.

Законодавча база для остаточного становлення парламентської демократичної республіки була створена з ухваленням у лютому 1920 р. Конституції Чехословацької республіки. Вона визначала структуру державних органів, їх повноваження і взаємодію, роль і права політичних партій та громадських організацій, проголошувала рівність усіх громадян та їх демократичні свободи. Вищим законодавчим органом був парламент — Національне зібрання, яке обиралось на підставі пропорційного, рівного, прямого й таємного виборчого права в умовах багатопартійності і складалося з двох палат — палати депутатів (300 осіб) і сенату (150 осіб).

Воно обирало терміном на 7 років главу держави — президента з досить широкими повноваженнями. Президент призначав уряд, вищих чиновників на місцях і міг відправити їх у відставку, мав право розпуску парламенту, був головнокомандувачем чехословацької армії, затверджував найважливіші міжнародні угоди тощо. Виконавчим органом був уряд ЧСР, підзвітний парламенту, який формувався з представників партій, що одержали найбільшу кількість голосів на виборах до парламенту. Всі уряди в міжвоєнній Чехословаччині були багатопартійними, тобто коаліційними (складалися з представників від 4 до 9 партій), а главою уряду ставав представник найвпливовішої партії.

Отже, згідно з конституцією, в ЧСР склався високий ступінь політичного плюралізму. В республіці налічувалося близько 50 політичних партій і об'єднань, що віддзеркалювало складний національний, соціальний і релігійний склад чехословацького суспільства. Так, у перших у ЧСР парламентських виборах 1920 р. взяли участь 23 політичні партії, у виборах 1925 р. — 29, а в 1929 р. — 19 партій. Але визначальну роль у суспільно-політичному житті республіки відігравали 8–10 партій. Серед них найчисельнішою (близько 300 тис. членів) і найвпливовішою була аграрна — Республіканська партія чехословацьких землевласників і дрібних селян (з 1922 р.). Її представники входили до складу усіх коаліційних урядів міжвоєнної ЧСР, очолюючи їх 12 разів. З аграріями найчастіше блокувалися Чехословацька національно-демократична партія, що нараховувала 70 тис. членів і виступала з право-консервативних позицій, та Чехословацька народна партія, що об'єднала декілька католицьких партій і мала широку соціальну базу на селі в Чехії та Моравії (13 тис. членів). У Словаччині найбільшим політичним впливом користувалася Християнська народна (людова) партія на чолі з А. Глінкою. Найвпливовішою серед німців республіки була Судетсько-німецька партія. Інші партії, що представляли інтереси німецької, угорської, русинсько-української національних меншин ЧСР, не відігравали суттєвої ролі в політичному житті.

На лівому фланзі чехословацького політичного життя провідне місце займала Комуністична партія Чехословаччини, що оформилася у травні 1921 р. після розколу Соціал-демократичної партії. Нараховуючи на момент створення близько 120 тис. членів, прийнявши під тиском Москви 21 умову вступу до Комінтерну та розколовши чехословацький профспілковий рух і підпорядкувавши собі новостворене Міжнародне профспілкове об'єднання («червоні» профспілки), у лавах яких перебувало 170 тис. осіб, КПЧ, особливо після обрання 1929 р. її генеральним секретарем вихідця з бідної селянської родини К. Готвальда — активного прибічника усіх більшовицьких догматів, перебувала у перманентній опо-

зиції до влади аж до заборони у 1938 р. Попри падіння своєї чисельності до 25 тис. членів на початку 30-х років, КПЧ завдяки своїй постійній критиці непопулярних законів і дій чехословацького уряду, непримирненість і послідовність у відстоюванні інтересів найбідніших верств населення мала у міжвоєнні роки доволі стійкий рейтинг серед виборців ЧСР: 10–13% електорату віддавали голоси на парламентських виборах за комуністів. Проте суттєвого впливу на політику держави КПЧ не мала.

Реальна політична влада у Чехословацькій республіці концентрувалася в руках неформальних організацій, таких як угруповання «Град» (від назви президентської резиденції — Празького граду), що склалося навколо президента ЧСР Т. Масарика та його найближчого учня й соратника Е. Бенеша і спиралося на впливові Національно-соціалістичну та Соціал-демократичну партії і масові громадські організації — Чехословацьке робітниче об'єднання, громаду колишніх легіонерів, фізкультурне товариство «Сокіл». Роль неформальних урядів у різні роки виконували й інші неконституційні органи реальної влади — так звана «П'ятірка» або «Вісімка», що склалися з лідерів найвпливовіших партій урядової коаліції. Їх найвідомішими членами були керівники політичних партій: аграрної — А. Швегла, народної — Я. Шрамак, соціалістичної — І. Стршибрний, національно-демократичної — А. Рашін (згодом — К. Крамарж), соціал-демократичної — Р. Бехіне (згодом — А. Мейснер). Ці органи підтримувалися керівництвом найбільших фінансово-монополістичних об'єднань країни, наприклад, президентом Живнобанку Я. Прейсом та ін.

У цілому, політична система міжвоєнної Чехословаччини функціонувала в рамках досить широких конституційних свобод. Діячі національної і комуністичної орієнтації намагалися дестабілізувати політичну ситуацію в ЧСР. Зокрема, партії націоналістичного гатунку добивалися перебудови країни з врахуванням багатонаціонального характеру її населення. Певною поступкою їх вимогам було, наприклад, ухвалення у 1927 р. закону про реформу системи адміністративно-політичного управління: відбулася її часткова децентралізація, запроваджувалося управління по землях — адміністративно-територіальних одиницях (Чехія, Моравія і Сілезія, Словаччина, Підкарпатська Русь), створювалися місцеві органи самоуправління на виборчій основі, хоча третина їх складу й призначалася Прагою. Комуністи, у свою чергу, згідно з настановами Комінтерну, прагнули встановлення у Чехословаччині диктатури пролетаріату. А партії республіканського, пропрезидентського спрямування, дотримувалися реформістського курсу й для збереження парламентської демократії часто вдавалися до державних компромісів, про що свідчить, наприклад, подолання внутрішньополітичної кризи 1926 р. І хоча

упродовж 1920–1930-х років у Чехословаччині спостерігалася тенденція до згортання парламентської демократії і розширення повноважень виконавчої влади, що особливо помітною стала в умовах світової економічної кризи і викликаній нею радикалізації робітничого й селянського рухів, активізації опозиційних антидемократичних течій, утім за усіма змінами у функціонуванні парламентської системи, політичний устрій Чехословацької республіки мав чітко виразний буржуазно-демократичний характер, і вона залишалася однією з найбільш демократичних і стабільних країн регіону міжвоєнної доби. Засвідчує це й відносна стабільність розстановки сил у чехословацькому політичному таборі, й переобрання на пост глави держави у 1920, 1927 й 1934 рр. активного й послідовного будівничого держави «гуманної демократії» Т. Г. Масарика, і вибори після його добровільної відставки у 1935 р. на посаду президента ЧСР його соратника Е. Бенеша, якого підтримали навіть комуністи.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності чехословацької влади з самого початку утворення республіки була активна й на загал доволі ліберальна національна політика, адже і в новоутвореній Чехословаччині, як вже зазначалося, понад третину населення становили національні меншини. Наприклад, представники національних меншин, обрані до чехословацького парламенту, мали право виступати в ньому і подавати різні апеляції рідною для них мовою. Втім, у цій сфері діяльності було особливо багато проблем і складних завдань, що випливали з умов приєднання до ЧСР нових земель та положень чехословацької конституції, в яких гарантувалися права й рівноправність усіх народів республіки та задоволення національно-культурних потреб національних меншин як важливі умови розбудови демократичної і правової багатонаціональної держави. Діячі словацької нації, зокрема, заявивши про прагнення разом з чехами створити незалежну державу, обумовлювали це правом словаків на національне самовизначення. Закарпатські русини-українці, приєднавшись до ЧСР, у свою чергу, розраховували на обіцяні їм широкі автономні права. Ще складнішою була справа з чисельним угорським і особливо німецьким населенням, яке опинилося в складі Чехословаччини не за власним бажанням й отримало незвичний для нього статус національних меншин. Все це зумовлювало підвищену відповідальність чехословацької влади щодо розв'язання комплексу складних національних проблем.

Першочерговою серед них була політика Праги щодо Словацьчини та словацького народу. Добровільно погодившись на створення єдиної держави двох багато в чому споріднених народів — чехів і словаків, словацький народ вітав проголошення незалежної Чехословацької Республіки, адже завдяки цьому він визволявся від багатотисячного національного й соціального гніту та насильницької мадяризації і отримував

можливості для культурно-політичного, соціально-економічного розвитку та національного самовизначення в умовах демократичної держави. Вже 10 грудня 1918 р. був виданий закон про надзвичайні перехідні заходи на території Словаччини: скасовувалися угорські закони, підтверджувалося створення «Міністерства з повною владою для управління Словаччиною», якому підлягали місцеві органи влади, дозволялося засновувати національні товариства й політичні партії, впроваджувалася як офіційна словацька мова тощо. В рамках бурхливого розвитку культурних процесів у республіці, створювалися умови для становлення національних культур. Зокрема, в Братиславі був відкритий Словацький університет ім. Я.А. Коменського, у Кошице — вища технічна школа, а завдяки розвитку системи народної освіти кількість неписьменних у Словаччині зменшилася за міжвоєнні роки до 7%. Але незабаром чесько-словацькі відносини почали загострюватися насамперед через впровадження державницької ідеології «чехословакізму», який після утворення ЧСР перетворився на засіб підкорення Словаччини Прагою та педалювання останньою політики централізму й дискримінації щодо словаків, яка ігнорувала самобутність словацької нації та особливості національно-культурного й господарського розвитку і потреб Словаччини. Провідниками централізму були не лише чеські державні діячі, а й чимало словацьких політиків, наприклад, один з лідерів аграрної партії М. Годжа, який (першим серед словаків) у 1935–1938 рр. був головою уряду ЧСР, або один із лідерів соціал-демократичної партії І. Дерер, який кількаразово був міністром у чехословацькому уряді.

Міністерство з повною владою для управління Словаччиною, очолюване відомим словацьким політиком В. Шробаром, що увійшов до першого уряду ЧСР, мало обмежені повноваження й невдовзі було ліквідоване. Наслідком адміністративної реформи 1927 р. стало утворення Крайового уряду в Братиславі, який однак не був національним виборним органом, а лише адміністративною одиницею: нижчою ланкою управління стали 79 невеликих округ, якими керували призначені й контролювані пражським урядом службовці. Боротьбу проти «чехословакізму» та централізму від початку утворення ЧСР вели в Словаччині народна та національна партії. Вони домагалися рівноправності чехів і словаків, зокрема того, щоб Словаччина в республіці становила окрему самоврядну адміністративну одиницю, мала свої автономні сейм та уряд тощо. Особливу активність у цьому напрямі виявляла Словацька народна партія на чолі з найвідомішим словацьким політиком міжвоєнного часу католицьким священиком А. Глінкою. У 1935 р., зокрема, напередодні виборів вона спільно з іншими національними партіями створила «автономістичний блок», який здобув понад 30% голосів виборців. Словацьким

національним автономістичним партіям протистояли республіканські централістські партії. Боротьба між ними, а також вимоги інших національних партій щодо рівноправності національних меншин у чехословацькому суспільстві, що загострювалися під час передвиборчих кампаній, були головною прикметою політичного життя у міжвоєнній Чехословаччині.

Що стосується інших національних меншин, зокрема угорців та німців, то політика чехословацької влади щодо них була в цілому досить ліберальною й національно поступливою. Наприклад, у районах їх компактного проживання, де вони становили понад 20% усього населення, угорці та німці мали право користуватися рідною мовою в державних установах, засновувати національні школи (зберігалася, зокрема, німецька частина Карлового університету), господарські й культурні товариства та політичні партії тощо. У Словаччині, наприклад, де мешкало понад 600 тис. угорців, у 1938 р. видавалося 65 угорських газет і часописів. Утім, в Об'єднаній угорській партії на чолі з графом Й. Естергазі, яку підтримувала більшість угорської меншини, переважали антидемократичні й античехословацькі настрої і тенденції, що розпалювалися з боку гортистської Угорщини напередодні Другої світової війни.

Ще більш радикальні античехословацькі настрої панували у середовищі судетських німців, сепаратистський рух яких особливо посилювався після 1933 р. під впливом гітлерівської пропаганди. Після заборони урядом ЧСР радикальних німецьких партій за їх демонстративні антидержавні дії в дусі націонал-соціалізму створюється Судетсько-німецький патріотичний фронт, який у 1935 р. перетворюється на Судетсько-німецьку партію на чолі з К. Генлейном. Жорстко критикуючи чехословацький уряд за непослідовну політику у національному питанні, спрямовану насамперед на економічне послаблення німецької буржуазії й земельної аристократії, на витіснення їх з органів влади і громадських організацій, генлейнівці заручилися підтримкою абсолютної більшості з понад 3 млн. німців ЧСР, і на парламентських виборах 1935 р. їх партія під гаслами прав і свобод для чехословацьких німців отримала найбільше голосів — 15,2%. Це, поряд з активізацією чеських та словацьких фашистів, поставило парламентську демократичну систему і чехословацьку державність у цілому перед серйозною загрозою й випробуванням¹⁵. Міжнародні суперечності й національна ворожнеча, що загострилися в ЧСР у середині 1930-х рр., були не стільки наслідком помилок й непослідовності національної політики влади, скільки результатом активізації у республіці антидемократичних й авторитарно-фашистських сил, що отримували дійову підтримку з боку Німеччини і Угорщини, та загострення міжнародних відносин у Європі в цілому.

Разом з тим, розвиток демократичної конституційної системи ЧСР у міжвоєнні роки, ефективне функціонування парламентаризму, попри всі труднощі й проблеми, сприяли широкій політизації та соціальному структуруванню чехословацького суспільства, становленню таких елементів громадянського суспільства, як багатопартійність, плюралізм, права людини тощо. Активна діяльність політичних партій, зокрема в напрямку захисту інтересів окремих соціальних і національних верств населення, сприяли зростанню політичної свідомості та політичної культури громадян Чехословацької республіки¹⁶.

Отже, майже всі конституції новоутворених країн Центрально-Східної Європи того часу проголошували формальну рівність громадян незалежно від їхнього походження, мови і релігії, надавали демократичні свободи, що, однак, на практиці грубо порушувалося. У політичному житті країн регіону дедалі помітніший вплив почали справляти селянські партії, які, маючи найбільш значну соціальну базу, вимагали проведення аграрних реформ, обмеження великого землеволодіння й наділення землею селян. Саме селянські партії у країнах Центрально-Східної Європи у міжвоєнний період були носіями ідей, пов'язаних з пошуками якогось альтернативного «третього шляху» суспільного розвитку, який би давав відчуття стабільності, порядку, вгамовуючи одночасно і «класові битви», і «дикий капіталізм». Ця альтернативна модель варіювалася у різних країнах, але загалом мала характер консервативний і традиціоналістський.

Поряд із соціальними та політичними проблемами державотворення, для країн Центрально-Східної Європи особливо гострими були національні суперечності, що виникали на історичному, територіальному, економічному, культурному й релігійному ґрунті. Адже характерною особливістю державотворчого процесу в цих країнах у міжвоєнний період було те, що вони постали після Першої світової війни як багатонаціональні держави, де національні меншини становили понад третину населення, що звичайно, накладало суттєвий відбиток на процеси державотворення. У Румунії, а також у Польщі, уряди проводили в міжвоєнні роки відверто шовіністичну політику щодо національних меншин, зокрема українців. Навіть у найдемократичнішій з країн регіону Чехословаччині з кінця 20-х років почали різко зростати сепаратистські настрої серед німців і словаків, іредентистські — серед угорців та автономістські — серед закарпатських русинів-українців.

Але найбільшою трагедією новоутворених держав Центрально-Східної Європи було те, що в міжвоєнні роки вони опинилися між двома тоталітарними державами, які прагнули світового панування — комуністичним СРСР та нацистською Німеччиною. Саме Перша світова війна, її

наслідки породили перші в історії людства тоталітарні диктатури в Європі — дотримуючись хронології: у більшовицькій Росії, гортистській Угорщині, фашистській Італії, нацистській Німеччині, франкістській Іспанії. Всі ці держави об'єднувало незадоволення Версальською системою, і саме тому вони становили безпосередню загрозу для молодих країн Центрально-Східної Європи, що постали завдяки цій системі і були її важливою складовою, але водночас і найбільш слабкою її ланкою.

---

¹ *Тейлор А.Дж.П.* Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. — Львів, 2002. — С. 256–259.

² Див.: Велика Війна 1914–1918 рр. і Україна. — К., 2013. — С. 66–67.

³ Див.: Перша і друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія. — К., 2014.

⁴ Див.: *Фісанов В.П.* Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). — Чернівці, 1999.

⁵ *Бауэр О.* Австрийская революция 1918 года. — М.–Ленинград, 1925. — С. 92.

⁶ Цит. за: Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання. — Ужгород, 2010. — С. 23.

⁷ *Гренвилл Дж.* Історія ХХ века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О.Суворов. — М., 1999. — С. 134.

⁸ *Еріх Цюльнер.* Історія Австрії / Пер. з нім. — Львів, 2001. — С. 487.

⁹ *Контлер Ласло.* Історія Венгрії. Тисячелетие в центре Европы / Пер. с англ. — М., 2002. — С. 446.

¹⁰ *Віднянський С.* Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни) // Історичний журнал (Київ). — 2004. — № 9. — С. 7–15.

¹¹ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — К., 2007. — С. 331.

¹² *Пьотр Вандич.* Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. — К., 2004. — С. 248–249.

¹³ Див.: *Алексієвець Л., Алексієвець М.* 95-річчя державного відродження слов'ян Центральної та Південно-Східної Європи // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. — Вип. 12. — Тернопіль, 2013. — С. 14–22.

¹⁴ Чехия и Словакия в ХХ веке: очерки истории. — М., 2005. — Кн. 1. — С. 105–135.

¹⁵ *Бибо Иштван.* Нищета духа малых восточноевропейских государств // Венгерский меридиан (Будапешт). — 1991. — № 2. — С. 52–53.

¹⁶ Див.: Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університету. — Львів, 2001. — С. 424–430.

В статье рассматривается влияние Первой мировой войны на активизацию национально-освободительной борьбы народов Центрально-Восточной Европы, формирование идеологий национальной государственности, общие черты и особенности государственного строительства в регионе, в частности в Чехословакии, у межвоенный период.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Центрально-Восточная Европа, национально-освободительная война, становление национальных государств.*

The article considers the impact of the First World War to intensify the national liberation struggle of the peoples of East Central Europe, the formation of ideologies of national statehood, common and specific features of state building in the region, particularly in Czechoslovakia, in the interwar period.

Keywords: *World War I, Central and Eastern Europe, the national liberation war, the emergence of nation-states.*

Оксана Черевко

ШАРЛЬ ДЕ ГОЛЛЬ — СОЛДАТ ДВОХ СВІТОВИХ ВОЄН

Досліджується постать Шарля де Голля в контексті Першої та Другої світових воєн. Простежуються основні етапи його військової кар'єри, визначаються здобутки та пріоритети на шляху від солдата до генерала французької армії.

Ключові слова: Франція, воєнна кар'єра, Перша світова війна, маневрена війна, механізовані з'єднання, Друга світова війна, блицкриг, рух Опору, операція «Оверлорд», Тимчасовий уряд.

«Останній великий француз» — так охарактеризував Шарля де Голля відомий англійський письменник-публіцист Чарльз Вільямс. Найпереконливішим підтвердженням цього може бути незмінний науковий інтерес до цієї складної, суперечливої, але, безсумнівно, однієї з найвеличніших політичних постатей ХХ століття.

Його життєве кредо вкладається в лаконічну і водночас вичерпну характеристику — глибока віра у високу місію своєї країни. У своїх мемуарах де Голль зазначав: «Франція лише тоді є справжньою Францією, якщо вона стоїть в перших рядах. Франція, позбавлена величчя, перестає бути Францією»¹. І хоча заслуги перед своєю батьківщиною вийшли далеко за рамки військової кар'єри, яку внаслідок багатьох причин обрав де Голль іще в юні роки, його образ в уяві прийдешніх поколінь ймовірно найбільше асоціюється з відданим солдатом, покликаним служити французькому народу. Цей статус в жодному разі не принижує тієї високої місії, яку Франція обрала для свого сина. Передусім де Голль опанував мистецтво служіння батьківщині, його народу саме на фронтах двох світових воєн, а згодом спромігся гідно його реалізувати на мирному фронті народження оновленої Франції, в період становлення правових, політичних, економічних та соціальних засад П'ятої республіки.

Шарль Андре Жозеф Марі де Голль народився 22 листопада 1890 р. в родині Жанни та Анрі де Голля в будинку дідуса по материнській лінії у Ліллі, великому промисловому центрі неподалік від бельгійського кордону та приблизно на відстані ста кілометрів від протоки Ла-Манш. Згодом батьки Шарля повернулися до Парижа, де мешкали у великому будинку на лівому березі Сени.

Родина де Голль належала до давнього дворянського роду, відзначалася глибокою прихильністю до католицизму, правими політичними

поглядами, гордістю за своїх предків, один з яких брав участь у поході Жанни д'Арк, інший — у битві при Азенкурі, третій був секретарем у паризькому парламенті.

Батько Шарля — Анрі де Голль — викладач історії в єзуїтському коледжі в Парижі, мати — Жанна — вчителька літератури. Отримавши поранення під час франко-пруської війни, батько Шарля був переконаним консервативним патріотом. У подружжя де Голль народилося п'ятеро дітей — дівчинка та четверо хлопчиків. Шарль — третя дитина. За словами матері, він був некерованим хлопчиськом, єдиним авторитетом для нього виступав батько. З дитинства він цікавився історією і залюбки слухав розповіді батька про події Столітньої війни, битви між Францією та Британією, епізоди недавніх франко-пруських баталій². Під впливом свого батька хлопчик виріс справжнім патріотом. Улюбленою розвагою для Шарля та його братів була гра в солдатики. Причому в цій дитячій грі він незмінно був «командувачем» французького війська. Під час щоденної молитви хлопчисько щоразу повторював «Боже, допоможи мені стати людиною, корисною для Франції».

На думку Ч. Вільямса, Шарль де Голль став уособленням провінційного суспільства Північної Франції XIX століття: суворість, католицизм, монархізм та націоналізм. У похилому віці, де Голль згадував, що дитиною його нічого так не хвилювало, як розповіді про страждання Франції, її слабкості та помилки, капітуляцію британцям біля Фашоди, про справу «Дрейфуса», соціальні та релігійні конфлікти в країні³.

Благородна бідність родини де Голль значно обмежувала для батька та його синів можливості кар'єрного зростання. При досить скромному виборі варіантів свого майбутнього Шарль привернув увагу до військової кар'єри.

У 1907 р. 19-літній юнак закінчив паризький єзуїтський коледж, деякий час вчився в Бельгії, а в жовтні 1910 р. розпочав навчання у престижній військовій школі Сен-Сірі, яка готувала командну еліту для французької армії. Маючи досить замкнений характер, у Шарля майже не було друзів у військовій школі. Він надавав перевагу читанню книг, зокрема, вивченню облаштування французької армії, підмічаючи кожний її недолік. У 1912 р. де Голль у званні молодшого лейтенанта успішно закінчив училище із характеристикою: «має великі здібності, енергійний, ретельний, самостійний та рішучий. Може стати чудовим офіцером»⁴. За рейтингом з 211 випускників він посів 15 місце і здобув право вибору між престижною кавалерією і багатостраждальною піхотою. Шарль обрав піхоту. За іронією долі, в майбутньому визначний політичний діяч Франції під час одержання офіцерського звання поклявся, що ніколи не буде займатися політикою.

Наприкінці 1912 р. молодий лейтенант прибув до 33 полку в Аррас, яким на той час командував полковник Філіпп Петен. Майбутній маршал Франції відіграв надзвичайно важливу роль у подальшій військовій та політичній кар'єрі Ш. де Голля. У 1919 р. Ф. Петен став заступником Вищої військової ради, в 1934 р. він був військовим міністром, у 1939 р. — французьким послом в Іспанії, а в 1940–1944 рр. очолював маріонетковий пронацистський уряд Віші.

Першу світову війну Шарль де Голль зустрів у званні лейтенанта. 5 серпня 1914 р. полк, у якому він служив, був направлений до кордону з Бельгією задля оборони лінії по річці Маас. Де Голль, як і його однолітки, був переповнений ентузіазму та впевненості в швидку перемогу. В листі до мами відчувається трагічна необізнаність, властива для перших місяців війни. Вже 15 серпня його було поранено у ногу. Проте через місяць Шарль повернувся на фронт. У січні 1915 р. де Голль вперше нагороджено Військовим Хрестом. А в березні поранено вдруге. Восени йому присвоюють звання капітана і призначають командиром роти. З червня 1915 по лютий 1916 р. 33-й полк часто перекидали з резерву на передову і навпаки. У цей період у капітана де Голля визріває вкрай критичне ставлення до політиків, нездатних професійно керувати ходом війни.

У 1916 р. в знаменитій битві під Верденом, відомій як «Верденська м'ясорубка», батальйон де Голля був практично знищений. За три дні боїв близько 60% полку було виведено з ладу. Опинившись із залишками своєї роти в оточенні, капітан де Голль повів солдатів у рукопашний бій, намагався розірвати кільце оточення. Серйозно поранений, він потрапив у полон на 32 місяці і перебував там до закінчення війни. Прагнучи повернутися на фронт, де Голль п'ять разів намагався втекти, але безуспішно. Його як вкрай неслухняного полоненого на два місяці саджають до карцера, де відсутнє штучне освітлення, забороняється читати, писати. За таких умов Шарль усвідомив, що єдиним виходом для нього є очікування закінчення війни. У таборах для військовополонених він вивчає німецьку мову, пильно стежить за подіями на фронтах. Худий, виснажений він тримається мужньо й гордовито. Де Голлю дають прізвисько «конетабля», тобто головнокомандувача французького короля.

У інтернаціональному таборі, де були зібрані «хронічні втікачі», де Голль знайомиться із 23-річним офіцером російської армії Михайлом Тухачевським, якого він навчав французької мови. За іронією долі вони ще раз зустрінуться у 1920 р. як противники, коли французький експедиційний корпус воюватиме проти Червоної Армії у Польщі⁵.

Перша світова війна завершилася в листопаді 1918 р. поразкою Німеччини і всіх полонених відпустили додому. Де Голль повернувся до Франції капітаном з двома нагородами: Військовим Хрестом та орденом

Почесного Легіону — найвищою нагородою Франції. У рідному місті його зустрічали батьки і три брати, які чудом вижили.

Оскільки більшу частину Першої світової війни де Голль провів у полоні, продовження професійної військової кар'єри виглядало для нього досить сумнівно. Проте саме в нелегкі місяці полону майбутній генерал набув рис характеру, які в подальшому відіграють непересічну роль особисто для нього та Франції. Сміливість, здатність тверезо оцінювати ситуацію, гідно сприймати невдачі і виносити з них важливі уроки. Найголовніше, що хвилювало полоненого де Голля, — це роздуми про природу війни та влади. На думку Ч. Уільямса, полон став його університетами, де він учився мислити фундаментально. За ці два роки бездіяльності розум де Голля сконцентрувався на серйозних проблемах, яким судилося стати сутністю його майбутньої кар'єри⁶.

Інтелектуальне зростання, фізичне загартування потребували від де Голля подальшої реалізації. І оскільки в мирний час військову кар'єру робити важко, він вирішив випробувати долю найманця. 4 квітня 1919 р. Шарль де Голль на рік підписав контракт щодо виконання обов'язків військового радника польської армії генерала Галлера. У серпні 1920 р. Польща поклала край спробі колишнього соратника де Голля по німецькому полону М. Тухачевського «прощупати» Європу щодо роздмухування пожежі світової революції⁷. Полякам удалося розгромити російські червоні війська під Варшавою. За польську кампанію де Голль одержав хрест Святого Венчеслава.

У січні 1921 р. у званні капітана Ш. де Голль повернувся до Франції. Із уроків, отриманих в Польщі, він виніс переконання в перевагах ведення маневреної війни із застосуванням танків. Причому, на думку де Голля, броньовані сили не повинні розпилятися, навпаки, зводитися в кулак. Окрім того, виняткового значення він надавав моральному чиннику безмежної відданості вояків — справі захисту батьківщини⁸.

Повернення до Парижа стало знаковою подією в особистому житті Шарля. У салоні своїх друзів він познайомився з Івонною Вандру. 7 квітня 1921 р. 30-річний капітан Шарль де Голль узяв шлюб з Івонною в кафедральному соборі Святої Діви в портовому містечку Кале на березі протоки Ла-Манш. У їхньому подружньому житті народилося троє дітей — син і дві доньки. Сина назвали Філіппом на честь Філіппа Петена. За тривалі роки Івонна пройшла з чоловіком рука в руку, поділяючи славу і забуття, триумф і наругу, вершини влади і самотність вигнанця.

Військова кар'єра для де Голля залишалася сенсом життя, тому у травні 1922 р. за підтримки маршала Петена він вступив до Вищої військової школи, яка була кузницею кадрів для Генерального штабу. Навчання в школі, згідно із загальною думкою слухачів, було однама-

нітним і нецікавим. Тридцятирічного капітана непокоїв консерватизм вищого командування у викладанні питань організації бойових дій на базі піхоти та переваг вогнєвої мощі, недопустимість дискусій щодо різних варіантів та форм ведення бою. Викладачі характеризували його як надто зверхнього, нестриманого в поведінці слухача, нездатного привчити до порядку підлеглих. За таких умов, розумові здібності де Голля відійшли на другий план і на випускних іспитах він отримав досить посередню оцінку, з якою категорично не погодився.

У липні 1925 р. Ф. Петен влаштував де Голля на службу в особистому штабі. Наступного 1926 р. де Голль розробив проект програми навчання у Вищій військовій школі. Зокрема, він продовжував заперечувати принцип оборонної позиційної війни, думку про те, що «лінія Мажіно» є достатньо надійною, натомість моторизація французької армії вважалася непотрібною.

Лише 1927 р., коли чимало його однокурсників стали полковниками, де Голлю присвоїли чин майора і призначили командиром 19 батальйону альпійських стрільців у Рейнській області. Вже тоді він передрікав анексію Австрії Німеччиною та вторгнення останньої до Польщі. На основі лекцій, прочитаних у Вищій військовій школі, де Голль написав дві книги: «На вістрі шпаги» (1932 р.) та «Армія майбутнього» (1934 р.). У них він доводив необхідність механізації армії, вирішальну роль танків та авіації у веденні воєнних дій, а також необхідність професійної підготовки солдатів. Проте ідеї де Голля не підтримував французький генералітет, представники якого виявилися неспроможними досягнути зміни в характері сучасної війни, та роль у ній танків як окремого мобільного виду озброєння. Водночас, правильність його суджень у подальшому довели німці, обравши в ході Другої світової війни тактику блицкригу.

У 1929 р. ускладнилися стосунки між маршалом Петеном та майором де Голлем, в результаті чого останній потрапив в офіційну опалу. Для нього це обернулося несподіваною можливістю більш сміливо й відверто відстоювати погляди, опозиційні воєнній доктрині маршала.

З 1931 по 1937 рік, перебуваючи на службі в секретаріаті національної оборони, де Голль вивчав та вдосконалював плани на випадок виникнення війни. Зокрема, розглядав проблеми забезпечення тилу, національної мобілізації, співвідношення воєнних ресурсів у Європі. У цей період він усвідомлює свободу вибору, осмислення взаємозв'язку політики і воєнних проблем, природи помилковості людських рішень. Таким чином, де Голль накопичував безцінний досвід виховання в собі майбутнього генерала⁹.

Тим часом міжнародна ситуація в Європі вкрай загострилася. У Німеччині на платформі націоналізму та реваншизму до влади прийшов

Гітлер, згодом країна вийшла з Ліги Націй і розпочала повним ходом озброюватися. У 1935 р. Саар за результатами референдуму повернули Німеччині. У цей час Б. Муссоліні захопив Ефіопію. У березні 1936 р. А. Гітлер ввів війська в Рейнську демілітаризовану зону і відновив у країні загальний військовий обов'язок. В Іспанії розгортається громадянська війна.

Де Голль пильно стежив за подіями, усвідомлюючи їхню небезпеку для Франції та світу. Особисті риси характеру перешкоджали його швидкому кар'єрному зростанню. Навіть прихід у Франції до влади уряду Народного фронту в 1936 р. не посприяло присвоєнню йому чергового звання полковника. Лише в листопаді 1937 р. 47-річний полковник де Голль одержав наказ про командування 507-м танковим полком у Меці. Його призначення було прокоментоване новим воєнним міністром генералом Мореном: «Ви спричинили нам багато проблем своїми паперовими танками. Подивимося, як ви справитеся з металевими»¹⁰. Невдовзі полк де Голля став зразковим, а його командира назвали «полковник Мотор». У 1938 р. де Голль видав книгу «Франція і її армія», і хоча вона була присвячена маршалу, через неї відбувся остаточний розрив між де Голлем і Петеном.

Наприкінці 1930-х років теорія танкової війни цілковито заповонила думки де Голля. З песимізмом він споглядав введення німецьких військ до Рейнської демілітаризованої зони, без будь-якого супротиву з боку Франції, згодом рішення Мюнхенської конференції про поділ Чехословаччини за участю французького прем'єра Е. Даладьє. Всі ці події підтверджували нагальність тверджень де Голля щодо необхідності тотальної реорганізації державної політики щодо забезпечення оборони Франції.

За день до початку Другої світової війни де Голля призначили командувачем танковими військами 5-ї армії в Ельзасі.

З вересня 1939 до травня 1940 р. на Західному фронті тривала так звана дивна війна. Уряди Британії та Франції продовжували політику умиротворення нацистської Німеччини, намагаючись спрямувати агресію Гітлера на Схід. З тривою де Голль стежив за розгортанням подій на польському фронті. Направляючи 80-ти впливовим політичним та військовим діячам меморандум «Про зростання ролі механізованих сил», де Голль попереджав про неминучість наступу німців із використанням великих механізованих з'єднань при підтримці авіації, що може стати невідворотною катастрофою для французької армії¹¹. Відповідь з боку французького воєнного командування на це застереження не надійшла. Нереалізованим для де Голля залишився шанс обійняти посаду воєнного міністра в уряді Рейно в березні 1940 р., оскільки його кандидатурі бракувало одного голосу в Національних зборах.

7 травня 1940 р. полковник де Голль прийняв командування 4-ю бронетанковою дивізією, яка ще перебувала на етапі формування. 10 травня 1940 р. війська фон Бока розпочали наступ на Францію, реалізуючи операцію під кодовою назвою «Удар серпом». Цим маневром командування вермахту зуміло замаскувати напрям головного удару через Ардени. Німецький бліцкриг, основна роль в якому відводилася танкам, виявився для розгубленої французької армії неочікуваним. Висока ефективність узгоджених танкових, повітряних та піхотних атак, про яку неодноразово говорив де Голль, була блискуче реалізована німецькими військами. У складі французької армії на початку війни було сформовано всього два танкових полки.

Коли танки німецького генерала Х. Гудеріана вирвалися на оперативний простір, протиставити їм у французькому генштабі було нічим. Де Голль як командир 4-ї бронетанкової дивізії 17 травня прийняв бій, але в його розташуванні налічувалося всього 150 танків, причому не всі вони були оснащені радіозв'язком. В умовах загального відступу та паніки дивізія де Голля спромоглася протягом 17–19 травня нанести три успішних удари по південному флангу німців і примусити відступити танкову групу фон Лееба. По суті це було єдиним успіхом французів протягом усієї кампанії.

25 травня де Голлю присвоїли звання бригадного генерала. На нього покладалося вкрай важливе і водночас ірреалістичне завдання — перекрити німецьким танкам дорогу на Париж. Тоді, коли генерал де Голль безперестанно маневруючи домагався часткових успіхів, французька армія тікала на південь, а військову кампанію було безнадійно програно¹². У цей час де Голля призначають заступником міністра оборони. На цій посаді він негайно прибув до Парижа, де відбулася його зустріч із прем'єр-міністром Полем Рейно. Він запропонував прем'єру негайно вжити заходів для того, щоб перекинути на північ Африки якомога більше сил і коштів і звідти продовжувати боротьбу за Францію.

9 травня генерал де Голль прибув до Лондона задля узгодження спільних дій із британським прем'єр-міністром В. Черчіллем. Зустріч останнього з представниками уряду агонізуючої Франції завершилася безрезультатно. Спроби Черчілля умовити французів продовжувати опір були підтримані лише генералом де Голлем, у той час, коли маршал Петен уже як прем'єр-міністр звернувся до Німеччини з пропозицією про укладення миру.

Вилетівши до Британії, де Голль 18 червня в день річниці битви при Ватерлоо в ефірі британського радіо, яке транслювалося на територію Франції, звернувся до співвітчизників зі своїм знаменитим радіовиступом, в якому закликав усіх французів до активного супротиву нацистській

окупації, створення організації «Вільна Франція» і закінчував словами: «Щоб не трапилося, вогонь французького опору не повинен згаснути і не згасне»¹³. Після цієї промови кабінет Петена заочно присудив де Голля до смертної кари за дезертирство.

22 червня 1940 р. в Комп'єнському лісі, у колишньому штабному вагоні маршала Фоша, Франція капітулювала. Петен сформував пронацистський маріонетковий уряд у невеличкому містечку Віші на півдні Франції. Патріотично налаштовані французи у відповідь на заклик Генерала розпочали створення руху Опору, а де Голль почали називати «Людиною 18 червня». Для них він згодом став символом мужності й нескореності французького народу. Його заклик: «Спільна боротьба за спільну батьківщину!»¹⁴ стала символом французького руху Опору. Генерал усвідомлював, що поки країна перебуває під окупаційною владою, ключові рішення прийматиме вона. Режим Віші визначався як суверенний, водночас безвладний. Однак США на перших порах не збиралися відмовлятися від відносин з маріонетковим режимом. Де Голль закликав військових Франції не виконувати накази окупаційної влади.

28 червня 1940 р. уряд В. Черчілля заявив про визнання Шарля де Голля незалежним лідером та представником руху «Вільна Франція», яка згодом стала членом антигітлерівської коаліції¹⁵.

Разом з тим, на початку липня 1940 р. за наказом Черчілля англійська середземноморська ескадра знищила французький флот, задля запобігання передачі його під керівництво маріонеткового режиму Петена, що надовго посварило колишніх союзників. І хоча їхні відносини і надалі залишалися вкрай складними і суперечливими, британський прем'єр у своїх мемуарах неодноразово зазначав своє захоплення величезною силою генерала де Голля¹⁶.

Останній у свою чергу закликав Французьку імперію продовжувати боротьбу на боці Британської імперії проти Третього рейху. Заради цього Генерал незмінно звинувачував режим Віші у зраді національній державі. Водночас з патріотичних почуттів де Голль не дозволяв британцям претендувати на частину Французької імперії. На його думку, велич, сила і єдність вільних французів у час важких випробувань полягала в нетерпимості до компромісів за рахунок інтересів Франції¹⁷.

У червні 1941 р. після нападу Німеччини на СРСР режим Віші розірвав дипломатичні відносини з Радянським Союзом. У свою чергу де Голль заявив, що «оскільки росіяни ведуть війну проти німців, ми безумовно з ними». У відповідь радянський уряд у вересні 1941 р. після створення де Голлем Французького національного комітету визнав Генерала «керівником усіх вільних французів», що по суті означало практично встановлення дипломатичних відносин. У подальшому, усвідомлюючи важ-

ливість підтримки Франції з боку Радянського Союзу, де Голль ініціював створення французької військової частини на Східному фронті — ескадрильї «Нормандія-Німан», яка провела 869 боїв, збила 273 ворожих літаки¹⁸. У грудні 1944 р. у Москві відбулася офіційна зустріч де Голля з Й. Сталіним. 10 грудня відбулося підписання радянсько-французького договору про союз і взаємодопомогу. Згодом у своїх мемуарах Генерал зазначав, що Сталін поводив себе як відмінний актор. Наприкінці зустрічі побажав де Голлю удачі і висловив задоволення від спілкування з людиною, яка на його переконання «знає, чого прагне, навіть якщо її погляди не збігаються з моїми»¹⁹. І хоча, за очі, Генерал вкрай негативно оцінював Сталіна і його режим, тогочасна ситуація вимагала від нього зваженості й мудрості у стосунках з партнером по антигітлерівській коаліції, заради найсвятішої мети — спільної перемоги над Гітлером та його союзниками. До того ж загравання зі Сталіним надавали йому неабиякої ваги у переговорах із США та Великою Британією.

Досить суперечливо склалися стосунки де Голля і з американським президентом Рузвельтом, який критично сприймав Генерала за його зверхність, непоступливість та непередбачуваність, вбачаючи у ньому майбутнього диктатора і навіть пропонував відправити його губернатором на Мадагаскар.

У січні 1943 р. у Касабланці відбулася конференція країн-членів антигітлерівської коаліції, на якій було вирішено питання про висадку союзницьких військ на Сицилії та відкладення відкриття Другого фронту на півночі Франції. У ході конференції також обговорювалася проблема Північної Африки. Відбулася зустріч двох французьких генералів — де Голля і Жиро. І хоча західні союзники більше схилилися до кандидатури Жиро, як офіційного представника Франції на Півночі Африки, подальша діяльність де Голля схилила їхні симпатії на його бік. Створена ним у травні 1943 р. Національна Рада Опору висунула вимогу призначення де Голля главою Тимчасового уряду Франції в Алжирі. 3 червня того ж року було створено Французький комітет національного визволення (ФКНВ), на чолі якого стали де Голль і генерал Жиро. Поступово у французькому суспільстві сформувалося усвідомлення того, що саме генерал де Голль викликав довіру до себе як непохитний патріот, здатний очолити визволення країни від нацистів. З огляду на це, в листопаді 1943 р. де Голль став одноособовим французьким лідером. 26 серпня 1943 р. США, Велика Британія та СРСР де-факто визнали ФКНВ Тимчасовим урядом Франції.

Особливі випробування випали Генералу в період підготовки й здійснення операції «Оверлорд». Позиція де Голля щодо участі французьких військ в операції та умови про те, що влада на території визволеної Франції має беззастережно належати ФКНВ, була непохитною. Жодних

зазіхань чи претензій з боку головнокомандувача союзницькими військами американського генерала Д. Ейзенхауера, В. Черчілля чи французьких комуністів де Голль не допускав. Його позиція залишилася непохитною навіть тоді, коли в ніч з 5 на 6 червня 1944 р, в день відкриття другого фронту Черчілль погрожував Генералу депортацією з території Британії²⁰.

6 червня 1944 р. союзницькі війська розпочали висадку в Нормандії. Де Голль виступив по радіо із зверненням до французів: «Франція, окупована протягом чотирьох років, але не переможена, готова взяти участь у боротьбі. Для її синів, ким би вони не були і де би вони не перебували простим і священним обов'язком є боротьба усіма доступними засобами»²¹. Одночасно у 40 французьких департаментах на заклик де Голля розпочалося національне повстання.

25 серпня вояки «Вільної Франції» отримали можливість здійснити стрімкий ривок і визволити Париж. Генерал де Голль організував парад перемоги, за яким спостерігало близько двох мільйонів французів. Ця подія стала тріумфом Франції і особисто генерала де Голля. У своєму виступі в паризькій ратуші він зазначав: «Париж визволено своїм власним народом!... Ворог похитнувся, проте його ще не розбито... Ми готові продовжувати боротьбу до повної і остаточної перемоги... Нація усвідомлює, що для її остаточної перемоги, відновлення, величі необхідно, щоби всі сини й дочки Франції йшли вперед у братському єднанні, міцно взявшись за руки до остаточної перемоги»^{22 22}. Титанічних зусиль вартувало де Голлю-вигнанцю повернутися на батьківщину переможцем.

Наступного дня Ейзенхауер повідомив: «Мені довелося мати справу з Французьким комітетом національного визволення як з реальною владою Франції, яка візьме на себе керівництво й відповідальність за керівництво визволеними регіонами країни»^{23 22}. У результаті перемовин із американцями де Голль отримав дві американські дивізії для наведення порядку та обмеження впливу на подальший перебіг подій французьких комуністів, які не спромоглися вести боротьбу за владу одночасно з де Голлем та американцями.

Протягом двох місяців після визволення Парижа генерал відвідав провінції, в яких бачив змучений війною народ, що прагнув оновлення Франції.

У вересні 1944 р. в країні було створено Тимчасовий уряд, до якого ввійшли: два комуністи, три соціалісти, чотири радикали, три католики, вісім членів довоєнного парламенту. Його діяльність розпочалася з чистки державного апарату від колабораціоністів. Зокрема, до страти засуджено 2 тис. осіб. Було засуджено до страти Петена і Лавалю. Проте Маршала Петена де Голль помилював. Вочевидь, пам'ятаючи роки

особистої дружби, замінив смертельний вирок довічним ув'язненням. Ймовірно поважний вік (89 років) колишнього вчителя відіграв в цьому не останню роль.

Однією з найважливіших проблем для де Голля залишалося відновлення високого авторитету Франції на міжнародній арені, забезпечення для неї права участі у повоєнному переоблаштуванні світу. СРСР категорично відмовився поступитися на користь Франції частиною своєї окупаційної зони в Берліні. Після досягнення компромісу французькій стороні була виділена зона тільки за рахунок англійського та американського секторів. В. Черчілль на Ялтинській конференції антигітлерівської коаліції в лютому 1945 р. наголошував на тому, що Франція виступає невід'ємною частиною повоєнного світового устрою та європейської стабільності^{24 23}. На жаль, для де Голля ця заява британського прем'єр-міністра обмежилася декларацією. Францію практично усунули від процесу схвалення рішень на конференціях антигітлерівської коаліції з проблем повоєнного переоблаштування Німеччини та Європи. Разом з тим, французький генерал де Тасіньї 8 травня 1945 р. брав участь у підписанні Акта капітуляції Німеччини, на Потсдамській конференції Францію включили до Ради міністрів іноземних справ, згодом вона стала однією із постійних членів Ради Безпеки ООН. Неабияка заслуга в лобюванні французьких інтересів на міжнародній арені належить де Голлю.

Водночас Генерала дуже турбувало неухильне зростання в країні авторитету лівих політичних сил, зокрема комуністів і соціалістів. З огляду на недовіру до них, де Голль був послідовним прихильником широких повноважень державної виконавчої влади, що мала забезпечити в країні внутрішньополітичну стабільність.

У жовтні 1945 р. у Франції відбулися вибори до парламенту. Їх результати стали великим розчаруванням для генерала. 152 мандати отримали комуністи, 142 — соціалісти, 152 — народно-республіканський рух (МРП), 29 — радикали. У листопаді Установчі збори обрали де Голля главою уряду, до якого увійшли: 5 комуністів, 5 соціалістів, 5 членів Народно-республіканського руху (МРП), 6 деголлівців^{25 24}. Лідер комуністів М. Торез став заступником Генерала. Подібна розстановка сил в уряді позбавляла де Голля права проводити самостійну політику у найважливішій справі його життя — відродженні могутності Франції.

20 січня 1946 р. Шарль де Голль зібрав міністрів і заявив про свою добровільну відставку. Таке рішення далось йому нелегко. Перемогло усвідомлення того, що в умовах зростання прихильності французів до лівих політичних партій він не зможе консолідувати суспільство задля вирішення нагальних державних проблем, а, отже зведе всі зусилля

нанівець. П'ятдесят відсотків французів здивувало подібне рішення, 12 — висловили протест, 16 — схвально поставилися до нього. Сам же де Голль вважав неможливим керувати Францією, розколотою різними політичними позиціями. Він не бачив для себе ролі в тому, аби без достатніх повноважень очолювати безсилу державу.

16 червня 1946 р. Шарль де Голль здійснив іще одну спробу консолідувати французьке суспільство, переконати його в необхідності сильної виконавчої влади як невід'ємної умови швидкого відродження Франції. Цього дня він виступив у містечку Байє, з якого розпочалося відродження Франції після відкриття Другого фронту. Генерал запропонував свій проект французької конституції: широкі повноваження президента, обмеження влади парламенту і політичних партій. Водночас він рішуче відкинув звинувачення на свою адресу в диктаторських амбіціях як таких, що неприйнятні в здоровому демократичному суспільстві^{26 25}. На жаль, французи не спромоглися тоді почути застережень свого рятівника. Неухильне зростання авторитету і суспільних переваг СРСР як одного з головних переможців у Другій світовій війні породило значне політичне полівіння, яке злобно пожартувало з європейським народом, зокрема з французами.

Конституція Четвертої Республіки, схвалена у жовтні 1946 р., проголосила парламентську форму правління та широкі соціальні гарантії для французів. Розпочався 12-ти річний період в історії Франції, що супроводжувався неухильним зростанням політичної, економічної та соціальної нестабільності, загостренням колоніальної проблеми. З легкої руки одного із соратників де Голля, письменника Андре Мальро, він здобув назву періоду «переходу через пустелю».

Генерал де Голль не став провідником для свого народу в ці нелегкі дванадцять років існування Четвертої республіки. Втомлений солдат взяв тайм-аут, щоб зібратися з думками, осмислити пройдений шлях.

Послужний список де Голля як діючого солдата не був бездоганим. Свого часу він не став блискучим курсантом в Сен-Сіре, пропустив більшу частину Першої світової війни. У період між війнами показав себе розумним, проте дещо екзальтованим штабістом, схильним вказувати іншим, що робити, завжди відчував правду на своєму боці. Водночас, він продемонстрував відчайдушну хоробрість на полі бою. І головне — у нього не було страху перед обличчям смерті. Це почуття в багато разів перевершувала самопожертва заради захисту його Франції. Прямота, нетерпимість щодо людських слабкостей, особливо обману, виділяли його з військового оточення.

У результаті участі у польській кампанії де Голль раніше за своїх військових колег усвідомив сутність маневреної війни і наполегливо

відстоював на перекір військових авторитетів концепцію масованого використання танкових частин. Вражає наполегливість, з якою він захищав свої ідеї, навіть якщо вони ставили під загрозу його кар'єру перед самовпевненим французьким верховним головнокомандуванням. Перманентне протистояння з представниками вищого військового командування Франції виховали в ньому унікальні якості незламного цілеспрямованого патріота, здатного принести в жертву своє життя задля досягнення найвищої мети — величі Франції. Згодом солдат у званні генерала не зрадив своїм життєвим принципам у важкі роки випробувань Другої світової війни. Безсумнівна повага до воєнних якостей — дисципліни, хоробрості, рішучості, принциповості, безкомпромісності, самопожертви — і тепер не зрадили де Голлю. Ці якості характеризували його як відданого сина своєї батьківщини та її народу. А за своїм характером генерал, які б ролі він не виконував протягом життя, завжди насамперед залишався солдатом-переможцем, оскільки його віра у велич Франції в усі періоди життя була незламною, як і його патріотизм. За таких умов зрозумілим виглядає заповіт, за яким на могильній плиті вибито напис «Шарль де Голль», роки народження і смерті. Жодних титулів, посад, звань.

¹ Шарль де Голль. Мемуари надежд (1958–1962) / Пер. с фр. — М. — 2000. — С. 5.

² Knut Linsel. Charles de Gaulle und Deutschland 1914–1969. — Sigmaringen. — 1998. — С. 32.

³ Уильямс Ч. Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля. Пер. с англ. — М. — 2003. — С. 14.

⁴ Арзаканян М.Ц. Шарль де Голль // Вопросы истории. — 1991. — № 2-3. — С. 38.

⁵ Уильямс Ч. Указ. соч. — С. 71.

⁶ Там само. — С. 62.

⁷ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — К. — 2011. — С. 130.

⁸ Шарль де Голль // 100 человек, которые изменили ход истории. — 2009. № 66. — С. 13.

⁹ Уильямс Ч. Указ. соч. — С. 93.

¹⁰ Там само. — С. 101.

¹¹ Трубайчук А., Шевченко В. Шарль де Голль. К. — 1997. — С. 21.

¹² Уильямс Ч. Указ. соч. — С. 81–82.

¹³ Шарль де Голль // 100 человек, которые изменили ход истории. — С. 13.

¹⁴ Шарль де Голль. Военные мемуары. Книга 2. Единство, 1942–1944. — М. 2003. — С. 32.

¹⁵ Арзаканян М.Ц. Указ. соч. — С. 42.

¹⁶ Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х книгах. Сокр. Пер. с англ. — М. — 1991. — С. 239.

¹⁷ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Вказана праця. — С. 132.

¹⁸ Трубайчук А., Шевченко В. Вказана праця. — С. 31.

¹⁹ Шарль де Голль. Военные мемуары. — С. 456.

²⁰ Уильямс Ч. Указ. соч. — С. 320.

²¹ Шарль де Голль. Военные мемуары. — С. 463.

²² Фейс Г. Черчилль. Рузвельт. Сталин. Война, которую они вели, и мир, которого они добились. Пер. с англ. — М. — 2003. — С. 290.

²³ Там само. — С. 291.

²⁴ Тегеран, Ялта, Потсдам. Сборник документов. М. — 1970. — С. 164.

²⁵ Смирнов В.П. Новейшая история Франции. 1918–1975. — М. — 1979. — С. 239.

²⁶ Уильямс Ч. Указ. соч. — С. 396.

Исследуется личность Шарля де Голля в контексте Первой и Второй мировых воєн. Прослеживаются основные этапы его военной карьеры, определяются достижения и приоритеты на пути от солдата до генерала французской армии.

Ключевые слова: Франция, военная карьера, Первая мировая война, механизированные соединения, Вторая мировая война, движение Сопротивления, операция «Оверлорд», Временное правительство.

The article studies Charl de Goll identity in the context of the World Wars I, II. The author traced main stages of his military career, achievements and priorities identified in the path from soldier to general of the French army.

Keywords: France, military career, World War I, mechanized formations, World War II, resistance movement, operation «Overlord», the Provisional Government.

УКРАЇНА І СВІТ

Оксана Іваненко

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК ГРЕКІВ НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ (XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

У статті на основі неопублікованих архівних матеріалів висвітлено значення культурницької діяльності грецької громади в межах Київського навчального округу впродовж XIX — початку XX ст. Особливу увагу приділено історії Ніжинського Олександрівського грецького училища, навчанню греків у Київській духовній академії, діяльності грецьких громадських організацій.

Ключові слова: *європейська цивілізація, Грецьке національне відродження, грецька громада, навчальний заклад, українсько-грецькі взаємини, добротність, громадські організації.*

На зламі XVIII–XIX ст. європейська цивілізація, зведена на фундаменті античної культури, зазнала масштабних зрушень, апогеєм яких стала натхнена ідеологією Просвітництва Велика французька революція, унаслідок якої в Європі утвердилися поняття нації, національної культури, народовладдя, прав людини й громадянина. Європейські революційні рухи першої половини 19 ст., що розвивалися під гаслами боротьби за демократизацію суспільно-політичного життя, розв'язання економічних і соціальних проблем, національне об'єднання чи визволення з-під влади іноземних держав, наслідували принципи Французької революції (1789–1799). Яскравим виявом цього процесу стало Грецьке національне відродження кінця XVIII–XIX ст., позначене кристалізацією національної ідентичності греків, пожвавленням культурно-освітнього життя, піднесенням національно-визвольної боротьби проти османського панування, що увінчалася здобуттям державної незалежності Греції (1830).

Грецький національно-визвольний рух долинув і до України. Задля боротьби за національне визволення греків і створення Грецької держави 1814 року в Одесі було засновано таємне товариство «Філікі Етерія». Упродовж Грецької революції 1821–1829 рр. на українських теренах здійснювався збір коштів на підтримку повстанців. Документи Київської духовної семінарії містять відомості про оголошення 1821 року міністром

духовних справ і народної освіти О.М. Голіциним підписки на користь грецьких біженців (комітети, що розподіляли зібрані кошти, перебували в Одесі й Кишиневі)¹. У 1823 році було відкрито підписку для викупу греків-християн, взятих у полон на острові Хіос, півостровах Кассандра й Сітонія².

За перебування впродовж 1828–1829 рр. на території Греції у складі загону французького війська поміщик Волинської губернії, рівненський повітовий предводитель дворянства В. Омецинський був нагороджений королем Оттоном найвищою відзнакою Грецької держави — офіцерським золотим хрестом Ордена Рятівника (1836). У посвідченні, виданому Омецинському французьким військовим відомством, указувалося: «Codifié à tout qu'il appartiendra, d'après une lettre écrite le 21 Mai 1836 au Ministre de la Guerre par M.Coletti, Ministre Plénipotentiaire de Sa Majesté le Roi de la Grèce à Paris, que M-r Omieciński ex. Officier d'ordonnance de M-r le Lieutenant Général Schneider a été nommé Chevalier en cr. de l'Ordre Royal du Sauveur, et que les insignes lui en ont été remis par le soin du Ministre de la Guerre à qui ils avaient été transmis à cet effet par ordre de Sa Majesté le Roi Otton»³ («Засвідчено згідно з листом, написаним 21 травня 1836 року військовому міністру паном Колетті, посланником Його Величності короля Греції у Парижі, що екс ад'ютант генерал-лейтенанта Шнейдера пан Омецинський нагороджений хрестом Королівського Ордена Рятівника та що відзнаку цю йому вручено за посередництва військового міністра, якому її було передано за наказом Його Величності Короля Оттона»).

Розвиток сучасної історіографії позначено вагомими здобутками в дослідженнях українсько-грецьких культурно-гуманітарних та економічних зв'язків у контексті історії грецького національно-визвольного руху⁴. Водночас у світлі вперше введених до наукового обігу архівних джерел відкривається перспектива подальших студій з цієї актуальної та суспільно значущої тематики, одним із найважливіших аспектів якої є культурно-просвітницька діяльність грецької громади на теренах Київського навчального округу, що від 1832 року включав у себе Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, а з 1839 року — Полтавську губернії.

1810 року бургомістр грецького ніжинського магістрату С.К. Буба, який зумів здобути прихильність малоросійського генерал-губернатора князя Я.І. Лобанова-Ростовського завдяки організації помпезних бенкетів, ініціював збір коштів на створення в Ніжині навчального закладу для дітей греків. У цій благодійній акції взяли активну участь не лише мешканці Ніжина, а й Москви, Санкт-Петербурга, Одеси та інших міст Російської імперії і зарубіжних держав⁵. Власне Буба пожертвував 10 000 руб. асигнаціями і, звертаючись до потенційних доброчинців із відозвою, він наголошував: «Іменем дітей і нащадків Ваших закликаю

сприяти цій добрій справі з тією ж старанністю і ревністю, яка завжди Вас надихала в подібних випадках і привертала благовоління Монархів. Училище це забезпечить дві важливі вигоди для Держави, як-от: перша, що Держава матиме освічених людей із грецької нації; друга, що Греки, які знаходяться в Туреччині, з більшим бажанням і в більшій кількості будуть переселятися до Росії або дітей відправляти своїх»⁶. Відтак, мета новоствореного навчального закладу, згідно із задумом його засновників, полягала у «підтриманні грецької національності».

15 листопада 1811 року Олександр I видав маніфест щодо відкриття Ніжинського Олександрівського грецького училища:

«1-е. В ознаменування благовоління мого до ревного подвигу згаданого товариства, яке склало добровільними жертвами знатний капітал на облаштування й утримання Училища, найменувати Училище це Олександрівським.

2-е. Училищу цьому перебувати у віданні Губернського Директора Училищ та Університету на загальних правилах.

3-е. Нагляд за Училищем доручити за вибором від громади одному із найпочесніших його членів з іменуванням Директором Училища, який в управлінні ним надасть звіт, окрім училищного начальства, також Грецькому Товариству.

4-е. Службу Директора по цьому Училищу прирівняти до громадської служби.

5-е. Учителів Училища вважати такими, що перебувають на дійсній державній службі»⁷.

Водночас Олександр I доручив малоросійському генерал-губернатору Я.І. Лобанову-Ростовському оголосити імператорське «особливе благовоління» грецькій громаді Ніжина та всім особам, які брали участь у зборі коштів на облаштування училища, «за ревний подвиг, що має на меті просвіту молодих їхніх співвітчизників і загальне добро»⁸.

Керівництво роботою з підготовки відкриття нового навчального закладу в Ніжині було покладено на ректора Харківського університету — визначного природознавця сербського походження О.І. Стойковича, який від 1804 року обіймав у ньому посаду професора фізики, а в 1807–08, 1811–13 роках обирався його ректором. Утім, Стойкович не порозумівся з представниками ніжинської грецької громади і змушений був делегувати свої повноваження дирекції училищ Чернігівської губернії, що уважливо поставилася до пропозицій греків відносно викладацького складу та змісту навчального процесу.

За відсутності освіченого священика грецького походження ніжинські греки взагалі відмовлялися від включення до навчальних програм Закону Божого. Переконати їх у доцільності обрання законоучителем св. Черня-

ховського директора Чернігівської гімназії вдалося лише за допомогою посилання на російського імператора, за височайшим повелінням якого Закон Божий був обов'язковим предметом в усіх повітових училищах і запроваджувався для повторення в гімназіях. Натомість грецька громада наполягала на необхідності викладання німецької мови в контексті розвитку торговельних зв'язків із Саксонією та Пруссією. З цією метою вчителем німецької було обрано Х. Гінтце, який, згідно зі спогадами св. Черняховського, часто ходив у гості до заможних і щедрих батьків своїх учнів та полюбляв пригощатися свіжими молдовськими винами й вишуканими грецькими стравами.

Ніжинське Олександрівське грецьке училище, відкриття якого відбулося 1817 року, утримувалося за рахунок відсотків із пожертвованого капіталу розміром у 86 000 руб. асигнаціями. Ця сума складала частину капіталу в 160 000 руб. сріблом, заповіданого греками своїм нащадкам на благодійні цілі. Окрім того, грецька громада виділяла щорічно на потреби училища 615 руб. Бюджет закладу поповнювався також за рахунок плати за навчання та здачі в оренду училищних погребів⁹. Училище підпорядковувалося заснованому 1785 року в Ніжині грецькому магістрату, що обирав його директора, контролював навчальну й господарську діяльність (після скасування магістрату в 1872 році воно перейшло під юрисдикцію міської думи).

Відвідавши 1833 року Ніжинське Олександрівське грецьке училище, попечитель Київського навчального округу Є.Ф. фон Брадке дійшов висновку про необхідність його реформування відповідно до вимог статуту для початкових і середніх навчальних закладів від 20 грудня 1828 року. Справу вдосконалення змісту та структури навчально-виховного процесу закладу було покладено на Раду Університету Св. Володимира. Згідно з розробленим нею проектом починаючи з 1837 року запроваджувалася наступна система оплати праці:

Таблиця 1

Бюджет Ніжинського Олександрівського грецького училища¹⁰

Прибутки	Видатки
Річний прибуток з капіталу розміром у 86 000 руб. ас. становить 4300 руб. ас. або 1228 руб. 57 коп. сріблом	<u>Платня викладачам:</u>
	Закону Божого.....200 руб.
	грецької мови.....1000 руб.
	російської граматики й арифметики в двох класах.....775 руб.
	історії і географії.....625 руб.

	образотворчого мистецтва.....100 руб.
	письмоводителю.....100 руб.
	учителю підготовчого
	класу.....500 руб.
	двом сторожам.....240 руб.
	<u>Загалом на заробітну</u>
	<u>платню</u> .....3540 руб.
	на утримання будинку
	ті інше.....760 руб.
	Усього .....4300 руб.

Водночас було вироблено засади подальшого функціонування училища, згідно з якими грецька громада Ніжина обирала директора строком на три роки та висувала кандидатури вчителів. Трирічний курс навчання включав у себе такі дисципліни, як Закон Божий, священна історія і церковна історія, російська мова, давньогрецька і новогрецька мови, арифметика, геометрія, географія, історія Російської держави, історія Греції, всесвітня історія, чистописання, креслення й малювання. При училищі діяло підготовче відділення, де викладалося грецьке читання та письмо. Відповідно до статуту від 20 грудня 1828 року дозволялося запроваджувати додаткові предмети, наприклад, основи комерційних наук і бухгалтерію.

У зв'язку з тим, що в Ніжинській гімназії вищих наук здобували освіту етнічні греки, на запрошення директора І.С. Орлая з 1824 до 1833 року посаду молодшого професора грецької мови й словесності обіймав учитель Олександрівського грецького училища Х. Ієропес. 1841 року міністерством народної освіти було ухвалене рішення про передачу училища з-під юрисдикції директора училищ Чернігівської губернії під нагляд адміністрації Ніжинської гімназії¹¹.

У січні 1860 року представники грецької громади Ніжина надіслали попечителю Київського навчального округу М.І. Пирогову доповідну записку, в якій обвинувачували директора Олександрівського грецького училища К. Попова в пияцтві, безвідповідальному ставленні до своїх професійних обов'язків та здобутті посад директора училища і старшого бургомистра ніжинського грецького магістрату шляхом фальсифікацій¹². Натомість городничий Ніжина звинувачення Попова в «нетверезому житті» назвав несправедливими.

Про обмеженість впливу грецької громади на заснований нею навчальний заклад йшлося, зокрема, у листі директора Ліцею князя Безбородька М. Чалого до попечителя Київського навчального округу П.О. Антоновича від 18 жовтня 1870 року: «...як видно з історії грецького училища,

воно ніколи не було надане грецькому товариству, відносно педагогічної організації ініціатива завжди йшла від Міністерства»¹³.

Грецька громада рішуче чинила опір численним спробам керівництва Київського навчального округу реорганізувати створене нею училище. 1875 року на сторінках місцевих газет навіть з'явилися оголошення про те, що з ініціативи ніжинської міської думи та за підтримки міністерства внутрішніх справ Ніжинське Олександрівське грецьке училище як таке, що «не відповідає більше потребам цього міста», мало бути перетворене на жіночу гімназію з передачею їй училищного будинку й грецького капіталу (86 000 руб.)¹⁴.

Свою незгоду з ідеєю реорганізації училища ніжинські греки традиційно аргументували тим, що воно було створене й утримувалося виключно завдяки пожертвам грецької громади, яка існувала в Ніжині у вигляді церковної парафії і мала потребу у власному культурно-освітньому осередку. У доповідній записці членів грецької церковнопарафіяльної громади Ніжина на ім'я міністра народної освіти Г.Е. Зенгера наголошувалося на непорушності прав греків «...щодо завідування та збереження просвітницького органа, призначеного виключно для потреб нашої громади, який надає тепер разом із засобами кращої моральної освіти саме ті знання нашим дітям, які за способом життя, потребами й заняттями нашими є найкориснішими для нас і наших дітей»¹⁵. Ніжинські греки висловлювали протест і проти усунення їх від виборів директора училища, проведення яких з часом перебрала на себе міська дума.

Перепоною на шляху зміцнення кадрового потенціалу Ніжинського Олександрівського грецького училища були проблеми матеріального забезпечення його педагогічних працівників. Зокрема, вчитель математики Н. Лимаренко прийняв рішення перевестися до одного з 4-класних міських училищ Ніжина через незабезпеченість житлом і низьку платню (480 рублів на рік)¹⁶. І все-таки поповнення викладацької колегиї Ніжинського Олександрівського грецького училища відбувалося: з 1861 року історію викладав Ф. Бучинський¹⁷, а арифметику й геометрію — О.О. Царевський¹⁸; 1862 року вчителем російської мови став О.С. Шапошников — володар відзнаки бездоганної служби за 20 років і бронзової медалі в пам'ять Кримської війни 1853–1856 років¹⁹; 1864 року грецький магістрат схвалив кандидатуру М. Левченка на посаду вчителя історії і географії²⁰; з 1872 року математику викладав С.М. Рутковський²¹; від 1909 року обов'язки вчителя чистописання, креслення і малювання виконував випускник Олександрівського училища П.С. Кобальний²², а з 1912 — Т.С. Горященко²³ тощо.

Яскравим прикладом успішної професійної кар'єри, здійсненої в Ніжинському Олександрівському грецькому училищі, став творчий шлях

грека М.Г. Манцова. По закінченні Ліцею князя Безбородька 1837 року його було призначено вчителем історичних наук училища. У 1844 і 1845 роках попечитель Київського навчального округу оголошував Манцову подяки за відмінні успіхи у викладацькій роботі. 1854 року він отримав відзнаку бездоганної служби за 15 років; 1858 року — бронзову медаль на Андріївській стрічці в пам'ять Кримської війни 1853–1856 років; 1859 року — відзнаку бездоганної служби за 20 років. У 1860 році Манцов висловив бажання перевестися до Ніжинської гімназії задля покращення «убогого становища своєї родини»²⁴, а 1865 року грецька громада м. Ніжина обрала його директором Олександрівського училища²⁵. Служба Манцова на цій посаді завершилася в 1885 році.

Загалом кадрова проблема була однією із найгостріших для Ніжинського Олександрівського грецького училища, наприклад, 1906 року виникла реальна загроза зриву його навчально-виховного процесу. Керівництвом закладу було прийнято рішення про перенесення початку занять на пізніший час у зв'язку з тим, що викладач мистецтв І. Ухо захворів психічним розладом, учителька підготовчого класу Є. Островерхова подала заяву про звільнення, викладач історії і географії П. Крачковський вступив до Казанського університету, а вчитель російської мови П. Антоненко перебував «у звичайному періоді запою, що триває від 2–4 тижнів»²⁶. Незважаючи на подібні звинувачення з боку дирекції народних училищ Чернігівської губернії, Антоненко користувався широкою повагою й авторитетом в учнів, які виступили на захист свого улюбленого вчителя у відповідь на рішення вищого керівництва відправити його у відставку. У листі до попечителя Київського навчального округу П.О. Зілова вони наголошували: «Викладання ж російської мови п. Антоненком, на наш погляд і на думку ревізорів училища, стоїть на належній висоті й не може бути замінене знову призначеним учителем; і окрім того, п. Антоненко енергійно виконував свою справу: витрачав усі свої сили, приходив на уроки першим, не гаючи жодної хвилини, як свідчив розклад, заміняв уроки всіх відсутніх учителів...»²⁷ Прохання учнів здійснити розслідування щодо неправдивого доносу на Антоненка викликало обурення в попечителя, який назвав їхнє звернення «недоречним».

Упродовж 1870-х років платня за навчання в Ніжинському Олександрівському грецькому училищі становила 1-3 руб. на рік, у 1880-х роках — 6 руб., а починаючи з 1905–1906 навч. року — 10 руб.; для нащадків греків і ще близько 10% учнів із незаможних родин освіта була безкоштовною.

За браком бібліотечних приміщень частина книжок, у тому числі рідкісних зарубіжних видань XVI–XVII ст., що належали училищу, було передано на зберігання до Історико-філологічного інституту князя -

Безбородька. Серед них з *богослов'я* нараховувалося 31 найменування книжок російською мовою, 32 — грецькою, 5 — італійською, 3 — латиною; з *філософії*: 29 — російською, 14 — грецькою, 3 — італійською; з *історії*: 35 — грецькою, 29 — російською, 7 — італійською, 1 — німецькою; з *словесності*: 28 — грецькою, 23 — російською, 7 — латиною, 3 — німецькою, 1 — італійською; з *географії*: 4 — грецькою. 1888 року ніжинська міська дума ухвалила залишити ці видання в інституті на вічне зберігання в окремому приміщенні під назвою «старовинної бібліотеки Ніжинського Грецького Училища»²⁸. Окрім того, через нестачу приміщень 1904 року в училищі було відкрито паралельне відділення при першому класі, де заняття проводилися в другу зміну — з 12.00 до 16.00.

Не оминули Ніжинське Олександрівське грецьке училище і скандальні справи щодо зберігання нелегальної літератури. 1906 року київська судова палата засудила до двотижневого ув'язнення учня другого класу училища, нащадка української козацької родини Г.М. Третьяка, в якого під час обшуку було виявлено одну брошуру «Контрасты современного общества», дев'ять брошур українською мовою Л. Мартова «Новий закон», 49 брошур Ш. Дікштейна «Хто с чого живе?» і одну брошуру «Взятие Бастилии». Очевидно, суспільно-політичним реаліям тогочасної Російської імперії суперечили заклики до боротьби за всезагальне, рівне, пряме і таємне виборче право, а також опубліковані українською рядки з «Нового закону» Л. Мартова: «Не можна людей ділити наче худобу по масти, якою випадково наділила природа, й сказати: ось оці — то один сорт, а оці — то другий. Кожний в державі однаково має право знати, як ведуться державні справи, і перевіряти тих, хто їх веде, й змінити сіх людей, коли справи ведуться ними зле. Тут не можна «ділити на «званих і незваних»²⁹.

У 1906 році, відповідно до запиту інспекції 2-го району народних училищ Чернігівської губернії, настоятель грецької Михайлівської церкви м. Ніжина священник О. Лавровський подав інформацію щодо свого приходу, який нараховував 150 чоловіків, 164 жінки і 28 дітей віком від 9 до 12 років. Усі парафіяни були нащадками ніжинських греків. Одночасно в Олександрівському училищі навчалося 6 греків — 3% від загальної кількості учнів (197)³⁰.

Станом на січень 1905 року в Ніжинському Олександрівському грецькому училищі здобували освіту 217 учнів, а наступного року — 201 учень³¹. У 1907/1908 навчальному році загальна кількість учнів становила 166 осіб. Викладацький склад закладу представляли: в.о. директора училища, законоучитель Г. Вербицький, учитель російської мови П. Ячницький, математики Є. Скрипник, історії і географії П. Лапа та

вчителька підготовчого класу А. Фурса³². Згідно з кошторисом училища на 1908 рік було передбачено наступні витрати: на утримання канцелярії — 150 руб., на платню викладачу — 200 руб., на бібліотеку — 100 руб., на винагороду бібліотекарю — 40 руб., на прислугу — 252 руб.; на опалення — 676 руб. тощо, а очікуваний прибуток від здачі в оренду училищних погребів (150 руб.) планувалося витратити на ремонт навчальних корпусів і господарські потреби³³. Водночас список закуплених для училищної бібліотеки книжок складався виключно з російськомовних видань. Приділялася увага і придбанню наочних посібників: карти Палестини на коленкорі (1 руб. 25 коп.), карти півкуль (2 руб. 50 коп.), карти Європи (3 руб. 50 коп.), картонних геометричних фігур (2 руб.), російського правопису в таблицях (40 коп.).

З метою реформування Олександрівського училища в лютому 1908 року ніжинською грецькою громадою було обрано комісію в складі В.Є. Золотарьова, І.І. Милосова, В.Є. Спіліоті, О.М. Плациндаря, Д.А. Тарнавського, яка мала діяти спільно з представниками училищної комісії при міській управі. Невдовзі В.Є. Золотарьов, В.Є. Спіліоті й Д.А. Тарнавський були позбавлені своїх повноважень через небажання з'явитися перед грецьким товариством задля отримання «наказу до подальшої спільної роботи». 21 квітня 1908 року під головуванням директора училища священика Г. Вербицького відбулося засідання комісії, на якому було ухвалено рішення про його реорганізацію в чоловічий середній навчальний заклад — «повну гімназію нового типу». Водночас О.М. Плациндарь та І.І. Милосов від імені ніжинських греків заявили, що право реформування училища належить грецькій громаді, а не міській думі, оскільки «училище це створене для дітей греків і утримується виключно за кошти грецького товариства»³⁴. Вони висловили рішучу незгоду із позбавленням грецької громади права розпоряджатися своїми капіталами і заснованими нею закладами, а також наголосили, що перебудова приміщення училища може здійснюватися лише за згодою Грецького парафіяльного товариства, яке отримало його в дар від грека Капітана Параскеви. Зрештою Плациндарь і Милосов виступили проти перетворення грецького училища на гімназію нового типу, однак, міська дума відхилила всі їхні аргументи. У червні 1908 року проти реорганізації училища офіційно висловилося Грецьке парафіяльне товариство м. Ніжина.

Відповідно до розробленого міською думою м. Ніжина та затвердженого міським головою кошторису витрат Ніжинського Олександрівського грецького училища на 1911–1913 роки було передбачено:

Таблиця 2

**Кошторис Ніжинського Олександрівського грецького училища
на 1911–1913 рр.³⁵**

Рік	Джерела прибутків	Видатки
1911	відсотки з грецького капіталу	утримання особового складу ..... 1533 руб. 94 коп. господарські потреби ..... 97 руб. 14 коп.
	спеціальні кошти училища	платня учительському персоналу ..... 341 руб. 06 коп. утримання наглядача ..... 200 руб. учителя гімнастики ..... 60 руб. канцелярії ..... 150 руб. бібліотеки ..... 100 руб. бібліотекаря ..... 40 руб. прислуги ..... 252 руб. опалення ..... 450 руб. Усього ..... 3224 руб. 14 коп.
1912	відсотки з грецького капіталу	утримання особового складу ..... 1875 руб. господарські потреби ..... 97 руб. 14 коп.
	прибутки від здачі в оренду училищних погребів і плати за навчання	жалування вчителю гімнастики ..... 60 руб. наглядачеві ..... 200 руб. утримання канцелярії ..... 150 руб. бібліотеки ..... 100 руб. платня бібліотекарю ..... 40 руб. жалування двом служителям ..... 264 руб. опалення ..... 490 руб. ремонт приміщення ..... 200 руб. Усього ..... 3476 руб. 14 коп.
1913	відсотки з грецького капіталу	утримання особового складу ..... 1875 руб. господарські потреби ..... 97 руб. 14 коп. ремонт приміщення ..... 200 руб.
	спеціальні кошти училища	утримання бібліотеки ..... 120 руб. канцелярії ..... 140 руб. наглядача і вчителя гімнастики ..... 260 руб. опалення і прислуга ..... 759 руб. Усього ..... 3451 руб. 14 коп.

Розмаїта мозаїка українсько-грецьких культурно-цивілізаційних взаємовпливів ґрунтувалася на духовній спорідненості, наріжним каменем якої стало православ'я, що відіграло консолідуючу роль у контексті національно-визвольної боротьби греків. Важливе значення у справі формування грецької інтелектуальної еліти належить Київській духовній академії. 1869 року до академії вступили ієродиякони Г. Зигавін та К. Вафідіс, які впродовж трьох років прослухали повний курс загальноосвітніх і спеціальних наук по церковно-практичному відділенню. На іспитах Зигавін продемонстрував наступні знання із загальноосвітніх наук: Священне Писання — дуже добре, основне богослов'я, логіка, психологія — добре, метафізика — дуже добре, історія філософії — добре, педагогіка — дуже добре, грецька мова і словесність — відмінно, німецька мова — добре; зі спеціальних наук: пастирське богослов'я — дуже добре, гомілетика — добре, церковна археологія, літургіка, церковне право, теорія словесності та історія літератури — дуже добре. Його твір на тему «Про різницю між єпископом та пресвітером» було визнано задовільним для отримання ступеня кандидата богослов'я. Вафідіс також досяг певних успіхів у навчанні, про що свідчать його оцінки із загальноосвітніх наук: Священне Писання — відмінно, основне богослов'я — дуже добре, логіка, психологія, метафізика — дуже добре, історія філософії — добре, педагогіка — дуже добре, грецька мова та словесність — відмінно; зі спеціальних наук: біблейська історія Старого і Нового Заповіту, загальна церковна історія — дуже добре, історія російської церкви, історія та викриття російського розколу — відмінно, загальна громадянська історія, російська громадянська історія — дуже добре. Підготовлений ним твір на здобуття ступеня кандидата богослов'я було присвячено темі «Фотій, патріарх константинопольський». По закінченні трьох курсів навчання в академії Зигавін і Вафідіс повернулися на батьківщину задля викладацької служби при Халкинському богословському училищі, а 1873 року, згідно з указом Урядуючого Синоду від 5 грудня, їх було затверджено в ступені кандидата богослов'я³⁶.

1881 року до Київської духовної академії надійшло повідомлення про імператорський указ, виданий відповідно до клопотання преосвященного митрополита Новгородського і Санкт-Петербурзького, щодо надання уродженцю острова Імброса ієродиякону Апостолосу дозволу вступити до однієї з духовних академій, на його вибір, із утриманням за рахунок кредиту, асигнованого на матеріальне забезпечення в духовних навчальних закладах іноземців³⁷.

За рекомендацією Патріарха Єрусалимського Никодима та ухвалою Всеросійського Святійшого Синоду в 1888 році до Київської духовної академії вступив колишній викладач Єрусалимської богословської школи

ієродиякон Ф. Пасхалідіс. 1892 року в зібранні Ради академії він склав наступні іспити: зі Священного Писання Старого Заповіту — посередньо, з педагогіки — посередньо, з історії нової філософії — посередньо, з біблійської археології — добре, з історії російської літератури — посередньо, з латинської мови та історії римської літератури — дуже добре, з німецької мови — дуже добре, з англійської мови — добре, з догматичного богослов'я — добре, з морального богослов'я — добре, з гомілетики — добре, з історії проповідництва — добре, з церковного права — посередньо, з історії російської церкви — добре, з церковної археології — добре, з літургії — посередньо, з пастирського богослов'я — добре, зі Священного Писання Нового Заповіту (III курс) — добре, IV курс — дуже добре, із загальної церковної історії — добре, з логіки і метафізики — задовільно, зі вступу до богословських наук — задовільно³⁸.

На міжособистісних стосунках студентів академії грецького й болгарського походження негативно позначалися напружені відносини Константинопольської Патріархії і Болгарського Екзархату, внаслідок чого 1896 року ректор Сильвестр (Малеванський) змушений був звернутися до Святійшого Урядуючого Синоду з проханням, щоби «на майбутнє греків і болгар, прибуваючих до Росії для здобуття богословської освіти, розподіляли по Академіям окремо одних від інших, наприклад, греків — до Київської, болгар — до Московської або навпаки»³⁹.

Завдяки прийняттю російського підданства (1907) випускник Київської духовної академії М. Пахіопуло здобув право бути викладачем у російських духовних навчальних закладах. По закінченні академії він продемонстрував наступні знання із загальноосвітніх предметів: зі вступу до богословських наук, Священного Писання Старого і Нового Заповіту, біблійської історії, догматичного богослов'я, морального богослов'я — добре, з гомілетики та історії проповідництва, пастирського богослов'я і педагогіки — дуже добре, з церковного права — добре, загальної церковної історії — відмінно, історії і розбору західних сповідань — дуже добре, історії російської церкви — відмінно, з історії і викриття російського розколу, патристики — дуже добре, церковної археології і літургії, психології, логіки, метафізики, історії філософії, єврейської мови — добре, з теорії словесності, історії іноземних літератур, російської і церковнослов'янської мов, історії російської літератури — дуже добре, з біблійської археології — добре, з давньогрецької мови і словесності — відмінно, з французької — добре, англійської — добре⁴⁰.

У поглибленні українсько-грецьких культурно-гуманітарних взаємин, зміцненні солідарності наших народів виключно важливу роль відіграла добродійність. 1864 року командувач азовського козачого полку, підполковник А.Ф. Хрісовері, який на той час мешкав у Либідській частині Києва, ініціював збір коштів на зведення пам'ятника грецьким воїнам, що

загинули під час Кримської війни (1853–1856). Однак, ця шляхетна ідея не знайшла належної підтримки з боку керівництва Київського, подільського і волинського генерал-губернаторства⁴¹. У травні 1894 року в Російській імперії було відкрито підписку на користь постраждалих від землетрусу в Греції, а при Королівській грецькій місії у Петербурзі створено комітет для збору пожертв на чолі з повіреним у справах О. Томбазісом⁴². Цього ж року у православних храмах Київської єпархії було здійснено одноденний недільний благодійний збір: Києво-Введенська жіноча община збрала 7 руб. 96 коп., Києво-Видубицький Михайлівський монастир — 5 руб., Києво-Катерининський грецький монастир — 4 руб., Києво-Свято-Троїцький монастир — 10 руб. 70 коп., Києво-Флорівський жіночий монастир — 5 руб. 35 коп., Ржищевський Спасо-Преображенський дівочий монастир — 5 руб.⁴³ Під час першої Балканської війни, у листопаді 1912 року, Київське слов'янське благодійне товариство організувало на вулицях Києва, в усіх торговельно-промислових закладах, громадських установах, театрах, клубах благодійний збір на користь постраждалих південних слов'ян і греків. Проте, організації «Гурток С.-Р. К.П.І.», «Група Українців», «Організована Польська молодь» поширювали серед студентів, зокрема Київського політехнічного інституту, прокламації із закликом бойкотувати збір, влаштований «не вартим довіри запеклим націоналістом» Т.Д. Флоринським⁴⁴.

Важливою формою культурно-освітньої діяльності греків, спрямованої на збереження власної національної ідентичності, стало створення ними різноманітних громадських організацій добродійного й просвітницького характеру. У сучасній історіографії побутує теза про те, що засноване 1907 в Києві Грецьке благодійне товариство так і не було офіційно зареєстроване та проіснувало лише рік⁴⁵. Водночас «Справа про врегулювання добродійних закладів у Київській губернії (1908–1909)», що зберігається у фонді канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора Центрального державного історичного архіву України м. Києва, містить відомості щодо реєстрації цієї організації відповідно до закону від 17 березня 1906 р. про союзи і товариства (дата реєстрації — 30 січня 1907 р., реєстраційний номер — 1)⁴⁶. За статутом, мета Грецького благодійного товариства полягала в сприянні покращенню матеріального і морального стану київських греків, незалежно від їхнього підданства, статі, віку, соціального статусу й віросповідання. На товариство було покладено наступні завдання: забезпечення нужденних одежею, їжею, житлом і грошовою допомогою; сприяння в пошуках роботи й забезпеченні вигідного збуту продукції власного виробництва; надання матеріальної допомоги на лікування й поховання; піклування про людей похилого віку і дітей-сиріт; фінансова підтримка незаможних греків, бажаючих повернутися на батьківщину. Одним із провідних напрямів

діяльності товариства, згідно зі статутом, було створення народних читалень, бібліотек і кабінетів для читання⁴⁷. За інформацією консульства Греції у Києві (Consulat Royal Hellénique) у травні 1911 року головою правління Грецького благодійного товариства було обрано грецького віце-консула С. Василадіса, віце-головою — С. Бенедато, скарбничим — І. Коккінакі, секретарем — Г. Стуріді. У червні того ж року в покоях грецького архімандрита Амфілохія (Олександрівська площа, 2) відбулися вибори нового складу правління, до якого увійшли голова С. Василадіс, котрий згодом відмовився від своєї посади, а також віце-голова М. Конфопулос, скарбничий М. Майліс, секретар А. Кунтуріс, радники І. Колетіс і Ф. Колумбіс⁴⁸.

1914 року попечитель Київського навчального округу О.М. Деревицький виступив проти затвердження проекту статуту Товариства взаємодопомоги греків, які навчалися у вищих навчальних закладах м. Києва, оскільки, на його думку, це «могло би стати прецедентом і для інших національних та земляцьких організацій такого роду»⁴⁹. Статутом було передбачено організацію драматичних вистав, літературних читань, публічних лекцій, екскурсій, концертів, вечорів, балів тощо.

Отже, впродовж кінця XVIII — початку XX ст. процеси Грецького національного відродження знаходили віддзеркалення в культурно-освітньому житті України, сприяючи піднесенню національної свідомості, створенню сприятливого ґрунту для пробудження волелюбного козацького духу, плекання історичної пам'яті й духовних традицій як важливої передумови формування модерної української нації. За часів перебування Греції у складі Османської імперії грецька присутність на українських теренах значно посилилася. Сприятливі умови для розвитку заснованої у XVII ст. ніжинської грецької громади було створено із здобуттям Ніжином Магдебурзького права 1625 року й особливо завдяки наданню грекам привілеїв українськими гетьманами. Унаслідок ліквідації автономії Гетьманщини та інкорпорації українських земель до Російської імперії, здійснення царським урядом політики централізації і русифікації упродовж XIX ст. відбулося суттєве обмеження прав грецької громади. Промовистим прикладом наступу на культурну автономію греків у другій половині XIX ст. стало скасування самоврядування Ніжинського Олександрівського грецького училища та численні спроби місцевої адміністрації реорганізувати заклад всупереч волі громади. Загалом просвітницька діяльність греків, що полягала у створенні навчальних закладів, меценатстві, підтримці книгодрукування, заснуванні громадських організацій, наклала глибокий відбиток на культурно-освітній розвиток України XIX — початку XX ст.

¹ Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі — ЦДІАК України). — Ф. 712. — Оп. 6. — Спр. 229. — Арк. 1–4.

² Там само. — Спр. 548. — Арк. 13.

³ Там само. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 2419. — Арк. 4.

⁴ Див., напр.: *Пилипенко О.С.* Виникнення і діяльність Ніжинського грецького братства (50 рр. XVII ст. — кін. 60 рр. XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Самойленко С.Г.* Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII–XX ст. Нариси культури. — Ніжин, 1996. — Ч. 3; *Бацак Н.І.* Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII–XIX ст.). — К., 1998; *Чернухін Є.К.* Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела. — К., 1998; *Араджиони М.А.* Греки Крима и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. — 90-е гг. XX в.). — Симферополь, 1999; *Бацак Н.І.* Культурно-просвітительські заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я (друга половина XIX — початок XX ст.). — К., 1999; Україна–Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999). Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. — Маріуполь, 1999. — Т. 1–2; *Терентьєва Н.* Греки в Україні: економіческая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). — К., 1999; *Якубова Л.Д.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. — К., 1999; *Абдуллаєва М.А.* Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці XVIII — на початку XX ст. — К., 2000; Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. — К., 2000; Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. — К., 2001. — Вип. 2; Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Історико-біографічні нариси. — К., 2001; *Чернухін Є.К.* Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст. — К., 2002; *Терентьєва О.* Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність (кін. XVIII — сер. XIX ст.). — К., 2003; Греки России и Украины. — СПб., 2004; *Гедьо А.* Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. — К., 2005; *Новікова С.В.* Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX — початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2005; *Гедьо А.В.* Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект. — Донецьк, 2006; *Терентьєва Н.* Таємне грецьке товариство «Філікі Етерія»: організаційний та політико-ідеологічний центр підготовки грецької революції 1821–1829 рр. — К., 2005; *Подгайко М.К.* Самоврядування грецьких громад в Україні (середина XVII — 70-ті рр. XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2006; *Пономарьова І.* Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII — початок XXI ст.): історико-етнографічні дослідження. — К., 2006; *Волоніць В.С.* Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2007; *Капінус О.Л.* Грецькі громади України кінця XVII — початку XXI ст.: історіографія проблеми: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2008; *Терентьєва Н., Балабанов К.* Греки в Україні: історія та сучасність. — К., 2008. — Ч. I–II; *Бацак Н.* Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII — початок XX століття). — К., 2010; *Арабаджи С.С.* Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII — початку XX ст. Джерелознавчий аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2012; Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. — К., 2012; *Томазов В., Ясь О.* Грецькі сторінки української історії. — К., 2013.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 36. — Спр. 391. — Арк. 78–78(зв.).

- ⁶ Там само. — Арк. 12–12(зв.).
- ⁷ Там само. — Ф. 2162. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 4–4(зв.).
- ⁸ Там само. — Арк. 5.
- ⁹ Там само. — Ф. 707. — Оп. 229. — Спр. 1. — Арк. 413.
- ¹⁰ Там само. — Оп. 36. — Спр. 391. — Арк. 28(зв.).
- ¹¹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 124. — Арк. 1–3(зв.).
- ¹² Там само. — Оп. 26. — Спр. 40. — Арк. 11.
- ¹³ Там само. — Оп. 36. — Спр. 391. — Арк. 8.
- ¹⁴ Див., напр.: Полтавские губернские ведомости. — 1875. — 7 июня (№ 41). — С. 3; Черниговские губернские ведомости. — 1875. — 1 июня (№ 22). — С. 4.
- ¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 227. — Спр. 130. — Арк. 12(зв.).
- ¹⁶ Там само. — Оп. 73. — Спр. 81. — Арк. 1–1а(зв.).
- ¹⁷ Там само. — Оп. 27. — Спр. 396. — Арк. 7; Оп. 28. — Спр. 384. — Арк. 1–6.
- ¹⁸ Там само. — Оп. 27. — Спр. 377. — Арк. 6; Оп. 35. — Спр. 218. — Арк. 6(зв.).
- ¹⁹ Там само. — Оп. 27. — Спр. 348. — Арк. 17; Оп. 32. — Спр. 486. — Арк. 1–6(зв.); Оп. 33. — Спр. 282. — Арк. 1–2(зв.).
- ²⁰ Там само. — Оп. 30. — Спр. 73. — Арк. 4; Оп. 37. — Спр. 39. — Арк. 2–6; Оп. 40. — Спр. 191. — Арк. 1–19(зв.).
- ²¹ Там само. — Оп. 38. — Спр. 146. — Арк. 3(зв.).
- ²² Там само. — Оп. 73. — Спр. 81. — Арк. 150–152(зв.).
- ²³ Там само. — Оп. 229. — Спр. 117. — Арк. 7–7(зв.).
- ²⁴ Там само. — Оп. 26. — Спр. 277. — Арк. 1–4.
- ²⁵ Там само. — Оп. 31. — Спр. 599. — Арк. 1–5(зв.); Оп. 34. — Спр. 413. — Арк. 1–2.
- ²⁶ Там само. — Оп. 152. — Спр. 47. — Арк. 28.
- ²⁷ Там само. — Оп. 229. — Спр. 59. — Арк. 2–2(зв.).
- ²⁸ Там само. — Оп. 225. — Спр. 214. — Арк. 33.
- ²⁹ Там само. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1082. — Арк. 48.
- ³⁰ Там само. — Ф. 707. — Оп. 227. — Спр. 130. — Арк. 43(зв.).
- ³¹ Там само. — Оп. 229. — Спр. 58 «б». — Арк. 21(зв.).
- ³² Там само. — Спр. 101. — Арк. 155.
- ³³ Там само. — Спр. 58 «б». — Арк. 6.
- ³⁴ Там само. — Арк. 26.
- ³⁵ Там само. — Спр. 105. — Арк. 2; Спр. 111. — Арк. 7–7(зв.); Спр. 117. — Арк. 15.
- ³⁶ Там само. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 1057. — Арк. 1–10(зв.).
- ³⁷ Там само. — Спр. 1420. — Арк. 1–1(зв.).
- ³⁸ Там само. — Спр. 2084. — Арк. 1–6.
- ³⁹ Там само. — Спр. 2296. — Арк. 9.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 3055. — Арк. 2–2(зв.).
- ⁴¹ Там само. — Ф. 442. — Оп. 43. — Спр. 169. — Арк. 1(зв.).
- ⁴² Там само. — Оп. 624. — Спр. 219. — Арк. 1–1(зв.).

⁴³ Там само. — Ф. 183. — Оп. 1. — Спр. 415. — Арк. 1–8(зв.).

⁴⁴ Там само. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2606. — Арк. 216.

⁴⁵ *Терентьева Н.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). — К., 1999. — С. 124; *Терентьева Н., Балабанов К.* Греки в Україні: історія та сучасність. — К., 2008. — Ч. 1. — С. 259.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 661. — Спр. 273. — Арк. 4.

⁴⁷ Там само. — Арк. 81.

⁴⁸ Державний архів Київської області. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 1–2.

⁴⁹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 644. — Спр. 209. — Арк. 7.

В статъе на основе неопубликованных архивных материалов освещено значение культурнической деятельности греческой общины в пределах Киевского учебного округа на протяжении XIX — начала XX в. Особое внимание уделено истории Нежинского Александровского греческого училища, обучению греков в Киевской духовной академии, деятельности греческих общественных организаций.

Ключевые слова: *европейская цивилизация, Греческое национальное возрождение, греческая община, учебное заведение, украинско-греческие отношения, благотворительность, общественные организации.*

On the basis of unpublished archival documents this article deals with the significance of Greek community cultural activities within the Kyiv educational district from the nineteenth to the early twentieth century. Special attention is paid to the history of the Nizhyn Alexander Greek School, teaching of Greeks at the Kyiv Theological Academy, Greek public organizations activities.

Keywords: *European civilization, Greek national revival, Greek community, school, Ukrainian-Greek relations, philanthropy, public organizations.*

Наталія Кривець

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ МУЗИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ХІХ ст.

У статті висвітлюються питання історії українсько-німецьких музичних зв'язків у ХІХ ст. Особливу увагу приділено навчанню українських музикантів, зокрема М.В. Лисенка, у Німеччині, впливу німецької музичної культури на їх творчість.

Ключові слова: *Україна, Німеччина, Лейпцизька консерваторія, викладач, музикант, композитор, музичний твір, концерт.*

Взаємозв'язок і взаємозбагачення української і німецької культур у галузі освіти, науки і мистецтва відбувається на основі культурних надбань і кращих традицій, які століттями створювалися нашими народами. У ХІХ ст. у багатьох галузях духовного життя України, зокрема у музичній творчості, спостерігалися впливи німецької культури.

До середини ХІХ ст. важливу роль у культурному житті України відігравали придворні хори, театри і оркестри при великих дворянських садибах, до яких часто входили й іноземні, зокрема німецькі, артисти і музиканти. Так, у одному з найкращих в Україні кріпацькому оркестрі поміщика П. Галагана в с. Дігтярі, що на Полтавщині, капельмейстером був досвідчений музикант німець Краузе, першою скрипкою — кріпак А. Наруга, який три роки коштом пана навчався музиці у Дрездені у польського композитора й скрипаля К. Ліпінського¹. Німецький скрипаль, педагог, композитор А. Герке у 1825–1835 рр. був капельмейстером кріпацького оркестру графа В. Ганського в Житомирі. Оркестр виконував твори Л. ван Бетховена з такою вправністю і точністю, що викликало подив у слухачів. Німецький музикант Пфейфер тривалий час був диригентом високопрофесійного домашнього оркестру поміщика Г. Тарновського в Качанівці. Німецький композитор, музичний теоретик, професор Лейпцизької консерваторії М. Гуаптман на початку ХІХ ст. був домашнім учителем музики в маєтку князя А. Репніна в Яготині Переяславського повіту, вчителював в Одесі і Полтаві, Карл фон Лау працював у оркестрі О. Розумовського. Німецькі музиканти привозили з собою ноти і тому не дивно, що на початку ХІХ ст. у репертуарі українських оркестрів і капел була добре представлена найсучасніша музика німецьких композиторів.

У першій половині ХІХ ст. в Україні концертне життя відбувалося переважно в аристократичних салонах, залі Дворянського зібрання, окремих поміщицьких маєтках. Музичні виступи відбувалися також у

приватних пансіонах, Інституті шляхетних дівчат, ліцеях, університетах. Так, наприклад, в залі Рішельєвського ліцею влаштовувалися камерні вечори, де звучали твори В.-А. Моцарта, Л. ван Бетховена, Ф. Шуберта, Ф. Мендельсона, Р. Крейцера. Такі концерти відвідувала чимала кількість слухачів.

У той час Україну, зокрема Київ, часто відвідували західноєвропейські артисти. Німецький скрипаль А. Герке виступав з концертами в Україні у різних містах, зокрема в 1823 р. концертував у Києві. Під час гастролей у Російській імперії німецький піаніст, композитор Е. Мертке записав слова і мелодії багатьох українських народних пісень. 1864 р. було опубліковано 1-й випуск, до якого увійшло 25 пісень. З кінця 1820-х років киян захоплював своїм виконанням варіацій віолончеліст-віртуоз Бернгард Ромберг, який прибув з Петербурга, а також його небіж Кіпріан Ромберг — автор творів для віолончелі й популярних російських романсів. Німецький піаніст і композитор, випускник Лейпцизької консерваторії К. Бюхнер у 1871–1872 рр. виступав з концертами в Києві. Так, 18 квітня 1872 р. Бюхнер виконав разом з М.В. Лисенком «Анданте з варіаціями» Р. Шумана для двох фортепіано, а 20 квітня того ж року він ознайомив киян із своїм твором «Концертна парафраза на російську мелодію»². У сезоні 1873–1875 рр. Бюхнер виступав у зібраннях Київського відділення Російського музичного товариства, де виконував фортепіанні п'єси Ф.-Ф. Шопена і Р. Шумана, а також брав участь у фортепіанних ансамблях різного складу (тріо і квінцетах). У рецензії на концерт, що відбувся 14 квітня 1875 р., позитивно оцінювалося виконання Бюхнером варіацій Шопена, особливо було відзначено силу, виразність та сміливість його гри³. 20 грудня 1875 р. Бюхнер разом з відомими музикантами — скрипалем О.О. Шевчиком і віолончелістом Л.К. Альбрехтом — виступав у концерті Київського відділення РМТ, виконуючи тріо Шумана. Бюхнер багато працював як композитор, написав велику кількість романсів на тексти Г. Гейне, І. Нікітіна, О. Толстого та ін. У 1871–1876 рр. він працював викладачем Київського музичного училища.

У Києві на постійних засадах працювали німецькі диригенти Р. Пфеніг, Л. Альбрехт, Б. Каульфус, Ф. Шредер, Р. Буллеріан. Останній керував у 1896–97, 1900–1901, 1905, 1907 рр. літніми симфонічними концертами, що проходили в Купецькому саду м.Києва з перших днів травня і до середини вересня щоденно. Кияни відгукувалися про Буллеріана як про диригента, який служить «культу гарної музики»⁴. У рецензії київського музиканта В. Чечотта на його виступи зазначалося «При цілковитому зовнішньому спокої його диригування досягає, де потрібно, належного одухотворення»⁵. В іншій рецензії він відзначає «захоплення і виразність виконання»⁶. У 1899 р. літніми концертами в Купецькому саду диригував

Моріц Келер, 1909 — Генріх Мельцер, 1910 — Оскар Фрід, 1911 — Ернст Вендель, 1899 і 1904 рр. відбулися концерти Берлінського симфонічного оркестру під керуванням Артура Нікіша, які були названі у відгуках «дійсно музичним святом»⁷. На сцені Київської російської опери, яка була створена у 1867 р., йшли опери німецького композитора Р. Вагнера «Тангейзер», «Лоенгрін», «Летючий голландець»⁸.

У XIX ст. українською історією, культурою, фольклором почали активно цікавитися та втілювати у своїй творчості знані європейські митці. Вплив українських народних мелодій позначився на музиці німецьких композиторів Й.-С. Баха, Л. ван Бетховена, К. Вебера, Й. Брамса та ін. На мелодію української народної пісні «Їхав козак за Дунай» Л. ван Бетховен у 1816 р. створив у циклі «24 пісні різних народів» варіації (для голосу в супроводі скрипки, віолончелі та фортепіано), а також варіації на тему пісні «За городом качки пливуть» (1818 р.). Інтонації українських народних пісень відчутні і в інших творах композитора. Л. ван Бетховен підтримував творчі стосунки з дипломатом, послом у Відні графом А. Розумовським, який виступав у ролі його мецената і протектора. Композитор присвятив йому п'яту і шосту симфонії, три струнні квартети («квартети Розумовського»), першим виконавцем яких став кращий у Відні струнний квартет, який А. Розумовський організував у 1808 р. і утримував на свої кошти⁹. Незважаючи на те, що А. Розумовський майже все життя перебував за кордоном, його оркестр, який він у 1803 р. успадкував від свого батька К. Розумовського, існував на батьківщині. Німецький композитор К. Вебер створив одні з найкращих у романтичній музиці фортепіанні варіації на тему пісні «Їхав козак за Дунай». Впливи української народної музики відчутні також у двох струнних квартетах німецького композитора-класика Й. Брамса (1865–73, 1875 рр.). «Варіації на українську народну пісню» для симфонічного оркестру у 1882 р. написав німецький композитор, педагог, музикознавець І. Кнопп. Він у 1874–1882 рр. викладав теорію музики в Харківському музичному училищі¹⁰. Водночас, у деяких творах українських авторів першої половини XIX ст. Г. Рачинського, Й. Витвицького, В. Пашенка, І. Лозинського та ін. помітними є виразні впливи класичної і ранньоромантичної стилістики німецької музичної творчості початку XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. у Німеччині, поряд з церковними хорами, організовувалися різноманітні співацькі об'єднання, зокрема чоловічі хори. Ця хорова справа швидко розповсюдилася і серед німців, що проживали в Центральній та Східній Європі. Так, у Києві, Харкові, Одесі та ін. містах України утворювалися співацькі та музичні об'єднання, які знайомили українську громадськість із зразками німецької музичної культури.

Від 1854 р. у Києві існувало німецьке чоловіче «Товариство співів», головною метою якого відповідно до статуту було «збереження і підтримка німецької культури, звичаїв, освіти й мови». Товариство влаштувало концерти, музичні та літературні вечори, драматичні вистави тощо. Воно мало свій оркестр і під час освячення нової кірхи на Лютеранській вулиці хор під акомпанемент оркестру виконав уривок з ораторії «Месія» Г.-Ф. Генделя. 5 грудня 1864 р. у Дворянському домі відбувся перший відкритий концерт Німецького співацького товариства за участю хору та оркестру, який залишив приємні враження у слухачів. Музичним керівником був Б.Е. Каульфус. Він народився в Німеччині, освіту здобув у Бреславському університеті¹¹. Каульфус був відомим у Києві вчителем музики. Він викладав у одному з приватних жіночих пансіонів, Інституті шляхетних дівчат, вів клас фортепіано на курсах Київського відділення Російського музичного товариства. 1868–1876 рр. працював у Київському музичному училищі. У 1880 р. в Одесі було засновано Бахівське товариство, яким керував Карл фон Гампельн, а від 1883 р. — Ганс Гартан. У Одесі існувало також німецьке співацьке товариство «Гармонія». Воно мало свій статут, в якому зазначалося, що його метою є можливість створювати для членів товариства найкращі умови спілкування.

Цікавою пам'яткою музично-культурного життя України того часу є нотні колекції, які збереглися до сьогодні, зокрема колекція Розумовських, в якій значна кількість творів належить перу німецьких композиторів. У ній збереглися копії декількох творів одного з останніх представників композиторської династії Бахів — онука Йогана-Себастьяна, композитора Вільгельма-Фрідріха-Ернста Баха (1759–1845). У Національній бібліотеці України ім. Вернадського у відділі нот зберігається рукописний примірник «королівської» опери «Serenata» з бібліотеки Розумовських. «Серенада» — одноактна опера-пастораль на слова Віллаті вперше була представлена у Шарлоттенбурзі 4 серпня 1747 р. Композиторами-співавторами опери були прусський король Фрідріх II, а також Граун, Кванц та Ніхельман — придворні музиканти короля. Фрідріх II був музичним меценатом, меломаном, флейтистом і композитором. У його творчому доробку 4 флейтових концерти, 121 флейтова соната, декілька творів для оркестру, 3 кантати, арії в операх-пастіччо. Опера «Серенада» входила до репертуару гетьманської капели, що «характеризує смаки української еліти, обізнаність із європейськими музичними новинками, та й рівень професійності українських музикантів»¹². Пізніше опера «Серенада» була відома під назвою «Король-пастух»¹³. Ймовірно, як зазначає у своїй статті співробітниця НБУ Л.Івченко, цей примірник опери Фрідріх II подарував К. Розумовському під час перебування останнього у Німеччині у 1765 р., коли відбулася їхня зустріч.

У другій половині XIX ст. в Україні почала організовуватися професійна музична освіта. Перші навчальні заклади Російського музичного товариства орієнтувалися на аналогічні європейські, зокрема німецькі, освітні установи, переймаючи у них систему організації навчального процесу та програми з музичних дисциплін, користуючись їхньою ж музично-теоретичною та нотною літературою. На викладацьку роботу до музичних навчальних закладів запрошували вітчизняних музикантів-фахівців, які здобули освіту в консерваторіях Німеччини, Австрії, Чехії, а також музикантів із-за кордону. У січні 1868 р. у Києві було засновано музичне училище. Посаду першого директора училища (1868–1875 рр.) обійняв німець за походженням Р. Пфеніг — скрипаль, піаніст, композитор, викладач вокалу та хорового співу в Київському інституті шляхетних дівчат.

У музичних закладах Одеси працювали німецькі музиканти — випускники консерваторій К. Левенштейн, Р. Кауфман та ін. У музичній школі «Товариства аматорів музики» в Одесі, яке очолював видатний український вчений, критик і композитор П. Сокальський, теорію музики викладав Ф. Кестлер, а спів — К. Швамберг, а в музичній школі «Товариства витончених мистецтв» учителем співу був Руф. Визнання отримали і музичні курси К. Лаглера в Одесі.

У другій половині XIX ст. поширеним був досвід удосконалення виконавської майстерності українських музикантів у Європі. У 1844–1850 рр. музичну освіту у Німеччині здобував уродженець Полтавщини, піаніст-віртуоз Т. Шпаковський. Він навчався у Лейпцизькій консерваторії у Ф. Мендельсона й К. Вік. Одночасно Шпаковський здійснював концертну діяльність, виконуючи власні композиції поряд із творами Й.-С. Баха, Л. ван Бетховена, Ф. Мендельсона, Ф. Шопена, Ф. Ліста. У 1852 р. композитор повернувся на Батьківщину і оселився в Харкові, де продовжував активну концертну діяльність. У 1850–1860-х роках він був одним з найвідоміших композиторів, які працювали в жанрах фортепіанної музики.

У Лейпцизькій консерваторії у 1865–1869 рр. навчався також відомий піаніст, композитор і педагог Г.К. Ходоровський. Він студіював у професорів К.-Г. Рейнеке, І. Мошелеса, Е. Венцеля, М. Гауптмана, Е.-Ф. Ріхтера. Упродовж року він навчався у Веймарі у Ф. Ліста. У 1873–1875 рр. Ходоровський працював хоровим диригентом у Лейпцигу¹⁴. 1875–1884 рр. він — викладач Київського музичного училища, а від 1913 — професор консерваторії. Серед його учнів — Л. Ревуцький, К. Квітка. Найвідомішим його твором є «Українська рапсодія». Він — автор романсів, обробок українських народних пісень.

Серед музикантів, які здобували вищу музичну освіту за кордоном, був і композитор, піаніст, педагог, основоположник української національної

композиторської школи, громадський діяч М.В. Лисенко. Микола Віталійович народився 1842 р. в с. Гриньки Полтавської губернії у дворянській родині. Його предки походили з давнього козацького роду. Батько композитора був офіцером, мати закінчила Інститут шляхетних дівчат у Петербурзі, де здобула найкращу за тих часів загальну та музичну освіту. Музична обдарованість хлопця проявилася в ранньому віці, і його мати, яка чудово грала на фортепіано, була його першою вчителькою з музики. «Ці заняття він любив, особливо гру в чотири руки, і взагалі робив у музиці швидкі успіхи, — писав у своїх спогадах його двоюрідний брат Михайло Старицький. Техніка йому давалась надзвичайно легко, музикальна пам'ять з перших кроків виявилась у незвичайних розмірах; шестилітня дитина вражала всіх вправністю і чистотою своєї гри, і навіть у деякій мірі почуттям при виконанні складних п'єс»¹⁵. М. Лисенко зростав у музично сприятливій атмосфері. З дитинства він чув багато українських народних пісень, знайомився з національними традиціями, обрядами, що мало великий вплив на майбутнього українського композитора.

Загальну освіту М. Лисенко здобував спочатку у київських приватних пансіонах для дворянських дітей, потім у Харківській гімназії, де продовжував навчатися і музиці. У пансіоні Гедуена вчителем музики у Лисенка був чеський музикант Паночіні, який мав європейську консерваторську освіту і був одним з кращих київських викладачів з фортепіанної гри. Під його керівництвом майбутній композитор осягав мистецтво гри на фортепіано і уже в юному віці виконував складні твори. Паночіні навчав Лисенка і теорії музики. У Харкові під керівництвом його педагогів — російського композитора М. Дмитрієва і чеського музиканта Й. Вільчека — Лисенко почав вивчати твори європейських класиків Л. ван Бетховена, В. Моцарта, Ф. Ліста, Р. Шумана, а також свого улюбленого композитора Ф. Шопена. Слід зазначити, що Й. Вільчек, який був одним з найкращих у місті педагогів фортепіанної гри, відіграв помітну роль у формуванні музично-естетичних поглядів М. Лисенка. Тут він почав збирати народні пісні та робити до них фортепіанний супровід. Його світогляд формувався у той час під впливом прогресивної художньої літератури. Особливо сильно вплинув на М. Лисенка «Кобзар» Т.Г. Шевченка, з яким він вперше познайомився в домі свого дядька Андрія Романовича. Останній виховував у хлопця любов до рідного слова, української літератури й музики.

1859 р. М. Лисенко вступив до Харківського університету, а через рік перевівся до Київського університету, оскільки у той час до Києва переїхали його батьки. Тут Лисенко поринув у культурно-громадську діяльність. У студентських концертах він виступав як піаніст-соліст,

акомпаніатор, керівник хорів. Навчаючись в Університеті св. Володимира, Лисенко почав писати свої перші твори, в основному це були обробки українських народних пісень¹⁶. 26 лютого 1864 р. відбувся концерт-вистава, присвячений пам'яті Т.Г. Шевченка, в якому були виконані українські народні пісні та музично-театральні твори «Наталка-Полтавка» І. Котляревського і «Простак» В. Гоголя (батька М. Гоголя) з музикою М. Лисенка¹⁷.

1864 р. М. Лисенко закінчив Київський університет, а навесні 1865 р. захистив магістерську дисертацію. Працював мировим посередником у Таращанському повіті на Київщині, але ця робота не приваблювала його. Холодний раціональний підхід до дійсності ніяк не знаходив собі місця у серці, що полум'яніло палкою вірою та ентузіазмом. Пропрацювавши один рік на цій посаді Лисенко залишив службу і повернувся до Києва. І тоді він вирішив повністю присвятити своє життя музичній діяльності.

1863 р. було засновано Київське відділення Російського музичного товариства, яке проводило до 10 концертів за сезон. Завдяки його діяльності кияни мали можливість регулярно знайомитися з творами західноєвропейської та російської класики. Серед членів відділення було багато чехів, поляків та німців. Директором відділення було призначено Р. Пфеніга, досвідченого музиканта, диригента, хормейстера. Газета «Киевлянин» писала: «Німець-музикант, що давно живе у Росії і ознайомився з творами російських композиторів, палко відданий своїй справі, наважився утворити в Києві товариство музикантів для того, щоб розвинути і в публіці, і в самих членах товариства розуміння витонченого і по можливості правильного погляду на мистецтво і знайомство зі своєю російською музикою»¹⁸. Вихований на традиціях західноєвропейської музичної школи, він значну увагу приділяв зразкам класичної музики. М. Лисенко, як відомий піаніст і як член відділення, систематично брав участь у концертах товариства. Так, 1867 р. кияни мали можливість послухати твори Л. ван Бетховена «Каріолан», «Емонт», VI симфонію, третій фортепіанний концерт, «Концертну парафразу» Ф. Ліста на теми опери Д. Верді «Ріголетто» тощо у виконанні М. Лисенка¹⁹. З іншими музикантами він виступав у фортепіанних ансамблях, наприклад, грав концерт Й.-С. Баха для трьох фортепіано з оркестром. Однак, він розумів, що йому потрібна вища музична освіта. Як пише у своїх спогадах М. Старицький, «консерваторія стала його заповітною мрією»²⁰.

У той час багато українських музикантів навчалися в консерваторіях Західної Європи, зокрема у Німеччині. У вересні 1867 р. М. Лисенко вирушив за кордон і вступив до Лейпцизької консерваторії, яка тоді вважалася однією з кращих у Європі, для вдосконалення виконавської та композиторської майстерності. На вступному іспиті Лисенко виконав твір

німецького композитора Ф. Мендельсона, який 1843 р. заснував у Лейпцигу консерваторію. У цьому навчальному закладі Лисенко займався музикою, вивчав музично-теоретичні дисципліни та композицію. По класу фортепіано у нього було три викладача — відомі німецькі музиканти, професори К. Рейнеке, Е. Венцель та І. Мошелес. У листі до рідних у жовтні 1867 р. М. Лисенко писав: «Венцель, кажуть, найвизначніший учитель, він майже не грає сам, але метод навчання геніальний. Його порівнюють у консерваторії з Шуманом у викладанні...»²¹. Е. Венцель був також автором музично-критичних статей «Нового музичного журналу», заснованого у 1834 р. німецьким композитором Р. Шуманом²². Головною метою журналу було, як писав сам засновник, «підняти значення мистецтва». Підкреслюючи прогресивний характер свого видання, він дав йому девіз «Молодість і рух». Р. Шуман один із перших вітав творчість Л. Берліоза, Й. Брамса, Ф. Ліста, Ф. Шопена²³.

Видатний піаніст-віртуоз І. Мошелес — викладач класу фортепіано у М. Лисенка — був другом Л. ван Бетховена, спілкувався з Ф. Лістом, Ф. Шопеном, Р. Шуманом, Ф. Мендельсоном. Останній після відкриття Лейпцизької консерваторії запросив Мошелеса, який жив тоді у Лондоні, на посаду викладача. У Лондоні він працював у Королівській музичній академії²⁴. Мошелес належав до школи, що прагнула до правильного розуміння музичних творів і гарного їх виконання. М. Лисенко відвідував також клас ансамблю, який проводили К. Рейнеке і Ф. Давід. Останній був одним із найвидатніших на той час німецьких скрипалів-віртуозів. Музично-теоретичні дисципліни Лисенко вивчав під керівництвом видатних німецьких музикантів Е. Ріхтера — автора популярних підручників з гармонії, О. Пауля і В. Папперіца²⁵.

У Лейпцизькій консерваторії Лисенко за короткий період опанував велику кількість фортепіанних творів. Він безпосередньо залучався до вивчення музичної творчості західноєвропейських композиторів. Навчальний репертуар складали переважно твори Й.-С. Баха, Л. ван Бетховена, Ф. Мендельсона, Ф. Шопена, Р. Шумана, а також п'єси К. Вебера, Ф. Ліста, Ф. Шуберта. За роки навчання Лисенко досяг високого концертно-виконавського рівня, про що свідчили його виступи на іспитах, відкритих концертах та студентських вечорах. Будучи учнем відомих піаністів-педагогів, які самі були палкими поціновувачами і невтомними пропагандистами творів європейської класики, Лисенко став відданим шанувальником їх творчості, зокрема твори геніального німецького композитора Л. Бетховена він часто грав для широкої публіки. Його виступи завжди мали великий успіх у слухачів і схвально сприймалися професорами і студентами.

М. Лисенку, незважаючи на труднощі, вдавалося успішно поєднувати заняття по класу фортепіано з музично-теоретичними дисциплінами і

композицією. Наполегливість і старанність у навчанні давали хороші результати, про що у піврічних свідоцтвах зазначали його викладачі. Так, у свідоцтві, датованому 27 квітня 1868 р., студенту Лисенку була дана наступна характеристика:

Теорія музики і композиції: «Пан Лисенко надзвичайно старанний учень. Встигає дуже добре. Д. Папперіц»; «Пан Лисенко є моїм учнем упродовж зовсім короткого часу, але виявив велику наполегливість і в усіх відношеннях є прекрасним учнем. Е. Ріхтер».

Гра на фортепіано: «Пан Лисенко — один з моїх найстаранніших і найталановитіших учнів. К.Рейнеке»; «Пан Лисенко — один з моїх найбільш обдарованих учнів, виявив зразкову старанність і досяг великих успіхів. Е.Венцель».

Ансамбль: «Дуже талановитий! Ф. Давід»²⁶.

Значний вплив на Лисенка як музиканта і композитора мало активне музичне життя Лейпцига, який був одним з найбільших музичних центрів Німеччини. Він часто відвідував концерти, де мав можливість насолоджуватися майстерним виконанням відомими музикантами творів європейської класики.

Особливо захоплено він відгукувався у своїх листах про концерти, що відбувалися в залі Gewandhaus'a (філармонія та концертний зал у Лейпцигу). «Істинна насолода серед занять — це концерти Gewandhaus'a»²⁷. У концертній практиці того часу особливо почесне місце посідали твори композиторів романтичного напрямку. Національно-романтичний напрям у музиці Німеччини зародився ще за Л. ван Бетховена — на початку XIX ст.²⁸ Але справжній романтизм у німецьку музику прийшов лише з початком епохи Реставрації разом з К. Вебером, потім Р. Шуманом²⁹. Вебер увійшов у історію музики як творець народно-національної німецької опери³⁰. Естетична думка німецьких композиторів середини XIX століття — К. Вебера, Р. Шумана, раннього Р. Вагнера — вирізняється в музичній спадщині того часу найбільшою життєвістю і свіжістю³¹. Саме у Лейпцигу М. Лисенко познайомився з музикою цих композиторів. Він захоплено згадував оркестр Лейпцизької філармонії. «Що то за оркестр? Боже мій, коли б ви чули! Коли професори грають. Давид першу скрипку грає!»³². На концертах він слухав виступи німецької піаністки, дружини композитора Р. Шумана Кларі Шуман з Дрездена, знаменитого флорентійського струнного квартету Петерса, німецького піаніста-віртуоза К. Таузіга з Берліна, учня Ліста, який, за словами Лисенка, перевершив свого вчителя у виконанні. «Він уже знаменитий європейський піаніст, — писав Лисенко у листі від 18 жовтня 1867 р. до рідних, — який має свою школу молодих піаністів у Берліні. Він, кажуть, ще значно вище Бюлова»³³ (Ганс Бюлов — німецький піаніст і диригент, учень Ліста).

У виконанні знаменитих музикантів Лисенко слухав симфонію Моцарта «Юпітер», увертюру до опери «Гугеноти» Дж. Мейєрбера, концерт Шумана для фортепіано з оркестром, 4-ту симфонію Бетховена, увертюру Вебера до опери «Евріанта». У оперних театрах Лейпцига і Берліна Лисенко прослухав опери В. Моцарта «Викрадення з Сералія», Л. ван Бетховена «Фіделіо», К. Вебера «Оберон», Дж. Мейєрбера «Африканка» тощо.

Перебуваючи у Лейпцигу, Лисенко відвідував також концерти органної музики, у програмі яких переважали передусім твори Й.-С. Баха. Йому дуже подобався хор хлопчиків з Thomas Kirche (церква св. Хоми). «Був я в знаменитій Thomas Kirche, тій самій, де Й.-С. Бах був органістом, — згадував М. Лисенко. Величезний, похмурий з чорними стінами будинок, з довгими і вузькими вікнами, крутою кришою і високою шпильоподібною дзвіницею. Тут кожної суботи о пів на чотирнадцяту годину збігається весь музичний Лейпциг послухати великий хор хлопчиків, який співає під орган. Але що це за спів, — божественний — і співають усі хори Баха, Бетховена, Ріхтера, Рейнеке та ін. знаменитостей»³⁴. До речі, Лисенкові пощастило стати свідком святкування 31 жовтня 1867 р. у Лейпцигу 350-літнього ювілею славнозвісної церкви³⁵. Численні концерти, в тому числі і класичної музики, відбувалися також на естраді великого лейпцизького ресторану «Schützenhaus».

Слід зазначити, що знайомство в концертних залах, театрах із зразками класичного мистецтва мало велике етико-педагогічне значення. Адже на той час такі концерти були для студентів унікальною, єдиною можливістю ознайомитися зі світовою музичною спадщиною у чудовому живому звучанні.

За роки навчання в Лейпцизькій консерваторії М. Лисенко почав писати інструментальну музику. Цьому сприяли заняття з композиції, теорії музики, удосконалення гри на фортепіано. Серед його ранніх творів — струнний квартет і тріо для двох скрипок і альту, увертюра для симфонічного оркестру на тему пісні «Ой запив козак, запив». Студентською роботою з композиції була перша частина симфонії до мажор, яку Лисенко написав 1869 р. Не дивлячись на те, що на цих перших роботах позначився певний вплив традицій Лейпцизької консерваторії, зокрема романтичної музики Р. Шумана і Ф. Мендельсона, Лисенко намагався наповнити свої твори новим національним забарвленням.

У Лейпцигу молодий композитор написав також музику до «Заповіту» Т.Г. Шевченка, пісні-романси «Ой одна я одна», «Туман, туман долиною», «Ой чого ти почорніло», «Над Дніпровою сагою», «Сонце заходить» тощо, які започаткували великий цикл під назвою «Музика до «Кобзаря» Т. Шевченка»³⁶. Він складався із солоспівів, ансамблів та

хорових творів. У листі до П.О. Куліша від 23 липня 1869 р. з Німеччини М. Лисенко писав: «... Сам я тепер ревно працював над Шевченком: увів його кілька поспівів на музику. Згодом появлю, може, цілий цикл його поезій піснею й іншою формою, бо у нас є велика недостача на розвій музики української...»³⁷.

Слід зазначити, що з поезією Т.Г. Шевченка була нерозривно пов'язана вся творча діяльність композитора. На тексти поета М. Лисенко написав 54 романси, в яких показав душевний стан простих людей у різних життєвих і соціально-історичних ситуаціях.

1868 року в Німеччині Микола Віталійович видав першу збірку українських народних пісень у власній обробці, яку він підготував ще до вступу в Лейпцизьку консерваторію, активно опрацьовуючи фольклорний матеріал, вивчаючи музичну та теоретичну літературу. Сприяв у виданні збірки його викладач, професор Е. Венцель, якому дуже сподобалися пісні і він познайомив М. Лисенка з нотним видавцем К. Редером. У його видавництві і була надрукована праця³⁸. Це видання мало велику науково-етнографічну цінність, що поклато початок нового етапу в українській музичній творчості і фольклористиці. До збірника ввійшло 40 народних пісень, серед яких «Ой зійшла зоря», «Оженивсь козак», «Ой пила та Лемериха», «Ой пушу я кониченька», «Гей не дивуйте», «Ой гаю мій, гаю», «Лугом іду, коня веду», «Дощик» та ін.

Будучи студентом консерваторії, М. Лисенко активно займався виконавською діяльністю як піаніст. 1867 р. він був запрошений до Праги як представник української музичної культури для участі у великому слов'янському концерті російського співака й диригента Д.О. Агренева. Тут Лисенко виконував обробки народних пісень для фортепіано, які викликали загальне захоплення у слухачів. Місцеві газети надрукували схвальні відгуки про його виступи. Так, газета «Narodni Listy» писала: «Пан Лисенко родом українець, учиться в Лейпцизькім консерваторіумі. Його виразна і рівна гра була всім до вподоби. Найкраще ж подобались українські пісні, покладені ним самим з великою пильністю і дотепністю...»³⁹.

За два роки М. Лисенко пройшов повний курс навчання в Лейпцизькій консерваторії, що для більшості студентів становив чотири роки. На випускному екзамені, що відбувався 8 квітня 1869 р. в залі філармонії, Лисенко виконав 4-й концерт для фортепіано з оркестром Л. ван Бетховена. У рецензії на виступ, що була надрукована у газеті «Leipziger Tageblatt» від 10 квітня 1869 р., зазначалося: «Виконання пана Миколи Лисенка з Києва було справді видатним. Першу частину дуже складного концерту Бетховена він зіграв з натхненням і артистизмом»⁴⁰. У травні 1869 р. Лисенку його викладачі по консерваторії запропонували зробити

концертне турне по Європі. З цього приводу він у листі до рідних від 30 травня 1869 р. з Лейпцига писав: «У п'ятницю я грав прелюдію і фугу Мендельсона на вечірньому концерті. Виконання моє дуже сподобалося Рейнеке і Паулю, останній спитав мене, куди ж я хочу зробити свою музичну подорож (артистичну), у Бреславль чи Відень, чи Варшаву; я, не маючи, звичайно, про себе такої високої думки, щоб наважитися грати концерти в Європі, відповідав, як кошти дозволять... але мене більше радує тут така висока оцінка моєї гри, гідної концертів на європейських естрадах»⁴¹.

У свідоцтві, виданому 28 вересня 1869 р., його викладачі по класу фортепіано зазначали: «Пан Лисенко завжди був зразково-старанним учнем, набув вельми значної техніки, так само як і правильного розуміння як класичних, так і сучасних творів. К. Рейнеке».

«Пан Лисенко при своїй зразковій старанності і своєму чудовому таланті досяг блискучих успіхів і є зараз піаністом, віртуозна техніка якого і характерне, блискуче, повне пориву і натхнення виконання набагато перевершує звичайні вимоги до учнів. Крім того, він має досить незвичайний за своєю змістовністю та різноманітністю репертуар вивчених творів. Е. Венцель...»⁴².

7 жовтня 1869 р. М. Лисенко одержав диплом про закінчення навчання в Лейпцизькій консерваторії, в якому зазначалося, що «у своїй музично-художній діяльності Лисенко завдяки хорошій підготовці й обдарованості досяг відмінних успіхів»⁴³. Він здобув освіту за двома спеціальностями — як піаніст і як композитор. Перебуваючи за кордоном, Микола Віталійович, який віддано любив свою батьківщину, у своїх листах до рідних і друзів постійно цікавився культурним життям України, насамперед українською музикою. На лейпцизький період припадає і одруження Миколи Віталійовича Лисенка з українською співачкою Ольгою Олександрівною О'Коннор, що відбулося під час канікул влітку 1868 р. в Україні.

Після закінчення Лейпцизької консерваторії М. Лисенко повернувся до Києва і почав активно займатися музично-просвітницькою діяльністю. Він виступав у концертах як піаніст, викладав у музичній школі, збирав і обробляв народні пісні, був організатором хорів, концертів. Його музика стала джерелом подальшої європеїзації українського музичного життя у напрямі професійного розвитку. Широкий резонанс не лише в Україні та Росії, але й за кордоном, мали організовані М. Лисенком в Києві й Петербурзі концерти слов'янської музики. Так, у березні 1871 р. в залі Дворянського зібрання у Києві Микола Віталійович улаштував хоровий концерт з народних слов'янських пісень — українських, російських, чеських, болгарських, сербських, хорватських та ін., який отримав високу оцінку його сучасників⁴⁴. М. Лисенко написав понад 40 хорових творів, які стали вагомим внеском у розвиток української музичної культури⁴⁵.

У педагогічній і концертній діяльності М. Лисенко був палким прихильником і пропагандистом творчості видатних німецьких композиторів Й.-С. Баха, Л. ван Бетховена, Р. Шумана та ін. Їхні твори часто звучали в його концертних виступах, були обов'язковими у навчально-виховній практиці Лисенка-педагога: у репертуарі його учнів-піаністів, на заняттях з музично-теоретичних дисциплін, у процесі музичного виховання членів керованих ним хорових колективів⁴⁶. Прихильне ставлення до німецьких композиторів-класиків було показником високої професійної майстерності українського митця.

М. Лисенко протягом усього життя брав участь у фортепіанних ансамблях. Він неодноразово виконував на концертах твори західноєвропейських композиторів для нетрадиційного складу, так наприклад, концерт для трьох клавирів Й.-С. Баха, фортепіанний дует на мотиви симфонічної поеми «Манфред» для двох фортепіано у вісім рук К. Рейнеке, п'єсу І. Мошелеса для двох фортепіано «Спогади про Генделя» тощо. Лисенком також був написаний твір для двох фортепіано під назвою «Урочистий марш». Музичні твори для такого складу призначалися для публічного виконання і були написані в блискучій віртуозній манері⁴⁷.

Поряд із виконавською Лисенко активно займався композиторською діяльністю. 1880–90-ті роки в житті М. Лисенка були періодом плідної композиторської творчості. Понад десять років (1880–91) тривала робота над оперою «Тарас Бульба» за однойменною повістю М. Гоголя. Увібравши творчий досвід зарубіжного оперного мистецтва, композитор зробив у цьому творі тонкі паралелі, наприклад, до декоративності Мейєрберської «Африканки», котру, як уже зазначалося, Лисенко слухав у Лейпцигу під час навчання і яка справила велике враження на молодого студента Лейпцизької консерваторії⁴⁸. «Що за краса!» — писав він у листі до рідних. Лисенко підготував до видання клавир, який був надрукований у 1913 р. у Лейпцигу уже після смерті композитора⁴⁹. Ним були створені також опери «Різдвяна ніч» (1874), «Утоплена» (1883), дитячі опери «Коза дереза» (1888), «Пан Коцький» (1891), «Зима і Весна» (1892), музично-драматична мініатюра «Чарівний сон» (1894), було зроблено упорядкування музики до опери «Наталка Полтавка» І. Котляревського (1889) тощо⁵⁰.

М. Лисенко у 1893 р. створив також цикл романсів на слова Г. Гейне в перекладі Лесі Українки й М. Славинського. Його приваблювали поетичні образи німецького поета-романтика. На тексти із циклу «Ліричне інтермеццо» Г. Гейне композитором було написано дванадцять романсів і два дуети. Серед них — «Коли настав чудовий май», «Коли розлучаються двоє», «У мене був коханий рідний край», «Чого так поблідли ті рожі ясні», «З мого тяжкого суму», «Не жаль мені», «На півночі на кручі»

та ін.⁵¹ Композитор вважав, що жанр ліричного романсу є ефективним засобом виховання художньо-естетичних смаків у слухачів. Широта ліричного висловлювання, так притаманна Лисенкові, проявилася і в його баладі «В розкішній красі таємничій», в якій відчутний вплив німецького композитора Р. Шумана, романтично-схвильована музика якого приваблювала українського митця. Слід зазначити, що М. Лисенко у певні періоди творчості створював композиції, що спиралися виключно на естетичні та музичні традиції європейського, передусім німецького романтизму. Деякі твори композитора мають чимало спільного з творами німецьких романтиків — Ф. Мендельсона, Р. Шумана. Автор намагався створити українські інтерпретації популярних творів.

Доба романтизму вперше проголосила завданням творчості митців зобразити життя народу, опанувати і використати фольклор як джерело і вияв національної своєрідності. Розвиваючи й утверджуючи в українській музиці естетичні засади романтизму, композитор широко використовував українську народну пісню. Незважаючи на жорсткі утиски з боку царського уряду щодо застосування української мови в усіх друкованих виданнях, театральних виставах, друкуванні текстів до нот, Лисенко продовжував інтенсивно працювати над подальшими творами з циклу «Музика до «Кобзаря», який він розпочав ще у Лейпцигу. Він видав сім випусків «Збірника українських пісень» (1868–1911). М. Лисенко був знаний і як вчений-фольклорист завдяки популяризації українського фольклору серед широкої громадськості України і за її межами. Його наукові розвідки про українську народну пісню, зокрема його праця «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконаних Остапом Вересаєм», написана у 1873 р., лягли в основу розвитку вітчизняної національної фольклористики⁵².

Музичну освіту в Лейпцизькій консерваторії отримав і талановитий український композитор з Полтавщини М.М. Калачевський. Його викладачем з композиції був професор Ріхтер. Дипломною роботою молодого музиканта була «Українська симфонія», яку він написав у 1876 р. У цьому творі можна помітити впливи естетичних тенденцій, які панували тоді в Лейпцизькій консерваторії. Зокрема, «Українська симфонія» має низку спільних рис з «Шотландською симфонією» одного з видатних романтиків ХІХ ст. Ф. Мендельсона. Після закінчення навчання Калачевський повернувся в Україну, оселився в Кременчуці, був організатором і активним учасником музичного життя міста. Композитор написав 19 романсів на тексти російських поетів, декілька фортепіанних творів, «Реквієм» для хору, струнного оркестру, органа й соліста.

Таким чином, можна зазначити, що для ХІХ ст. характерним є розквіт національних музичних шкіл, що спиралися на традиції народного

мистецтва. Перша половина XIX ст. — це час інтенсивного підйому німецької музичної культури, яка справляла помітний вплив на розвиток української музики. Українсько-німецькі музичні зв'язки проявлялись як у тематиці і стилістиці творчості музикантів обох країн, так і в практичній діяльності. У той час багато німецьких музикантів працювали педагогами, диригентами і виконавцями на теренах України.

Важливим напрямом співпраці двох країн в галузі музичного мистецтва другої половини XIX ст. було навчання українських музикантів у Німеччині, де існувала ціла низка доволі самостійних композиторсько-теоретичних шкіл, серед яких найбільш впливовими були берлінська та лейпцизька.

У Лейпцизькій консерваторії українські музиканти студіювали у таких відомих німецьких музикантів і композиторів, як Ф. Мендельсон, К. Рейнеке, Е. Венцель, Е. Ріхтер та ін. Навчаючись за кордоном, вони намагалися відібрати і засвоїти з європейської музичної культури те, що могло сприяти розвитку національного мистецтва. У Лейпцизькій консерваторії музичну освіту здобували українські музиканти, композитори Т. Шпаковський, Г. Ходоровський, М. Калачевський та ін. Видатний наддніпрянський композитор М.В. Лисенко, засвоюючи досягнення західноєвропейських композиторів, зокрема німецьких, звернувся до інтонацій національного фольклору. Він намагався писати свої твори на основі української народнопісенної спадщини, підняти в них найважливіші теми української історії та фольклорних звичаїв, заклавши тим самим основи української національної музики.

---

¹ Історія української музики. Т. 2. XIX століття. — К., 2009. — С. 359.

² Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва. — К., 1972. — С. 208.

³ Києвлянин. — 1875. — 22 апреля. — С. 2.

⁴ Там же. — 1897. — 3 июня. — С. 1.

⁵ Там же. — 3 мая. — С. 2.

⁶ Киевская газета. — 1905. — 20 мая. — С. 4.

⁷ Там же. — 1904. — 11 апреля. — С. 2.

⁸ Історія української музики. Т. 2. XIX століття. — К., 2009. — С. 621.

⁹ Муха А.І. Композитори світу в їх зв'язках з Україною. — К., 2000. — С. 17.

¹⁰ Там само. — С. 20, 41.

¹¹ Кузьмін М. Вказ. праця. — С. 39.

¹² Івченко Л. Київський слід прусського монарха // «Art line», 1997, № 5–6. — С. 51.

¹³ Там само. — С. 50.

- ¹⁴ Історія української музики. Т. 2. XIX століття. — К., 2009. — С. 419.
- ¹⁵ Михайло Старицький. К біографії Н.В. Лысенка (вспоминання) // Микола Лисенко у спогадах сучасників. У двох томах. — Т. 1. — К., 2003. — С. 13.
- ¹⁶ Музична культура України, Німеччини й Австрії. — Чернівці, 2009. — С. 42.
- ¹⁷ Белікова В.В. Історія української музики. Творча діяльність видатних музикантів України кінця XIX — др. половини XX ст. — Кривий Ріг, 2008. — С. 32.
- ¹⁸ Києвлянин. 1866. — 3 марта. — С. 2.
- ¹⁹ «Art line», 1997, № 12. — С. 32.
- ²⁰ Михайло Старицький. К біографії Н.В. Лысенка (вспоминання) // Микола Лисенко у спогадах сучасників. У двох томах. — Т. 1. — К., 2003. — С. 32.
- ²¹ До рідних. 7 жовтня (25 вересня) 1867 р. // Лисенко М.В. Листи. — К., 2004. — С. 28.
- ²² Друскін М. История зарубежной музыки. Вып. 4. Вторая половина XIX века. — М., 1976. — С. 5.
- ²³ Конен В.Д. История зарубежной музыки. Вып. 3. М., 1976. — С. 313–314.
- ²⁴ Курковський Г. Микола Віталійович Лисенко — піаніст-виконавець. — К., 1973. — С. 33–34.
- ²⁵ Муха А.І. Композитори України та української діаспори. — К., 2004. — С. 265.
- ²⁶ Архімович Л.Б., Гордійчук М.М. М. Лисенко: Життя і творчість. — К., 1992. — С. 40.
- ²⁷ До рідних. 30 (18) жовтня 1867 р. // Лисенко М.В. Листи. — К., 2004. — С. 33.
- ²⁸ Конен В.Д. Указ. соч. — С. 196.
- ²⁹ Музыкальная эстетика Германии XIX века. Т. 1. — М., 1981. — С. 52.
- ³⁰ Конен В.Д. Указ. соч. — С. 267.
- ³¹ Музыкальная эстетика Германии XIX века. Т. 1. — М., 1981. — С. 53.
- ³² До рідних. 21 (9) жовтня 1867 р. // Лисенко М.В. Листи. — К., 2004. — С. 31.
- ³³ До рідних. 15 (3) грудня 1867 р. // Там само. — С. 39.
- ³⁴ До рідних. 7 жовтня (25 вересня) 1867 р. // Там само. — С. 29.
- ³⁵ До рідних. 30 (18) жовтня 1867 р. // Там само. — С. 34.
- ³⁶ Белікова В.В. Вказ.праця. — С. 33.
- ³⁷ До П.О. Куліша. 23 липня 1869 // Лисенко М.В. Листи. — К., 2004. — С. 83.
- ³⁸ До рідних. 15 (3) грудня 1867 р. // Там само. — С. 35.
- ³⁹ Лисенко О. З листування М.В. Лисенка // Радянська музика. — К., 1941. — № 2. — С. 39.
- ⁴⁰ Leipzig Tageblatt. — 1869. — 10 April.
- ⁴¹ До рідних. 29 (17) травня — 30 (18) травня 1869 р. // Лисенко М.В. Листи. — К., 2004. — С. 80.
- ⁴² Курковський Г. Вказ. праця. — С. 45.
- ⁴³ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 442, оп. 814, спр. 17. — Арк. 12.
- ⁴⁴ Архімович Л.Б., Гордійчук М.М. Вказ. праця. — С. 65.

⁴⁵ Бєлікова В.В. Вказ.праця. — С. 37.

⁴⁶ Музичне мистецтво. Вип. 3. Й.-С. Бах та його епоха в історії світової музичної культури. — Донецьк–Лейпциг, 2003. — С. 52.

⁴⁷ Музыкальная культура: история и современность. — Донецк, 1997. — С. 18.

⁴⁸ Драч І. Першим завжди найважче // «Art line», 1997, № 10–11. — С. 43.

⁴⁹ Бєлікова В.В. Вказ.праця. — С. 43.

⁵⁰ Історія української музики. Т. 2. ХІХ століття. — К., 2009. — С. 503.

⁵¹ Там само. — С. 323.

⁵² Музична культура України, Німеччини й Австрії. — Чернівці, 2009. — С. 43.

В статъе освещаются вопросы истории украинско-немецких музыкальных связей в ХІХ в. Особое внимание уделено обучению украинских музыкантов, в частности М.В.Лысенка, в Германии, влиянию немецкой музыкальной культуры на их творчество.

Ключевые слова: *Украина, Германия, Лейпцигская консерватория, преподаватель, музыкант, композитор, музыкальное произведение, концерт.*

The article deals with the history of Ukrainian-German musical relations in the nineteenth century. Special attention is paid to Ukrainian musicians study in Germany, Lysenko in particular, and to the influence of German music culture on their creative work.

Keywords: *Ukraine, Germany, conservatory, teacher, musician, composer, piece of music, concert.*

Микола Варварцев

ШЕВЧЕНКО В ІТАЛІЇ: ВІД ПЕРШИХ ВІДГУКІВ ДО ВИДАННЯ ЗБІРНИКА ТВОРІВ (до 200-ліття від дня народження Т.Г. Шевченка)

У статті досліджуються рецепції, інтерпретації та шляхи популяризації громадської і літературної діяльності великого українського поета Т.Г. Шевченка в Італії від перших відгуків до видання збірника його творів. Формування й розвиток італійської шевченкіани простежено в контексті політичних і культурних подій в Європі середини XIX — першої половини XX ст.

Ключові слова: *Т.Г. Шевченко, Італія, Україна, міжнародні політичні і культурні відносини.*

Відзначена у назві цієї статті тема насамперед потребує врахування принаймні двох обставин. Це — особливе місце, яке посідає у розвитку двосторонніх зв'язків лідируюча особистість — «символ нації», яким і поставав у суспільній уяві Тарас Шевченко. Це також становище самої Італії, яка дослухалася до слова і думки великого українського поета, будучи скарбницею і законодавицею духовних й мистецьких цінностей всієї Європи.

Розробка нагромаджених від XIX ст. фактів і подій італійської шевченкіани почалася у наступному столітті і набула літературознавчого характеру. Серед перших слід назвати оглядову статтю «В країні Данте» (1964 р.), де відзначено публікації про Шевченка, здійснені у різних італійських виданнях понад 20 авторами¹. Наведений в ній фактичний матеріал в основному був повторений в інформативно-бібліографічній статті «Італійська література і Т.Г. Шевченко», вміщеній в академічному виданні «Шевченківського словника» (т. 1, 1976 р.)². Представлена у збірнику «Шевченко і світ» (1989 р.) розвідка «Італійська шевченкіана»³ також містила огляд публікацій італійських літературознавців, причому найбільшу частину студії (16 із 25 стор.) відведено книзі перекладів (1987 р.), виконаних М. Грассо. Окремі сюжети теми стали предметом розгляду праць, присвячених європейським рецепціям української літератури. Зокрема, у збірнику студій наукової шевченківської конференції (1971 р.) підкреслено роль М. Драгоманова у популяризації Шевченка в Італії⁴. Щодо Італії, то її шевченкіана немає спеціальних досліджень. В одному з останніх історіографічних звітів про стан і завдання студій італійської україністики, підготовленому до Міжнародного з'їзду славів-

тів у Братиславі, знаходимо лише згадки двох видань, де йдеться про Шевченка: стаття М. Россаро «Невідомий поет (Шевченко)», названа в числі публікацій «маловартісних», та «Антологія українських оповідань» Л. Сальвіні⁵.

Отже, історіографія італійської шевченкіани представлена поодинокими статтями, написаними у світлі літературознавчих завдань, і не має праць, в яких розглядалася б шевченківська тема в ширшому контексті — міжнародних громадсько-політичних зв'язків. Тимчасом на потребу такої постановки питання вказують вже самі спроби датувати перші італійські відгуки про Шевченка. У збірнику студій «Шевченко і світ» стверджується, що «перші згадки про Шевченка з'явилися в Італії в 70-і роки минулого [XIX] століття»⁶. Обґрунтовується це публікацією у Флоренції студії про українську літературу. Разом з тим енциклопедичний «Шевченківський словник» (а ще раніше стаття «В країні Данте») відсилає читача до 1849 р.⁷, коли одна з італійських газет назвала ім'я Шевченка в статті про політичні події в Україні.

Але перші звістки про Шевченка прийшли на італійську землю значно раніше, їх принесли його друзі і знайомі по навчанню в Петербурзькій академії мистецтв — маляри, скульптори, архітектори, яких альма-матер посилала за кордон «для подальшого вдосконалення» у мистецтві. В їх числі був найближчий друг поета, ілюстратор «Кобзаря» Василь Штернберг. 20 липня 1840 р. він вирушив до Італії у складі групи митців, до якої входили «художники 14-го класу» Микола Бенуа, Михайло Шурупов, Сократ Воробйов та Іван Айвазовський⁸. У проводах брав участь Тарас Шевченко, який з цього приводу написав вірш «На забудь Штернбергові» безпосередньо на подарованому йому примірнику «Кобзаря»:

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся, —
Згадай мене, брате⁹!

В Італії Василь Штернберг згадував Шевченка не сам-на-сам, а у великому колі художників, які мешкали окремою колонією в Римі у районі пагорба Монте-Пінчо. Тут же в цей час квартирував Микола Гоголь, який часто спілкувався з вихованцями академії. Зроблена в Римі 1845 р. дагеротипна світлина групи художників із Гоголем у центрі дає уявлення про багатолюдне зібрання пансіонерів академії, в числі яких ми бачимо поряд з В. Штернбергом й інших із кола академічних друзів Шевченка — Пімена Орлова, Аполлона Мокрицького, Миколу Рамазанова, Федора Моллера, Михайла Шурупова¹⁰.

Незабаром після облаштування у Римі Штернберг у листі до спільного з Шевченком приятеля Олександра Шмідта просив передати поетові:

«Тараса Григоровича цілую. Що ж він до мене не пише, лиходій»¹¹. У відповіді до свого «брата» в Римі Шевченко сповістив про плани приїхати в Італію, щоб долучитися до гурту своїх друзів і, отже, працювати разом з ними на благодатній для художника італійській природі. Це стало новиною не тільки для самого римського адресату, а й загалу мистецької колонії. Дякуючи у відповіді (серпень 1842 р.) «від душі» за лист, доставлений прибулим з академії молодим українським живописцем П. Орловим, В. Штернберг зичив «люб'язному Шевченку» здоров'я і успіхів — «щоб скоріше бути до нас» й передавав вітання від П. Ставассера і «всіх, хто тебе знає». У листі фігурує прізвище ще одного товариша Т. Шевченка — А. Мокрицького, який бажав зробити дописку для поета особисто «від себе», але не встиг. Адже послання до Шевченка мав передати конференц-секретар Академії мистецтв і секретар Товариства заохочування художників В.І. Григорович (теж особисто знайомий з автором «Кобзаря»), який поспішав до діліжанса, що відходив невдовзі за розкладом з Рима. Він взявся, як пояснював В. Штернберг, усно переказати інші відомості про римські справи: «Василь Іванович тобі все розкаже»¹². Шевченка чекали в Римі не тільки 1842 р., коли він плекав надію на академічний пансіон (якого не отримав), а й наступного року; тоді він збирався подорожувати в Італію за власний рахунок і не зміг зібрати потрібних коштів¹³.

Італійська мрія Шевченка-художника остаточно розтанула 1847 р. після арешту його царськими жандармами і відправки в азійське заслання. Там він, звичайно, не знав, що завдяки саме цій події стане відомий Італії у доленосний час її історії — революційної боротьби за об'єднання і незалежність країни. У лютому 1849 р. генуезька газета «Il Corriere mercantile» («Торговельний вісник») опублікувала статтю під назвою «Відродження южнорусів»¹⁴, в якій презентувала Шевченка разом із Костомаровим і Кулішем — «професорів Київського університету», заарештованих у «Київській Україні», як поборників національного відродження свого народу. В ній йшлося про його політичну діяльність і жодним словом про літературну і мистецьку. Так само італійський часопис ні називав організації, до якої був причетний Шевченко (товариство Кирила і Мефодія), ні інших подробиць про неї.

Звістка про арешт Шевченка з'явилася в італійській пресі аж через два роки після цієї події. Пояснення можна б шукати в тому, що справа кирило-мефодіївців була проведена царською владою таємно. Але ж при повному мовчанні російської преси вона набула розголосу в Західній Європі незабаром після завершення жандармського розслідування. Імператор Микола I затвердив вироки наприкінці травня 1847 р., а вже в липні про них сповістили найпоширеніші на Заході газети — німецька «Allge-

meine Zeitung» (Аугсбург) і французька «Journal des débats» (Париж). Аугсбурзький часопис подав звістку з позначкою «Західнопрусський кордон, наприкінці травня»¹⁵.

Чому ж італійська газета звернулася до події дворічної давнини, вже відомої в Західній Європі? Відповідь криється у драматичному становищі, в якому опинилася Італія на останньому етапі європейських революцій 1848–1849 рр. На перетині цих років Сардинське королівство, яке в ході цих подій перетворилося на конституційну державу, складало важливу опору спротиву Австрійській імперії у боротьбі за визволення північноіталійських територій. Надії італійців на допомогу республіканської Франції виявилися марними і пошуки союзників перемістилися на європейський Схід до пригноблених імперіями слов'янських народів. Ще в першій половині 1848 р. в П'ємонті розгорнулася дискусія із слов'янського питання в Європі. Її ініціаторами і учасниками стали, зокрема, активні діячі італійського визвольного руху Дж. Веджецці-Рускалла і Л. Валеріо, які мали контакти з представниками національних змагань слов'янських народів. Веджецці-Рускалла брав участь у засіданнях Слов'янського з'їзду в Празі, а ще перед поїздкою до Чехії виступив у туринському журналі «Antologia italiana» (березень 1848 р.) з проблеми «Панславізм і національні конфедерації», де привернув увагу до ідеї створення вільного об'єднання слов'янських народів. Він підкреслював, що ця ідея не є витвором сьогоденних бажань, а опрацьовувалася ще 1825 р. в Російській імперії в колах федералістів, які заснували Товариство об'єднаних слов'ян і приєдналися невдовзі до Південного товариства. Веджецці-Рускалла писав, що фундатори цього товариства на Волині — брати Борисови і Люблинський, а пропонована ними слов'янська конфедерація мала складатися з незалежних республік¹⁶.

Невдовзі думка про італійсько-слов'янську співпрацю набула організаційної форми під назвою «Товариство італо-слов'янського союзу». Важливо відзначити, що першим повідомив про його постановня паризький часопис «La Pologne» («Польща»), редактором якого був відомий французький славіст професор К. Робер. На те, що журнал не обмежувався суто польськими питаннями, вказували підзаголовки видання: «Журнал слов'ян-конфедератів, поляків, богемців, іллірійців, болгар, сербів і українців», «Паризький слов'янський журнал. Орган федеральних інтересів слов'ян». Через кілька днів після інформації «La Pologne» про заснування товариства сповістив (21 березня 1849 р.) туринський щоденник «La Concordia» («Згода»), редагований Л. Валеріо. Створення центру італо-слов'янської співпраці було пов'язано з діяльністю ще однієї особи — польського емігранта, публіциста Ф. Духінського, який співробітничав з паризьким журналом К. Робера та італійськими періодиками, де пропа-

гував спільність інтересів слов'ян й італійців у змаганнях за свободу і національну незалежність.

Хоча товариство виникло внаслідок громадської ініціативи, його формуванню і діяльності сприяли державні органи Сардинії. В історичній бібліотеці провінції Туріна зберігся лист керівника одного з відділів сардинського міністерства закордонних справ К. Негрі від 19 лютого 1849 р. до депутата парламенту, редактора «La Concordia» Л. Валеріо. В ньому з посиланням на «синьйора Духінського» йшлося, що депутат Бальбо має подати в палату депутатів інтерпеляцію до міністерства закордонних справ щодо зв'язків уряду із слов'янськими діячами. Але попередньо Духінський хотів почути з цього питання думку міністра (посаду якого обіймав сам голова уряду В. Джоберті). Відповідь, повідомляв Негрі, така: ці зв'язки є справою «делікатною». «Добре поінформованим особам, сказав міністр, відомо, що уряд не нехтує жодною можливістю, вони мають знати це, але не розкривати таємниці, наразі дуже необхідної»¹⁷.

Цей лист засвідчує, яке значення надавали сардинські державні органи на найвищому рівні стосункам з представниками політичних рухів слов'янських народів, і водночас проливає світло на неординарну роль Ф. Духінського в цій справі напередодні організації Товариства італослов'янського союзу. Важливим вкладом у створення товариства стали його публіцистичні виступи з питань Слов'янщини, в числі яких була й згадана стаття про Шевченка та інших кирило-мефодіївців. Франтішек Генріх Духінський (1816-1893) був сучасником Тараса Шевченка і його земляком. Народився в Києві (за іншими даними — в Київській губернії), у 30-х рр. навчався на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира. Там же увійшов до осередку нелегальної організації «Співдружність польського народу», якою керував соратник лідера італійського визвольного руху Дж. Мадзіні — Шімон Конарський. В цьому польському осередку співпрацювали також українці — київські студенти Сосновський і Чорний. Після розгрому «Співдружності» (1839 р.) університет через кілька років знову став осередком антицаристської діяльності, учасників якої й назвав Ф. Духінський у своїй статті — першій в Італії, де пролунало ім'я Шевченка як політичного діяча.

За існування Кирило-Мефодіївського товариства Ф. Духінський перебував у Києві і напередодні арешту його членів «1846 р. змушений був покинути батьківщину з політичних причин»¹⁸. Так описував цей період його біографії виданий 1880 р. флорентійський «Біографічний словник сучасних письменників», статті-довідки якого склалися за матеріалами тих, кого вони презентували. Щоправда, стаття про Духінського уникає деталізувати його політичні зв'язки в Києві, в тому числі польські, відомі за документами жандармської справи щодо організації Конарського.

Тимчасом в італійській історіографії стверджується, що Духінський «брав активну участь у товаристві Кирила і Мефодія в Києві»¹⁹, що, однак, не підтверджується матеріалами жандармського слідства. Більш адекватною слід вважати оцінку, якої дійшов відомий італійський дослідник визвольних рухів у Російській імперії проф. Ф. Вентурі, схарактеризувавши Духінського як «прихильника Товариства Кирила і Мефодія»²⁰. Боротьба за єднання вільних від чужоземної гегемонії слов'янських народів (якою переймалися київські кирило-мефодіївці і заклики до якої лунали у поезіях молодого Шевченка) й склала основу праці турінського італо-слов'янського товариства. Ф. Духінський увійшов до його керівного складу, перейнявши обов'язки секретаря. Головував у товаристві Л. Валеріо; серед членів були депутати турінського парламенту, генерали, співробітники преси. У статуті, підписаному ними 27 лютого 1849 р. (п'ять днів потому як вийшла друком стаття Духінського про діячів українського національного відродження) проголошувалася мета товариства — «добитися дієвої братерської приязні між італійцями і слов'янами задля незалежності і процвітання одних і других»²¹. 7 березня газета «La Concordia» оприлюднила маніфест товариства «До слов'ян, богемців, іллрійців, українців і болгар». У редакційній передмові зазначалося, що це звернення до слов'янських народів буде перекладено на їх мови й поширено в їхніх країнах²². Відтак турінська ініціативи знайшла відгуки солідарності в Чехії, Угорщині, Галичині та інших теренах Східної і Південної Європи, а також в центрах Італії — Римі, Венеції тощо. Головною трибуною товариства стала газета «La Concordia», яка знайомила італійців із становищем і боротьбою слов'янських народів Австрії. 24 березня вона розповіла про «русинів». А напередодні в статті «Італо-слов'янська проблема», роз'яснюючи стратегічну мету незалежної Італії, писала: «Тривалий час події переконували італійський народ, що серед зарубіжних урядів він не має друзів; для нього вони всі були або жорстокі вороги, або пихаті покровителі. Але ж Італія хоче союзників, а не покровителів. Угорці, слов'яни, румуни, а також турки — ось хто має бути нашими союзниками»²³. Розвиток ситуації в Європі, де на її Заході революційні сили зазнали поразки, дав поштовх до переосмислення італійської зовнішньої політики: «Центр європейського руху, — стверджував у червні часопис Л. Валеріо, — більше не знаходиться на Сені, він — на Дунаї. Хай це зрозуміє Італія!»²⁴

Слов'янська ідея, з якою у політичне життя Італії увійшли імена Шевченка та його однодумців, знову залунала наприкінці 1850-х — початку 1860-х рр., коли на Апеннінський півострів масово рушили волонтери із різних країн, щоб вступити до народної армії Дж. Гарібальді і взяти участь у боротьбі за свободу і національне об'єднання країни. Під

її прапорами збиралися представники різних національностей — угорці, поляки, французи, англійці, араби та ін. У Венеції, яка досі перебувала під австрійським правлінням, для допомоги італійським патріотам таємно створювався «слов'янський легіон», до ініціаторів якого належав прибулий сюди 1859 р. Лев Мечников — вихованець Харківського і Петербурзького університетів. У недавньому він служив перекладачем у російській дипломатичній місії на Близькому Сході під керівництвом генерала Б. Мансурова. Там же зблизився з лікарем місії — поетом Миколою Курочкіним, який ще перед від'їздом на Схід познайомився у Петербурзі з Т.Г. Шевченком після його повернення із заслання і переклав кілька його віршів. Ні Мечников, ні Курочкін тоді не знали, що обом незабаром доведеться працювати в Італії, але вже в іншій ролі — учасників визвольних рухів. Першим свою італійську біографію розпочав Л. Мечников, для якого Венеція стала тимчасовим притулком. Про його зв'язки з тамтешнім революційним підпіллям дізналася австрійська поліція і, щоб уникнути арешту, йому довелося перебратися до Флоренції. Саме звідси у складі бригади добровольців він виїхав на південь Італії, де приєднався до визвольної експедиції під командуванням Дж. Гарібальді проти бурбонської монархії Неаполітанського королівства. Характерно, що перед гарібальдійцями, на їх запитання про національність, Мечников представлявся: «Я слов'янин»²⁵. Так могли називати себе багато волонтерів, які служили тоді разом із Л. Мечниковим в армії Дж. Гарібальді — поляки, росіяни, українці. За відомостями, зібраними у жовтні 1860 р. російським посольством у Неаполітанському королівстві, кількість підданих Російської імперії, які воювали на Півдні Італії, сягала 50 осіб²⁶. Але й ті, хто за традицією прямував сюди, щоб познайомитися з легендарною «батьківщиною мистецтва», не могли залишатися байдужими до пробудженого боротьбою італійського народу. Саме у цей бурхливий час приїхала Марія Маркович — нова зірка української літератури «Марко Вовчок», славу якій зробили антикріпосницькі «Народні оповідання». Одним з перших появу їх палко вітав Тарас Шевченко, з яким вона зустрілася в січні 1859 р. у Петербурзі. Під безпосереднім враженням від знайомства поет написав вірш «Марку Вовчку», де називав письменницю «обличителем жестоких людей неситих»²⁷, вважав її своєю літературною спадкоємницею. Того ж року Марія Олександрівна Маркович виїхала за кордон, а 1860 р. він надіслав їй примірник «Кобзаря» із присвятою «Моїй єдиній доні Марусі Маркович — і рідний, і хрещений батько Тарас Шевченко»²⁸. З думками про свого великого літературного «батька» письменниця відправлялася у збурену боротьбою за свободу Італію. Незадовго до від'їзду в лютому 1861 р. вона запитувала з Парижа у листі до близького друга Тараса Григоровича — М. Макарова: «Что Шевченко? Скажите мне о нем

что-нибудь. Я давно о нем не слышу»²⁹. Отримавши звістку з Петербурга, вона одразу після прибуття до Рима 8(20) березня відправила листа до Т. Шевченка. «Чую, — писала, — що Ви усе нездужаєте та болієте», згадала про поїздку поета на рідну Україну, яка закінчилася його арештом і поверненням до Петербурга. У листі, який міг зазнати на російському кордоні перлюстрації, М. Маркович виклала це езоповою мовою: «Їздили Ви на Україну, були Вам там пригоди, писали мені». А далі йшлося про те, що могло б захопити в Італії творчу уяву Шевченка-художника, повернути до давньої мрії працювати в Італії: «Я тепер пишу до Вас з Рима: коли б же Вас сюди заніс який човник, щоб Ви не од людей почули, а на власні очі побачили, які тут руїни, дерева, квіти, а народ який, а яке тепло, яке сонце». Наостанок вона просила написати у відповідь «словечко, коли час буде»³⁰. Натомість до Рима прийшла приголомшлива звістка про смерть Т.Г. Шевченка. Останні дні березня 1861 р. стали днями пам'яті великого поета у «вічному місті». «Я не об чім думати не можу, — писала Марко Вовчок у листі з Рима до свого чоловіка Опанаса Марковича, соратника Шевченка по Кирило-Мефодіївському товариству. — Боже мій. Нема Шевченка [...] Не об чім я більше не буду говорити сьогодні — я хочу плакати»³¹.

Втрата Т.Г. Шевченка найбільший відгомін викликала в Росії і Україні. В газетах і журналах Петербурга, Москви і Києва оцінки його творчої та громадсько-суспільної діяльності перегукувалися з подіями італійської визвольної боротьби, що дало підставу демократичній громадськості ще за життя йменувати Шевченка «українським Гарібальді». Відзначаючи «значення Шевченка для України», М. Максимович писав у червні 1861 р. в петербурзькому часописі «Основа»: «Шевченко не мог, как истинный народный поэт, поэт правды и жизни, а не личных только идеалов, выражать одну любовь, одни идеальные стремления в тех своих песнях, где он был выразителем массы, которая так много выстрадала и так много горечи вынесла из своей исторической прошедшей и современной ему жизни. Но там, где он выражает самого себя, его поэзия всегда проникнута духом новой жизни, примирительных отношений даже к врагам, тем духом, какой виден, например, в поступках современного героя — Гарибальди»³². За кордоном першим джерелом інформації про смерть Шевченка стала лондонська газета «Колокол», яка, зокрема, поширювалася в Італії. 1 квітня 1861 р. вона вмістила українською мовою відгук-некролог священика А. Гончаренко³³.

В Італії серед тих, хто знав, цінував і популяризував талант українського поета, в цей час перебував літературний критик і публіцист М. Добролюбов, з яким М. Маркович познайомилася у Неаполі, переїхавши з Рима. Він був автором статті про творчість Шевченка,

надрукованої ще в лютому 1860 р. в петербурзькому щомісячнику «Современник». В Італії Добролюбов готував для нього нові студії, присвячені національно-визвольним змаганням в країні. Різні за місцем подій явища українського й італійського життя він розглядав з одних і тих же ідейних позицій — революційної демократії, боротьби за інтереси народних мас. Шевченко, стверджував Добролюбов, «поет цілком народний, такий, якого не можемо назвати у себе» (тобто в російській літературі), уособлює зв'язок з народом «не тільки думкою, але й обставинами життя». Й для ілюстрації наводив в оригіналі рядки з віршу «До Основ'яненка»:

«Наша думка, наша пісня
Не вмере, не загине.
От де, люде, наша слава,
Слава Україні!»³⁴

Ще знаходячись у Франції і знайомлячись з повідомленнями про події в Італії, Добролюбов писав у вересні 1860 р. в Петербург редакторові «Современника» поету М. Некрасову: «Подивіться-но на сучасний рух в Європі; він адже йде тихо, а йде безперечно. Що ж ми-то, невже маємо залишитися сторонніми глядачами?» І називаючи ім'я Гарібальді, зазначав: «Ось людина, яка не поступилася непристойності, а зберігала свято свою ідею; зате любо читати кожний рядок, адресований ним до солдатів, до своїх друзів, до короля: всюди такий спокій, така впевненість, такий світлий тон! Очевидно ця людина має почувати, що вона не загубила свого життя, і має бути щасливіше за нас з вами в усіх випробуваннях, яких зазнала»³⁵. Перебравшись незабаром до Італії і розпочавши писати статті про неї, він однозначно продемонстрував своє зацікавлене ставлення до руху, який очолював Гарібальді. У статті про гарібальдійця-патера Алессандро Гавацці, проповіді якого чув у Неаполі, М. Добролюбов наголошував: «Італійці відкрили нарешті велику істину, що чим тісніше зв'язок між націями, тим міцніше і зв'язок між громадянами кожної окремої країни». Гавацці «малює слухачам близьке прийдешнє, в якому Італія постає визволителькою і захисницею всіх пригноблених національностей»³⁶. Італійські інтереси автора «Современника» не обмежувалися самою публіцистикою. Як засвідчував журнал «Время» у некролозі у зв'язку з несподіваною кончиною Добролюбова невдовзі після повернення з Італії, під час перебування в «об'єднаній Італії» він «познайомився з усіма тамтешніми діячами, брав жваву участь в їх справах і дебатах»³⁷. Цілком очевидно, що це розмаїття політичних подій і літературних ремінісценцій не могло не відбитися на неапольському спілкуванні М. Добролюбова і М. Маркович, для яких однаково близькими були ідеали шевченківської творчості і гарібальдійського патріо-

тизму. Сама письменниця згадувала, що їх зустрічі відбувалися кожного дня, Добролюбов «навертав мене, як то кажуть, до своєї віри і багато говорив — говорив про все і всіх»³⁸.

У ці дні визволенням гарібальдійцями Неаполем цікавився ще один близький знайомий Тараса Шевченка — поет Микола Щербина. Ставши вперше на літературний шлях у 1840-х рр. на шпальтах харківського альманаху «Молодик», де друкувалися поема «Утоплена» та інші твори Шевченка, він згодом узявся популяризувати його поезію в російському письменстві. 1856 р., коли ім'я засланоного поета ще було під заборонаю, М. Щербина, не називаючи автора, опублікував свій вільний переспів вірша «Перебендя», де змальовано образ виразника народних думок і прагнень — кобзаря. Вже у квітні 1858 р. поети познайомилися особисто; на обіді, влаштованому в оселі віце-президента Академії мистецтв графа Ф. Толстого на честь повернення Т. Шевченка, М. Щербина виголосив вітальну промову³⁹.

Приїзд Щербини до Неаполя збігся у часі із згаданими вище бесідами, які вели «про все і всіх» М. Добролюбов і М. Маркович. У своїй кореспонденції «З Неаполя», відправленій до часопису «Современная летопись», він назвав дату прибуття до міста — 30 квітня «за тутешнім літочисленням» і тривалість перебування — десять днів⁴⁰. А в італійському епістолярії Марка Вовчка, який дійшов до нас з великими лакунами, перший відомий лист письменниці з Неаполя позначено 4(16) травня, а її приїзд сюди в літературознавстві датується 14(26) квітня⁴¹. Та у виявленому нами списку осіб, прибулих до Неаполя, «Марія фон Маркович» згадується раніше — 18 квітня (за нов. ст.). З іншого переліку відвідувачів Неаполя дізнаємося про день її від'їзду — 28 травня (н.ст.)⁴².

Знайомий з М. Маркович до цієї подорожі, М. Щербина цілком ймовірно міг шукати зустрічі з нею в Неаполі і скласти її коло шанувальників «українського Гарібальді». Потрапивши до міста гарібальдійської слави, він взявся за перо під враженням не традиційних об'єктів туристичного огляду, а нового життя неаполітанців. В його кореспонденції раз у раз згадується головний герой визвольної епопеї, яка надалі розгорталася на теренах Неаполітанського королівства: на вулицях і площах «красуються всюди» портрети Гарібальді, написи «Хай живе Гарібальді». «Тут, — відзначав автор, — багато і таких політичних газет, про які ми і не чули: є і «La Spada di Garibaldi» [«Меч Гарібальді»] і «La Democrazia» [«Демократія»]. Народні книжки продаються на тротуарах, на столиках; між ними я помітив назви «Savonogola», «Garibaldi», «Masaniello» та інші видання «Народної бібліотеки». «Гарібальді, — повідомляв Щербина, — користується надзвичайною популярністю, довірою й обожнюванням. Він тут за життя епічний герой, Сід Італії». Неаполітанські спостереження

дають авторові підставу говорити не тільки про становлення нової Італії: «Можливо, тільки тепер нова ера починається для розвитку народів»⁴³.

У 60-х рр. Італія, де рух за єдність і незалежність перейшов у вирішальну фазу боротьби, сприймалася надихаючим прикладом для демократичних сил в інших країнах Європи, для багатьох діячів мистецтва, які продовжували приїздити сюди для творчої роботи. Від першої половини 1860 р. у Флоренції оселився, переїхавши з Рима, пансіонер Петербурзької академії мистецтв, «класний художник», майбутній автор знаменитої картини «Темна вечерея» Микола Ге. Потомок французьких емігрантів, він з дитячих років жив і виховувався в Україні. Після 1-ї київської гімназії, де його учителем історії був М. Костомаров, М. Ге набував освіту в університеті св. Володимира, поріднився з українським родом Забелло (Забіла), одружившись з Анною Петрівною — сестрою скульптора Пармена Забелло. У Флоренції вони склали гурток, який діяв на квартирі М. Ге, що дістала назву «блакитної вітальні» за колір її інтер'єрів. Як згадував художник Г. Мясоєдов, в оселі у Ге «збиралося багато вельми різного народу. Тут були росіяни, які жили у Флоренції віддавна, ті, хто знову приїздив і був проїздом, тут же бували італійці, французи та інші національності [...] Тем для розмов не бракувало [...] Після мистецтва більше за все йшлося про політику. Пануючий тон був тон крайнього лібералізму, підбитого філософією і мораллю»⁴⁴. У спогадах Г. Мясоєдова фігурують прізвища деяких учасників дискусій. Це — гарібальдійці Мечников і Пряничников — «люди вільних думок», П. Забелло, який створив портрет Джузеппе Дольфі — «ватажка народу» Флоренції, палкого послідовника Дж. Гарібальді і Дж. Мадзіні. Серед італійців вирізнялася постать поборника духовного відродження країни, проф. Вищої школи наук Анджело Де Губернатіса, якому невдовзі випало звернутися у своїх студіях до української літератури і творчості Т.Г. Шевченка.

Гурток Миколи Ге слід вважати одним з перших флорентійських осередків, де можна було почути про великого українського поета, познайомитися з його творами. У бібліотеці художника зберігався примірник «Кобзаря», читачем якого став, зокрема, глава демократичної еміграції Олександр Герцен. Це було 1867 р. під час його перебування у Флоренції, коли М. Ге добився згоди написати його портрет. «Герцен, — писав у своїх спогадах митець, — був найбільш дорогим, улюбленим моїм і дружини моєї письменником». Вони знайомилися із лондонськими виданнями Герцена, які «легко можна було діставати в Італії. Ми йому були завдячні своїм розвитком. Його ідеї, його прагнення електризували і нас»⁴⁵. Зазначимо, що починаючи з 1860 р. О. Герцен неодноразово повідомляв читачів «Колокола» про події життя і діяльності Т. Шевченка.

Це — статті «Україна», «У доповнення до біографії Т. Шевченка», у 1861 р. — «Петербурзький університет» і згадуваний вище некролог «Т. Шевченко», поданий А. Гончаренком. Тоді ж, приймаючи у себе, в Лондоні родину віце-президента Петербурзької академії мистецтв, друга Т. Шевченка — Ф. Толстого, він висловив свою оцінку співця України. Т. Шевченко, говорив О. Герцен, тим великий, що «він цілком народний письменник, як наш Кольцов (російський поет. — *М.В.*), але він має набагато більше значення, [...] бо Шевченко також політичний діяч і був борцем за свободу»⁴⁶. Шість років потому, прочитавши у Флоренції «Кобзар» у виданні М. Гербеля і повертаючи його Миколі Ге, зворушений Герцен мовив: «Боже, що за краса, так і війнуло чистим, незайманим степом; ця широчінь, ця свобода...»⁴⁷

Старовинна Флоренція, батьківщина великої епохи європейського Ренесансу, стала трибуною слова про Шевченка, звернутого безпосередньо й до самих італійців. Відтак маємо назвати ім'я професора А. Де Губернатіса, завсідника «блакитної вітальні» і прихильника таланту Миколи Ге. У грудні 1869 р. він розпочав видавати громадсько-політичний і науково-культурний щомісячник «La Rivista Europea» («Європейський огляд»), сторінки якого відбивали широкі інтереси й енциклопедичні знання самого редактора. За фахом дослідник санскриту — однієї з найстародавніших мов світу, А. Де Губернатіс цікавився фольклором, етнографією і літературою різних народів, писав художні твори, країнознавчі нариси, публіцистичні статті. Метою своєї роботи вважав сприяти якнайширше інтелектуальним зв'язкам Італії з іноземним довкіллям найперше на теренах Європи. Обрана ним назва для журналу, отже, мала символічне звучання. «Я, — висловлював він своє кредо, — завжди поставав проти вузького патріотизму, котрий вважає Альпи (які відділяли Італію від решти Європи. — *М.В.*) нездоланною перешкодою, через яку не повинно ніщо проникати до нас, і завжди обстоював вільний обмін ідей між націями»⁴⁸.

Активного прихильника і співучасника своєї справи професор знайшов в особі доцента всесвітньої історії Михайла Драгоманова, прибулого до Флоренції в листопаді 1871 р. за науковим відрядженням від Київського університету св. Володимира. Офіційна програма його роботи за кордоном передбачала вивчення історії античного світу. Поряд з цим його інтереси сягали сучасних суспільно-політичних процесів у країнах Західної Європи, становища в них так званих «недержавних» народів з їх проблемами, аналогічними у багатьох позиціях з українськими. Тимчасом в обігу західної, передусім французької історіографії і публіцистики, набула моди теорія, яка заперечувала національну окремішність українців, представляючи їх відгалуженням польської національності. Це й

послужило безпосереднім поштовхом до виступу М. Драгоманова про Україну з міжнародної трибуни наукової і громадської думки, якою був журнал «La Rivista Europea». У Флоренції він написав працю «Український літературний рух в Росії і Галичині», яка вийшла друком у лютому–березні 1873 р. і складалася з двох частин, присвячених історії українського народу і розвитку інтелектуально-культурного життя. Знайомлячи зарубіжних читачів із походженням українців та їх культурою, М. Драгоманов показав великий історичний шлях, пройдений українським народом, наголосив на його багатовікових змаганнях проти іноземного панування. Саме в Україні, яка перебувала у складі Російської імперії, підкреслював вчений, «найдовше» зберігалися традиції історичної пам'яті і «особистої свободи». На цьому ґрунті постала українська література — «відображення народного життя», а її «реалістична течія» справила вплив на формування «літературної школи, аналогічної українській» і в російському письменстві⁴⁹.

У рамках історичної канви України часопис познайомив італійців із Т. Шевченком. «La Rivista Europea» стала першим джерелом, з якого вони дізналися про життя поета: його кріпацьке походження, викуп з неволі за допомогою поета В. Жуковського і живописця К. Брюлова, про його головну книжку — «Кобзар». Вперше в італійській літературі тут було дано огляд його різних видань і тих творів, яких «цензура в Росії не могла пропустити». Флорентійська праця характеризувала зміст творів Шевченка: його лірика сповнена мрій про сімейне щастя, оспівує материнську любов і дівоче кохання і водночас передає дух боротьби проти соціальної несправедливості «людей привілейованих класів», «деспотизму панів і уряду», залежності від «російських і польських панів та євреїв-лихварів»⁵⁰. Контрастом «злиденності» народного життя, відзначав М. Драгоманов, в поемах Шевченка лунають «минула слава» України — «відважна боротьба проти татар і турків», перемоги над поляками й народні повстання. Разом з тим увага приверталася до діяльності Шевченка як поборника визвольних рухів інших поневолених народів, що відбилося в його зверненні «до слов'янських народів спільно здобувати свободу»⁵¹.

Завдяки праці М. Драгоманова італійці мали можливість познайомитися із змістом та ідейною спрямованістю окремих поезій українського Кобзаря. Серед них — «Наймичка», «Невільник», «Катерина», «Кавказ», «Сон», «Чигрине, Чигрине», «Іван Підкова», «Гамалія», «Тарас Трясило», «І мертвим, і живим», «Єретик», «Шафарикові». Наголошувалося на антицаристських мотивах його творчості, зокрема, поем «Кавказ» і «Сон», які «поширювалися у рукописах серед співвітчизників поета» і стали приводом для «звинувачень Шевченка та його друзів [...] у сепаратистських підбурюваннях до панславістської революції, або

жакерії, подібної до тієї, яку польські кріпаки вчинили в Галичині 1846 року»⁵².

Окреслюючи роль Т. Шевченка у визвольних змаганнях, М. Драгоманов відзначав солідарність і пошану, яку демонстрували до нього «кращі представники суспільства і російської літератури, як великороси, так і малороси». Як на ознаку міжнародного визнання його таланту вказувалося на переклади «Кобзаря» і студії творчості Шевченка, видані російською, польською, німецькою мовами. Йшлося, зокрема, про одне з останніх українських досліджень — «Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка» О. Партицького (Львів, 1872 р.). У заключних словах своєї італійської публікації київський вчений висловлював впевненість, що «Шевченко має бути оцінений серед кращих, справді народних поетів не тільки національних, бо націоналізм часто поєднується з вузькими, так званими шовіністичними ідеями, а й серед поетів демократії, свободи і людства»⁵³.

Праця М. Драгоманова в «La Rivista Europea» стала відправним пунктом шевченкіани в італійських та інших західноєвропейських наукових студіях і публіцистиці. Відтоді на шпальтах цього журналу Шевченко згадується у зв'язку з різними подіями в Україні і зарубіжжі. У кореспонденції про 3-й археологічний з'їзд 1874 р., надісланий М. Драгомановим з Києва, відзначалося, що це зібрання вчених «збудило надзвичайно жвавий інтерес до України та її народної поезії». Як приклад називалася публікація петербурзькою газетою «Неделя» «статті про українського поета Шевченка»⁵⁴. Приверненню уваги зарубіжної громадськості до творчої спадщини українського поета прислужилася й звістка, яку подав у журнальному розділі «Слов'янський світ» французький славіст Луї Леже. «Читачі «La Rivista Europea», — нагадував він, — вже познайомилися у науковій праці, опублікованій кілька років тому, з народним поетом Малоросії Тарасом Шевченком. Тепер же можна прочитати і його твори, які були заборонені в Росії» і видані у Празі. До їх зібрання додано «статті Тургенєва і Полонського про Шевченка»⁵⁵.

1881 р. відомості про Т. Шевченка було опубліковано вперше в Мілані. І тут ініціатива належала М. Драгоманову, який на той час жив і працював у Швейцарії, де очолював український зарубіжний центр «Громада» й, як раніше, підтримував зв'язки з Італією. У журналі «Rivista minima di scienze, lettere ed arti» він виступив із статтю «Література однієї плебейської нації», присвяченою сучасному українському руху та його ідейним витокам у письменстві. Йшлося тут про «професорів і вчених Харкова», які ще на початку 1830-х рр. обговорювали питання відродження України, якщо не в сфері політики, то «принаймні» в літературі. Вже тоді, писав М. Драгоманов, визначилося коло тем і

сюжетів, які розроблялися в художніх творах: сатира на «вищі класи», які віддалилися від народного життя, «спомини про героїзм давніх козаків, про втрачену свободу», боротьбу з іноземними загарбниками та ін. «Всі ці ідеї і теми, — підкреслювалося у статті, — наприкінці третього десятиріччя ХІХ ст. були розвинуті найбільшим поетом країни Шевченком»⁵⁶.

Вважаючи за потрібне ознайомити читачів міланського журналу з біографією Т. Шевченка, М. Драгоманов виклав основні події його життя здебільше за матеріалами своєї першої італійської праці 1873 р., виокремлюючи головне в характеристиці його діяльності: «Шевченко — син народу у повному сенсі цього слова. Він заслужив на ім'я народного поета більше, ніж хто-небудь». Підтвердження такої оцінки М. Драгоманов вбачав у поезіях «Кобзаря», де знайшли відображення думки і мрії поета про щасливе життя і свободу. Особливо підкреслювалася його участь у політичній боротьбі як члена «панславистського товариства, названого Кирило-Мефодіївським братством», «мета і програма» останнього: «Праця задля просвіти українського селянина, визволення його з-під кріпацтва. Праця задля об'єднання усіх слов'ян у спільній федерації». На проблемі слов'янства М. Драгоманов зупинився докладніше, щоб показати особливості ідейних засад кирило-мефодіївців. Проголошуваний ними панславізм, пояснював він, ні в чому не був схожий на проекти панславистської ідеї в Росії. «Костомаров і Шевченко не включали до своєї програми ані візантійську нетерпимість у релігійних справах, ані гегемонії одного народу над усіма іншими, тоді як ці дві засади, що суперечать принципу справедливості, входили до світогляду усіх московських панславистів». Зміст панславізму кирило-мефодіївців М. Драгоманов прагнув передати словами Шевченкової поеми «Єретик», «присвяченої панславісту Шафарикові»:

«Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками.
Отакими, як Констанцький
Єретик великий!»⁵⁷.

Значимо, що цей текст, поданий у статті, — перший опублікований італійський переклад поезії Шевченка. У зв'язку з цим є невірним твердження в академічному «Шевченківському словнику», який першість ідентифікує з уривком вірша «До Основ'яненка», вміщеним у «Всесвітній історії літератури» А. Де Губернатіса, виданій 1883 р. (у «Шевченковому словнику» помилкова дата — 1879 р.)⁵⁸.

Говорячи про слов'янську ідею, якою переймалися члени Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманов мав на меті також вказати на

однобічне трактування її в політичній думці на Заході і в цьому також апелював до творів українського поета: «Шевченко не мав наміру ставити миколаївську імперію на чолі об'єднаних слов'ян» і цитував поему «Кавказ», де йшлося про імперський режим: «від молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить», додаючи, що «краще неможливо схарактеризувати імперію Миколи»⁵⁹.

Наукова і публіцистична діяльність М. Драгоманова позначилася на розширенні дослідницького поля італійського слов'янознавства, яке вже в останній третині ХІХ ст. сформувалося в окремий розділ знань. Від цього часу до інтерпретацій шевченківської теми постійно звертаються вчені та письменники Італії. А. Де Губернатіс, з яким підтримували контакти М. Драгоманов та інші діячі України, був одним з перших, хто представив Шевченка у контексті загальноєвропейської і світової культури. 1880 р. у Флоренції вийшла його праця «Біографічний словник сучасних письменників», до якої увійшли довідкові статті про літераторів, науковців, громадських діячів країн Європи і Америки. У ній укладач ставив за мету розповісти саме про діючих сучасників й тому окремого гасла, присвяченого Т. Шевченку, тут не було. У зв'язку з цим помилковим є твердження вітчизняного шевченкознавства про те, що у цій праці Де Губернатіс «вмістив довідку й про Шевченка»⁶⁰. Насправді ім'я поета тільки згадується — у біографічній статті «Костомаров», відзначено участь Т. Шевченка в Кирило-Мефодіївському братстві та місце його в красному письменстві: Костомаров «разом з великим малоруським поетом Шевченком та іншими літераторами заснував таємне товариство з метою відродження малоруської літератури»⁶¹.

В іншому задумі італійського вченого — багатотомній «Всесвітній історії літератури», виданій у Мілані, містилася характеристика літературної творчості Шевченка. У розділі «Український театр» першого тому (1883 р.) дано загальну оцінку української літератури, розвиток якої відбувається під знаком ідей «великого сучасного національного поета Тараса Шевченка». Для ілюстрації Де Губернатіс навів у власному прозовому перекладі фрагмент вірша «До Основ'яненка» із словами про «славу України», що завдячна духовній силі, якою є «наша думка, наша пісня». Також тут читач дізнається, що музою Шевченко була не тільки поезія; він — «автор історичної драми «Назар Стодоля»⁶². Третій том «Всесвітньої історії літератури» у розділі «Південнослов'янські поети» наголошував на міжнародному значенні творів Т. Шевченка. «У нашому столітті, — писав учений, — пробудилися всі слов'янські народи, в тому числі українці Галичини та Угорщини, які зазнали впливу поетичного руху, заснованого великим народним поетом України Шевченком». Його «наслідувачем» серед західноукраїнських письменників Де Губернатіс називав Ю. Федьковича⁶³.

Перенесенню вивчення творчості Шевченка в галузь університетських студій прислужилася книга міланського професора Д. Чамполі «Слов'янські літератури» (1889 р.). У розділі «Література південнорусів», де літературний процес в Україні розглядався у зв'язках з національним рухом, автор привертав увагу до участі письменників у суспільній боротьбі. В українській літературі «завдяки наполегливій праці визначної трійці — Шевченка, Костомарова і Куліша набрали сили і дедалі глибше вкорінювалися» тенденції супроти «псевдокласицизму», твори якого «ігнорували національні почуття». Характеризуючи кожного з них, Д. Чамполі назвав Шевченка «наймогутнішим поетом Південної Росії», виклавши головні події його життя і письменницької долі. Дослідник зазначив, що вже перші книги «Кобзар» і «Гайдамаки» зробили Шевченкові славу «першокласного письменника». Не наводячи назви Кирило-Мефодіївського товариства, він вказав на наслідки діяльності поета у цій організації: «У 1847 р., звинувачений у політичній змові, він був відданий до війська і відправлений в Оренбург, Орськ, в Аральську експедицію, потім до гарнізону Ново-Петровська»⁶⁴.

Вперше в Італії Д. Чамполі привернув увагу до прозових творів Шевченка — «Автобіографії» та «Щоденника» як документів, важливих для осягнення творчої спадщини поета в контексті громадсько-політичного життя. Це знайшло відображення в резюме студії: «Геніальний творець, демократ, свободолюбець, патріот і гуманіст, сповнений глибоких роздумів і гострого відчуття народного лиха [...]. Такий поет, як Шевченко, є не тільки художником національного життя, провісником національних передчуттів і подвигів старовини, але й провідником, бардом, пророком самого народу»⁶⁵.

Останні десятиріччя ХІХ ст. були позначені появою італійських перекладів Шевченка. Як згадувалося вище, спочатку це були окремі невеликі уривки, включені у тексти критико-біографічних нотаток їх авторами. Одним із перших, хто прагнув донести Шевченкове слово до італійського читача його рідною мовою, був поет і літературознавець Паоло Еміліо Паволіні. За допомогу в освоєнні поетичної мови Тараса Шевченка він публічно дякував «пані графиню Щепановську і друга Олександра Лисенка». Їх спільними зусиллями народився переклад вірша «Зацвіла в долині», який був опублікований у Венеції в збірнику П.Е. Паволіні «Поезії, перекладені з мадярської, новогрецької та малоруської мов» (1889 р.). У передмові, коментуючи історію перекладу, він наголошував на самобутності й неповторності мови «найбільшого народного поета Малоросії», визнаючи, що «насолоджуватися Шевченком можна лише в оригіналі»⁶⁶.

Найбільш доступним джерелом відомостей про Шевченка у цей період стали видання популярного жанру — нариси і записки подорожників. Їх

звіти містили розмаїтий матеріал — від особистих вражень до екскурсів в минуле України, запозичених переважно із інших, історичних праць. Особливої популярності набула в Європі, в тому числі в Італії й Україні, книга франко-швейцарського публіциста Віктора Тіссо. 1881 р. він зробив подорож в Україну і Росію, опис якої склав великий том (435 стор.), де в одній з двох його частин розповідалося про «Малоросію» й викладалася біографія Т. Шевченка — «безсмертного кобзаря»⁶⁷. Оpubлікований наступного року в Парижі звіт В. Тіссо з'явився 1883 р. в перекладі на шпальтах газети «Киевлянин». В Італії, де традиційно в широкому обігу була франкомовна книжкова продукція, видавці вирішили представити її й італійською мовою. У 1899 р. міланське видавництво Сонцоньйо у популярній серії «Ілюстрована бібліотека подорожей навколо світу по землі і морю» здійснило переклад частини книги в адаптованому варіанті під назвою «Україна–Київ»⁶⁸. Однак до її тексту (32 стор.) відомості про Шевченка не потрапили, а, отже, довідка «Шевченківського словника», що «розділ про українського поета вміщено в скороченому італійському варіанті»⁶⁹ книги Тіссо, не відповідає дійсності.

Процес, що намітився в італійській культурі, — засвоєння і прилучення шевченківської спадщини до власних літературних надбань, на початку ХХ ст. поступився публіцистиці, до актуальних тем якої додалося «українське питання» в європейській політиці. Італія, яка 1915 р. вступила у Першу світову війну на боці держав Антанти, відкрила фронт проти Австро-Угорщини, а в громадській думці постав знайомий італійцям з часів Рісорджименто образ імперії — гнобительки народів. Вже через три дні після початку бойових дій урядовий щоденник «Il Messaggero» («Вісник») опублікував статтю відомого дослідника слов'янства Л. Магріні, в якій розглядалося становища підпорядкованих віденському двору народів. Відтак він нагадував про «українців під Австрією, які становлять частину народу України, що створив власну літературу і славиться великим поетом Шевченком»⁷⁰.

Провісник і співець визвольної боротьби українського народу — у такому форматі йшлося в Італії про Т.Г. Шевченка й після проголошення державності в Україні та прибуття до Рима 1919 р. дипломатичної місії Української Народної Республіки. Створене при місії прес-бюро розпочало видання італійською мовою газети «La Voce dell'Ucraina» («Голос України»), яка ставила за мету знайомити державні, політичні і громадські кола Італії із сучасним становищем України. Разом з тим вона публікувала статті, в яких відтворювалися історичні і культурні події, діяльність письменників, учених, політиків. У сузір'ї виразників національних ідеалів народу перше місце відводилося Тарасу Шевченку. На першій сторінці другого номера редакція вмістила статтю «Українська

культура», в якій окреслювалися витoki української літератури — твори народної поезії: «Чудові думи, героїчні пісні дивної краси, надихали нашого найбільшого поета Шевченка». У статті висловлювалася думка про набуття українською культурою міжнародної ваги завдяки праці її визначних діячів, список яких вона відкривала його ім'ям: «до наших днів українська література дала шедеври великих поетів Шевченка, Франка, Лесі Українки, талановитого повістяра Коцюбинського, романіста Винниченка, таких учених, як Костомаров, Антонович, Грушевський та ін.; запліднена їхніми ідеями українська література посіла видатне місце серед інших слов'янських літератур». Звертаючись до сучасної боротьби, яка розгорталася на теренах України, часопис завершував розповідь словами: «Нині українська національна культура сповнена розквіту і її розвиток не вдасться спинити ані більшовицькими, ані іншими російськими утисками, ані польськими»⁷¹.

В іншій публікації, присвяченій «розвитку національно-політичної ідеї в Україні», у центрі розгляду також була діяльність Т. Шевченка, його роль у громадсько-політичному житті України. Насамперед згадувалася участь поета в «братстві св. Кирила і Мефодія»: «Шевченко разом із своїми товаришами — відомим історіографом М. Костомаровим та П. Кулішем об'єдналися, щоб підняти прапор української незалежності». Далі його позиція характеризувалася як «сповнена палкою неприязні до Росії й оспівування боротьби за свободу і славної минувшини свого народу. Ці гасла стали «політичною програмою» багатьох поколінь». Слід зауважити, що публіцистика римсько-українського часопису часом оперувала спрощеними оцінками, обминаючи навіть той багаж знань, який нагромадила доти італійська шевченкіана. Так, згадана стаття промовляла, ніби Т. Шевченко «став на чолі товариства» (Кирило-Мефодіївського), а після викриття цієї організації її «членів було заслано до Сибіру»⁷².

У період між двома світовими війнами пошкваленому інтересу до Шевченка в Італії сприяли дослідження історії і культури України, які розгорнув створений 1921 р. за підтримки міністерства закордонних справ Інститут Східної Європи у Римі. Виконавцями цих студій виступали професори Е. Ло Гатто, А. Пальмієрі, В. Джусті та ін. Вже на початку своєї роботи інститут заманіфестував як дослідницьку — шевченківську тему — статтею його директора Н. Фести «Великі автори XIX століття: Тарас Шевченко»⁷³. Вона й інші студії співробітників інституту публікувалися в його друкованому органі — журналі «L'Europa orientale» («Східна Європа»). Водночас з інтерпретаціями ролі Т. Шевченка в політичному і культурному розвитку України італійських читачів знайомили публіцисти і дослідники літератури, виступаючи в інших

періодичних виданнях — «Gran Mondo», «La Gazzetta del popolo», «L'Impero», «I Nostri quaderni», «Nuova Antologia», «Ricerca di poesia», «Vita e pensiero» тощо. У цей час ім'я поета увійшло до головного універсального зведення знань — багатотомної «Італійської енциклопедії наук, літератур і мистецтв», де проф. Е. Ло Гатто у статтях «Шевченко» (т. 31, 1936 р.) і «Література. Україна», (т. 34, 1937 р.) характеризував поета — виразника «нових соціальних і політичних ідей» в українському письменстві⁷⁴. Інститут Східної Європи утверджував розгляд діяльності Шевченка в контексті історії світової культури. У праці В. Джусті «Українська народна література» (1924 р.) він названий «не лише великим поетом України, а й одним із найбільших європейських поетів». А. Пальмієрі у нарисі про Україну (1926 р.) дав більш об'ємну оцінку: «великий поет усього людства»⁷⁵.

Якщо в XIX ст. італійський читач міг дізнатися про Т. Шевченка та його твори в рамках загальних праць про українську і світову літературу, фольклор, історію слов'янських народів і самої України, то від 20-х років XX ст. з'являються спеціальні шевченкознавчі студії. Це розвідки публіцистичного і наукового характеру: «Невідомий поет (Шевченко)» М. Россаро («Gran mondo, 1920»), «Нотатки про Шевченка як художника і критика» В. Джусті («L'Europa orientale», 1921), «Українська література: Маркіян Шашкевич. Тарас Шевченко» В. Джусті (Там само, 1924), «Шевченко і народи Кавказа» Б.Л. Рандоне («L'Impero, 1929»), «Тарас Шевченко — співець України» Л. Майнарді (Рим, 1933). У ювілейний рік — 125-річчя від дня народження поета в Італії побачила світ книжка «Тарас Шевченко — національний поет України» (1939 р.), передмову до якої написав Енріко Інсабато — проф. римського університету, обраний членом Наукового товариства імені Шевченка.

Разом з тим культурний простір Італії розширює свої межі шляхом приднання до своїх набутоків самих шедеврів шевченківської поезії. Від 20-х рр. їх переклади дедалі частіше з'являються і в текстах літературно-біографічних нарисів, і як самостійні публікації на сторінках преси й різних збірників. 1924 р. А. Пальмієрі у студії «Літературна історія України»⁷⁶ надрукував італійською «Заповіт» — за франкомовною версією. Того ж року В. Джусті опублікував у Римі свої переклади з «Кобзаря»: «Думка» («Нащо мені чорні брови»), «Думи мої, думи мої, ви мої єдині», а також вірш «Сонце заходить, гори чорніють», написаний Шевченком на засланні⁷⁷. Найбільших зусиль для поширення шевченківського слова в Італії доклала Млада Липовецька, яка 1914 р. приїхала з Волині навчатися співу і відтоді назавжди пов'язала свою долю з країною Данте. До періоду співпраці із часописом «La Voce dell'Ucraina» (1919–1920 рр.) належать її перші переклади Шевченка — «Заповіт», «Чигрине,

Чигрине», «І мертвим, і живим...». Завдяки їй італійською вийшли й поезії І. Франка, Лесі Українки, О. Олесья. Знайомство М. Липовецької із поетом Ч. Меано, яке переросло у творчу співдружність, увінчалось 1926 р. великою спільною роботою — підготовкою збірника перекладів віршів і поем Кобзаря. З фінансових причин видання тоді не відбулося, але М. Липовецька продовжила популяризацію творчої спадщини поета. Заснувавши у Туріні 1930 р. літературно-історичний збірник «Україна», вона розпочала публікувати на його шпальтах поезії Шевченка у супроводі статей з історії і літератури України. У такій презентації шевченківська поезія побачила світ уже в першому випуску турінського збірника. Це зумовило те, що перекладачка давала творам свої назви. «Україною» було названо фрагмент віршу Шевченка, який починався рядками «Наш древній Дніпро, // широкий серед пагорбів, // здається немовлям у люльці. // Перетинає він усю // Нашу країну...». Йому передували «Нотатки про українську історію», в яких розповідалось про терени, де виникла держава із центром у Києві. Там само невеликий нарис «Історія української літератури» був надрукований після віршу, названого перекладачкою «Святий вечір», з помітками про місце і дату написання поетом: «На засланні в Кос-Аралі, 24 грудня 1848 р.» та про авторство перекладу: «довільна версія Ч.М.»⁷⁸ Зазначений кріптонім належав Чезаре Меано. Тут же було вміщено поезії Т. Шевченка під назвами «Свобода», «Уривок». Завдяки другому випуску «України», виданому 1932 р. під редакцією М. Липовецької, в обіг італійського читання увійшла нова низка поезій: «Мені однаково», «Небо», «Тарасова ніч», «Вечір», «Кавказ», а також статті про їх автора — «Життя Тараса Шевченка» і «Шевченко в сім'ї поетів слов'янського світу» (остання — розвідка професора Празького університету Д. Дорошенка). Із оцінкою праці М. Липовецької як перекладача Шевченка виступив тут професор літератури Турінського університету, академік Артур Фарінеллі. «Я, — писав він, — захоплююсь сміливістю її починання й майстерністю, з якою вона здійснює його на моїй мові»⁷⁹.

Літературному тандему Липовецька–Меано, який плідно діяв на ниві популяризації Шевченка, італійська культура завдячує виходу з друку першої книги перекладів його поезій. Як виявилось, це була праця 1926 р., доля якої довгий час вважалася в шевченкознавстві нез'ясованою. Стверджувалося те, що вона не побачила світу, і те, що вийшла під назвою «Вибране»⁸⁰. Знайдений нами в одному з іменних фондів Центральної національної бібліотеки в Римі примірник цього видання проливає справжнє світло на її історію: книга вийшла у Мілані 1942 р. під назвою «Тарас Шевченко. Українські поезії» із зазначенням на титульному аркуші: «Переклади, передмова і примітки Млади Липовецької.

Італійська адаптація Чезаре Меано»⁸¹. Вона має 160 сторінок, на яких представлено вірші і поеми, написані Т. Шевченком у різні періоди творчості, — «Катерина», «Гайдамаки», «Тарасова ніч», «Садок вишневий коло хати» та ін. Всі вони згруповані за жанрами у три розділи: «Ідилії», «Гімни і поеми», «Елегії». Шевченківські тексти відкриваються фрагментом «Україна» і закінчуються «Заповітом». До них увійшли 38 творів, значна частина яких з'явилася в 20–30-х рр. в італійській періодиці. Аналіз і співставлення їх засвідчує, що М. Липовецька не задовольнялася варіантами своїх першопублікацій, працювала над їх вдосконаленням, спираючись на допомогу Ч. Меано. Так, зокрема, її перу належать два варіанти «Заповіту», надруковані в 1919 і 1942 рр.

Вміщену у книзі «Передмову», обсяг якої сягає понад третини тексту видання, М. Липовецька виклала у вигляді нарису історії України, презентуючи в контекстів її розвитку постать Т. Шевченка. «Збагнути і оцінити його діяльність, — пояснювала вона, — неможливо без знання батьківщини, про яку йому нагадувала її славна минувшина». Відтак увага зверталася на його думки про «сумну долю України», яку поет порівнював з пташиним гніздом на битому шляху. Йшлося також про козацтво як унікальне явище в світовій історії, якому «Шевченко співав славу»⁸².

У «Передмові» підкреслювався зв'язок «великої і багатогранної історії України» з історією інших слов'янських народів, що, зазначала М. Липовецька, дає можливість «уявити у справжньому світлі поезію Тараса Шевченка», який презентує Україну «серед великих поетів усього світу». Наголошувалося на глибоких традиціях інтелектуально-культурної спадщини України, яка підготувала «шлях для її генія — Шевченка», на ролі його політичних ідей та втіленні їх у створенні «братства св. Кирила і Мефодія». Шевченко й інші «визначні особистості України» переймалися «визволенням батьківщини, мріями про вільну федерацію слов'янських народів, яка має привести до вільної федерації всіх народів». Липовецька вказувала на громадянські ідеали його поезії, усвідомлення ним «своєї місії поета, покликаного пожертвувати собою заради народу [...] Український народ, пробуджений ним й відроджений, іде за ним, обожає й називає його батьком і пророком». Сповнені палкого патріотичного пафосу, зроблені М. Липовецькою описи історичного шляху України і праць Шевченка перевершували академічний тон звичайної студії, набували політичного звучання в умовах сучасних драматичних подій, які розгорталися на батьківщині поета. Але про них — жорстоку війну, розпочату Німеччиною, — опосередковано нагадувала лише позначка наприкінці передмови: «Рим, літо 1941 року»⁸³. Отже, з виходом «Українських поезій» Італія здобула найповнішу за майже столітній період знайомства з

Шевченком працю, в якій її автори М. Липовецька і Ч. Меано представили одночасно біографію поета і зібрання його творів.

Резюмуючи італійську історію Кобзаря, мусимо відзначити, що визначальним у перебігу її подій стала його політична діяльність провісника і поборника свободи й національного відродження України, народів інших країн. Із проголошеними Шевченком ідеалами були пов'язані плани і дії доби Рісорджименто — створення італо-слов'янського союзу, спрямованого проти гегемонії імперій, співпраця російської і української еміграції із гарібальдійським рухом. Від початку ХХ ст. Шевченко перетворюється на символ італійської солідарності із змаганнями за незалежну українську державу. Шевченкознавчі інтерпретації увійшли у різні сфери інтелектуального життя Італії — в політичну думку, славістику, дослідження всесвітньої літератури і фольклору, історіографію України. Від цих часів беруть початок спеціальні студії, присвячені життю і творчості великого українського поета, перекладання його творів, а головними осередками поширення шевченківської думки і слова виступали найбільші центри італійської культури — Турін, Флоренція, Рим, Мілан, Венеція. Сама шевченкіана набула роль постійного рушія усього комплексу політичних і культурних взаємозв'язків і взаємовпливів між Італією і Україною.

¹ Гресько М. В країні Данте // Жовтень, 1964. — № 5. — С. 19–23.

² Італійська література і Т.Г. Шевченко // Шевченківський словник. — 1976. — Т. 1. — С. 263–264.

³ Пахльовська О.С.-Я. Італійська шевченкіана // Шевченко і світ: Літературно-критичні статті. — К., 1989. — С. 201–225.

⁴ Наливайко Д. Драгоманов — популяризатор Шевченка в Західній Європі // Зб. пр. вісімнадцятої наукової шевченківської конференції. — К., 1971. — С. 155–157.

⁵ Sgambati E. L'ucranistica e la bielorusistica in Italia nel settantennio passato (1920–1990) e i loro compiti futuri // La slavistica in Italia. — Roma, 1994. — Pp. 256, 268.

⁶ Пахльовська О.С.-Я. Італійська шевченкіана. — С. 201.

⁷ Шевченківський словник. — Т. 1. — С. 263.

⁸ Российский государственный исторический архив. ф. 789, оп. 1, ч. II, ед. хр. 2472, л. 25.

⁹ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у 10 т. — К., 1951. — Т. 1. — С. 69.

¹⁰ Ланской Л. Неизданное... затерянное... забытое... // Наука и жизнь. — 1974. — № 10. — С. 124.

¹¹ Цит. за: Жур П. Шевченківський Петербург. — К., 1972. — С. 94.

¹² Листи до Т.Г. Шевченка. — К., 1962. — С. 19.

- ¹³ Там само. — С. 227.
- ¹⁴ Rinascimaento dei yugo-russi // *Il Corriere mercantile*. — 1849. — 22 febbraio.
- ¹⁵ Див.: Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1990. — Т. 1. — С. 87.
- ¹⁶ *Venturi F.* Esuli russi in Piemonte dopo il '48. — Torino, 1959. — P. 30.
- ¹⁷ *Lorenzo Valerio.* Carteggio. — Torino. 2003. — Vol. IV. — P. 80–81.
- ¹⁸ *De Gubernatis A.* Dizionario biografico degli scrittori contemporanei. — Firenze, 1880. — P. 401.
- ¹⁹ *Lorenzo Valerio.* Carteggio. — P. 8 (коментар укладача).
- ²⁰ *Venturi F.* Op. cit. — P. 37.
- ²¹ *Lorenzo Valerio.* Op. cit. — P. 93.
- ²² Agli slavi, boemi, illirici, ruteni e bolgari. La società per l'alleanza italo-slava // *La Concordia*. — 1849. — 7 marzo.
- ²³ Questione italo-slava // *La Concordia*. — 1849. — 23 marzo.
- ²⁴ *La Concordia*. — 1849. — 20 giugno.
- ²⁵ М. Записки гарибальдийца // *Русский вестник*. — 1861. — Сентябрь. — С. 142.
- ²⁶ Объединение Италии в оценках русских современников. Сб. док. и материалов. — М., 1961. — С. 185.
- ²⁷ *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів. — Т. 2. — С. 275.
- ²⁸ Шевченківський словник. — Т. 1. — С. 133.
- ²⁹ Листи Марка Вовчка. — К., 1984. — Т. 1. — С. 111.
- ³⁰ Там само. — С. 113.
- ³¹ Там само. — С. 116.
- ³² Основа. — 1861. — Июнь. — С. 6.
- ³³ Колокол. — 1861. — 1 апреля.
- ³⁴ *Добролюбов Н.А.* Собр. соч. — М.–Л., 1963. — Т. 6. — С. 142, 146.
- ³⁵ Там само. — Т. 9. — С. 440.
- ³⁶ Там само. — Т. 4. — С. 98, 106.
- ³⁷ Н.А. Добролюбов в воспоминаниях современников. — М., 1986. — С. 316.
- ³⁸ Листи Марка Вовчка. — Т. 2. — С. 226.
- ³⁹ *Юнге Е.* Воспоминания. — СПб., 1913. — С. 164–165.
- ⁴⁰ *Щербина Н.* Из Неаполя // *Современная летопись*. — 1861. — № 21. — С. 12.
- ⁴¹ Листи Марка Вовчка. — Т. 1. — С. 322.
- ⁴² *Giornale ufficiale di Napoli*. — 1861. — 28 aprile; 31 maggio.
- ⁴³ *Щербина Н.* Из Неаполя. — С. 11, 13, 14.
- ⁴⁴ *Мясоедов Г.Г.* Письма, документы, воспоминания. — М., 1972. — С. 34.
- ⁴⁵ *Николай Николаевич Ге.* Письма, статьи, критика, воспоминания современников. — М., 1978. — С. 371.
- ⁴⁶ Летопись жизни и творчества А.И. Герцена. 1859 — июнь 1864. — М., 1983. — С. 238.
- ⁴⁷ Николай Николаевич Ге. — С. 235.

- ⁴⁸ *De Gubernatis A.* Эскизы итальянского общества // Вестник Европы. — 1874. — Июль. — С. 111.
- ⁴⁹ *Ukraino.* Il movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia // La Rivista Europea. — 1873. — Marzo. — P. 72.
- ⁵⁰ Ibid. — P. 73.
- ⁵¹ Ibid. — P. 74.
- ⁵² Ibid. — P. 74.
- ⁵³ Ibid. — P. 75.
- ⁵⁴ La Rivista Europea. — 1874. — Gennaio. — P. 416.
- ⁵⁵ Ibid. — 1876. — Febbraio. — P. 524.
- ⁵⁶ *Dragomanov M.* La Letteratura di una nazione plebea // Rivista minima di scienze, lettere ed arti. — 1881. — Agosto. — P. 596.
- ⁵⁷ Ibid. — Pp. 596, 599.
- ⁵⁸ Шевченківський словник. — Т. 1. — С. 175.
- ⁵⁹ *Dragomanov M.* Op. cit. — P. 599.
- ⁶⁰ Шевченківський словник. — Т. 1. — С. 175.
- ⁶¹ *De Gubernatis A.* Dizionario biografico degli scrittori contemporanei. — Firenze, 1880. — P. 1191.
- ⁶² *De Gubernatis A.* Storia universale della letteratura. — Milano, — 1883. — Vol. 1. — Pp. 564, 567.
- ⁶³ Ibid. — Vol. 3. — Pp. 427, 428.
- ⁶⁴ *Ciampoli D.* Letterature slave. — Milano, 1889. — Vol. 1. — P. 124.
- ⁶⁵ Ibid. — P. 125.
- ⁶⁶ *Pavolini P.E.* Poesie tradotte dal magiaro, greco moderno e piccolo russo. — Venezia, 1889. — Pp. 8, 9.
- ⁶⁷ *Tissot V.* La Russie et les russes, impressions de voyage. — Paris, 1882. (2 ed. 1893).
- ⁶⁸ *Tissot V.* L'Ucraina—Kiew. — Milano, 1899.
- ⁶⁹ Шевченківський словник. — Т. 2. — С. 269.
- ⁷⁰ Цит. за: *Гресько М.* В країні Данте. — С. 21.
- ⁷¹ La coltura ucraina // La Voce dell'Ucraina. — 1919. — 22 giugno, № 2. — P. 1.
- ⁷² Lo sviluppo dell'idea di nazionalità politica nell'Ucraina // La Voce dell'Ucraina. — 1919. — 18 novembre, № 11. — P. 1.
- ⁷³ *Festa N.* Grandi autori del secolo XIX: Taras Scevcenko // L'Europa orientale. — 1921. — № 4. — P. 295–296.
- ⁷⁴ Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti. — Roma, 1936. — Vol. 31. — P. 553; 1937. — Vol. 34. — P. 600.
- ⁷⁵ Шевченко і світ. — К., 1989. — С. 205.
- ⁷⁶ *Palmieri A.* La storia letteraria della Rutenia // Lo Spettatore italiano. Rivista letteraria dell'Italia. — Roma, 1924. — № 7.
- ⁷⁷ *Giusti W.* Letteratura ucraina. Markijan Šaškewič. Taras Scevcenko // I Nostri quaderni. — Roma, 1924. — № 3.
- ⁷⁸ Ucraina. — Torino, 1930. — Pp. 15, 16.

⁷⁹ Ibid. — 1932. — P. 1.

⁸⁰ Шевченківський словник. — Т. 1. — С. 264; Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. — Т. 3. — С. 65; Українська літературна енциклопедія. — К., 1990. — Т. 2. — С. 353; Там само. — К., 1995. — Т. 3. — С. 174.

⁸¹ *Taras Scevcenko. Liriche ucraine.* — Milano, 1942.

⁸² Ibid. — Pp. 1, 3, 5.

⁸³ Ibid. — Pp. 14, 40, 48.

В статье исследуются рецензии, интерпретации и пути популяризации общественной и литературной деятельности великого украинского поэта Т.Г. Шевченко в Италии от первых откликов до издания сборника его произведений. Формирование и развитие итальянской шевченкианы прослежено в контексте политических и культурных событий в Европе середины XIX — первой половины XX в.

Ключевые слова: *Т.Г. Шевченко, Италия, Украина, международные политические и культурные отношения.*

The process of reception, interpretation and popularization of public and literary activities of great Ukrainian poet T.G. Shevchenko in Italy in the period since earliest comments till the publication of his collection of works has been researched in the article. Formation and development of Shevchenko Italian studies have been traced in the context of European political and cultural events of the 19th — 1st half of 20th centuries.

Keywords: *T.G. Shevchenko, Italy, Ukraine, international political and cultural relations.*

ДИСКУСІЇ ПРО ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПО-67 У МОНРЕАЛІ

У статті висвітлено окремі аспекти участі УРСР у Всесвітній виставці досягнень науки і культури 1967 р. у Монреалі (Канада). Проаналізовано причини відсутності українського павільйону, що спровокувало дискусію навколо реального політичного статусу республіки у складі СРСР. Розглянуто акції канадських українців, спрямовані на привернення уваги світової спільноти до порушення прав людини в УРСР, ув'язнення інакодумців та проведення політики русифікації.

Ключові слова: *Експо-67, УРСР, Квебек, права людини, федералізм, інформаційні акції.*

У новітній історії Канади особливе місце займає Всесвітня виставка досягнень науки і культури (Експо), яка тривала з 27 квітня до 29 жовтня 1967 р. у місті Монреаль (провінція Квебек)*. Це, принаймні, зумовлено двома обставинами: по-перше, виставка приурочувалася до 100-ліття Канадської федерації; по-друге, ця демонстрація науково-технологічних і мистецьких досягнень досі вважається однією з найуспішніших у ХХ ст. (62 країни-учасниці, понад 50 млн. відвідувачів)¹.

За час проведення Всесвітньої виставки, що відбувалася під гаслом «Людина і її світ» («*Man and His World*»), Монреаль відвідало багато відомих діячів культури, авторитетних політиків (Роберт Кеннеді, Ліндон Джонсон, Шарль де Голль) тощо². Не обійшлося й без міжнародних скандалів за їхньої участі. Скажімо, візит американського президента Л. Джонсона був охоплений демонстраціями з вимогами припинити війну у В'єтнамі, а президент Франції Ш. де Голль висловив побажання «французам Квебеку» самим вирішувати власні справи³. 24 липня 1967 р. свій виступ перед монреальцями Ш. де Голль завершив словами: «Хай живе Монреаль! Хай живе Квебек! Хай живе вільний Квебек! Хай живе

---

* Конкурентом Канади за право приймати Експо-67 певний час виступав СРСР, влада якого планувала приурочити цю подію до 50-ліття більшовицької революції. Однак Москва відкликала свою заявку, і 1962 р. Міжнародне бюро виставок задовольнило подання Канади. Ймовірними мотивами такого кроку радянської сторони були нестача фінансових ресурсів та неспроможність створити систему ефективною безпеки під час проведення такого грандіозного дійства (Див. можливі пояснення All about Expo 67 in Montreal Canada // <http://www.humanities360.com/index.php/all-about-expo-67-in-montreal-canada-4866> [23.12.2013]).

Французька Канада і хай живе Франція!»⁴. Прем'єр-міністр Канади Лестер Пірсон назвав заяву лідера Франції неприйнятною і такою, що заохочує до активних дій квебекських сепаратистів. В урядовому комюніке зазначалось: «Народ Канади — вільний народ. Кожна провінція Канади — вільна. Канадці не потребують, щоб їх визволяли»⁵.

На тлі цих привабливих для медіа подій дещо осторонь залишилися акції української громади Канади, спрямовані на привернення уваги світової спільноти до порушення прав людини в Українській РСР, ув'язнення інакодумців та місця України у федеративній системі СРСР. Поза сумнівом, Експо-67 з мільйонами відвідувачів розцінювалося канадськими українцями як чудова нагода зацентувати увагу на цих дражливих питаннях⁶. Власне, цьому і присвячена наша стаття, мета якої — проаналізувати українську репрезентацію на Експо-67 та дискусії навколо «суб'єктності» УРСР на міжнародній арені й дотримання прав людини згідно з основоположними документами ООН.

На превеликий жаль, порушені у статті проблеми не були предметом наукового вивчення, а *джерельною основою дослідження* є праці і спогади учасників тих подій (Даніель Джонсон, Павло Юзик, Роман Рахманний), періодичні видання («Гомін України», «Канадійський фармер», «Нові дні», «Ми і світ», «Радянська Україна», «Правда Украины», «Известия», «*Le Devoir*», «*La Presse*», «*Ottawa Citizen*», «*The Globe and Mail*», «*Quebec Chronicle-Telegraph*», «*Edmonton Journal*»).

Коли у списку держав, які зголосилися взяти участь у Всесвітній виставці в Монреалі, не виявилось УРСР, Конгрес українців Канади (КУК) звернувся до підготовчого комітету Експо з проханням повідомити, чи надсилалося запрошення Києву. Поширювалися чутки, буцімто федеральний уряд Канади не погодився на будівництво окремого українського павільйону на Експо-67⁷. Канадський сенатор українського походження Павло Юзик порушив питання, чому Україна і Білорусія, як члени ООН та Міжнародного виставкового бюро, не матимуть окремих павільйонів⁸. Та врешті з'ясувалося, що Україну таки запрошували, але її керівництво відповіло відмовою, мотивуючи це тим, що республіка презентуватиме власні досягнення у загальному павільйоні СРСР⁹. Принагідно відзначимо, що Канадою і США, крім загальнодержавних павільйонів, були представлені ще й павільйонами окремих провінцій/штатів¹⁰.

Для участі в Експо-67 ЦК КПУ затвердив делегацію у складі П.Т. Тронька (заступник Голови Ради Міністрів УРСР, голова), Г.І. Ващенко, Б.Є. Патона, В.А. Масола, В.П. Козаченка, В.М. Кавуна, Л.І. Жаботинського, М.Г. Вахули, І.А. Пересаденка, Н.О. Пулковської¹¹. Та оскільки УРСР не мала власного павільйону, то й на відкритті Всесвітньої

виставки 28 квітня 1967 р. не було офіційного представника з Києва. Участь в Експо вимагала державного візиту до Канади представника уряду УРСР, а на це Москва, логічно, ніяк не могла погодитися. Канадський публіцист українського походження Роман Рахманний (Олійник) писав: «... нам з вами болить, що: африканські країни виступають, як держави — може бідно, але гідно; а тим часом Україна свої таланти, всю економіку, весь людський персонал включила в російську великодержаву. Внаслідок цього Україна, як окреме національно-політичне поняття, не існує в широкому світі... А що зробив київський уряд? ... Зрівняв свою «державу» з міською громадою метропольного міста Монреаль»¹². Утім, без українського представництва на відкритті не обійшлося, бо участь в імпрезі взяв запрошений канадським урядом Президент КУК д-р Василь Кушнір¹³.

Описуючи підготовку радянської експозиції на Всесвітній виставці у Монреалі, Світлана Савицька у художньо-документальній повісті «Золотий обріз» дотепно зауважила: «Що їм показати? По-перше, так щоб носатверти, по-друге, щоб не видати стратегічних і комерційних таємниць. Залізна завіса прочинилася... Стратеги ідеологічних воєн і вчені-тактики планової та позапланової економіки продумали все до дрібниць»¹⁴.

При підготовці українських товарів для презентації на Експо були властиві для тієї епохи побажання: «Звернути особливу увагу міністерств і відомств УРСР на забезпечення ними високоякісного виготовлення, ідейно-художнього рівня, відповідного оформлення всіх експонатів»¹⁵. Так, у рамках підготовки до Всесвітньої виставки до Монреалю зі складів «Укркнигоекспорт» відправлено 25 тис. примірників різних видань (як творів класиків української літератури, так і відверто пропагандистських речей)¹⁶. Для безкоштовного розповсюдження серед відвідувачів Експо-67 до Канади завезено спецвипуски газет «Радянська Україна» (10 тис. примірників) і «Вісті з України» (3 тис.), журналів «Україна» (5 тис.) і «Мистецтво» (3 тис.). Спеціально підготовлено радіотелевізійні програми, науково-популярні та документальні фільми про УРСР¹⁷.

Під час Всесвітньої виставки радянська сторона викупляла цілі газетні шпальти канадських газет для пропаганди СРСР, який нерідко подавався виключно як «державна росія»¹⁸. А редактор «Нових днів» Петро Волиняк (Чечет) назвав радянський павільйон «прикладом російського шовіністичного нахабства», оскільки на виставці досягнень СРСР «всюди панує російська мова»¹⁹ (до слова, назва павільйону була промовистою — «Москва»). Газета «Гомін України» у своїй редакційній статті зазначила: «Москва скористалася з канадської гостинності, щоб продемонструвати на Експо свій колоніалізм», засудивши політику прем'єр-міністра Канади Лестера Пірсона за «ручкання з червоними московськими фашистами»²⁰.

Втім, дехто намагався знайти у «російськості» павільйону СРСР позитив, адже це мало «нарешті, відкрити очі нашим «прогресистам» у Канаді (прихильникам лівої ідеї — *P.C.*) на голу, непідмальовану дійсність в Українській РСР»²¹.

У рамках радянського павільйону українські товари займали друге місце після експозиції РРФСР — понад 2 тис. експонатів. Зокрема, були представлені: модель найбільшого у світі літака АН-22 («Антей»), легковий автомобіль «Запорожець-966», телевізор «Електрон», медичні прилади, моделі вугільних комбайнів, продукція декоративно-прикладного мистецтва. Серед інших цікавих експонатів варто виділити діораму Донецького вугільного басейну, макет колгоспу імені ХХІІ з'їзду КПРС у селі Шляхова на Вінниччині, стенд Київського державного університету імені Т. Шевченка, діораму піонерського табору «Артек», макет села Моринці²².

Редактор журналу «Ми і світ» Микола Колянківський відзначав: «Наче б кепкуючи, організатори вимішали все, щоб і сліду не було з існування окремих культур. Як самітні острівці стоять на протилежних кінцях просторої будівлі: панорама Донецька, макет колгоспу з України з російською назвою місцевості, перша друкована книжка в Україні, репродукція мозаїки із Софійським собором поміж репродукцій пам'яток інших народів»²³. Як не парадоксально, але «перемішування» експонатів згадала і «Правда України», знайшовши цьому власне пояснення: «Правда, серед 10 тис. радянських експонатів нелегко відразу знайти експонати України: вони органічно вписуються в загальну картину індустріальної могутності, аграрного процвітання (у ці роки СРСР уже масово закупляв канадську пшеницю — *P.C.*), наукового злету нашої батьківщини»²⁴.

За різними оцінками, експозиція СРСР, що відбувалася під гаслом «Все заради людини, все для блага людини»²⁵, зібрала найбільше відвідувачів — бл. 13 млн., випередивши Канаду, Францію і США. Не в останню чергу, Радянський Союз викликав зацікавлення, як щось екзотичне, як «країна таємниць»²⁶. 15 серпня 1967 р. на Всесвітній виставці відбувався День СРСР. На честь керівника урядової делегації — першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР Дмитра Полянського — влаштовано бенкет. Прем'єр-міністр провінції Квебек, лідер партії Національний союз Даніель Джонсон, вітаючи радянську делегацію, високо оцінив радянський павільйон і підкреслив, що «населення Квебеку і до відкриття всесвітньої виставки виявляло інтерес до життя в СРСР, захоплювалось успіхами радянських людей»²⁷. Він, зокрема заявив, що Радянський Союз зумів «розв'язати» національну проблему і створити умови для «гармонійного співіснування кількох культурних спільнот у межах однієї країни»²⁸. Таким чином, на думку квебекського прем'єра, «конституційний

досвід» СРСР в національному питанні може бути «дуже корисним і стимулюючим для канадців». Окрім того, Д. Джонсон вдався до вихваляння конституції Радянського Союзу за те, що вона забезпечує широку міжнародну компетенцію республік, а Білорусь та Україна мають своє представництво в ООН²⁹.

Така заява, очевидно, була зроблена з метою засвідчити свої претензії щодо розширення провінційних повноважень і продемонструвати Оттаві, що навіть у такій тоталітарній країні, як СРСР, республіки мають «більші» права ніж провінції у демократичній Канаді. Ще 1965 р. Д. Джонсон у формі книги опублікував політичний маніфест під промовистою назвою «Рівноправ'я або незалежність» («*Égalité ou indépendance*»), чітко визначавши ту межу, до якої дійде Квебек, якщо Оттава не виконає вимог провінції з розширення її повноважень. Сам термін «рівноправ'я» означав рівність між двома націями — англо- та франко-канадською, а не десятима провінціями держави. Глава Національного союзу пропонував замінити федерацію з десяти провінцій на конфедерацію з двох націй-засновниць Канади³⁰. Власне, у цій книзі чи не вперше було згадано як приклад для наслідування радянську конституцію та міжнародну діяльність України³¹. До слова, квебекські політики на той час розглядали як взірць для наслідування не лише федеративну систему СРСР, але й апелювали до досвіду державної побудови Югославії³².

Варто звернути увагу, що Квебек з часу т.зв. «тихої революції», започаткованої у 1960 р. глибокими реформами у всіх сферах життєдіяльності, активно розбудовував власну — паралельну до федеральної — владну вертикаль. Квебекські уряди скористалися політичною нестабільністю у центральній владі, де з 1957 р. ніяк не могли сформувати уряд більшості, й вміло заповнювали владний вакуум. За першу половину 1960-х років створено шість нових провінційних міністерств, дев'ять консультативних рад, три регуляторні управління³³. А 12 квітня 1967 р. в уряді Д. Джонсона створено Міністерство міжурядових справ, що крім федерально-провінційних відносин, займалося і зовнішньою політикою провінції³⁴.

Очікувано, реакція на заяви Д. Джонсона була вкрай негативною, як серед представників української громади Канади, так і канадських політиків. Президент КУК 16 серпня 1967 р. вислав на ім'я прем'єр-міністра провінції телеграму протесту з проханням прокоментувати неоднозначні висловлювання. Не отримавши відповіді, 19 серпня КУК надіслав Д. Джонсону листа, у якому навів чимало аргументів на підтвердження квазісуверенітету УРСР та переваг Квебеку у демократичній системі Канади (вільні вибори, багатопартійність, свобода думки тощо). У листі було й емоційне порівняння: «Існує лише одна подібність між Квебеком і

Україною. Вони обоє програли битви; у висліді чого наступила зміна їхнього історичного бігу. Україна програла під Полтавою у 1709 р., а Французька Канада біля Квебеку 50 років пізніше (йдеться про поразку французького війська на рівнині Авраама 1759 р. і завоювання Канади англійцями — *Р.С.*)»³⁵.

Заяви Д. Джонсона стосовно статусу України у федеративній системі СРСР у багатьох викликали подив й іронію, їх розцінювали як «трагікомічні», «нефортунні», а самого прем'єра Квебеку називали «жертвою московської брехні і провокації», «необізнаним» з реальним становищем радянських республік і їх повноваженнями³⁶. Природно, виникали запитання: Чому країна, яка є членом ООН і Виставкового бюро, не має окремого павільйону на Експо, а Квебек, звичайна канадська провінція, має? Член Президії КУК, журналіст Михайло Сосновський відзначив: «Ці політичні альянзи Джонсона можна різно інтерпретувати, але все-таки, із звичайної поваги до канадців французького походження, чи квебекців, ми б ніяк не бажали їм тих прав, що їх має насправді Україна чи Білорусь. Аж так зла ми їм таки не бажаємо»³⁷.

Вихвалання Д. Джонсоном радянської конституції, так само як ідея перетворення Канади на державу «двох націй», викликали обурення у колишнього канадського прем'єр-міністра, консерватора Джона Діфенбейкера³⁸. Депутат Палати громад від Західного Квебеку, чільний ліберал Жан Маршан у відповідь на заяву керівника квебекського уряду звернув увагу на те, що: по-перше, Квебек сам винен, що в Канаді немає «конфедерації по-російськи» («*confédération à la russe*»), а по-друге, Україна і Білорусь ніколи не займали осібну від Москви позицію на міжнародній арені, як це робить Квебек³⁹. Включення УРСР та БРСР до складу ООН, поза всяким сумнівом, було лише наміром Й. Сталіна досягти кількісної переваги над країнами Заходу в структурі організації⁴⁰.

Про реальне становище УРСР та порушення прав людини мали засвідчити інформативні акції канадських українців. Із самого початку Всесвітньої виставки її адміністрація звернулася до Міської управи Монреалю з проханням заборонити демонстрації, зібрання і промови, не включені до програми. Та антирадянських виступів і символічних акцій, спрямованих на привернення уваги світової спільноти до порушення прав людини і народів, уникнути не вдалось. Скажімо, 6 травня хтось фарбою замалював герб СРСР перед радянським павільйоном. Поліція заарештувала канадського естонця — колишнього в'язня радянського концтабору, котрий, як з'ясувалося згодом, у такий спосіб протестував проти «більшовицького терору»⁴¹. 22 липня члени Спілки української молоді (СУМ) зняли червоний прапор зі щогли перед радянським павільйоном, а 29 липня організували антикомуністичний виступ всередині павільйону, за що їх затримала поліція⁴².

Канадські українці проводили активну інформаційно-пропагандистську роботу — роздавали листівки англійською та французькою мовами із закликами звільнити українських інтелектуалів, припинити русифікацію. У павільйонах франкомовних країн розповсюджувався нарис про «Україну — великого неprisутнього на Експо-67». Резонансною і дотепною виявилася акція з підміною звернення голови Верховної Ради СРСР М. Підгорного «До відвідувачів радянського павільйону» (англійською і французькою мовами). Невідомі особи протягом декількох днів планомірно збирали радянські буклети і за деякий час стали повертати їх назад, але вже із додрукованим «додатковим» зверненням на п'ятій сторінці, буцімто особисто від голови Верховної Ради. Допоки відповідальні працівники павільйону довідалися про цю витівку, чимало відвідувачів (до кількох тисяч осіб) встигли прихопити із собою «правлений» буклет. У цьому, за словами однієї канадської газети, «дивному зверненні»⁴³, йшлося: «Дорогі відвідувачі! Як ви цього певно сподівалися, ми спочатку планували збудувати декілька радянських павільйонів, серед яких російський, балтійський, український і грузинський. Я передусім, як українець, був особливо зацікавлений у тому, щоб улаштувати павільйон Української РСР, суверенного члена Радянського Союзу і зі своїми понад 40 мільйонами населення, другого щодо значення народу СРСР. Та, на жаль, під натиском моїх російських колег у Центральному Комітеті Комуністичної Партії, цей план був відкинутий. У своїх упертих шовіністичних заходах щодо асиміляції і русифікації всіх неросійських народів Радянського Союзу, російські товариші придушують навіть найменші вияви національних прагнень інших народів. Я міг би також згадати, що зовсім недавно (1965–1966) в Україні відбулися арешти і процеси українських інтелектуалів, єдиним злочином яких була вимога реалізувати статті конституції Української РСР та повернути рівні права українській культурі і народові. Тож не треба дивуватися, чому немає українського чи іншого неросійського павільйону. Усе ж надіюся, що вам сподобаються відвідини загального радянського павільйону, і я радий вас вітати. М. Підгорний, голова Верховної Ради СРСР»⁴⁴.

Щоби заповнити прогалину, пов'язану з відсутністю окремого українського павільйону і популяризувати Україну на Всесвітній виставці, українські жіночі організації Канади на початку 1967 р. створили спеціальний комітет для підготовки проведення «Українського тижня». Його очолила представниця організації «Доньки України» Галина Мельник⁴⁵. Керівники радянського павільйону виступали проти проведення подібних заходів, оскільки вони були ними не контрольовані⁴⁶.

«Український тиждень» відбувався протягом 24–29 липня 1967 р. у т.зв. Павільйоні гостинності. На програмці заходу було зображення три-

зуба, а при вході у павільйон майорів синьо-жовтий прапор. Протягом цього «Українського тижня» канадські українці, за підтримки американців українського походження, влаштували різні мистецькі виступи та імпрези. Зокрема, відбулася виставка відомого канадського художника українського походження Вільяма (Василя) Курилика, концерт піаністки Люби Жук та співачки Міри Вербицької. Крім того, проведено показ українського одягу, виставку української книги, майстер-клас з писання писанок і т.п.⁴⁷ У неділю 30 липня на Експо відбувся День української молоді.

У вівторок 22 серпня 1967 р. на Всесвітній виставці відзначався «День України» (УРСР) як «республіки могутньої індустрії» (цитата Володимира Щербицького)⁴⁸. Цей день декілька разів переносився (16 липня, 29 липня)⁴⁹. Можемо припустити, — з метою розвести у датах з «Українським тижнем» аби применшити ефект від «українських днів». За два дні перед тим — 20 серпня — в радянському павільйоні делегація УРСР зустрілася з представниками преси (понад 600 журналістів). Українські делегати воліли уникати відповідей на гострі запитання, розповідаючи про медичні, спортивні і наукові досягнення. У своєму звіті про участь делегації УРСР у Всесвітній виставці в Монреалі її керівник П. Тронько перелічив ці «незручні питання»: «Чому Україна не підтримує дипломатичних відносин з іншими країнами і не має там своїх представництв?», «Чи є школи з українською мовою навчання за межами республіки?», «Чому в російському павільйоні не видно експонатів союзних республік, чому ці республіки не мають своїх окремих розділів, а Україна свого павільйону?», «Чому проводяться арешти українських письменників?», «Чому немає пам'ятника в Бабиному Яру?», «Чи будуть реабілітовані всі ті, хто постраждав у період культу особи?», «Як відомо, прем'єр-міністр провінції Квебек дуже схвально відізвався про Конституцію СРСР, яка надає великі права союзним республікам, а що ви думаєте в зв'язку з цим про канадську конституцію?»⁵⁰.

Преса відзначала, що українській делегації було нелегко триматися позиції, «нав'язаної Москвою»⁵¹. Відповіді П. Тронька, на думку Р. Рахманного, були гідними, бо він казав, що знав. Протилежну оцінку отримав секретар Спілки письменників України Василь Козаченко, який показав себе «типичним чиновником нової Великої Росії». Він твердив, що жодного письменника в Україні не арештовано, а якщо когось заарештовано, то правильно, бо держава «має право оборонятися». «Такої негідної відповіді з уст українця про арештованих братів і сестер, — писав Р. Рахманний, — мабуть, ніхто з присутніх досі не чув і не швидко почує у своєму житті»⁵².

Існували побоювання, що «День України» може закінчитися політичними маніфестаціями і провокаціями. Тому канадська поліція посилила

охорону (додатково 50 полісменів, декілька автомобілів для затриманих), обмежила вхід на ранішні церемонії. Журналіст франкомовної канадської газети «Девуар» саркастично відзначив, що «не вистачало лише колючого дроту, щоби створити атмосферу справжнього концентраційного табору»⁵³. Втім, всі ці побоювання видалися аж надто перебільшеними. Петро Волиняк пояснював це таким чином: «Робите пропаганду українському народові, то чому маємо вам заважати?... Це була винятково, думаю, що перша в історії, всесвітня пропаганда за Україну і її народ. Байдуже, що щось там говорилося про комунізм, «про єдину братню сім'ю вільних народів»⁵⁴.

Стосовно «Дня України» виникла дискусія — розглядати його як «національний» чи «спеціальний» день? До першого тлумачення схилилися радянські періодичні видання, до другого — діаспорні. Останні аргументували свою позицію таким чином: керівника делегації СРСР Д. Полянського вітали гарматними пострілами, а керівника делегації УРСР П. Тронька — ні; першого зустрічали вояки регулярної канадської армії, а другого — лише квебекські вояки в одязі XVIII ст. (використовувалися у пошануванні американських штатів і канадських провінцій); прапор СРСР підіймали під звуки гімну, а прапор УРСР — ні і т.п.⁵⁵

Та навіть, незважаючи на це, керівництво Експо-67 виявляло високі почесті українській стороні, влаштувавши урочисту церемонію на Площі Націй. Українську делегацію прийняв мер Монреалю Жан Драпо, а в місцевому театрі «Пелетьє» відбулася неофіційна зустріч керівника делегації УРСР П. Тронька з прем'єр-міністром Канади Л. Пірсоном⁵⁶. За різними оцінками, відвідувачів на «Дні України» було більше, ніж на національних днях окремих європейських країн (навіть попри ранкову негоду). Виступи українських колективів, передусім хору ім. Г. Верьовки, отримали схвальні відгуки⁵⁷, проте лунали закиди у недостатній репрезентації українського образотворчого мистецтва⁵⁸. До слова, реакція на виступи українських артистів у Канаді за час проведення Експо різнилася: від критики музичного експерта Вільяма Литлера «української вокальної кукурудзи» до захопливих оцінок «солістів-зірок»⁵⁹. Водночас, для багатьох канадців українського походження було незрозуміло, навіщо українські артисти співали окремі російські пісні (наприклад, «Соловей» у виконанні Є. Мірошниченко, «Стенька Разін» — Юрія Гуляєва тощо)⁶⁰.

Годі обійти увагою і того факту, що московська газета «Известия» присвятила «Дню України» на Експо-67 лише три короткі речення, серед яких згадано про «успіхи українського народу за 50 років радянської влади»⁶¹. Більш красномовною була «Правда Украины», однак у репортажі кореспондента О. Куріна не обійшлося без великого портрета В. Леніна⁶². «Правда України» не залишила осторонь окремих (так би

мовити, прийнятних) записів у книзі відгуків, де «багато-хто пише, що хотів би поїхати в Україну і подивитися, як працюють на Донбасі»⁶³. Скільки було менш схвальних відгуків про радянську дійсність, можна лише здогадуватися.

Отже, на Всесвітній виставці досягнень науки і культури у Монреалі 1967 р. українській громаді Канади, вдалося привернути увагу світової спільноти до проблем суб'єктності Української РСР у федеративній структурі СРСР та русифікації. Дискусії щодо цих питань у канадському політикумі мимоволі відбувалися через порівняння становища Квебеку у складі Канадської федерації і боротьби франкомовного населення за розширення своїх прав і свобод. Безпосереднім наслідком цього обговорення стало більше зацікавлення канадськими політиками реальним станом дотримання прав людини в Українській РСР.

---

¹ Expo 67: Montreal Welcomes the World // Режим доступу: <http://www.cbc.ca/archives/categories/society/celebrations/expo-67-montreal-welcomes-the-world/topic---expo-67-montreal-welcomes-the-world.html> [30.01.2014].

² Expo-67. Man and His World // <http://www.webcitation.org/67DePfhDt> [30.01.2014].

³ *De Gaulle Ch.* Allocution prononcée a l'université de Montréal / Charles De Gaulle // Discours et messages. — Т. 5. — Vers le terme — jan. 1966 — avr. 1969. — Paris, 1970. — P. 194.

⁴ *De Gaulle Ch.* Allocution prononcée au balcon de L'Hotel de ville de Montréal / Charles De Gaulle // Discours et messages. — Т. 5... — P. 192.

⁵ К перебуванню де Голля в Канаде // Атлас. Еженедельный вестник иностранной информации ТАСС. — Москва. — 1967. — № 31. — С. 5.

⁶ *Зінкевич О.* Боротьба з большевизмом в Західньому світі / Осип Зінкевич // Початок великого процесу. Україна сьогодні і її вигляди на майбутнє (Матеріяли конференції ІСНО в час СКВУ). — Чикаго: Накладом «Самостійної України», 1968. — С. 91.

⁷ *Рахманний Р.* Україна атомного віку. Есеї і статті, 1945–1986. — Том 1 / Роман Рахманний. — Торонто: Видавництво «Гомін України», 1987. — С. 393.

⁸ *Yuzyk P.* Canada and the Ukrainian Struggle for Freedom // Yuzyk P. For a Better Canada: A Collection of Selected Speeches Delivered in the Senate of Canada and at Conferences in Various Centres across Canada / Paul Yuzyk. — Toronto: Ukrainian National Assembly, 1973. — P. 226.

⁹ *Волиняк П.* Українські дні на Експо-67 / Петро Волиняк // Нові дні. Універсальний ілюстрований місячник. — Торонто, 1967. — Жовтень. — Ч. 213. — С. 19.

¹⁰ Expo 67: Montreal Welcomes the World // Режим доступу: <http://www.cbc.ca/archives/categories/society/celebrations/expo-67-montreal-welcomes-the-world/topic---expo-67-montreal-welcomes-the-world.html> [30.01.2014].

¹¹ Із звіту керівника делегації УРСР на «ЕКСПО-67», заступника Голови Ради Міністрів України П.Т. Тронька ЦК КПУ про її участь в організації і проведенні

Всесвітньої виставки у Монреалі // На скрижальях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн. 1. / Редкол. П.Т. Тронько (голова) та ін. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 329.

¹² *Рахманний Р.* Україна атомного віку... — С. 399–400.

¹³ *Гомін України.* — Торонто. 1967. — 6 травня.

¹⁴ *Савицкая С.* Золотой обрез (художественно-документальная повесть) / Светлана Савицкая // Режим доступу: <http://wemontreal.com/новости/светлана-савицкая-золотой-обрез-худо-3/> [15.12.2013].

¹⁵ Постанова Організаційної комісії по підготовці Української РСР до участі у Всесвітній виставці 1967 року в Монреалі «Про заходи по виконанню постанови ЦК КП України від 4 березня 1967 р. “Про програму Дня Української РСР на Всесвітній виставці 1967 р. в Монреалі”» // На скрижальях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн. 1. / Редкол. П.Т. Тронько (голова) та ін. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 304.

¹⁶ *Радянська Україна.* — Київ. — 1967. — 28 січня.

¹⁷ Із звіту керівника делегації УРСР на «ЕКСПО-67», заступника Голови Ради Міністрів України П.Т. Тронька ЦК КПУ про її участь в організації і проведенні Всесвітньої виставки у Монреалі // На скрижальях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн. 1. / Редкол. П.Т. Тронько (голова) та ін. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 330–331.

¹⁸ Див. зокрема: *The Globe and Mail.* — Toronto. — 1967. — August, 12.

¹⁹ *Вол (Волиняк) П.* Редактори етнічної преси на ЕКСПО-67 / Петро Волиняк // Нові дні. Універсальний ілюстрований місячник. — Торонто. 1967. — Ч. 210–211. — Липень–серпень. — С. 26.

²⁰ *Гомін України.* — Торонто. — 1967. — 13 травня.

²¹ *Івахнюк А.* «Перекручення подвійного характеру» в СРСР / Антін Івахнюк // Сучасність. — Мюнхен. — 1968. — Лютий. — Ч. 2(59). — С. 97.

²² Із звіту керівника делегації УРСР на «ЕКСПО-67», заступника Голови Ради Міністрів України П.Т. Тронька ЦК КПУ про її участь в організації і проведенні Всесвітньої виставки у Монреалі // На скрижальях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн. 1. / Редкол. П.Т. Тронько (голова) та ін. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 330.

²³ *М. К-ий.* На світовій виставці в Монреалі / Микола Колянківський // Ми і світ. — Ніагара Фоллс. — 1967. — Ч. 138. — Травень–червень. — С. 40.

²⁴ *Правда Украины.* — Киев. — 1967. — 22 августа.

²⁵ *Известия.* — Москва. — 1967. — 17 августа.

²⁶ *Верига В.* Московський шовінізм на Експо-67 / Василь Верига // Верига В. Слово і чин. Вибрані статті, доповіді, розвідки, життєписи, 1946–1988 / Упорядник і автор передмови М. Литвин. — Львів, 2001. — С. 104.

²⁷ *Известия.* — Москва. — 1967. — 16 августа.

²⁸ *Quebec Chronicle-Telegraph.* — Quebec. — 1967. — August, 16.

- ²⁹ *Quebec Chronicle-Telegraph*. — Quebec. — 1967. — August, 16.
- ³⁰ Chapitre II. L'échec du fédéralisme // *Johnson D. Égalité ou indépendance*. — Paris: Les Éditions John Didier, 1968. — P. 49.
- ³¹ Chapitre I. Un pays, deux nations // *Johnson D. Égalité ou indépendance...* — P. 39.
- ³² *Kis T. Le fédéralisme soviétique. Ses particularités typologiques / Theofil Kis*. — Ottawa: Éditions de l'Université d'Ottawa, 1973. — P. 93.
- ³³ *McRoberts K. Quebec: Social and Political Crisis*. — Toronto: McClelland and Stewart, 1988. — P. 136.
- ³⁴ *Balthazar L. Québec's International Relations / Louis Balthazar // Québec: State and Society / Ed. by A.-G. Gagnon*. — Toronto: Broadview Press, 2004. — P. 465.
- ³⁵ *Гомін України*. — Торонто. — 1967. — 26 серпня.
- ³⁶ *Войценко О. Літопис українського життя в Канаді. Том 7. Доба завершених консолідаційних процесів і змагання за конституційне визнання (1960–1969) / Ольга Войценко*. — Едмонтон: КІУС, 1986. — С. 387.
- ³⁷ *Гомін України*. — Торонто. — 1967. — 26 серпня.
- ³⁸ *Le Devoir*. — Montréal. — 1967. — Août, 24.
- ³⁹ *Le Devoir*. — Montréal. 1967. — Août, 17.
- ⁴⁰ *Maksudov S., Taubman W. Russian-Soviet Nationality Policy and Foreign Policy: A Historical Overview of the Linkage Between Them / Sergej Maksudov, William Taubman // The Rise of Nations in the Soviet Union. American Foreign Policy & the Disintegration of the USSR / Ed. by M. Mandelbaum*. — New-York: Council on Foreign Relations Press, 1991. — P. 34.
- ⁴¹ *Гомін України*. — Торонто. — 1967. — 13 травня.
- ⁴² *Гомін України*. — Торонто. — 1967. — 26 серпня.
- ⁴³ *La Presse*. — Montréal. — 1967. — Août, 21.
- ⁴⁴ Цит. за: *Волиняк П. Українські дні на Експо-67 / Петро Волиняк // Нові дні. Універсальний ілюстрований місячник*. — Торонто, 1967. — Жовтень. — Ч. 213. — С. 20–21.
- ⁴⁵ *Канадійський фермер*. — Вінніпег. 1967. — 7 січня.
- ⁴⁶ *Рахманний Р. Україна атомного віку...* — С. 396.
- ⁴⁷ *Український тиждень на Експо-67 // Нові дні. Універсальний ілюстрований місячник*. — Торонто. — 1967. — Ч. 212. — Вересень. — С. 29–30.
- ⁴⁸ *Радянська Україна*. — Київ. — 1967. — 22 серпня.
- ⁴⁹ *Канадійський фермер*. — Вінніпег. — 1967. — 4 березня.
- ⁵⁰ Із звіту керівника делегації УРСР на «ЕКСПО-67», заступника Голови Ради Міністрів України П.Т. Тронька ЦК КПУ про її участь в організації і проведенні Всесвітньої виставки у Монреалі // *На скрижальях історії: 3 історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн. 1. / Редкол. П.Т. Тронько (голова) та ін.* — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 331–332.
- ⁵¹ *Гомін України*. — Торонто. — 1967. — 2 вересня.
- ⁵² *Рахманний Р. Україна атомного віку...* — С. 401.
- ⁵³ *Le Devoir*. — Montréal. — 1967. — Août, 23.

⁵⁴ Волиняк П. Українські дні на Експо-67 / Петро Волиняк // Нові дні. Універсальний ілюстрований місячник. — Торонто, 1967. — Жовтень. — Ч. 213. — С. 21.

⁵⁵ Там само. — С. 20.

⁵⁶ Із звіту керівника делегації УРСР на «ЕКСПО-67», заступника Голови Ради Міністрів України П.Т. Тронька ЦК КПУ про її участь в організації і проведенні Всесвітньої виставки у Монреалі // На скрижальях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. Кн. 1. / Редкол. П.Т. Тронько (голова) та ін. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 332–333.

⁵⁷ Волиняк П. Українське національне свято в Канаді / Петро Волиняк // Нові дні. Універсальний ілюстрований місячник. — Торонто. — 1967. — Ч. 212. — Вересень. — С. 1.

⁵⁸ День України на Монреальській виставці // Ми і світ. — Ніагара Фоллс. — 1967. — Ч. 140. — Вересень–жовтень. — С. 73.

⁵⁹ *Ottawa Citizen*. — Ottawa. — 1967. — June, 28.

⁶⁰ Волиняк П. Українські дні на Експо-67 / Петро Волиняк // Нові дні. Універсальний ілюстрований місячник. — Торонто, 1967. — Жовтень. — Ч. 213. — С. 24.

⁶¹ *Известия*. — Москва. — 1967. — 24 августа.

⁶² *Правда Украины*. — Киев. — 1967. — 22 августа.

⁶³ *Правда Украины*. — Киев. — 1967. — 24 августа.

В статье освещены отдельные аспекты участия УССР во Всемирной выставке достижений науки и культуры 1967 г. в Монреале (Канада). Проанализированы причины отсутствия украинского павильона, что в свою очередь спровоцировало дискуссию вокруг реального политического статуса республики в составе СССР. Одновременно рассмотрены акции канадских украинцев, направленные на привлечение внимания мирового сообщества к нарушению прав человека в УССР, заключению инакомыслящих и проведению политики русификации.

Ключевые слова: *Экспо-67, Квебек, УССР, права человека, федерализм, информационные акции.*

The article deals with some aspects of Ukrainian SSR's participation at the World Exhibition of science and culture achievements (1967) in Montreal. The possible reasons of the lack of the Ukrainian pavilion that sparked debate about the real political status of Republic within the USSR are analyzed. At the same time the actions of Ukrainian Canadians aimed at drawing the attention of the world community to human rights violations in the USSR, imprisonment of dissidents and the policy of Russification are considered

Keywords: *Expo-67, Quebec, USSR, human rights, federalism, information actions.*

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Вячеслав Ціватий

ГУМАНІЗМ ТА ІНСТИТУТИ ДИПЛОМАТІЇ У ФРАНЦІЇ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI–XVIII ст.)

У статті аналізується процес формування і розвитку гуманізму та інститутів дипломатії у Франції, а також процес становлення та розвитку книгодрукування у Франції доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) як нового чинника суспільно-політичних процесів у Франції та Європі в цілому. Особливу увагу зосереджено на історичній ролі французької книги в політико-дипломатичному та інституціональному розвитку французької державності.

Ключові слова: дипломатія, інститути дипломатії, зовнішня політика, французький гуманізм, французька книга, книгодрукування, ранній Новий час (XVI–XVIII ст.).

У добу раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) відбувається об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення політики та органів зовнішніх зносин держав Європи. Початкові форми інституціоналізації (наприклад, інституціоналізація книгодрукування, ментальних установок, дипломатичних служб тощо) виникають на рівні самоорганізуючих процесів¹.

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в українській історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Для вивчення міжнародних, політичних і дипломатичних систем необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін².

Застосування в дослідженнях інституціонального підходу передбачає не лише пошук якісно нового, а зосереджує автора на з'ясуванні спільного та відмінного, традиційного та еволюційного, прогресивного та консервативного, класово обмеженого й загальногуманістичного в контексті

інституціоналізації та інституціональних змін, відхиляючи будь-які упереджені теоретичні установки.

Наприкінці XV століття постають явні обриси принципово нового політичного порядку в Європі. Політична ситуація після подій Столітньої війни (1337–1453) суттєво змінилася завдяки тому, що значно зміцнилися монархії й у більшості держав, зокрема — Франції, Іспанії та Англії, завершувався процес внутрішньої консолідації. Саме в цих державах було закладено основи сучасних національних держав, у той час як роздробленість Німеччини й Італії залишалась непереборною. Ці тенденції знайшли свої чітке відображення в подіях Італійських воєн (1494–1559).

Ранній Новий час (XVI–XVIII ст.) був для європейського суспільства часом різнопланових змін. Найбільш чітко нові тенденції виявили себе у формуванні нового французького суспільства в цілому, та зокрема — ментальних установок і особистості нового типу. Одним із таких чинників впливу слугувало поширення у Франції практики книгодрукування як нового напрямку розповсюдження інформації у французькому суспільстві³.

Поряд зі змінами в політичній, соціально-економічній і культурній сферах формуються підвалини державної дипломатичної служби й відбувається інституціоналізація зовнішньої політики і дипломатії європейських держав⁴. Дипломатична практика і дипломатичні служби європейських держав інституціоналізувалися у відповідь на зміцнення державної влади. Постійна дипломатична служба набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Так, із 1510-х років — у Папській державі, із 1520-х — в Англії, у Священній Римській імперії — за доби Карла V. До середини XVI століття це вже стало європейською традицією. Важливим фактором її поширення було саме книгодрукування як носій важливої офіційної інформації.

Одне з центральних місць у теорії і практиці дипломатії раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) посідали саме проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади у сфері зовнішніх зносин. Із цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституціональних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань та практичної діяльності влади, у тому числі у сфері зовнішніх зносин і дипломатичної практики. Саме через друковану книгу вони могли їх поширювати і апробувати серед інтелігенції, політиків та дипломатів. Особливого поширення набули трактати про форми державної влади і державного устрою, про переговорний процес і правила ведення переговорів, політичні трактати і памфлети, політичні й дипломатичні мемуари тощо⁵.

Постійна дипломатична служба у XVI–XVIII століттях набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Політик і дипломат Філіп де Коммін відзначає: «Два могутніх володарі-державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить за посередництва досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки»⁶. Інформація про внутрішнє становище в інших державах та їх зовнішньополітичні плани незвично розширилась. Можливість співставлення відомостей, які надходили від послів із різних держав, розвивала вміння дипломатів критично розбиратися в інформації та сприяла розширенню їх світогляду.

Серед політичних засобів Філіп де Коммін рішуче віддає перевагу дипломатії. Дипломатія для нього — це мистецтво, в якому державець має можливість віднайти найкраще застосування своєму розуму, досвіду, мудрості. У своїх «Мемуарах» Ф. де Коммін залишив численні поради та настанови у справі, в якій він був визнаним майстром-віртуозом, дипломатом із великим практичним досвідом⁷. Саме в них особливо виразно виявляється його прагматична думка, звільнена від середньовічної рицарської і християнської етики.

Французький політик і дипломат Філіп де Коммін, як і відомий його італійський колега Нікколо Макіавеллі, виявляє повну безпринципність у своїх правилах проведення політичної гри, але, щоправда, не виправдовує політичні вбивства. Він, наприклад, настійно рекомендує дипломатичне шпигунство, підкуп за сприяння послів людей з оточення супротивника і схвально відзивається про тих мудрих володарів-державців і послів, які вміють це робити. Для нього дипломатія — це притаєна боротьба, в якій виграють наймудріші⁸.

Наприкінці XV століття у Франції розпочинається процес інституціонального розвитку книгодрукування як відзив на підйом економіки, централізацію французької держави, зміцнення і централізацію королівської влади та зростання ролі зовнішньополітичного чинника, і зокрема — французької дипломатії та французької культури. У добу раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) посилюється потреба в алфабетизації населення та книгодрукуванні як новому способі передачі текстів, стає супутнім чинником політико-дипломатичних процесів, які активно розвиваються в цей період та поширюються через процес культурних трансформацій нового суспільства та ментальних установок особистості раннього Нового часу.

Перший друкарський верстат з'явився у Франції порівняно пізно — багато перешкод чинили синдикати писарів. Першу книжку у Франції надрукували латиною лише 1470 року. Перші друкарні було створено в

Парижі при Сорбонні як допоміжні структури при університетських центрах. Перші приватні друкарні як самостійні приватні підприємства з власною інфраструктурою з'являються в Парижі й Ліоні. Починається повільний, але невпинний процес орієнтації книговидавців на споживача — у Ліоні книжки не підлягали цензурі Сорбонни, крім того, їх розцінювали як звичайний товар і вільно продавали на будь-якому міському ринку⁹. Перша книжка французькою мовою була надрукована у 1477 році. З кінця XV — початку XVI століття видавці друкують переважно масову літературу — лицарські романи, календарі, казки, політичні та наукові трактати тощо. У XVI–XVIII століттях друк книг був тісно пов'язаний безпосередньо з продажем, адже зазвичай власник друкарні був одночасно і власником книгарні. Перша Королівська друкарня — перша державна друкарня Франції — була заснована за наказом політика і дипломата кардинала Рішельє і розпочала функціонувати наприкінці XVII століття.

У переважно світські та політико-дипломатичні сфери французька книжка знову переорієнтувалася у XVIII столітті. У цей період створюються енциклопедичні видання (наприклад, «Енциклопедія...» Дені Дідро), друкуються збірки міждержавних договорів та інші дипломатичні видання. Усі традиції книгодрукування і французької книги були успішно рецeпійовані в нові інституції доби Нового і Новітнього часу.

Книгодрукування у Франції початку XVI століття вже уособлює власне французьку книжкову культуру і відповідно відбувається процес французького впливу на європейську книжкову культуру та процес взаємозбагачення між різними книжковими культурами Європи¹⁰.

Головним джерелом для вивчення витоків французького книгодрукування другої половини XV століття та його ролі в розвитку культури Франції та книжкової спадщини є французькі інкунабули, які зберігаються у світових бібліотечних зібраннях. А друкована книга доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) — це вже не просто друк окремого видання, а видавничий процес у сукупності технічного (типографське здійснення друку), соціально-економічного, політико-дипломатичного та культурного аспектів, а сама книга як сукупність чітко визначених її елементів — форми, структури, оформлення і змісту. У цілому ж французька книга раннього Нового часу є джерелом для вивчення соціо-професійних груп і соціально-культурних верств населення та її рецeпції як на європейському, так і світовому рівнях. Професійно соціоорієнтованими групами доби раннього Нового часу були перш за все духовенство, панівна верхівка, банкіри, дипломати та інтелігенція¹¹.

Французька книга XVI–XVIII століття стає важливим носієм інформації та формує певне інформаційне поле французького суспільства,

оскільки вже в цей період можна говорити про історію та особливості окремих елементів структури книги (марка друкарів і видавців), типографський матеріал, історію окремих типографій, історію окремих видавців, особливості взаємовпливу рукописної та друкованої книги тощо.

У цей період чітко окреслюється проблема книгодрукування як нового етапу в інформаційній культурі Франції та її ролі в розвитку європейського інформаційного простору. Для цього періоду характерна специфіка формування зовнішнього вигляду, структури, допоміжного апарату, декору та ілюстрацій французької друкованої книги доби раннього Нового часу.

Соціально-політична думка доби раннього Нового часу була зорієнтована на стабільність суцього й головне завдання суспільства вбачала в забезпеченні його сталості та незмінності шляхом упередження змін, розбрату й війн. Усі зміни й потрясіння в суспільстві в кінцевому рахунку пояснювалися людськими вадами. Соціально-політична доктрина, яка виражала інтереси панівного класу, апелювала до морального обов'язку людини і вимагала від нього бути справедливим як заради досягнення головної мети життя — рятування душі, так і заради встановлення суспільного порядку й збереження його в постійності.

На рубежі Середньовіччя і раннього Нового часу відбувається формування фактору, про який ми інколи забуваємо — це процес становлення гуманізму та політичної культури суспільства, його психологічна подоба і характерні риси, відбувається процес формування буржуазного менталітету. І аналізуючи ту ж зовнішню політику та дипломатію, інституційні політико-дипломатичні процеси, на нашу думку, необхідно обов'язково враховувати його вплив та роль у міждержавних і внутрідержавних відносинах. Фактор політичної культури і книгодрукування, як новий чинник формування та поширення тогочасної думки суспільства, мав безпосередній вплив у Франції на її громадян, з урахуванням попередніх традицій і перспектив розвитку держави. Адже саме наприкінці XV — початку XVI століття починається процес формування націй і бурхливий ріст національної самосвідомості, процес етичного оновлення суспільства й становлення гуманістичної культури Франції, книгодрукування та французької книги¹². Ідеологи гуманізму й проповідники Реформації здійснювали «очищення» розуму від нашарувань минулого. Європа відчувала новий поштовх у духовному житті суспільства.

На межі Середньовіччя і раннього Нового часу відбувається процес зміни ментальних установок суспільства. За словами Ж. Дюбі, суспільство раннього Нового часу характеризується не лише одними економічними основами, але і продукуваними ним уявленнями про себе самого, адже люди частіше за все поводять себе у відповідності не з дійсними

умовами життя, а й з тим образом, який вони уявно, на ментальному рівні сформували¹³.

Гуманістична література у Франції інституціоналізувалася у XVI столітті. Але нові тенденції зароджувалися у французькому суспільстві ще раніше, що особливо помітно відобразилося у творчому доробку найвидатнішого французького поета XV століття Франсуа Війона (1431–1489). У його поезії людина постає в новому статусі, у літературному зображенні особистості проявляються риси нового, не середньовічного типу мислення і розуміння сутності суспільно-політичного життя. Поезія Франсуа Війона — реалістична і демократична, позначена гострим інтересом до життя — правдиво зображає зворотну сторону середньовічного суспільства.

Прогресивні ідеї у Франції знайшли підтримку серед представників передової частини дворянства, у формуванні світогляду яких значну роль відіграла гуманістична культура Італії. Новоявлене дворянство охоче підтримувало зовнішню агресивну політику короля і, відповідно, залюбки давало кошти для військових походів, зокрема до Італії¹⁴. Під час походів доби Італійських воєн (1494–1559рр.) перед дворянством відкривався новий світ високої гуманістичної культури Італії та разом з тим — мистецтва Античності, уже досить глибоко вивченого італійськими гуманістами. Невдовзі у Франції почала широко розповсюджуватися антична книга. Сам король Франциск I претендує на роль керівника гуманістичного руху в державі. Він запрошує видатних італійських художників, ввозить з Італії твори гуманістичного мистецтва, наближає до двору гуманістів-учених, поетів, художників, сприяє розвитку книгодрукування, поповнює королівську бібліотеку старовинними манускриптами¹⁵.

На долі французького гуманізму позначився також рух релігійної реформи, очолений згодом Жаном Кальвіном (1509–1564). Усе це зумовило розквіт гуманізму протягом перших десятиліть XVI століття. І хоча король Франциск I намагався спрямовувати розвиток гуманістичного руху і тримати його під своїм контролем, однак уже в 30-ті роки було цілком очевидно, що гуманізм торує свій власний шлях, незалежний від волі короля.

Від засвоєння античного мистецтва й гуманістичної культури Італії гуманісти перейшли до рішучого політичного наступу на феодальний світ і його підвалини у французькій державі. Відповідно розпочалося протистояння між старим і новим світобаченням, старим і новим світоглядами. Гуманістам довелося діяти в умовах найжорстокіших переслідувань і боротьби. Не знайшовши шляху до народу, гуманісти залишилися самотніми в боротьбі проти церковної та феодальної реакції, але, слід констатувати, що нові ментальні установки і політична свідомість у

французькому суспільстві починають свій практичний шлях у добу раннього Нового часу.

Відповідно до цих важливих історичних процесів, розвиток французької гуманістичної літератури пройшов два великі етапи. Перший етап охоплює першу половину XVI століття. У цей час формувалася і досягла розквіту гуманістична література. Вона відзначалася оптимізмом, вірою в можливість утвердження кращого, розумнішого політичного устрою, гостротою і сміливістю критики феодальної дійсності. Хоч наступ реакції, розпочатий у 30-х роках, і ускладнив становище гуманістів, але не змусив їх відступити. У 40–50-ті роки їхня діяльність активізувалася, посилювалось вільнодумство, література набула войовничого, гостро сатиричного характеру. Визначні діячі гуманістичної літератури першого етапу — Маргарита Наваррська, Бонавентюр Депер'є, Клеман Маро; найвидатнішим письменником, творчість якого набула світового значення, був Франсуа Рабле.

Другий етап розвитку гуманістичної літератури припадає на другу половину XVI століття. У цей час французька література також створила величезні цінності, але вона вже несе на собі відбиток кризи гуманізму. Найвидатнішим явищем цього етапу була творчість поетів «Плеяди», особливо Ронсара, та останніх представників гуманізму Мішеля де Монтеня й Теодора Агріппи д'Обін'є.

У Франції вже наприкінці XV — початку XVI століття починають утверджуватися форми й методи дипломатії Нового часу. В Іспанії цей процес дещо стримувався, що можливо пояснювалося, на думку автора, певною системою поглядів (дещо консервативною щодо процесів інституціоналізації) її владарів-державців, які побоювалися створення постійної дипломатичної служби в Іспанії, як свого часу вони з пересторогою ставилися і до поширення та інституціоналізації юриспруденції. Так, наприклад, Мішель-Еквем де Монтень зазначає: «Король Фердинанд, надсилаючи колоністів до Індії, мудро передбачив, щоб серед них не було вчених законників, висловлюючи побоювання про те, що в Новому Світі розплодяться суди, адже саме юриспруденція як наука природно породжує суперечки й розбіжності в поглядах. Король, як у свій час і Платон, убачав, що будь-яка країна лише потерпає від юристів та медиків...»¹⁶.

Цілком ймовірно, що аналогічна точка зору поширювалася і на дипломатів, які мали багато спільного з юристами. Але цей стан був не надто тривалим. Іспанія, сприйнявши вочевидь позитивний досвід гуманістичних впливів і дипломатичної практики Франції у формуванні дипломатичної служби, розпочала цю справу й у себе, усвідомивши необхідність і доцільність існування постійної дипломатії.

Дипломатія значною мірою відображає політичну культуру та гуманістичне спрямування суспільства. У свою чергу політична культура

визначається культурною традицією та суспільно-політичною думкою, яка синтезує етнокультурні особливості даного суспільства і загальноцивілізаційні досягнення¹⁷.

Твір Мішеля де Монтеня «Досліди» поклав початок розвитку жанру есе, в якому предметом зображення є внутрішній світ однієї людини — самого автора, його особисте, індивідуальне сприйняття, відбиття в його свідомості найрізноманітніших проявів життя, у т.ч — й ідей гуманізму. Цей твір мав велике значення для розвитку французької прози, значною мірою вплинув на передову суспільно-політичну думку та творчість європейських письменників доби раннього Нового часу, а із сучасників Мішеля де Монтеня найбільше на великих англійців — Ф. Бекона і В. Шекспіра.

Отже, шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, при збереженні загальної схоластичної орієнтації, у ньому перепліталися елементи старого і нового способів мислення, старі й нові ментальні установки, траплялися і компроміси, але при цьому нове мислення вимагало свого прояву, і насамперед у питанні влади: що таке «влада» у новому світосприйнятті і реальне місце володаря-державця в цьому новому суспільстві, у новий період політичної та політико-дипломатичної інституціоналізації європейських інститутів держави та дипломатії раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Важливим фактором у прискоренні цих процесів був процес інституціонального розвитку книгодрукування у Франції та інших європейських державах.

Пояснення подій і фактів у контексті світорозуміння минулих поколінь відкриває нові шляхи до пізнання суспільства епохи доби нової історії й розуміння протистояння політичної теорії і практики. Спроба побудувати модель політико-правової думки епохи раннього Нового часу, звичайно, не є вичерпною і остаточною.

Практично всі вищезгадані підходи тією чи іншою мірою наближають нас до розкриття й розуміння своєрідності поглядів на владу, право, державу, внутрішню й зовнішню політику держави, дипломатію, книгодрукування і книгу як носія інформації, інформаційне суспільство, процеси їх інституціоналізації, а, відповідно, допомагають також скласти уявлення про людей тогочасної епохи та світогляд пересічної і непересічної особи доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Французька книга доби раннього Нового часу відіграла доленосну роль в історії, теорії та практиці французького державотворення та гуманістичної культури Франції.

¹ Див. дет.: Циватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Циватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — К.: «ДЕМІД», 2000. — Вип. 4. — С. 268–274; *Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время: Монография* / отв. ред. Т.П. Гусарова. — М.: КДУ, 2011. — 600 с.

² Див. дет.: Циватий В.Г. Європейський зовнішньополітичний простір доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.): концепти і дипломатичний інструментарій / Вячеслав Циватий // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки / Відп. ред. С.В. Віднянський, відп. секр. Н.В. Кравець. — К., 2013. — Вип. 22. — С. 116–119.

³ Див. дет.: *Le Goff J. Les mentalités: une histoire ambiguë* / Ed. J. Le Goff, P. Nora // *Faire de l'histoire*. III. — Paris, 1974. — P. 76–94; *Vovelle M. Idéologies et mentalités*. — Paris, 1982; *Chartier R. Histoire intellectuelle et histoire des mentalités. Trajectories et questions* // *Revue de Synthèse*. — Sér. 3. — 1983. — V. 8. — P. 277–307.

⁴ Циватий В.Г. Дипломатический инструментарий Н. Макиавелли и институционализация дипломатической деятельности западноевропейских государств раннего Нового времени // *Перечитывая Макиавелли: у истоков современной науки. Идеи и политическая практика через века и страны. Материалы международной научно-практической конференции (26–27 сентября 2012 года)* / В.Г. Циватий — М.: ИВИ РАН, 2012. — С. 141–151.

⁵ Кальер Ф., де. О способах ведения переговоров с государями: Перевод первого французского издания 1716 г. / Ф. де Кальер. — М.: Б.и., 2000. — 208 с.

⁶ *Коммин Филипп, де. Мемуары* / Ф. де Коммин; пер. с франц. Ю.П. Малинин. — М.: Наука, 1987. — Кн. 1. — Гл. XIV. — С. 299–309.

⁷ Див.: *Commines Ph. de. Mémoires* / Ph. de Commines. — Paris, 1924–1925. — Т. 3. — Ch. VIII.

⁸ *Commines Ph. de. Mémoires* / Ph. de Commines. — Paris, 1924–1925. — Т. 3. — Ch. VIII. — P. 220.

⁹ *Гринишина І.І., Марченко Т.М.* Еволюція французької книжки: від книгодруку до інтернету / І.І. Гринишина, Т.М. Марченко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — Луцьк, 2011. — Вип. 5, ч. 2. — С. 27–30.

¹⁰ Див. дет.: *Книга в культуре Возрождения*. — М.: Наука, 2002. — 270с.; *Историческая память в культуре эпохи Возрождения* / отв. ред. Л.М. Брагина. — М.: РОССПЭН, 2012. — 335с., ил.

¹¹ *Эльфонд И.Я.* Образ власти: Pro et contra. Политическая мифология, пропаганда и культура во Франции XVI в. / И.Я. Эльфонд. — Саратов, 2011. — 244 с.

¹² *Lecointe J. L'Idéal et la Différence: La perception de la personnalité littéraire de la Renaissance*. — Genève, 1993. — P. 196–216, 639–696.

¹³ *Duby G. Histoire sociale et idéologies des sociétés* // *Faire de l'histoire*. I. — P., 1974. — P. 147–168.

¹⁴ Циватий В.Г. Франко-испанские отношения конца XV — начала XVI века / В.Г. Циватий. Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. — *Всеобщая история*, 1995. — 251 с.

¹⁵ Див. дет.: *Шишкин В.В.* Королевский двор и политическая борьба во Франции в XVI–XVII веках / В.В. Шишкин. — СПб.: Евразия, 2004 — 288 с.

¹⁶ *Монтень Мишель, де.* Опыты / М. Монтень. — М.: Голос, 1992. — Кн. 3. — Гл. XIII. — С. 332.

¹⁷ Циватый В.Г. Дипломатический инструментарий Никколо Макиавелли и институты европейской дипломатии раннего Нового времени (XVI–XVIII вв.) / В.Г. Циватый // Перечитывая Макиавелли. Идеи и политическая практика через века и страны: Сборник научных статей / Под ред. М.А. Юсима. — М.: ИВИ РАН, 2013. — С. 271–285.

В статье анализируется процесс формирования и развития гуманизма и институтов дипломатии во Франции, а также процесс становления и развития книгопечатания во Франции периода раннего Нового времени (XVI–XVIII веков) как новый фактор в социально-политических процессах во Франции, и Европе в целом. Особое внимание уделено исторической роли французской книги в политико-дипломатическом и институциональном развитии французской государственности.

Ключевые слова: дипломатия, институты дипломатии, внешняя политика, французский гуманизм, французская книга, книгопечатание, раннее Новое время (XVI–XVIII вв.).

At the article is analysed the process of formation and development of French humanism and diplomacy institutions, as well as the formation and development of the printing press in France during the early modern period (XVI–XVIII centuries), as a new factor in the socio-political processes in France and Europe as a whole. Particular attention is paid to the historical role of French book on the political and diplomatic and institutional development of the French state.

Keywords: diplomacy, diplomacy institutions, foreign policy, French humanism, the French book, publishing, early modern period (XVI–XVIII centuries.).

Михайло Тюкалов

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ ТА ПРОБЛЕМИ ПЕРЕБУДОВИ БЛИЗЬКОГО СХОДУ В КОНТЕКСТІ «СХІДНОГО ПИТАННЯ» (20-ті рр. ХХ ст.)

Стаття присвячена близькосхідній політиці провідних світових держав у 20-ті рр. ХХ ст. Перша світова війна загострила проблему геополітичного статусу близькосхідних територій. Розбудова нових шляхів сполучення та інтереси нафтових трестів головним чином формували зовнішню політику республіканської Туреччини. Автор статті проаналізував зовнішньополітичну концепцію Кемаля Ататюрка крізь призму дипломатичних відносин, систематизував дипломатичну практику Великої Британії і визначив статус Турецької республіки як результат цих зовнішніх відносин.

***Ключові слова:** міжнародні відносини, Близький Схід, «східне питання», Лозаннська конференція, «лозаннський економічний спадок».*

Проблема «східного питання» займає центральне місце в системі міжнародних відносин в Європі впродовж двох століть. Метою даної статті є спроба показати, що «східне питання» мало інше політичне наповнення, і його не можна обмежувати проблемами Чорноморських Проток, «лозаннського економічного спадку». На наш погляд, «східне питання» — дуже важлива і складна міжнародна проблема, яка містить ряд «підпитань» автономного, а іноді і самостійного значення і знаходиться в тісному взаємозв'язку з іншими відносно незалежними питаннями міжнародних відносин в Європі і Близькому Сході. У цілому, бачення географії «східного питання» обумовлено, насамперед, його європейською спрямованістю і концентрується навколо проблем розділу «спадщини» Османської імперії (в кордонах 1914 року) — як власне турецьких, так і арабських (з арабських земель увагу приділено Іраку в його сучасних межах, оскільки саме він був головним предметом політичних і економічних інтересів Великобританії і США у вирішенні так званого «мосульського питання», пов'язаного з месопотамської нафтою).

У подіях 1923–1929 рр. на Близькому Сході велике значення мала участь «третіх сил». Йдеться про кемалістську Туреччину як регіональну державу середньої ланки. Розглядаючи взаємозв'язок політики Великобританії з долею кемалістської Туреччини, потрібно з'ясувати, яким чином політика великих держав на Близькому Сході і врегулювання їх відносин з Туреччиною вплинули на політичне наповнення «східного

питання». Наукова актуальність досліджуваної проблеми зумовлена недостатньою вивченістю зовнішньої політики Великої Британії на Близькому Сході після Лозаннської конференції, у роки становлення Туреччини як самостійного суб'єкта міжнародних відносин на Близькому Сході.

На початку ХХ століття Близький Схід являв собою приклад боротьби великих держав за сфери впливу в регіоні. У результаті перемоги в Першій світовій війні і виключно успішних дій англійської дипломатії, як під час бойових дій, так і в роки формування нової системи міжнародних відносин на Близькому Сході, саме Британії вдалося вийти переможцем з цієї боротьби. Інтереси останньої наштовхувалися на протидію з боку США, Франції, Німеччини. Бажання встановлення контролю над економіко-політичним життям Туреччини, Іраку в першу чергу продиктоване прагненням здобути найбагатші енергетичні запаси і торговельні шляхи. На Лозаннській конференції британська делегація справила вирішальний вплив на формування нових аспектів «східного питання». З огляду на скрутне економічне становище Туреччини Велика Британія і США домогалися її фінансової залежності для швидкого і безболісного отримання концесій. Ці проблеми разом із створенням нової системи міжнародних відносин на Близькому Сході привели уряд Великої Британії до пошуку нових форм і методів реалізації власних інтересів у близькосхідному регіоні. Британська політична еліта змушена була відійти від традиційної практики перетворення окупованих територій на британські колонії. В умовах нових реалій міжнародних відносин англійський уряд визнав найбільш зручним намагатися маскувати свої інтереси за фасадом мандатної системи «національних урядів» і постати в очах світового співтовариства і підопічних народів як носій винятково гуманітарної місії з розвитку «загрозливих у варварстві народів» Сходу.

Проте, у вітчизняній науці до цього часу не зроблено спроби зваженого і всебічного аналізу політики Великобританії щодо близькосхідних підмандатних володінь, Турецької Республіки. Це пояснюється, з одного боку, специфікою розвитку історичної науки в радянський час у цілому, а з іншого — особливим ставленням до предмету досліджень радянських істориків, які зосереджували основну увагу на національно-визвольній боротьбі трудящих народів Сходу проти світового імперіалізму і сіонізму. У зв'язку з цим доцільно звернутися до політики Великої Британії щодо Туреччини в роки створення нової лозаннської системи міжнародних відносин.

Центральним завданням турецької зовнішньої політики після Лозаннської конференції стала боротьба за міжнародне визнання Турецької Республіки і її суверенітету на умовах, які не залишали б місця для

споминів про режим капітуляції і нерівноправні договори колишньої Османської імперії. У турецькій історіографії відзначається, що «після Лозанни для Туреччини не легкою справою було встановити відносини із західними державами на принципах рівності...»¹. Велика Британія, Франція, США, які звикли до періоду капітуляції, не прагнули остаточного врегулювання відносин з республіканською Туреччиною. Ліквідація «мосульського» конфлікту (1923–1926 рр.) відкрила новий етап у розвитку взаємовідносин між Туреччиною та іншими країнами. Унаслідок врегулювання «нафтового питання», англо-французького зближення і зміни ситуації на Близькому Сході до Великобританії, США і інших країн висувалися вимоги щодо перегляду своєї політики щодо Туреччини.

Головні завдання зовнішньополітичного курсу турецького керівництва були: по-перше — захист національного суверенітету; по-друге — встановлення дипломатичних відносин із західними країнами; по-третє — поліпшення взаємозв'язків зі східними сусідами — Іраном і Афганістаном. Турецьке керівництво в 1926–1929 рр. прагнуло здійснювати зовнішню політику, спрямовану на нормалізацію відносин із західними державами і США².

Англійська історіографія висвітлює «східне питання», розглядаючи історію зовнішньої політики республіканської Туреччини, в тому числі сутність радянсько-турецьких відносин. Так, Х. Говард писав, що після Мосула, незважаючи на ті гарантії, що містилися в договорі 1925 року, СРСР становив велику небезпеку для народів Близького Сходу і «...Туреччина була змушена повернути свої погляди на Захід і відійти від дружби з Росією»³. Значна частина істориків офіційного напрямку Великої Британії та США, відображаючи історію близькосхідної політики свого керівництва, стверджує, що курс на незалежну зовнішню політику Туреччина взяла тільки завдяки «миротворному» характеру політики західних держав і США. «Період панування і впливу Росії у зовнішній політиці близькосхідних держав закінчився в 1925 році»⁴, і Туреччина вийшла із-під «впливу і диктатури Росії»⁵.

Вітчизняні історики не заперечують того факту, що турецька політична еліта проявляла прихильність до усіляких компромісів і домовленостей із західними країнами і США. Не всі виступи і дії турецької дипломатії у 20–30-ті роки відповідали національним інтересам Туреччини. Деякі блоки і союзи, які Туреччина тоді укладала, навіть приховували в собі загрозу втягнення її в русло комбінацій, продиктованих політикою західних держав, особливо Великобританії. Почали спостерігатися зміни і в політиці турецького керівництва щодо СРСР.

Правлячі кола Великобританії після врегулювання мосульського конфлікту здійснювали тиск на зовнішньополітичний курс Туреччини. Вони

добивалися вступу її до Ліги націй. Турецьке керівництво у питанні про вступ до Ліги нації проводило двоїсту політику. Воно в принципі було не проти позитивного вирішення питання, але добивалось того, щоб Велика Британія надала Туреччині постійне членство в Раді. Турецький міністр закордонних справ Тевфик Рушді-бей у бесіді з радянським дипломатом Г.В.Чичеріним з цього питання зазначив, що Туреччина вступила би до Ліги націй «...тільки за умови рівного положення, тобто постійного членства в Раді...»⁶, бо держави, які не є членами Ради, загалом залежали від рішення останньої. Для турецької дипломатії у її становищі після укладання Лозаннської торговельної конвенції важливо було брати участь у рішенні численних економічних питань, які розглядалися в Раді Ліги націй. Англія, зі свого боку, робила все можливе, аби виходячи із положень Лозаннської конференції, закріпити свої позиції в Туреччині. Вона прагнула використати свою відмову Туреччині в постійному членстві для примушення кемалістів йти на встановлення вигідних для англійців економічних і політичних відносин. Турецьке керівництво заявляло: «Без постійного місця Туреччина, в усякому випадку до Ліги націй не вступить. Але якщо така пропозиція була зроблена, то вона буде обговорювати свої особливі відносини з СРСР»⁷. Британська дипломатія ставила перед собою основне завдання — відірвати Туреччину від СРСР. Цей факт визнавався в бесідах радянських дипломатів з турецькими керівниками. Кроки турецької дипломатії щодо вступу до Ліги націй можуть бути оцінені як акти політики зближення кемалістів із західними державами і США. Відносини з СРСР являлися противагою за умов, коли турецька дипломатія добивалася вигідних домовленостей із західними державами. Турецьке керівництво, використавши покращення відносин із Великою Британією, намагалось ліквідувати франко-турецький конфлікт і нормалізувати відносини з Францією. Однак на цьому шляху було багато перепон. У Парижі продовжувались переговори Туреччини із користувачами облігацій Оттоманського державного боргу. Франція не йшла на підписання заключної домовленості з питання щодо турецько-сирійського кордону. Попередні домовленості, підписані 30 травня 1926 року, не вирішили питання про спірні ділянки «старої дороги» — між Нісібіном і Джезіре-ібн-Омаром⁸. Наприкінці 1928р. франко-турецький конфлікт через сирійський кордон суттєво загострився.

Дипломатичні переговори, які велися з кінця 1928 р. в Анкарі між французьким послом графом Рене де Шамбреном і турецьким міністром закордонних справ Тевфик Рушді-беєм, зайшли в глухий кут унаслідок небажання обох сторін відмовитись від своїх точок зору. Спірна ділянка «старої дороги» становила, за визнанням англійської преси, «велику цінність не тільки для Франції, але і для Англії. Вона знаходилася в

районі, який безпосередньо межував з Іраком»¹⁰. Проведення кордону в цьому пункті за французьким, тобто північним варіантом, і вихід турків з цього району повинні були посилити позиції як Франції, так і Великої Британії. Кемалісти знали, що Францію підтримує Велика Британія. «1 березня 1928 року у розмові з радянським послом Я.З. Сурицем прем'єр-міністр Туреччини Мустафа Ісмет Іненю-паша зазначив, що за його відчуттями «незважаючи на всі розмови про англо-французьке суперництво, Франція йде на поводу в Англії...»¹¹. Турецька дипломатія координувала свої дії з Форін офіс. Так, у доповіді Джозефу Остину Чемберлену англійський посол у Туреччині Джордж Клерк писав, що при зустрічі з Тевфик Рудши-беєм у них відбулася розмова, яка стосувалася франко-турецького конфлікту і «до всезагального задоволення зазначаю, що турки прислухалися до порад керівництва Його Величності — піти на поступки французам...»¹². Протокол про проведення турецько-сирійського кордону був підписаний 22 червня 1929р. Туреччина віддала 101 поселення з турецьким населенням при визначенні кордону, який мав велике стратегічне значення¹³.

Фінансово-економічні проблеми країни, недостатність військових ресурсів і загроза нападу з боку держав Європи і США змушували кемалістське керівництво добиватися створення гарантій воєнної безпеки шляхом укладання пактів із західними державами. Турецьке керівництво почало шукати шляхів до зближення з Італією. Нова ситуація вимагала і від Італії перегляду її політики щодо Туреччини. Підписання італо-турецького пакту від 30 травня 1928 р. означало нові поступки Англії з боку Туреччини.

Англійці, як досвідчені дипломати, тверезо оцінювали можливості і межі розвитку італо-турецьких відносин. Для Британії зближення Італії і Туреччини було одним із етапів її власної політики поступового покращення взаємин з Туреччиною. Правлячі кола Англії контактували з італійським керівництвом щодо питання укладення італо-турецького пакту. Вони підтримували всі починання Беніто Муссоліні під час підписання цієї домовленості. Дане питання безпосередньо обговорювалося під час зустрічей Беніто Муссоліні з Остином Чемберленом¹⁴. Так, О. Чемберлен схвалював план Б. Муссоліні щодо повної злагодженості дій Італії та Великої Британії у районі Середземномор'я і Чорноморських Проток. Велика Британія стояла за спиною Італії під час укладення італо-турецького договору. Щоб послабити вплив на Туреччину Франції, інтереси якої безпосередньо зіштовхнулися з інтересами Великої Британії на Близькому Сході, британська дипломатія прагнула перетворити вимоги італійського фашизму на зброю антифранцузької політики в Туреччині. З цією метою англійське консервативне керівництво прагнуло до

того, щоб турецький уряд уклав з Грецією договір аналогічний італійсько-турецькому¹⁵.

У близькосхідній політиці Великої Британії, а саме в Туреччині, Греції відводилася далеко не другорядна роль. Серед усіх проблем, пов'язаних з переділом так званого «турецького спадку», які виникли в результаті Першої світової війни, греко-турецькі протиріччя залишалися гострими в політиці західних держав як щодо боротьби за Балкани, так і військового врегулювання ситуації на Близькому Сході.

Для турецьких націоналістів конфлікт з Грецією носив специфічний характер у зв'язку з тією роллю, яку грецьке населення Туреччини відігравало в колишній Османській імперії, і, особливо, у зв'язку з незабудою ще днями визвольною війною турецького народу проти англо-грецької інтервенції. За підтримки європейських держав, а певною мірою, спираючись на капітуляційні привілеї, греки перебували в особливо пільгових умовах порівняно з мусульманськими підданими в Туреччині. Після підписання Лозаннського мирного договору грецька влада, незважаючи на підписання конвенції щодо обміну населенням, заважала культурному зближенню турок західної Фракії з самою Туреччиною. Що стосується питання про компенсацію за нерухомість емігрантів з боку обох керівництв, то воно «не зрушувало з мертвої точки». Турецька пропозиція про договір щодо обміну населенням з Грецією, зроблена Туреччиною на початку 1928 року, була підтримана Італією¹⁶. Аналізуючи дипломатичну переписку англійських дипломатів, можна стверджувати, що вже в березні 1928 року фашистське керівництво Італії давало інструкцію італійському послу в Анкарі всіляко підтримувати підписання греко-турецького договору, а в Форін Офіс розглядалось питання про інструкції турецькому керівництву щодо обміну населенням¹⁷.

Наприкінці березня 1928р. відбулася зустріч Беніто Муссоліні з Тевфик Рушди-беєм, який запропонував «троїсту схему розвитку торгівлі і покращення відносин між Італією, Туреччиною та Грецією...»¹⁸. Одночасно Туреччина вела переговори з Грецією. Про зустріч міністрів закордонних справ Туреччини та Греції турецька газета «Міллєт» від 8 квітня 1928 року повідомляла: «Під час бесіди Тевфик Рушди-бея з Димитросом Міхалокопулосом обидва державні діячі в товариському дусі вивчали способи домогтися врегулювання невирішених питань між обома країнами»¹⁹.

Англійське керівництво схвалило результати зустрічі двох міністрів. Так, британський посол у Туреччині Джордж Клерк у своїй доповіді Остину Чемберлену наголошував, що «безсумнівно, наша позиція у врегулюванні греко-турецького конфлікту навесні 1928 року зміцнилася відносно як з Туреччиною, так і з Грецією»²⁰. Переговори щодо питання про

підписання греко-турецького пакту продовжувались до кінця 1929 року. Договір між Грецією і Туреччиною був підписаний 10 червня 1930 року²¹.

Туреччина, використовуючи протиріччя в політиці західних держав у Європі, на Балканах і в басейні Середземного моря, змогла врегулювати свої відносини з Італією та Грецією, яких підтримувала Велика Британія. Для Туреччини укріплення її східного тилу, підтримання дружніх відносин із СРСР було засобом для посилення її позицій при переговорах із Заходом. Однак, пануюча тенденція, яка впливала із ідеологічної природи кемалістів, примушувала їх обережно зближуватися з фінансовими колами західних держав і США.

Прагнучи знайти підтримку іноземного капіталу, кемалісти у своїй зовнішній політиці намагались підкреслити, що нічого спільного не мають з СРСР. Так, у період розриву радянсько-англійських відносин у 1927 році, коли, як наголошувалось в опублікованому Зверненні ЦК ВКП(б) до населення СРСР, «завершилась злочинна гра «англійської консервативної дипломатії... як натхненника і організатора імперіалістичного походу проти СРСР»²², турецьке керівництво дотримувалось нечіткої зовнішньополітичної орієнтації. Газета «Джумхуріет» від 26 травня 1927 року заявляла про розрив відносин між СРСР і Великою Британією: «... боротьба між СРСР і Англією продовжується і, якщо нічого не зміниться, ми побачимо ще не один інцидент, подібний останньому...»²³. А починаючи з вересня 1927 року константинопольські газети підняли антирадянську кампанію, пов'язану з газетою «Правдою». У цей час у «Правді» з'явилися статті про становище комуністів у Туреччині, зокрема, газета від 27 вересня повідомляла про відсторонення компартії Туреччини від чергових виборів до меджлісу. У відповідь турецька преса підняла шалену антикомуністичну кампанію проти радянського керівництва. Турецькі журналісти заявляли, що «вони не торкаються питань внутрішнього розвитку СРСР, тому і з боку Радянського Союзу втручатися у внутрішню політику Туреччини неприпустимо, бо Турецька республіка не йде «шляхом комунізму...»²⁴. 21 вересня 1927 р. англійський посол у Туреччині Джордж Клерк повідомляв Остину Чемберлену, що «все, що діється зараз між Москвою і Анкарою, — явище, що важко пояснити. Зрозуміло одне, — продовжував посол, — турецьке керівництво знайшло зрештою можливість змусити СРСР відмовитись від пропаганди ідей Третього Інтернаціоналу в Туреччині»²⁵.

Особливо яскравим свідченням відходу кемалістів від своїх попередніх антиєвропейських позицій стала їхня позиція, проявлена на п'ятій сесії підготовчої комісії з роззброєння в Женеві. Турецька делегація з самого початку зайняла непослідовну позицію в основному питанні — обговорення проекту радянської конвенції про всезагальне роззброєння. На

засіданні підготовчої комісії 19 березня 1928 року Тевфик Рушди-бей заявив, що «радянська делегація, зробивши свою пропозицію з питання про всезагальне роззброєння, довела свою вірність ідеалу миру», але він цей проект назвав «дуже радикальним»²⁶. Турецький міністр наголосив на «самостійності» зовнішньої політики Туреччини, що викликало схвалення в Форін Офіс, тому що європейський і американський характер проекту Рушди-бея про «рівність озброєння» чітко впадав у очі. В донесенні О. Чемберлена Дж. Клерку зазначалося, що «турки з питання про роззброєння схильні розділити точку зору західних держав і США»²⁷. У дійсності, «турецька делегація, так як і представники великих держав, показали, що вони взагалі не зацікавлені ні в роззброєнні, ні в обмеженні озброєння». У бесіді з радянськими представниками міністр закордонних справ Туреччини заявив з цього питання: «Власною програмою турецького керівництва ніколи не було повне роззброєння, а тільки розумне скорочення озброєння»²⁸. «Зі свого боку, — як відзначив Тевфик Рушди-бей, — Туреччина жалкує, що вона не домовилася ні про що з СРСР напередодні конференції»²⁹. Подібні пояснення зайвий раз розкривають непослідовність і протиріччя зовнішньої політики керівництва Туреччини. Така політика турецького керівництва привела Туреччину до перерієнтації її зовнішньої політики на західні держави, на Велику Британію. З осені 1928 р. з боку Туреччини почали спостерігатися певні прагнення до встановлення дипломатичних відносин з Британією. Зовнішнім проявом готовності Великої Британії до цього було прибуття 12 жовтня 1929 року до Стамбула середземноморської ескадри англійського флоту. Турецька газета «Мілліет» писала з цього приводу: «Цей візит відкрито вважається прелюдією англійсько-турецького зближення»³⁰. Британська преса наголошувала, що «відвідування Константинополя декількома суднами британського флоту — безсумнівно ознака росту сердечності відносин»³¹. У своїй депеші англійський посол у Туреччині також зазначав, що після візиту місії Фредеріка Філда «Газі в короткій бесіді висловив задоволення щодо цього візиту...»³². При цьому Дж. Клерк не міг не зазначити наступне: «Наша бесіда з Газі була присвячена питанням економічного розвитку Туреччини». «Я, — каже посол, — ніколи не бачив Мустафу Кемаль таким спокійним і дружелюбним, як і інших турецьких керівників...»³³.

16 жовтня 1929 року під час зустрічі між адміралом Фредериком Філдом, Мустафою Кемалем Ататюрком і міністром оборони Туреччини Мустафою Абдул Халік-беєм були обговоренні загальні питання розвитку республіканської Туреччини. Мустафа Кемаль наголосив на тих складностях, з якими стикалася країна на шляху «європеїзації»³⁴. Англійські газети зазначали, що «в результаті візит англійської ескадри до Туреч-

чини був приємним і успішним». Друкований орган прихильників близько-східної політики британського уряду «Таймс» зазначав: «Військовий контроль є найкращим послом». На сторінках газети визнавалося: «На щастя немає великих спірних питань для обговорення. До того ж англійські радники здійснювали упродовж тривалого часу послуги флоту Туреччини, являючись спеціальними оборонцями демілітаризованої зони Дарданелл, Босфору і Мармурового моря»³⁵.

Англійські історики відзначають важливість візиту англійської місії для розвитку англо-турецьких відносин, при цьому приховуючи справжні його причини і цілі британського керівництва. Тоді як факт демонстрації «сердечних» відносин з Турецькою республікою з боку Англії, розкритий самою ж англійською пресою, демонструє, перш за все, нову економічну політику Великої Британії на Близькому Сході, а саме в Туреччині, яка продовжувала розглядатися англійськими правлячими колами як вигідний зовнішньоторговельний канал і плацдарм проти проникнення СРСР на Близький Схід. Так, англійська преса висловлювала і таку точку зору щодо візиту місії Філда до Туреччини: «Цією акцією Велика Британія продемонструвала свою міць як морська держава, закріплюючи таким чином за собою традиційні функції захисниці інтересів народів Близького Сходу — малих країн, перед обличчям великих морських держав, які мають і не мають морські кордони з Туреччиною»³⁶.

Британські торі намагалися по-іншому представити політику СРСР щодо Туреччини, а саме як агресивну. Вони були змушені зважати на неможливість використання попередніх, грубих колоніальних методів, хотіли продемонструвати, що візитом англійського військового керівництва Велика Британія започатковує «новий курс» в англійсько-турецьких відносинах — курс, спрямований на захист Туреччини від «комуністичної загрози».

Водночас СРСР активно реалізував зовнішньоторговельну політику на Близькому Сході і був зацікавлений у тому, щоб Туреччина не перетворювалась на плацдарм і зброю для антирадянських провокацій. У 1926–1929 роках керівні діячі Туреччини розуміли, що підтримання нормальних і добросусідських відносин з СРСР є для країни необхідністю, яка впливає з її національних інтересів. 17 грудня 1929 року в Анкарі відбулося підписання протоколу про продовження і розширення радянсько-турецького договору про нейтралітет і ненапад. Згідно зі статтею другою кожна зі сторін зобов'язувалась «не починати без інформування іншої сторони переговорів, що мають на меті укладення політичних домовленостей з державами, які безпосередньо перетинаються кордонами на суходолі чи на морі, з іншого боку, не укладати таких домовленостей без згоди цієї сторони»³⁷. Значення цього взаємного

зобов'язання набувало особливої важливості тому, що в тій же статті Анкарського протоколу сторони заявили, що між ними й іншими державами, «безпосередньо які перетинаються на суші чи на морі з іншого боку, не існує ніяких домовленостей, крім актів опублікованих»³⁸.

Як і слід було очікувати, продовження радянсько-турецького договору 1925 року з додаванням до нього дуже важливої статті стало неприємною новиною для англійських політичних кіл. Консервативна «Таймс» розмістила на своїх сторінках замітку свого стамбульського кореспондента, в якій зазначалося: «Я маю підстави думати, що підписання цього протоколу було великим сюрпризом для більшості зацікавлених країн»³⁹. Ліберальна «Манчестер Гардіан», коментуючи радянсько-турецький протокол, констатувала той факт, що Туреччина зобов'язується утримуватися від будь-якого антирадянського договору з такими державами, як Італія і Англія, які мають морські бази в безпосередній близькості до турецьких вод. «СРСР може бути тепер уже більше впевнений, що ворота Чорного моря не будуть відкриті для флоту будь-якої ворогуючої держави», — підкреслювалось у газеті⁴⁰.

На прикладі Туреччини можна чітко прослідкувати переплетіння середземноморських і близькосхідних інтересів Великої Британії, США та інших держав у розв'язанні «східного питання». Виключне значення для середземноморських і близькосхідних інтересів Великобританії мали Босфор і Дарданелли, географічне розташування яких завжди визначало стратегічно вигідне положення Туреччини. Питання про режим Проток незмінно відіграло першорядну роль в англо-італійських, італо-турецьких і особливо англо-турецьких відносинах. Британські інтереси в питанні про режим Проток, яке після Першої світової війни набуло особливої гостроти, знаходилися в явному протиріччі з національними інтересами чорноморських держав, у тому числі Туреччини. Як чорноморська держава, СРСР також, природно, не міг залишатися осторонь цього питання.

Таким чином, до кінця 20-х рр. Туреччина змогла врегулювати свої відносини з Британією, Францією, Італією, зміцнити положення на східних кордонах (з Сирією, Іраком, Іраном), встановити нормальні взаємини зі своїми сусідами. Зрушення в турецько-французьких, греко-італо-турецьких відносинах були пов'язані з політикою лавірування між Англією, Францією, Італією у зв'язку із загостренням протиріч між великими державами в Східному Середземномор'ї і на Балканах.

Англійська дипломатія підтримувала італо-турецьке і греко-турецьке зближення. Здійснюючи двосторонню політику і прагнучи зближення з Італією, англійці одночасно виступали арбітром при укладенні франко-турецького договору про турецько-сирійський кордон. Британські інте-

реси диктувалися боротьбою за вплив в Європі і мали на меті зменшити роль Франції, США у близькосхідних справах.

Під впливом дипломатії англійські правлячі кола намагалися абсолютизувати і ступінь італійської загрози для Туреччини. Робилося це з метою визначити характер балканської політики Туреччини, сконцентрувати її навколо комплексу проблем, пов'язаних з питанням перегляду режиму Проток, з одного боку, і з іншого — примусити Туреччину відійти від підтримки ідей колективної безпеки. Стратегія Великої Британії щодо трикутника Туреччина-Італія-Греція визначалась і її бажанням підірвати вплив Франції в Європі, щоб нав'язати їй свою концепцію змови з агресивними фашистськими державами на антирадянській основі.

Здійснюючи вплив на зовнішньополітичний курс Туреччини, Велика Британія прагнула такого зближення з країною, щоб остання висловила готовність відкинути офіційно проklamований нейтралітет заради військово-політичного союзу з Англією. У цілому політика, яку здійснювало англійське керівництво щодо Туреччини в 1926–1929 рр., була спрямована на зміцнення положення Великобританії у цій країні. Суттєвим фактором, який сприяв збереженню Англією своїх позицій у Туреччині на всіх етапах врегулювання питань Лозаннської конференції, були основні зовнішньополітичні, економічні і фінансові проблеми (врегулювання зовнішньої заборгованості, створення якісно нових економічних і фінансових зв'язків з капіталістичним світом замість існуючих при капітулянтському режимі).

---

¹ *Киреев Н.Г.* Урегулирование экономических вопросов «лозаннского наследия» // В кн.: Проблемы истории Турции. — М., 1978. — 265 с.

² Новейшая история Турции. — М., 1968. — 234 с.; *Миллер А.Ф.* Очерки новейшей истории Турции. — М.-Л., 1948. — 280 с.

³ *Howard H.* The Partition of Turkey. A diplomatic history (1913–1923). — New-York; Columbia Univ., 1966. — 486 p.

⁴ *Howard H.* *Op. cit.* — P. 290.

⁵ *Toynbee A.J.* Survey on International Affairs. — London, 1928. — 526 p.

⁶ Документы внешней политики СССР. — Т. 11. — М., 1957–1977. — 764 с. // Запись беседы Наркома иностранных дел СССР с министром иностранных дел Турции 14 сентября 1926 г.

⁷ Документы внешней политики СССР. — Т. XI. — М., 1966. — 762 с.

⁸ Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях / Под общей редакцией Ю.В. Ключникова и А. Сабанина. — М., 1925–1929 гг. — Ч. 3. — 367 с.

⁹ Franco-Turkish conflict // Near East and India. — 192. — 7 June.

- ¹⁰ Документы внешней политики СССР. — Т. XI. — М., 1966. — С. 188.
- ¹¹ Там само. — С. 188.
- ¹² Documents of British Foreign Policy 1919–1939 // Ed/ by W.N. Medlicot / Series 1a, vol. 1–2. — London: M. Stat. off., 1949–1975. — Vol. V11, 1975. — 852 p. (Меморандум Клерка Чемберлену — 10 травня 1929 р.). — (DBFP).
- ¹³ Протокол про проведення турецько-сирійського кордону від 22 червня 1929 // Бюллетень преси Середнього Востока. — 1929. — № 3. — С. 78–80.
- ¹⁴ DBFP, vol. VII. — London, 1975, p. 766.
- ¹⁵ *Смирнова Н.Д.* Политика Италии на Балканах 1922–1935 гг. // Очерк дипломатической истории. — М., 1979. — С. 133–138.
- ¹⁶ *Смирнова Н.Д.* Там же. — С. 138.
- ¹⁷ DBFP, vol. VII. — P. 766.
- ¹⁸ Бюллетень преси Середнього Востока. — 1928. — № 3. — С. 35.
- ¹⁹ Daily Herald. — 1928. — 10 April.
- ²⁰ DBFP, vol. VII. — P. 766.
- ²¹ *Howard H.* Opt. cit. — P. 344.
- ²² Правда. — 1927. — 1 июня.
- ²³ Торговый бюллетень Торгпредства СССР в Турции, 1927. — № 5–6. — С. 36.
- ²⁴ DBFP, vol. VII. — PP. 565–566.
- ²⁵ Opt. cit. — P. 565.
- ²⁶ Републик. — 1928. — 21 марта // Цит. по: Архив внешней политики Российской Федерации. — Ф. 4459. — Оп. 2. — Ед. хр. 276. — Л. 48.
- ²⁷ DBFP, vol. VII. — P. 602.
- ²⁸ Известия. — 1928. — 6 апреля.
- ²⁹ Документы внешней политики СССР. — Т. XI. — М., — 1966. — С. 260.
- ³⁰ Бюллетень преси Середнього Востока. — 1929. — № 3. — С. 3.
- ³¹ Times. — 1929. — 14 October // Цит. по: National Archives of India, File 402. — League against «colonial oppression». — PP. 12–13.
- ³² DBFP. — Vol. VII. — PP. 813–814.
- ³³ Opt. cit. — P. 814
- ³⁴ Times. — 1929. — 16 October // Цит. по: National Archives of India... Opt. cit. — P. 17.
- ³⁵ Times. — 1929. — 16 October. — Opt. cit.
- ³⁶ The Naval Visit to Turkey // Near East and India, 1929, 17 October. — P. 417. — Цит. по: National Archives of India / Records of the British Administration in Aden, 1839–1967. — P. 7.
- ³⁷ Известия. — 1929. — 18 декабря.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Time. — 1929. — 19 December.
- ⁴⁰ Manchester Guardian. — 1929. — 23 December // Цит. по: National Archives of India. — File 275. — Inter allied convention for the assessment of Turkish reparation. — 10K/R/20/3079.

Статья посвящена ближневосточной политике ведущих мировых держав в 20-е годы XX столетия. Первая мировая война обострила проблему геополитического статуса ближневосточных территорий. Расширение новых путей сообщения и интересы европейских нефтяных трестов, главным образом, формировали внешнюю политику республиканской Турции. Автор статьи проанализировал внешнеполитическую концепцию Кемаля Ататюрка сквозь призму дипломатических отношений, систематизировал дипломатическую практику Великобритании и определил статус Турецкой республики как результат внешнеполитических связей.

Ключевые слова: *международные отношения, Ближний Восток, «восточный вопрос», Лозаннская конференция, «лозаннское экономическое наследство».*

The article is devoted to the foreign policy of the leading states in the Middle East (20-s of XX century). The First World War sharpened the problem of the Middle East geopolitical status. The extension of new ways of communication and European oil trusts interests, mainly, formed foreign policy of Republican Turkey. Ataturk's conception of foreign policy is analyzed in the light of diplomatic relations. There's given a system of diplomatic practice among Great Britain and European states to define the status of Turkish republic as a result of international relations in the Middle East.

Keywords: *international relations, The Middle East, «The Eastern Question», Conference of Lausanne, «Lausanne`s Economic Heritage».*

ВІДНОСИНИ МІЖ США ТА ЇХ СОЮЗНИКАМИ ПО НАТО В ГАЛУЗІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ (1958–1961 рр.)

У даній статті висвітлюється характер відносин між Сполученими Штатами Америки та їхніми союзниками в рамках діяльності НАТО в 1958–1961 рр. Особлива увага приділяється ролі інституцій НАТО, політичного керівництва Північноатлантичного блоку та провідних західних держав, а також радянського чинника у прийнятті ключових військово-політичних рішень союзників під час Берлінської кризи.

***Ключові слова:** НАТО, США, Франція, СРСР, Берлінська криза, європейська безпека, міжнародні відносини.*

Головною особливістю Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин (др. пол. 40-х — початок 90-х рр. ХХ ст.) була «Холодна війна» — особлива система світоустрою після Другої світової війни, що характеризувалася глобальним політичним, ідеологічним, військовим, науково-технічним, економічним та культурним протистоянням США і СРСР та очолюваних ними військово-політичних блоків — Північноатлантичного альянсу (НАТО) й Організації Варшавського договору (ОВД)¹. По суті, в Ялті (4–11 лютого 1945 р.) та Потсдамі (16 липня — 2 серпня 1945 р.) було констатовано, що світ з багатополюсного став біполярним: СРСР і його союзники, які уособлювали континентальну силу, протистояли США та їх союзникам, які представляли, в більшості, морську силу. Протиборство цих полюсів і визначило зміст Ялтинсько-Потсдамської геополітичної епохи. Її характерною рисою було те, що протистояння двох потужних блоків за умов наявності ядерної зброї в кожного з них, яке поєднувалося небаченою гонкою озброєнь та високим ступенем загрози повномасштабної глобальної війни, відбувалося на межі балансування між холодною і ядерною війнами². Остання могла вибухнути в будь-який момент і завершитися тотальним знищенням людства. В цій боротьбі США спиралися на очолювану ними НАТО. Від характеру взаємовідносин між Сполученими Штатами і їх союзниками в рамках діяльності НАТО залежала ефективність системи колективної оборони проти СРСР та країн Варшавського договору. Однак, ці відносини не були однорідними. Особливо це видно в період 1958–1961 рр., під час якого спалахнула надзвичайно гостра Берлінська криза, дві активні фази якої розділяв нетривалий період послаблення напруги в міжнародних відносинах. З точки зору такої неоднорідності й суперечливості самого періоду

кінця 50-х — початку 60-х рр. у відносинах соціалістичного та капіталістичного блоків цікаво простежити еволюцію відносин всередині капіталістичного табору, роль військових і політичних інституцій НАТО та особистісного чинника (позиції провідних політичних діячів західних держав того часу) в цьому процесі.

З 1957 р. генеральним секретарем НАТО був видатний бельгійський дипломат, один з батьків-засновників Євросоюзу, Поль Анрі Спаак. За часів його енергійного керівництва співпраця між членами альянсу значно активізувалася. На перший план вийшли політичні, а не військові аспекти діяльності організації. Зокрема, Рада НАТО обговорювала переважно ключові політичні проблеми, як от ініційовані ООН перемовини щодо роззброєння 1957 р. в Лондоні та можливість проведення саміту представників західних держав та СРСР в 1958 р. Це давало підстави Спааку казати про своєрідну «інновацію та революцію» в сфері дипломатичних відносин на Європейському континенті³.

Однак, у 1958 р. відбуваються дві надзвичайно важливі події в контексті зміни як геополітичного становища в Європі загалом, так і у відносинах всередині Атлантичного табору: ультиматум радянського лідера Хрущова, згідно з яким в разі ненадання капіталістичними державами Західному Берліну статусу демілітаризованої зони, СРСР передасть контроль над доступом до міста урядові НДР і укладе з ним сепаратну мирну угоду, що фактично означало б приєднання Західного Берліну до Східної Німеччини; та прихід до влади у Франції Ш. де Голля, який відзначався прагненням до більш незалежної від США зовнішньої політики та піднесення ролі Франції в у трансатлантичних взаєминах. Ці події значною мірою визначили характер і подальшу еволюцію відносин між США та їх європейськими союзниками. Зокрема, хрущовський ультиматум створив сприятливе підґрунтя для розколу країн-членів на прихильників ширшої співпраці по лінії Схід-Захід й пошуків компромісу з одного боку, та відданих жорсткому курсу з іншого. Ультиматум М. Хрущова розглядався західнонімецьким канцлером К. Аденауером передусім як засіб ізоляції Федеративної Республіки Німеччини. В контексті ультиматуму можливими поступками Заходіві, на думка канцлера, скористаються лише ті, хто вже мав право доступу до Берліна. Тому Аденауер рішуче заперечував проти прийняття ультиматуму. Решта ж західних країн заявила різкий протест із приводу зміни статусу Берліна, але висловила готовність обговорювати німецьку проблему в цілому. Велика Британія, яка пов'язувала власну безпеку в тривалій перспективі з майбутнім Німеччини, виявила стриманість з огляду на ризик виникнення війни з приводу Берліна. Тому британський прем'єр-міністр Гарольд Макміллан послідовно виступав за переговори. Франція була ладна

змиритися з вирішенням Західною Німеччиною питань національного характеру, але побоювалася, що розв'язані вони будуть Німеччиною або одноосібно, або спільно з СРСР. Лише визнання Бонном політичного лідерства Франції в Європі могло забезпечити згоду Франції на посилення військово-економічного потенціалу ФРН⁴.

Порушувалася єдність серед т. зв. «членів НАТО першого ешелону» (США, Велика Британія і Франція) також через критику французьким президентом домінування Америки в альянсі. Прихід до влади у Франції Шарля де Голля відзначився посиленням інституту президента. Фактично, де Голль сконцентрував у своїх руках основні важелі прийняття політичних, зокрема, зовнішньополітичних рішень. Це факт було закріплено у відозві де Голля від 15 травня 1958 р., де він взяв на себе обов'язок, по суті, особисто відновити велич Франції⁵. Безпосереднє погіршення відносин з Альянсом починається в 1959 році у зв'язку з переходом під французьке (а не під натівське) командування ППО, ракетних і сухопутних військ, що виводилися з Алжиру. Це рішення, прийняте в односторонньому порядку, без консультацій з партнерами по блоку, призвело до різкого погіршення взаємин з американською адміністрацією⁶.

Провідною ідеєю де Голля як очільника зовнішньої політики Франції було створення так званого «тристороннього директорату», або трипартизму, всередині блоку, який би складався з трьох (США, Британія і Франція) держав на противагу надзвичайно тісному англо-американському альянсу, який, на думку де Голля, фактично керував НАТО. Вимоги де Голля про створення, по суті, організації всередині організації, викладені в його меморандумі у вересні 1958 р., спричинили доволі тривалу внутрішньоблокову кризу⁷. Вони викликали обурення інших держав-членів, особливо ФРН, Італії та Канади, підтриманих Генсекретарем П. Спааком⁸. Коли американський президент Дуайт Ейзенхауер та британський прем'єр-міністр Гарольд Макміллан дали зелене світло прагненням французького лідера у вигляді тристоронньої зустрічі на рівні міністрів у Вашингтоні, решта країн під тиском Спаака зажадала повної поінформованості про перебіг та результат цих перемовин. Вони, в свою чергу, запропонували обговорення всеохоплюючої реформи альянсу на зустрічі міністрів закордонних справ, котра планувалася на грудень 1958 р. Але, з іншого боку, Спаак побоювався, що та ефективна співпраця, яка була досягнута після Суецької кризи 1956 р., може опинитися під загрозою через конфронтацію з непримиримою позицією французької сторони⁹.

Саме в розпал зазначених внутрішньоблокових суперечностей спалахує Друга Берлінська криза, викликана ультиматумом Микити Хрущова

27 листопада 1958 р., спрямованим до США, Британії та Франції, в якому містилася вимога укласти протягом півроку мирні угоди з обома німецькими державами¹⁰. Цей акт був спрямований на остаточну ліквідацію статусу Берліна, визначеного протоколом 1944 р., перетворення Берліна на «демільтаризоване і вільне» місто, тобто особливу політичну одиницю, яка б більше не знаходилася під захистом союзницьких військ і не прив'язувалася до ФРН¹¹. Варто сказати, що цей ультиматум, прийнятий, до речі, Хрущовим без консультацій з Міністерством закордонних справ СРСР (за що його неодноразово звинувачуватимуть у волюнтаризмі), остаточно оформив розкол всередині НАТО¹². 5 січня 1959 р. у пам'ятній записці держдепартаменту США та 10 січня в нотах урядам вказаних держав та всім державам-учасницям війни з гітлерівською Німеччиною викладався радянський план мирного договору з Німеччиною. Він базувався на союзницьких угодах воєнного та повоєнного часу, передусім на потедамських рішеннях. Статус Берліна передбачалося встановити на засадах радянської ноти від 27 листопада 1958 р.¹³

Німецька проблема, яка вважалась чи не найголовнішою в міжнародних відносинах на європейському континенті, мала на той час два принципово відмінні плани вирішення. З одного боку, це був американський план держсекретаря Крісчена Гертера, який попередньою умовою укладення мирного договору з Німеччиною вважав створення єдиної німецької держави з правом її участі у військових союзах і розміщення на її території іноземних (фактично — американських) військових баз. З іншого, існував «план Рапацького», міністра закордонних справ Польщі, який передбачав створення «без'ядерної зони» на території Польщі, Чехословаччини, НДР та ФРН. Хоч він і не передбачав виходу ФРН з НАТО і, навіть, скасування «доктрини Хальштейна» (згідно з якою ФРН встановлювала дипломатичні відносини тільки з тими країнами, які не мали дипломатичних відносин з НДР), нестримне бажання канцлера Аденауера мати ядерну зброю робило план неприйнятним для ФРН¹⁴.

Забов'язання стосовно Західної Німеччини та Західного Берліна з боку Сполучених Штатів, Великої Британії та Франції, практично виключали менші країни з участі в обговоренні «німецької проблеми», що, відповідно, викликало неабияке невдоволення останніх. Наочною демонстрацією цього стало те, що ці три держави, а також ФРН, опублікували спільне комюніке, де висловили свою позицію відносно Берлінської кризи, навіть не провівши попередніх консультацій з малими країнами¹⁵.

Іншою проекцією Берлінської кризи на характер взаємовідносин всередині НАТО стали палкі дискусії щодо політики нормалізації відносин із комуністичним табором. Зокрема, Британія, Канада та Скандинавські країни бажали менш ортодоксального і, відповідно, більш гнучкого

підходу до цього питання. Протиріччя з цього приводу всередині організації, врешті решт, вилилися в прийняття компромісної Берлінської декларації, головним ініціатором підписання якої був Поль Анрі Спаак. З одного боку, Рада НАТО наголошувала на прихильності до жорсткої лінії стосовно Радянського Союзу, сповідуючої Сполученими Штатами, ФРН та Францією, звинувачуючи СРСР у «створенні гострої ситуації, яку слід зустріти з повною рішучістю, та нехтуванні правами західних держав відносно Берліна». З іншого, в документі було висловлено готовність вести діалог з радянською стороною щодо німецької проблеми, європейської безпеки та роззброєння¹⁶.

Утім, не зважаючи ані на французькі претензії на створення тріумвірату всередині блоку, ані на хрущовський ультиматум, ані на розходження думок з приводу нормалізації відносин із СРСР, керівництву НАТО вдалося вберегти організацію від розпаду й продовжувати налагоджувати ефективність її діяльності. Загальну єдність альянсу було продемонстровано в 1959 р. двома промовистими актами: висловленням подальшої доцільності його існування на урочистому святкуванні 10-ї річниці діяльності НАТО в квітні та запевненням де Голлем генсека НАТО, що Франція не сприятиме поглибленню суперечностей всередині організації, доки триває Берлінська криза¹⁷.

Однак, певна неузгодженість всередині альянсу продовжувала існувати. Перш за все, давалося взнаки прагнення США до гегемонізму в західному світі. Чергова конфронтація між Сполученими Штатами та їх союзниками виникла в липні 1959 р. під час Женевської зустрічі з радянською стороною, коли американський президент Ейзенхауер без попередньої консультації з іншими західними державами вирішив запросити Хрущова з візитом до Америки¹⁸. Особливе дратування у союзників викликало те, що Ейзенхауер завжди вважав Женевську конференцію передумовою для саміту з Хрущовим. Під час своєї подорожі європейськими країнами наприкінці серпня — початку вересня 1959 р. Ейзенхауер зіштовхнувся з доволі серйозними побоюваннями збоку європейців, що він укладе угоду з Радянським Союзом, оскільки Західноєвропейський субконтинент у такому випадку міг опинитися віч-на-віч з радянською загрозою. Особливу стурбованість висловив західнонімецький канцлер Конрад Аденауер, який конче потребував американської «ядерної парасольки». Щоб розсіяти ці побоювання, Ейзенхауер запевнив європейських лідерів, що не вестиме серйозних перемовин з СРСР, і його зовнішньополітичний курс залишається незмінним¹⁹. Однак, попри свої запевнення, Ейзенхауер таки мав серйозну розмову з радянським лідером стосовно Берлінської проблеми, результатом чого стало укладання неформальної двосторонньої угоди в замській резиденції президента Кемп-

Девіді. В обмін на відкликання Хрущовим свого ультиматуму відносно укладання сепаратної угоди з НДР, Ейзенхауер погоджувався відновити перемовини між Сходом і Заходом відносно Берліна. Він визнавав, що ситуація в Берліні є ненормальною²⁰. Укладання цієї неформальної угоди не було доведене до відома решти країн-членів альянсу²¹.

Ейзенхауер прагнув використати «дух Кемп-Девіда» з метою досягнення прогресу в політиці розрядки — детанту (хоча питання про досягнення повноцінної розрядки в цей період є дискусійним: правильніша казати про певне послаблення міжнародної напруги). Він був переконаний у тому, що досягнення детанту сприятиме не тільки нормалізації відносин із СРСР, але й згуртуванню всередині НАТО. Після візиту Хрущова в США Ейзенхауер доручив американському послу в СРСР Ллевелліну Томпсону повідомити першого секретаря ЦК КПРС, що саме поточні проблеми всередині НАТО заважають формуванню спільної позиції західних держав щодо перемовин з Радянським союзом. Це пов'язано з тим, що президент США хотів, аби Хрущов думав, ніби можливі майбутні затримки в політиці нормалізації викликані саме цим чинником, а не небажанням США вести діалог. Таким чином, станом на другу половину 1959 р. ситуація всередині НАТО була далекою від ідеальної: дилема полягала в тому, що Ейзенхауер, з одного боку, хотів встановити міцні білатеральні відносини безпосередньо між наддержавами, а з іншого, прагнув єдності й монолітної позиції серед усіх євроатлантичних союзників, чому перешкоджало перше прагнення президента. Але запланований саміт четвірки західних держав (США, Велика Британія, Франція та ФРН), врешті решт, розв'язав цю дилему: Ейзенхауеру потрібна була консолідована позиція Заходу на цьому саміті, тому він схилився до якнайширшого залучення країн-членів НАТО до діалогу²².

Та, незважаючи на це, після Кемп-Девідської зустрічі серед «менших» країн-членів НАТО панувала атмосфера підозри й побоювань щодо ігнорування Сполученими Штатами, а також трьома іншими державами, що повинні були взяти участь у саміті, їхніх інтересів. Зокрема, Спаак після зустрічі Ейзенхауера з Хрущовим вважав, що тепер запланована на грудень 1959 р. зустріч країн НАТО стала вкрай необхідною. Під час зустрічі з державним секретарем США Крістіаном Гертером у Вашингтоні він зазначив, що «дух Кемп-Девіда» значно віддалив багатьох членів НАТО від Сполучених Штатів. Гертер, у свою чергу, визнав, що утримувати єдність в блоці стало складніше, причиною чого він вважав послаблення радянської загрози²³.

«Дух Кемп-Девіду» насправді, певною мірою, дезорієнтував уряди держав-членів НАТО з приводу того, чи означали Кемп-Девідські угоди, що Холодна війна завершилася, що тепер саме політика, спрямована на

досягнення детанту, стала стрижнем міжнародних відносин. А це, в свою чергу, ставило б під питання актуальність самого функціонування Організації Північноатлантичного Альянсу, головною метою діяльності якої на той час вважалося саме протистояння радянській агресії²⁴. Крім того, побоювання викликала небезпідставна думка про те, що розрядка напруженості в міжнародних відносинах реанімує старі проблеми й труднощі всередині НАТО, зокрема претензії де Голля на провідну роль в Альянсі²⁵.

На зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів НАТО в Парижі в грудні 1959 р. головну увагу було приділено розрядці міжнародної напруги, яка мала місце в той період. Попри схвалення загалом політики, спрямованої на досягнення детанту, низка представників європейських країн наголошували, що доки немає конкретних кроків та законодавчих актів в цьому напрямку, детант залишається лише «атмосферою», а не геополітичною реальністю. Деякі інші країни, серед яких Норвегія, Велика Британія та Канада, вважали розрядку доконаним фактом і вимагали від НАТО якісно нових кроків в політиці подальшого роззброєння. На їх думку, майбутній саміт з Хрущовим, котрий мав відбутись в 1960 р., покликаний продемонструвати радянському лідерові, що західні держави схвально ставляться до зміни його зовнішньополітичної стратегії: переходу до послаблення міжнародної напруги замість Холодної війни²⁶. Навіть традиційно налаштований скептично щодо нормалізації відносин з радянською стороною міністр закордонних справ ФРН Генріх фон Брентано вітав пом'якшення у відносинах Схід-Захід²⁷.

Тим часом, коли вдалося досягти тимчасової і доволі крихкої згоди всередині НАТО з приводу нормалізації відносин з радянською стороною, менші країни альянсу об'єдналися проти «Великої четвірки» у своїй вимозі щодо консультування відносно умов і цілей проведення зустрічі з Хрущовим у 1960 р. Зокрема, Спаак, який в даному випадку виступав не як Генеральний секретар НАТО, а як представник однієї з малих країн блоку, звинувачував «Велику четвірку» в тому, що вони приймали найважливіші зовнішньополітичні рішення без узгодження з меншими державами. Він попереджував, що навіть після руху Хрущова назустріч західним державам в їхньому прагненні розрядити міжнародну ситуацію, необхідно виважено і з певною обережністю поставитися до нових геополітичних реалій, тому він закликав до відновлення єдності і поглиблення діалогу всередині в НАТО. Ще одним об'єктом занепокоєнь Спаака був де Голль із своїми амбіціями щодо статусу Франції в трансатлантичних стосунках. Не зважаючи на те, що серйозних суперечностей та дискусій між Францією та Сполученими Штатами протягом зустрічі не було, генсек закликав Ейзенхауера протидіяти намірам де Голля й

ізолювати Францію всередині альянсу, використовуючи усі можливі важелі впливу, які мала Америка. Спаака, як одного з найпалкіших прихильників єдності й компромісів всередині НАТО, особливо турбувала ескалація обструкціонізму збоку де Голля, продемонстрована ще навесні-влітку 1959 р., коли він відкликав французький середземноморський військово-морський флот з-під командування НАТО, а також відхилив пропозицію участі Франції в об'єднаній повітряній обороні НАТО і пропозицію розміщення ядерних арсеналів США на французькій території²⁸.

З наближенням дати саміту з Хрущовим протиріччя між «Великою четвіркою» та малими державами поглиблювалися. Зокрема, особливе занепокоєння, що США, Британія, Франція та ФРН готуються до зустрічі від імені всіх союзників, але при цьому не консультуються з останніми, порушуючи, таким чином, принцип рівного партнерства в НАТО, висловили такі країни, як Італія, Канада, Туреччина і Бельгія²⁹. Це повернуло на порядок денний дискусії з ключових питань, зокрема питання європейської безпеки, оскільки тепер малі країни відчували ненадійність свого головного захисника — Сполучених Штатів, котрі все більше ігнорували їхні інтереси. Центральне місце в претензіях малих держав знов займає Поль Спаак. Його головною ідеєю було посилення ролі НАТО не тільки на майбутньому саміті, а й у східно-західних відносинах взагалі, як єдиної монолітної структури з чітко узгодженою між усіма її членами позицією. Тому в лютому 1960 р. він запропонував створити спеціальний комітет НАТО з п'яти держав, на кшталт Ради безпеки ООН задля того, щоб гармонізувати позицію західних держав в усіх майбутніх самітах в рамках діалогу із країнами соцтабору. Однак, цю пропозицію генсека було відкинуто практично усіма членами НАТО, крім Італії, яка сподівалася стати п'ятою країною-членом в цьому комітеті. У цьому, певною мірою, виявлялися суперечності в позиції Спаака, який, відкидаючи утворення всередині альянсу що однієї «мікроорганізації», тепер сам пропонував створити таку³⁰.

Станом на початок 1960-х років багатьом членам НАТО видавалося, що характер подальшого спрямування діяльності організації цілком визначається процесом поступової розрядки, що применшувало її роль як військового чинника, спрямованого на стримання радянської агресії. Однак, на зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів НАТО навесні 1960 р. в Стамбулі Сполучені Штати запевнили, що цілі, завдання і напрямки діяльності блоку не залежать від перебігу процесу деескалації конфліктної ситуації у відносинах з СРСР. Вашингтон пообіцяв, що не братиме жодних забор'язань перед Хрущовим, які б мали негативні наслідки для НАТО. Це значною мірою заспокоїло решту країн-членів,

але традиційно скептично налаштовані Туреччина, Італія й Канада висловили сумніви в тому, що США враховуватиме консолідовану думку усіх держав НАТО під час перемовин з Хрущовим. Більше того, вони піддавали сумніву саму можливість проведення саміту з Радянським Союзом, вважаючи, що Захід ще не підготовлений до цього, особливо в галузі роззброєння. Тому вони вважали цей саміт передчасним. Врешті решт, наприкінці Стамбульської зустрічі міністри погодилися в підсумковому комюніке визначити детант як концепцію, що «нерозривно пов'язана з солідарністю всередині альянсу». Цим самим вони визнали примат внутрішньоблокової єдності над політикою роззброєння та розрядки³¹.

Інцидент зі знищенням американського літака-розвідника Lockheed U-2 1 травня над Свердловськом за два тижні до запланованого саміту в Парижі перекреслив усі сподівання Заходу на його проведення. 16 травня 1960 р. в Парижі розпочалося чотиристороння нарада на найвищому рівні за участі Делегацій СРСР, США, Великої Британії та Франції зібралися. Напередодні саміту в неофіційному порядку М. Хрущов довів до відома західних колег три умови, у разі прийняття яких він погодиться брати участь у роботі зустрічі: вибачення США, запевнення у припиненні польотів над радянською територією в майбутньому, покарання винних за травневий інцидент. Американська сторона у відповідь повідомила: президент вже віддав наказ про припинення розвідувальних польотів над СРСР, але він не буде приносити вибачення і не стане шукати винних. Після церемонії офіційного відкриття конференції радянська делегація покинула зал засідань і більше не брала участь в її роботі. Конференція була зірвана³².

По суті, цей інцидент і зрив зустрічі СРСР-Захід означали завершення нетривалого періоду послаблення міжнародної напруги й початок нового витку Холодної війни. Це мало дуже серйозний наслідок для характеру діяльності НАТО, оскільки її фокус знову змістився на суто внутрішні проблеми, серед яких практично одразу ж на передній план постали амбітні наміри голлістської Франції. Вже 1 червня відбулася тристороння зустріч керівників зовнішньополітичних відомств Сполучених Штатів, Британії та Франції, зініційована де Голлем, щодо можливостей оформлення трипартизму всередині НАТО. Тиждень по тому, коли посол США в НАТО Рендольф Бьорджес на засіданні Ради НАТО повідомив решту членів організації про проведення зазначеної тристоронньої зустрічі, посол від Бельгії Андре де Старке та посол від Нідерландів Дірк Стіккер, а також Генеральний секретар Поль Анрі Спаак, у доволі різкій формі висловили своє невдоволення кроками щодо конкретної реалізації принципу трипартизму. Але варто сказати, що такі побоювання збоку малих

країн були передчасними, оскільки американський президент не мав намірів допускати значного посилення впливу П'ятої республіки в НАТО та оформлення тристороннього директорату. В особистому листі де Голлю Ейзенхауер висловив незгоду з тим, що голова Французької республіки рухається в напрямку дезінтеграції НАТО. У розумінні Дуайта Ейзенхауера пропозиції де Голля були взаємно суперечливі по своїй суті. З одного боку, він відкидав тіснішу співпрацю в рамках альянсу, прагнучи унезалежнити Францію від ядерного патерналізму США. З іншого ж, він вимагав такої ж тіснішої співпраці між Францією, Сполученим Королівством та США, що, в свою чергу, було неприйнятним для решти членів. Слідуючи як раз інтересам менших країн, Ейзенхауер вирішив повністю відкинути пропозиції президента Франції³³.

Вже на початку вересня Верховний головнокомандувач військ НАТО Лауріс Норстад повідомив генсека П. Спаака про листа Ейзенхауера де Голлю на неформальній зустрічі керівництва НАТО на віллі Дірка Стіккера. А за кілька днів, 14 вересня 1960 р., Бьорджес представив Раді НАТО першу офіційну заяву американської сторони про заперечення можливості створення трипартизму й повідомив про рішучу відмову очільника Білого дому де Голлю. У заяві, зокрема, зазначалося, що тристоронній директорат може нашкодити злагодженій співпраці в альянсі, ігнорувати інтереси менших країн, а також йти в розріз із деякими забор'язаннями США перед Організацією Об'єднаних Націй. Також Бьорджес наголошував, що американська сторона вважає Раду НАТО ключовим чинником щодо вироблення спільної позиції західних союзників відносно СРСР³⁴.

Таким чином, зусилля Спаака щодо збереження внутрішньої єдності всередині альянсу не виявилися марними. Однак, попри це, він серйозно замислився над пропозицією піти з посади восени 1960 р. Будучи глибоко стурбованим майбутнім НАТО, він не міг змиритися з тим, що його намагання консолідувати позиції членів НАТО щодо базових сфер її діяльності, що йому дуже добре вдалося зробити в 1956 р. і 1959–1960 рр., зіштовхнулися з серйозними викликами внутрішнього характеру, включаючи амбіції окремих членів організації. Тепер він дуже сумнівався в здатності НАТО виробити спільну політику. На його думку, той час, коли найважливіші зовнішньополітичні рішення могли прийматися шляхом особистих зустрічей видатних політичних діячів, минув. Зовнішня політика видавалася йому деперсоніфікованою, тому він не бачив ролі в НАТО і взагалі в міжнародних відносинах для себе. Але найважливішою проблемою для майбутньої діяльності НАТО він вважав моноцентричність характеру відносин всередині Північноатлантичного блоку — цілковиту залежність європейських держав від США, які, на

його думку, прагнули звести консультації з меншими країнами до мінімуму. Спаак повідомив послів НАТО про своє рішення залишити посаду наприкінці грудня 1960 р. на зустрічі міністрів закордонних справ, а офіційно подав у відставку 31 січня 1961 р. В цілому, можна сказати, що відставка Спаака мала негативний вплив на подальшу діяльність організації. Поль Анрі Спаак був надзвичайно досвідченим дипломатом, неодноразовим прем'єр-міністром та міністром закордонних справ Бельгії, одним з творців Європейського економічного співтовариства. Окрім того, його важливість для НАТО визначалася також тим, що він своїм неабияким вмінням досягати компромісів і прагненням егалітаризувати внутрішньоблокові відносини, сприяв зміцненню єдності організації та підвищенню ефективності її діяльності.

Таким чином, можна сказати, що загалом політика адміністрації Ейзенхауера була доволі гнучкою. Цьому сприяло декілька чинників. По-перше, криза, яку викликав ультиматум М. Хрущова, була безпосередньою конфронтацією між СРСР і США, що могла вийти з під контролю і перетворитися на повномасштабний конфлікт; по-друге, Берлін, на відміну від ситуації 1948 р., не тільки не можна було утримати за допомогою повітряного мосту, але й взагалі захистити, що визнавав сам держсекретар Дж. Даллес; по-третє, обидві сторони конфлікту мали союзників, з позиціями яких треба було рахуватися, і тому Вашингтон весь час знаходився в пошуках консенсусу, прийняттого для всіх; і по-четверте, у Білому домі не вірили, що М. Хрущов доведе справу до війни³⁵.

Тим часом на Організацію Північноатлантичного Альянсу на межі 1950–1960-х років чекали якісно нові зміни, пов'язані зі зміною керівництва: крім нового Генерального секретаря на альянс чекав прихід до влади нового американського президента — демократа Джона Фіцджеральда Кеннеді, що заступив на посаду в січні 1961 р. Спаак, невдовзі після того, як залишив посаду, передав Кеннеді своєрідний політичний «заповіт», в якому він аналізував проблеми, з якими зіштовхнувся Альянс на початку 1960-х, та просив президента надавати ширшу підтримку блокові, а також проводити повніші, лояльніші та вчасні консультації. Не оминув увагою він і французький чинник, застерігаючи Кеннеді про амбітність де Голля. Та найголовнішим посланням Спаака було прохання розширити дипломатичні канали взаємодії між країнами-членами, основну увагу приділяючи, звісно, малим країнам, котрі, на його думку, були особливі вразливими³⁶.

Залишення авансцени трансатлантичного альянсу такими провідними діячами, як Ейзенхауер та Спаак, привнесло певну невизначеність відносно майбутнього НАТО. Сполучені Штати та більшість членів НАТО підтримували кандидатуру представника Королівства Нідерланди Дірка

Стіккера на посаду Генсека. Однак, французька сторона, підтримана Італією та Грецією, протягом двох тижнів блокувала кандидатуру Стіккера. Британія підтримувала кандидата від Франції, сподіваючись на покращення відносин між Францією та НАТО (пізніше британці висунули свого кандидата). Рішення про призначення Дірка Стіккера на посаду було погоджено тільки в квітні 1961 року, коли Італія відкликала свого кандидата — Манліо Брозіо (який, тим не менш, таки був обраний після Стіккера). Офіційно голландця було призначено на посаду Генерального секретаря НАТО 18 квітня. Де Голль визнав призначення Стіккера лише через три місяці, та й то після особистого втручання західнонімецького канцлера Конрада Аденауера³⁷.

З самого початку обрання Стіккера його відносини з Шарлем де Голлем були напруженими, адже він був обраний всупереч бажанню Франції. Така позиція П'ятої Республіки була пов'язана з тим, що, ще будучи представником Нідерландів, Стіккер часто критикував позицію де Голля. Таким чином, авторитет Генсека в контексті можливості регулювання відносин між де Голлем і НАТО, принаймні спочатку його перебування на посаді, був обмежений. На травневій зустрічі міністрів закордонних справ в Парижі Стіккер під час обговорення «французької проблеми» із державним секретарем США Діном Раском висловив сумніви щодо можливості зміни позиції де Голля в майбутньому. Де Голль, в свою чергу, підтверджував слова генсека, продовжуючи займати деструктивну позицію. На зустрічі із Стіккером 12 липня 1961 р. (яка, до речі, тривала всього лише 30 хвилин) де Голль заявив, що, якщо генсек хоче, щоб він продовжував співпрацювати з НАТО, необхідно змінити форму цієї співпраці. Тобто, по суті, де Голль продовжував міцно стояти на вимогах вересневого меморандуму 1958 року³⁸.

Нове керівництво США — демократична адміністрація Кеннеді — замінило зовнішньополітичну доктрину *«масованої відплати»* на доктрину *«гнучкого реагування»*, або *«дозованого використання сили»*. Міністр оборони Р. Макнамара сформулював дві стратегічні мети США на 60-ті роки: стримування свідомого нападу на США та їх союзників шляхом постійної підтримки здатності завдати неприйнятної шкоди противнику; та обмеження втрат власного населення і збитків промислового потенціалу. Доктрина передбачала різні варіанти застосування як звичайної, так і ядерної зброї для реалізації політичних цілей. При цьому підвищена увага приділялась дипломатичним засобам впливу на конфронтаційну ситуацію³⁹.

Через кілька днів після інавгурації Кеннеді доручив своєму раднику, колишньому держсекретарю США Діну Ачесону, «оцінити та переглянути політику Сполучених Штатів в НАТО». Проаналізувавши ситуацію,

що склалася та її причини, у своїй доповіді президентові він зазначив, що не лише де Голль, а й, власне, самі Сполучені Штати ставили свої постійно зростаючі національні інтереси над інтересами НАТО в останні роки. Як і Спаак до того, Ачесон запропонував Кеннеді продемонструвати свою прихильність принципам рівноправної трансатлантичної співпраці. Лідерство в Альянсі, стверджував він, слід посилювати через формування консенсусу і розширення консультації з країнами-членами НАТО. Ачесон бачив майбутнє НАТО як більш інтегрованої у політичній і, особливо, військовій сфері організації⁴⁰. Однак, кінцевою метою такої політики було саме встановлення американського гегемонізму в західному світі. Саме тому він пропонував замінити практично одноосібним контролем над військовою організацією НАТО з боку США децентралізований підхід Ейзенхауера. Такий варіант дійсно більше припадав до душі Джону Кеннеді: його зовнішній політиці загалом був властивий більш централізований характер, аніж політиці його попередника. Це можна пояснити тим, що під час Другої світової Кеннеді воював у Тихому океані проти японців, де бойові дії мали односторонньо-національний характер, натомість Ейзенхауер командував багатонаціональними союзними силами в Західній Європі⁴¹. Думку Ачесона підхопив і заступник радника президента США з національної безпеки Уолт Ростоу, який додав, що «усі 15 країн НАТО повинні здійснити переоцінку власних національних інтересів у світлі нових реалій міжнародних відносин, щоб замінити концепції національних інтересів, що зациклені на минулому». Також він пропонував перенести перемовини щодо Берліна повністю в площину євроатлантичних структур, що повинно було продемонструвати зобов'язання Вашингтона проводити політичні консультації зі своїми союзниками.

Додатком до представленого президентові аналізу американської політики в НАТО Ачесон зробив 74-сторінковий звіт, який був затверджений як офіційна програма політики США в НАТО. Цим документом американська адміністрація прагнула запевнити союзників у своїй незмінній підтримці. У своєму президентському зверненні до Ради НАТО Кеннеді пообіцяв вдосконалити механізми консультації всередині Альянсу⁴². На весняній зустрічі МЗС країн-членів НАТО в Осло держсекретар Раск заявив, що НАТО є наріжним каменем зовнішньої політики США, а в основу відносин з Радянським Союзом буде покладено дуалістичний підхід: з одного боку США будуть демонструвати твердість і рішучість у відносинах з Москвою, але, в той же час, завжди будуть готові до діалогу. Такий прагматизм Раска і його зусилля заохочувати ефективну консультацію всередині НАТО були дуже радо прийняті американськими союзниками. Раск з гордістю телеграфував до Вашингтона, що «політики-

старожили НАТО» — як американські, так і європейські — відзначили саміт в Осло як найбільш відкритий та з найбільш теплою атмосферою за всю їхню пам'ять⁴³.

В той самий час адміністрація Кеннеді з самого початку добре усвідомлювала, що активізація трансатлантичної співпраці потребує значно більшого, аніж обіцянок, поглиблення процесу консультації. На думку одного з провідних діячів Ради з Національної безпеки США Роберта Комера, який, в принципі, висловлював думку президентської адміністрації, головним методом поліпшення ефективності трансатлантичної політики був пошук спільної мови з де Голлем, оскільки, як казав із сарказмом Комер, багато американських ініціатив з 1958 р. блокувалися «впертістю цього одержимого старого». Цей аспект проблеми, випущений Ачесоном, тим не менш був прийнятий до уваги президентом і доповнив програму зовнішньої політики США в НАТО. Далі йшла надзвичайно важлива й влучна думка Комера, в якій він передбачив перехід трансатлантичних взаємовідносин на особистісний рівень. На його думку, з огляду на те, що де Голль не довіряв численним «дрібним чиновникам», таким як посол США у Франції Джеймс Гевін, посол США в НАТО Томас Фінлеттер, або головнокомандувач військ НАТО в Європі Лауріс Норстад, особливої важливості набували персональні взаємини Кеннеді з де Голлем⁴⁴.

Наприкінці квітня 1961 р. Ачесон підготував підґрунтя для першої і, як виявилось, єдиної зустрічі Кеннеді із французьким лідером. Відвідуючи в цей час Париж, він «розрекламував» нову американську політику в НАТО, що полягала в орієнтації Сполучених Штатів на якнайширшу консультацію із союзниками. Надзвичайно велике значення мала особиста розмова Ачесона з де Голлем. Пояснюючи власну позицію на консультації, Ачесон заявив, що Сполучені Штати готові не тільки казати, а й слухати, і очікують, що на прийняття зовнішньополітичних рішень США, а також їх союзників, повинні впливати винятково дискусії всередині НАТО. Натомість де Голль вважав, що НАТО створювалася, перш за все, як військова організація, а не форум для політичних дискусій. Через такі нездоланні розбіжності в поглядах на цілі й задачі Північноатлантичного Альянсу Ачесону не залишалось іншого вибору, як попередити де Голля, що США колись також дотримувалися політики суворого ізоляціонізму, однак, зрештою, це стало однією з причин ескалації напруги в міжнародних відносинах і початку Світової війни. У дискусії під час особистої зустрічі Президента США Дж. Кеннеді та президента Франції Ш. де Голля в Парижі наприкінці травня — початку червня 1961 року домінувала тема французьких планів реформування НАТО. Хоча де Голль піддав різкій критиці існуючий стан справ в НАТО, він пообіцяв, як і на початку 1959 р., що Франція не має наміру по-

слаблювати НАТО під час нової, надзвичайно гострої фази Берлінської кризи, яка спалахнула на той момент⁴⁵.

Берлінська криза була першим випробуванням для адміністрації Кеннеді з огляду на те, наскільки серйозними були заяви Білого дому щодо проведення якнайширших консультацій в НАТО. Після інциденту з американським літаком-розвідувальником відносини з СРСР погіршилися. На тлі ескалації напруги в американсько-радянських відносинах Микита Хрущов 17 квітня 1961 р. висунув новий ультиматум Заходу з Берлінського питання, оголосивши, що Радянській Союз має намір укласти сепаратну угоду з НДР ще до кінця поточного року й передати їй усю повноту влади над Східним Берліном. Кеннеді розумів цей ультиматум так, ніби він означав фактичну окупацію міста радянськими військами. Однак Хрущов такого наміру не мав⁴⁶. У розвиток цієї ідеї Політичний Консультативний Комітет Організації Варшавського Договору 5 серпня 1961 р. закликав НДР вжити заходів проти «підривної діяльності» Західного Берліна⁴⁷. На міністерській зустрічі країн-членів НАТО в Осло в травні 1961 р. Дін Раск заявив, що ескалація Берлінської кризи вимагає негайного впровадження внутрішньоблокових консультацій як інструменту прийняття рішень⁴⁸.

4 червня 1961 р. відбулася зустріч Кеннеді й Хрущова у Відні. Вибір місця проведення зустрічі обумовлювався небажанням керівників наддержав проводити саміт на території країни-суперниці, тому передбачалося обрати нейтральну країну. Серед трьох міст-кандидатів — Женеви, Хельсинки та Відня — обрали останній варіант, хоча Хрущов волів провести зустріч у фінській столиці⁴⁹. Віденський саміт був першою можливістю для наддержав обговорити невирішені питання у радянсько-американських відносинах на найвищому рівні з вересня 1959 р. Головною темою обговорень була, звісно, Берлінська криза. Кеннеді, як і його попередник в президентському кріслі, визначав пріоритетним в американсько-радянських відносинах саме вирішення «німецького питання», але тепер вже, на відміну від Ейзенхауера, на основі політики «мирного співіснування»⁵⁰. Однак, ці перемовини не засвідчили прогресу в Берлінському питанні — обидві сторони залишилися при своїх позиціях: Хрущов планував укласти угоду зі Східною Німеччиною до кінця грудня 1961 р., а Кеннеді прагнув зберегти баланс сил і статус-кво в Берліні⁵¹. Радянський лідер намагався тиснути на молодого американського президента, погрожуючи підписати сепаратну угоду з НДР до грудня 1961 р. і навіть заявляючи про готовність піти на військові ускладнення із Заходом в разі протидії з боку Кеннеді. Однак, позиція президента США залишилася непохитною⁵². Як в російській, так і американській історіографії прийнято вважати, що на переговорах у Відні

М. Хрущов, що був старшим і досвідченішим за Дж. Кеннеді за віком і досвідом, недооцінив американського партнера, визнавши його «м'яким» і «слабким». Радянський лідер виявив непотрібну полемічність і втратив шанс досягнути компромісу. М. Хрущов знову, як він це зробив у 1958 р., жорстко поставив питання про підписання мирного договору з Німеччиною з включенням до нього статей, що забороняють створення в обох частинах країни ядерної зброї. Американській стороні було заявлено, що СРСР вважає весь Берлін територією НДР і не бачить підстав для збереження за західною частиною міста особливого статусу⁵³.

Дін Раск, який також брав участь у саміті, на шляху з Відня додому повернувся до Парижа 5 червня й повідомив союзників США по НАТО про результати саміту⁵⁴. Попри те, що позиція Хрущова на саміті була доволі стриманою, Раск, маючи на меті згуртувати союзників довкола спільного ворога, що було б безперечно на руку Кеннеді, заявив союзникам, що радянський лідер в різкій формі поставив перед Кеннеді суворий ультиматум, практично ідентичний тому, який поставив Ейзенхауеру в 1959 р. — відвів 6 місяців для ведення перемовин між двома німецькими державами, після чого погрожував укласти сепаратну угоду зі Східною Німеччиною, що означало б кінець прав західних країн на Берлін. Кеннеді ж, за його словами, недвозначно відповів, що західні держави мають важливі зобов'язання в Берліні, і Москва не може в односторонньому порядку ліквідувати ці права. Блокування НДР доступу до Берліна для союзників буде розглядатися як акт оголошення війни. Підсумовуючи результат Віденських перемовин, Раск вважав, що Захід може зіштовхнутися із зростанням напруженості у відносинах із СРСР — більше того, в найближчій перспективі на нього може чекати серйозна міжнародна криза. Реакція в НАТО була однозначною. Позицію абсолютної більшості членів організації висловив представник Бельгії де Старке, який наголосив на необхідності інформування НАТО про події в Берліні і узгодження з його членами прийняття подальших рішень. Важливість монолітності й твердості позиції усіх членів НАТО відзначав Генсекретар Дірк Стіккер. Під час свого візиту до Вашингтона в середині червня 1961 р. він переконував громадську думку США, що Хрущов свідомо сприяє збільшенню міжнародної напруги, але запевняв, що усі члени НАТО будуть твердими і єдиними в Берлінському питанні⁵⁵.

Важливістю розгортання нової, гострої, фази Берлінської кризи стало те, що вона, як і в 1958 р., консолідувала Альянс, єдність якого завжди розглядалася його членами як найважливіший чинник стримування радянської загрози.

У той час, як Рада НАТО брала досить активну участь в обговоренні стратегії дій щодо Берліна в червні–липні 1961 р., послы держав у НАТО

не були поінформовані щодо перебігу кризи й фактично не брали участі в прийнятті рішень щодо її вирішення. Коли Стіккер, а також представники менших країн, зокрема Канади, Туреччини та Італії, вимагали проведення консультацій з їхніми послами, держсекретар Сполучених Штатів дав інструкцію представникові США в НАТО Фінлеттеру вгамувати претензії Стіккера, причому в доволі різкій формі. У цій інструкції Раск, зокрема, висловлював стурбованість, що постійні вимоги консультації щодо Берліна з боку Генсека та інших країн НАТО створюють дестабілізуючу ситуацію: Сполучені Штати повинні спочатку самі здійснити всеохоплюючий аналіз американської політики щодо Берлінської проблеми і тільки потім розпочинати обговорення із союзниками⁵⁶.

Після чисельних дебатів у Вашингтоні Кеннеді представив громадськості політику США щодо Берліна у своїй тривалій промові 25 липня 1961 р. Він, зокрема, повторив свої наміри щодо поєднання у своїй політиці твердих американських зобов'язань стосовно захисту життєво важливих інтересів західних держав у Берліні з готовністю до переговорів з Москвою стосовно Берліна. Однак, президент заявив, що не чекатиме на узгодження своєї політики з НАТО: не зважаючи на усі попередні обіцянки Білого дому здійснювати глибоку кооперацію всередині організації, він прийматиме ключові рішення одноосібно⁵⁷.

Під час приватної зустрічі Стіккера з послами НАТО 26 липня, в ході якої обговорювалася промова Кеннеді, представники Норвегії, Ісландії, Данії, Бельгії і Канади, в першу чергу, заявили про своє розчарування заявою американського президента і відзначили, що подальша ефективність американської політики в Берлінському питанні можлива лише за умови широкого співробітництва із союзниками. Водночас вони вітали заяву Кеннеді про готовність йти на діалог із Радянським Союзом⁵⁸. Однак після цієї зустрічі посол Франції в НАТО П'єр де Леуссе заявив, що Франція виступає проти будь-яких перемовин з СРСР, демонструючи особливу позицію Шарля де Голля. Таким чином, НАТО вже було розділене щодо питання можливості ведення перемовин з радянською стороною ще до початку його офіційного обговорення на засіданні Ради НАТО⁵⁹.

8 серпня Дін Раск виступив на засіданні Ради НАТО, де презентував офіційний зовнішньополітичний курс США щодо Берліна. Він остаточно заявив, що перемовини з Радянським Союзом повинні відбутись. На його великий подив серед союзників не було заперечень і критики американського уряду щодо непроведення ним консультацій, або ж стосовно твердого наміру вести переговори з СРСР, що мало місце в червні й липні. Така ситуація обумовлювалася посиленням атмосфери кризи, а також пасивністю Стіккера, традиційного поборника проведення консуль-

тацій із союзниками. Він виступав взагалі проти ведення серйозних предметних дискусій в рамках НАТО з берлінського питання до проведення парламентських виборів у ФРН, які повинні були відбутися у вересні, і вважав, що приймати подальші рішення слід було, виходячи з позиції новообраної влади в Бонні⁶⁰.

Припинення урядом НДР 13 серпня 1961 р. вільного сполучення між західною і східною частинами міста призвело до зменшення його стратегічної цінності для НАТО. В результаті заходів 13 серпня Західний Берлін втратив низку своїх колишніх важливих функцій, а саме: його не можна було більше використовувати для здійснення нелегальної міграції зі Східної Німеччини до Західної, для вербування потрібних технічних фахівців. Також, в значно меншій мірі він став придатний для розвідувальних операцій⁶¹. Ці події значно активізували перемовини між Заходом та радянською стороною. Одним з найактивніших прихильників інтенсифікації переговорного процесу й, зокрема, посилення консультацій всередині НАТО щодо вироблення позиції Заходу виявився саме Дірк Стіккер, причому цього разу його позиція була особливо жорсткою. В разі, якщо «велика четвірка» не дослуховуватиметься до думки решти 11 членів в цей, на його думку, доленосний для всієї західної цивілізації період, він погрожував залишити посаду. На радикалізм Стіккера в даному випадку дуже серйозний вплив справило визнання де-факто будівництва Берлінського муру, що, до речі, було порушенням Потсдамської угоди.

Під час вузького закритого засідання 1 вересня 1961 р. послы НАТО прийняли рішення шукати переговорів з Радянським Союзом. Однак, низка важливих питань залишилася відкритою: в якому форматі проводити перемовини; проводити їх стосовно Німеччини загалом, чи тільки Берліна; які інтереси країн-членів зачіпляла Берлінська криза. Бельгійський представник де Старке заявив, що Бельгія не розглядатиме питання щодо будь-яких військових приготувань, доки НАТО не перейде до детальнішого предметного обговорення шляхів і методів вирішення кризи. Спаак також додавав, що, якщо вже Захід погодився вести перемовини, то їх слід розпочинати негайно. Репрезентант Франції взагалі не бачив різниці між поточними подіями й кризою, спричиненою хрущовським ультиматумом в 1959 р., та попереджував, як і тоді, про небезпеку втратити Західний Берлін. Натомість представник США Фінлеттер не виказував позиції американської сторони, за що був різко розкритикований іншими членами, особливо де Старке. Стіккер, загалом позитивно оцінюючи ці переговори, головними підсумками цих дебатів всередині НАТО вважав те, що усі члени (окрім Франції) погодилися на ведення перемовин, і що базовими завданнями Заходу є продовження

військової присутності в Берліні, забезпечення життєдіяльності західного сектору міста та збереження доступу до нього. Подальші дискусії, на його думку, повинні були фокусуватися на зв'язку берлінської проблеми з більш загальною німецькою проблемою, а також на можливості надання Берліну нового статусу⁶².

У той самий час Раск доповідав Кеннеді після вересневого засідання, що основні проблеми з ведення перемовин виникали не через напругу у відносинах наддержав, а через незгоду серед союзників. Головними «розкольникими» він вважав Францію та Західну Німеччину: Франція ще досі була в жорсткій опозиції до політики переговорів, а Аденауер боявся програти вересневі вибори, оскільки завжди позиціонував себе вдома як палкий супротивник радянського експансіонізму⁶³. Таким чином, позиції всього лише двох, але надзвичайно важливих країн, завадили формуванню «спільного фронту» західних держав, адже решта 13 членів Альянсу повністю підтримували ведення перемовин. Специфічною була позиція американської сторони. З одного боку, Вашингтон мав рішучий намір в разі необхідності силою відстоювати право доступу до західно-берлінського анклаву. На підтвердження цієї рішучості до Берліна прибув американський генерал Клей, який вважався одним з найбільших прихильників силового методу розв'язання берлінської проблеми. З іншого, США не бажали силою відновлювати статус-кво, руйнуючи берлінський мур; вони публічно заперечували військову цінність Західного Берліна, заявляючи, що він не має жодного військового значення через велику чисельність радянських військ⁶⁴. Тому в ході таємних переговорів з Радянським Союзом на початку вересня 1961 р. адміністрація Кеннеді шукала можливості для врегулювання Берлінської кризи, але не могла досягти консенсусу й виробити спільну позицію всередині євроатлантичного табору⁶⁵.

Станом на осінь 1961 року в НАТО існував розкол по трьох лініях. По-перше, малі країни були невдоволені тим, що Вашингтон, Лондон, Париж і Бонн не проводили достатніх консультацій з ними, хоча, на їхню думку, Берлінська проблема стосувалася НАТО в цілому. Зокрема, Італія, Канада та Бельгія вимагали від Четвірки своєчасного попередження Ради НАТО про прийняття ними важливих рішень. Разом з Данією, Норвегією та Нідерландами вони критикували політику Вашингтона під час так званої «танкової кризи» біля КПП «Чарлі» в Берліні» наприкінці жовтня 1961 р., підкреслюючи, що поведінка США була нерозумною і могла призвести до ескалації конфлікту⁶⁶. На додачу, Канада не бажала приєднуватися до економічного ембарго проти Радянського Союзу у відповідь на ультиматум Хрущова. Як результат, НАТО не могло діяти як єдиний блок в цьому питанні.

По-друге, пасивна реакція Вашингтона на спорудження Берлінського муру обумовила кризу довіри до США у ФРН, яку президент спробував подолати, збільшивши чисельність американських військ у Західному Берліні, аби продемонструвати готовність силою відстоювати права на Західний Берлін⁶⁷. Проте, виведення американських танків під час конфронтації на КПП «Чарлі» переконливо засвідчило, що Захід не намагатиметься відновити доступ у східні райони міста. Заради поліпшення відносин з СРСР американський президент був готовий піти на ускладнення відносин із Західною Німеччиною. Президент Кеннеді заявив, що будівництво муру не підпадає під американське розуміння агресії і тому США не застосують проти цього акту військові санкції. Держсекретар Дін Рак назвав будівництво муру «подією всередині радянської сфери впливу», що неабияк дратувало Аденауера⁶⁸.

По-третє, послідовна опозиція Франції веденню перемовин істотно гальмувала прогрес у виробленні спільної позиції союзників. Однак, після кількох засідань Ради НАТО, зрештою, було досягнуто компроміс шляхом низки поступок французькій стороні⁶⁹.

14 листопада Рада НАТО одногосно ухвалила рішення про початок перемовин з СРСР. Тим не менш, Париж та Бонн, попри свої заяви, залишалися скептично налаштованими відносно англо-американського тиску щодо послаблення протистояння з Радянським Союзом. Навіть після особистого втручання Джона Кеннеді французький міністр закордонних справ Моріс Кув де Мюрвілль, виступаючи на міністерській зустрічі в грудні 1961 р., повторив позицію Франції: союзники США не можуть здійснювати переговори з СРСР під тиском та без чітко сформуваної спільної позиції⁷⁰.

Після цих енергійних дебатів Генеральному секретарю НАТО Д. Стіккеру довелося визнати, що НАТО залишається роз'єднаним з приводу питання переговорів з Радянським Союзом: Франція налаштована категорично проти, США підтримують їх, але зазнають критики збоку інших країн стосовно окремих аспектів й перспектив переговорного процесу. Решта членів альянсу, особливо Бельгія, Норвегія та Канада, надавали перевагу обмеженим перемовинам щодо Берліна, тоді як Бонн був не проти широкого круглого столу, якщо йтиметься про воз'єднання Німеччини на демократичних засадах⁷¹. Генеральний секретар був дуже стурбований майбутнім НАТО, як у свій час і Поль Анрі Спаак. Стіккер зазначав, що груднева зустріч 1961 р. показала, що багатьох з членів НАТО більше турбують свої власні нагальні інтереси, аніж виконання стратегічної мети організації — формування системи колективної оборони для захисту західних демократичних цінностей⁷².

Отже, можна стверджувати, що Кеннеді в 1961 р. зіштовхнувся з тією ж самою дилемою, що і Ейзенхауер в 1959 р. Він прагнув повноцінної

розрядки у відносинах з Радянським Союзом, але не хотів погіршення відносин з ключовими європейськими союзниками — Францією та ФРН. В 1961 р., навіть ще більшою мірою, ніж наприкінці 1959 р., НАТО не могло дійти повного консенсусу й брати участь у міжнародних відносинах як єдине ціле. Однак, Берлінська криза показала, що в скрутний момент члени блоку, все ж таки, можуть усунути свої особисті інтереси на другий план і досягнути компромісу. Це було наочно продемонстровано під час наступної, ще більш гострої Карибської кризи 1962 р., коли навіть Франція заявила про свою цілковиту підтримку зовнішньополітичного курсу США. Це вже можна вважати неабияким успіхом для нового Генерального секретаря НАТО і нового керівництва США. Політичні консультації інтенсифікувалися в 1961 році, незважаючи на обструкціонізм з боку Франції, який поглиблювався, і прагнення Кеннеді вести безпосередній діалог з СРСР, оминаючи думку союзників.

Таким чином, можна зробити висновок, що відносини між США та їхніми союзниками в рамках Організації Північноатлантичного Альянсу в 1958–1961 рр., починаючи від хрущовського ультиматуму та приходу до влади у Франції де Голля та завершуючи розв'язанням Берлінської кризи, не були стабільними. Більше того, спостерігалася загальна тенденція до децентралізації позиції всередині НАТО. Особливо цей процес посилювався через деструктивну позицію Шарля де Голля та прагнення США відігравати домінуючу роль в НАТО, не приділяючи належної уваги інтересам союзників. Основними чинниками, що визначали характер відносин всередині НАТО в зазначений період, були ставлення до політики поліпшення відносин з СРСР та вимога ширшої консультації провідних держав Альянсу (так званої «Великої четвірки» — США, Великої Британії, Франції та ФРН) з меншими державами та врахування інтересів останніх під час прийняття рішень. На особливу увагу заслуговує позиція очільників НАТО в цей час — Поля Спаака та Дірка Стіккера. Вони завжди виступали захисниками єдності та взаєморозуміння всередині Альянсу, вирішення протиріч через досягнення компромісу, а також за розширення консультації з малими країнами (не в останню чергу тому, що самі представляли такі країни). Загалом, можна сказати, що відносини між Вашингтоном та союзниками в даний період мали хвилеподібний характер. Під час активних фаз Берлінської кризи в 1958–1959 рр. та в 1961 р. відносини всередині НАТО нормалізувалися, консультація поглиблювалася, й Альянсові вдавалося формувати консолідовану позицію на основі страху перед спільним ворогом. Однак, в спокійний час — в період зменшення напруги у відносинах з СРСР — на перший план знову виходили приватні інтереси окремих членів блоку. Також необхідно виділити два якісно різних періоди в розвитку відносин між США та

союзниками: перший, коли при владі в Сполучених Штатах була республіканська адміністрація Д. Ейзенхауера, і другий, коли президентом був демократ Дж. Кеннеді. Для першого періоду характерна активніша співпраця між США та союзниками, в той час як Кеннеді значно звузив коло питань міжнародної політики, які обговорювалися за активної участі усіх членів НАТО.

---

¹ Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник // Випуск 4. — К., 2013. — С. 315.

² Троян С.С., Киридон А.М. Міжнародні відносини у системному вимірі: поняття, етапи і тенденції розвитку // Історія в сучасній школі, № 2. — К., 2012. Режим доступу: <http://troyan-ss.yolasite.com/3.php>.

³ Transforming NATO in the cold WAR: challengers beyond deterrence in the 1960's. Edited by A. Wenger, C. Nuenlist and A. Locher. London, 2006. — 251 p. — P. 67.

⁴ Манжол В.А., Білоусов М.М., Гайдуков Л.Ф. Міжнародні відносини та зовнішня політика. (1945–70-ті роки). — К., 2003. — 560 с. — С. 94.

⁵ Голь Ш. де. Мемуары надежд. Обновление. 1958–1962. — М., 2000. — 230 с. — С. 112.

⁶ Голь Ш. де. Мемуары надежд. Обновление. 1958–1962. — М., 2000. — 230 с. — С. 180.

⁷ Голь Ш. де. Мемуары надежд. Обновление. 1958–1962. — М., 2000. — 230 с. — С. 192.

⁸ Globalizing de Gaulle: International Perspectives on French Foreign Policies, 1958–1969. Edited by C. Nuenlist, A. Locher and G. Martin. — Plymouth, 2010. — 326 p. — P. 87–88.

⁹ Transforming NATO in the cold WAR: challengers beyond deterrence in the 1960's. Edited by A. Wenger, C. Nuenlist and A. Locher. London, 2006. — 251 p. — P. 68.

¹⁰ История международных отношений в 3-х томах // Т. 3. Ялтинско-Потсдамская система. Под ред. Торкунова А.В., Наринского М.М. — М., 2012. — 552 с. — С. 98.

¹¹ Курнишова Ю.В. Політика США щодо спорудження Берлінського муру в серпні 1961 року // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. — К., 2004, с. 146–149. — С. 147.

¹² Филитов А.М. Германия в советском внешнеполитическом планировании (1941–1990). — М., 2009. — 333 с. — С. 239.

¹³ Мартиненко А.К., Мартиненко Б.К. Міжнародні відносини 1945–1975 років. — К., 2007. — 366 с. — С. 178–179.

¹⁴ Мартиненко А.К., Мартиненко Б.К. Міжнародні відносини 1945–1975 років. — К., 2007. — 366 с. — С. 179.

¹⁵ Trachtenberg M. Between empire and alliance. — Lanham, 2003. — 209 p. — P. 39.

¹⁶ NATO Declaration on Berlin, 16 December 1958, www.nato.int/docu/comm/49-95/c581216b.htm.

¹⁷ Transforming NATO in the cold WAR: challengers beyond deterrence in the 1960's. Edited by A. Wenger, C. Nuenlist and A. Locher. London, 2006. — 251 p. — P. 69.

¹⁸ *Пилько А.В.* НАТО и Берлинский кризис 1958-1961 годов. Режим доступа: <http://historystudies.org/2012/08/pilko-a-v-nato-i-berlinskij-krizis-1958-1961-godov>.

¹⁹ *W. Loth.* Europe, Cold War and Coexistence, 1955–1965. — Routledge — 2004. — 320 p. — P. 34.

²⁰ История международных отношений в 3-х томах // Т. 3. Ялтинско-Потсдамская система. Под ред. Торкунова А.В., Наринского М.М. — М., 2012. — 552 с. — С. 99.

²¹ Transforming NATO in the cold WAR: challengers beyond deterrence in the 1960's. Edited by A. Wenger, C. Nuenlist and A. Locher. London, 2006. — 251 p. — P. 70.

²² Там само.

²³ Transforming NATO in the cold WAR: challengers beyond deterrence in the 1960's. Edited by A. Wenger, C. Nuenlist and A. Locher. London, 2006. — 251 p. — P. 70.

²⁴ *Акопов Г.М.* Западный Берлин. Проблемы и решения. М., 1974. — 263 с. — С. 68.

²⁵ Там само. P. 70-71.

²⁶ *G. Lundestad.* The United States and Western Europe Since 1945: From «Empire» by Invitation to Transatlantic Drift. — Oxford, 2003. — 332 p. — P. 86.

²⁷ Там само. — P. 71.

²⁸ *Голль Ш. де.* Мемуары надежд. Обновление. 1958–1962. — М., 2000. — 230 с. — С. 189.

²⁹ *G. Lundestad.* The United States and Western Europe Since 1945: From «Empire» by Invitation to Transatlantic Drift. — Oxford, 2003. — 332 p. — P. 79.

³⁰ Transforming NATO in the cold WAR: challengers beyond deterrence in the 1960's. Edited by A. Wenger, C. Nuenlist and A. Locher. London, 2006. — 251 p. — P. 72.

³¹ Там само.

³² *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть. (Воспоминания). В 4 книгах. Книга 4. М., 1999. Режим доступа: http://www.hrono.ru/libris/lib_h/hrush54.php.

³³ Transforming NATO in the cold WAR: challengers beyond deterrence in the 1960's. Edited by A. Wenger, C. Nuenlist and A. Locher. London, 2006. — 251 p. — P. 73.

³⁴ Там само.

³⁵ *Курнишова Ю.В.* Берлінська криза 1958–1963 рр. і зовнішня політика США. Автореферат дисертації. — К., 2005. — 13 с. — С. 9.

³⁶ *L. Freedman.* Kennedy's Crisis Years: Berlin, Cuba, Laos, and Vietnam. — New York, 2000. — 560 p. — P. 42.

³⁷ *A. Locher and C. Nuenlist.* Containing the French Malaise: The NATO Secretary-General and de Gaulle's Challenge, 1958–69: intra-bloc conflicts during the Cold War. — Kent, 1999. — 256 p. — P. 87.

³⁸ Там само. P. 88.

³⁹ *Манжола В.А., Білоусов М.М., Гайдуков Л.Ф.* Міжнародні відносини та зовнішня політика. (1945–70-ті роки). — К., 2003. — 560 с. — С. 71.

⁴⁰ *L. Freedman.* Kennedy's Crisis Years: Berlin, Cuba, Laos, and Vietnam. — New York, 2000. — 560 p. — P. 43.

⁴¹ *Г. Киссенджер.* Дипломатия. — М., 1997. — 848 с. — С. 556.

⁴² Globalizing de Gaulle: International Perspectives on French Foreign Policies, 1958–1969. Edited by C. Nuenlist, A. Locher and G. Martin. — Plymouth, 2010. — 326 p. — P. 119–120.

⁴³ *L. Freedman*. Kennedy's Crisis Years: Berlin, Cuba, Laos, and Vietnam. — New York, 2000. — 560 p. — P. 42.

⁴⁴ Там само. — P. 50.

⁴⁵ *W. Loth*. Europe, Cold War and Coexistence, 1955–1965. — Routledge — 2004. — 320 p. — P. 65.

⁴⁶ *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть. (Воспоминания). В 4 книгах. Книга 4. М., 1999. Режим доступу: http://www.hrono.ru/libris/lib_h/hrush54.php.

⁴⁷ *Пилько А.В.* НАТО и Берлинский кризис 1958–1961 годов. Режим доступу: <http://historystudies.org/2012/08/pilko-a-v-nato-i-berlinskij-krizis-1958-1961-godov>.

⁴⁸ *L. Freedman*. Kennedy's Crisis Years: Berlin, Cuba, Laos, and Vietnam. — New York, 2000. — 560 p. — P. 47.

⁴⁹ *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть. (Воспоминания). В 4 книгах. Книга 4. М., 1999. Режим доступу: http://www.hrono.ru/libris/lib_h/hrush54.php.

⁵⁰ *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть. (Воспоминания). В 4 книгах. Книга 4. М., 1999. Режим доступу: http://www.hrono.ru/libris/lib_h/hrush54.php.

⁵¹ *Егорова Н.И.* История холодной войны, 1945–1991 гг. — М., 2011. — 244 с. — С. 140.

⁵² История международных отношений в 3-х томах // Т. 3. Ялтинско-Потсдамская система. Под ред. Торкунова А.В., Наринского М.М. — М., 2012. — 552 с. — С. 99.

⁵³ Системная история международных отношений (1918–2003). В 4-х томах. Т. 3. События 1945–2003. Под ред. Богатурова А.Д. — М., 2003. Режим доступу: <http://www.obraforum.ru/lib/book3/titul.htm>.

⁵⁴ *Белецкий В.Н.* За столом переговоров: обсуждение германских дел на послевоенных международных совещаниях и встречах. — М., 1979. — 302 с. — С. 256.

⁵⁵ Transforming NATO in the cold WAR: challengers beyond deterrence in the 1960's. Edited by A. Wenger, C. Nuenlist and A. Locher. London, 2006. — 251 p. — P. 77.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ *L. Freedman*. Kennedy's Crisis Years: Berlin, Cuba, Laos, and Vietnam. — New York, 2000. — 560 p. — P. 51.

⁵⁸ *G. Lundestad*. The United States and Western Europe Since 1945: From «Empire» by Invitation to Transatlantic Drift. — Oxford, 2003. — 332 p.

⁵⁹ Globalizing de Gaulle: International Perspectives on French Foreign Policies, 1958–1969. Edited by C. Nuenlist, A. Locher and G. Martin. — Plymouth, 2010. — 326 p. — P. 125.

⁶⁰ *L. Freedman*. Kennedy's Crisis Years: Berlin, Cuba, Laos, and Vietnam. — New York, 2000. — 560 p. — P. 55.

⁶¹ *Высоцкий В.Н.* Западный Берлин и его место в системе современных международных отношений. — М., 1971. — 483. — С. 26.

⁶² Transforming NATO in the cold WAR: challengers beyond deterrence in the 1960's. Edited by A. Wenger, C. Nuenlist and A. Locher. London, 2006. — 251 p. — P. 78.

⁶³ *W. Loth*. Europe, Cold War and Coexistence, 1955–1965. — Routledge — 2004. — 320 p. — P. 39.

⁶⁴ *Абрасимов П.А.* Западный Берлин вчера и сегодня. М., 1980. — 216 с. — С. 48.

⁶⁵ *Пилько А.В.* НАТО и Берлинский кризис 1958–1961 годов. Режим доступу: <http://historystudies.org/2012/08/pilko-a-v-nato-i-berlinskij-krizis-1958-1961-godov>.

⁶⁶ G. Lundestad. The United States and Western Europe Since 1945: From «Empire» by Invitation to Transatlantic Drift. — Oxford, 2003. — 332 p. — P. 87.

⁶⁷ Пилько А.В. НАТО и Берлинский кризис 1958–1961 годов. Режим доступа: <http://historystudies.org/2012/08/pilko-a-v-nato-i-berlinskij-krizis-1958-1961-godov>.

⁶⁸ Мартиненко А.К., Мартиненко Б.К. Міжнародні відносини 1945–1975 років. — К., 2007. — 366 с. — С. 189.

⁶⁹ Курнишова Ю.В. Берлінська криза 1958–1963 рр. і зовнішня політика США. Автореферат дисертації. — К., 2005. — 13 с. — С. 10.

⁷⁰ Globalizing de Gaulle: International Perspectives on French Foreign Policies, 1958–1969. Edited by C. Nuenlist, A. Locher and G. Martin. — Plymouth, 2010. — 326 p. — P. 90.

⁷¹ Trachtenberg M. Between empire and alliance. — Lanham, 2003, 209 p. — P. 47.

⁷² Там само.

В данной статье освещается характер отношений между Соединенными Штатами Америки и их союзниками в рамках деятельности НАТО в 1958–1961 годах. Особое внимание уделяется роли институтов НАТО, политического руководства Североатлантического блока и ведущих западных государств, а также советского фактора в принятии ключевых военно-политических решений союзников во время Берлинского кризиса.

Ключевые слова: НАТО, США, Франция, СССР, Берлинский кризис, европейская безопасность, международные отношения.

This paper highlights the relationship between the United States and their allies within NATO in 1958–1961. Special attention is paid to the role of NATO institutions, political leadership of the North Atlantic block and leading Western powers, as well as the Soviet factor in making key military and political decisions allies during the Berlin crisis.

Keywords: NATO, USA, France, USSR, the Berlin crisis, European security, international relations.

Ольга Мітькіна

**ПОСТКОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ:
ВІД ФРАНЦУЗЬКОГО СОЮЗУ ДО АГЕНТСТВА
КУЛЬТУРНОГО Й ТЕХНІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
(1945–1970 рр.)**

Стаття присвячена розкриттю особливостей взаємин Франції з її колоніями в Африці після Другої світової війни. Висвітлюється розвиток і трансформація відносин між новоствореними державами Африки та колишньою метрополією, особливу увагу приділено формуванню спільних міждержавних інститутів від Французького союзу до Агентства культурного й технічного співробітництва.

Ключові слова: Французький союз, Французька спільнота, франкофонія, культурно-лінгвістичне співробітництво, Шарль де Голль, Леопольд Седар Сенгор.

Французька політична еліта ніколи не приховувала свою зацікавленість у заморських володіннях (France d'outre-mer). Багаторічні економічні та політичні зв'язки з колоніями, використання французького апарату управління замість місцевого, а також активна культурна експансія дали Франції впевненість у непорушності її Імперії. Ще на початку ХХ століття у Міністерстві закордонних справ Франції з'явився відділ Африки й Леванту в складі Управління політичних справ, що почав займатися торговельно-фінансовими справами Марокко й Тунісу, відносинами з Ліберією й Ефіопією, а також іншими питаннями, пов'язаними з колоніями в Африці¹. Наявність такого структурного підрозділу, безсумнівно, підкреслювала важливість для Франції її взаємин з колоніями. Тим не менш, загальносвітові тенденції історичного розвитку не оминули й колоніальні володіння Французької Республіки. Цілий ряд факторів різного характеру породив національно-визвольні рухи на колонізованих територіях. І все ж таки, не всі колонії Франції були готові одразу повністю обірвати зв'язки з метрополією, та й сама Франція не поспішала позбутися своїх володінь, якими так пишалась.

Однак, емансипація колонізованих народів стала історичною необхідністю та вимогою часу, тому французькому урядові залишалось лише розумно супроводжувати цей процес, а за можливістю затримувати його розвиток на свою користь. При цьому, слід було максимально зберегти позитивний образ Франції та запобігти відторгненню її культури,

втримати економічні й політичні позиції, що власне, на нашу думку, французькому керівництву з успіхом вдалося зробити.

Процес деколонізації з одного боку та з іншого боку — бажання як колишніх колоній, так і самої Франції не втрачати зв'язки, що формувались роками, змусили політичних лідерів і діячів культури Франції, Канади, Африки згадати про забутий термін «франкофонія», який ввів у 1880 році Онезім Реклю. Таким чином, після Другої світової війни франкофонія отримує нове звучання й трансформується у цілий міжнародний рух, який призводить до заснування у 1970 році Агентства культурного й технічного співробітництва, що згодом було реформоване у Міжнародну організацію франкофонії. Рішення про заснування даної організації не було спонтанним, але його прийняття не виявилось швидким і однострійним. Цій історичній події передували складні культурні та політичні процеси, велися запеклі дебати, розроблялись різноманітні теоретичні концепції та впроваджувались практичні заходи з реформування взаємин Франції з її колоніями.

Метою даної статті є розкрити еволюцію відносин Франції з її колоніями у Африці після Другої світової війни в процесі становлення ідеї заснування міжурядової франкофонної установи.

Це питання вже частково розроблялось французькими, російськими та українськими дослідниками, серед яких слід зазначити Георгієва Є.Г., Черкасова П.П., Ентіна Л.М., Вайс М., Кайтуколі К. та ін.

Традиційно батьками-засновниками організації вважають президента Тунісу Хабіб Бургібу, президента Нігеру Амані Діорі та президента Сенегалу Леопольда Седара Сенгора, а деякі історики відносять до них також президента Франції Шарля де Голля. Саме з періодом президентства останнього співпадає час активізації франкофонних ініціатив та наполегливе лобіювання політичними й культурними діячами Африки, Франції і Квебеку створення міжнародної організації на основі спільної французької мови й культури. Тим більше, сам Ш. де Голль двічі ініціював реформування відносин Франції з колоніями.

Випереджаючи розвиток історичних подій та будучи далекоглядним політиком, Шарль де Голль став одним з перших французьких політичних діячів, хто ще в 40-х рр. ХХ ст. розумів неминучість розпаду Французької імперії. Зокрема, з Сирією та Ліваном він обговорював питання незалежності ще 1941 року. В 40-х рр. він також пішов на багато поступок Алжиру та французькому Індокитаю. Такі ліберальні заходи де Голль пояснював тим, що «Франція не повинна залишатись у своєму минулому»².

З іншого боку з упевненістю можна стверджувати, що Шарль де Голль пишався Французькою імперією і вважав її значним досягненням Франції

й основою її могутності. У славетному виступі від 18 червня 1940 року він констатує: «Франція не одна — в неї є простора імперія, яка може стати єдиним джерелом для відновлення армії та солідарності»³. Надалі, спираючись саме на колонії, в роки Другої світової війни де Голль допоміг Франції піднятися з колін.

Уже в 1944 році Ш. де Голль говорив про необхідність реформування відносин Франції з її колоніями. 30 січня 1944 року під час конференції у Браззавілі, яка об'єднала представників французьких територій Африки, де Голль заявив: «Обов'язок Франції перед французькими територіями в Африці, а також іншими територіями, які живуть під нашим прапором, у тому, щоб надавати допомогу в зростанні народів до того моменту, коли вони зможуть самостійно управляти своїми справами»⁴. У межах промови в Браззавілі де Голль згадує, також, ідею створення союзу, де «кожна із заморських територій має розглядатись як територія з власним характером та бути організованою за власний кошт»⁵, але, водночас, дає зрозуміти, що підпорядкування цих територій залишиться незмінно французьким.

Отже, на момент закінчення Другої світової війни, французьке керівництво було готове переглянути свої відносини з колоніями, але, при цьому, зовсім не збиралось втрачати їх. Дещо пізніше, оцінюючи зміст Браззавільської конференції, де Голль писав: «Для того, щоб народи, що перебувають під нашим захистом, завтра не відійшли від Франції, потрібно було проявити ініціативу в наданні їм внутрішньої автономії й перебудові відносин на основі асоціації»⁶. І така ініціатива була проявлена.

13 жовтня 1946 р. за результатами референдуму, проведеного як у Франції, так і в її заморських володіннях, була прийнята нова конституція, що заснувала Четверту республіку й проголосила створення Французького союзу. Ставлення до нової конституції не було однозначним. Як її проект, так і факт її прийняття викликали жваві дискусії та навіть опір. У Марокко, наприклад, «ні» конституції сказали 70%, а в Тунісі — 73%⁷. І все ж таки, конституція 1946 р. стала важливим кроком вперед у політичній еволюції республіканської Франції. Адже, вперше в історії Франції питання заморських володінь було включено в основний документ Французької Республіки — конституцію.

Більше того, Л.М. Ентін відзначає, що заснування Французького союзу породило нову форму організації зв'язків між метрополією та її зовнішніми володіннями. Прогресивні засади й тенденції в устрої союзу створювали об'єктивну можливість його подальшого розвитку не як колоніального формування, а як форми встановлення рівноправних зв'язків⁸.

У преамбулі конституції 1946 р. проголошувалось: «Франція формує разом із заморськими народами союз, заснований на рівності прав і обов'язків без расових і релігійних розбіжностей. Французький союз складається з націй і народів, які поєднують або спільно координують свої зусилля й ресурси для розвитку кожного з учасників, підвищення добробуту і забезпечення безпеки. Вірна своїй традиційній місії, Франція має намір привести народи, керівництво якими вона взяла на себе, до вільного самоврядування й демократичного управління своїми власними справами, відкидаючи будь-яку систему колонізації, засновану на свавіллі...»⁹.

Конституція надавала колоніям часткову самостійність у вирішенні внутрішніх питань. Асамблея Французького союзу була достатньо демократичним органом, половина місць в котрому належала представникам колоній. Франція була змушена допустити представників колоній також до участі у центральних органах влади, таких як Національні збори, Рада республіки та Економічна рада. Все ж таки, допустивши участь представників заморських володінь у центральних керівних органах метрополії, французькі правлячі кола встановили таку норму представництва, що, з одного боку, створювалось враження демократизму, а з іншого боку це представництво було малочисельним, а отже безпечним для інтересів метрополії¹⁰.

Таким чином, реформування відносин з колоніями підтверджувало бажання Франції йти в ногу з часом, але одночасно з цим було спробою втримати колонії під власним впливом, оминувши світові деколонізаційні процеси. Французький союз проіснував 12 років — рівно стільки ж, скільки й народжена одночасно з ним Четверта республіка. Всі ці роки Французький союз розвивався, видозмінювався й модернізувався.

Слід зазначити, що між метрополією й колоніями окрім політичної й економічної взаємодії, що лягли в основу Французького союзу, була й культурна складова їх відносин, яка власне сягала набагато глибше, ніж просто спільне використання французької мови. Більше того, саме культурний аспект унаслідок взаємодії за десятиліття колоніального режиму відбився у свідомості поколінь. Така ситуація не є дивною, адже культурно-освітній діяльності Франція приділяла значну увагу з давніх-давен, відряджаючи до заморських територій місіонерів, вчителів й одночасно з цим приймаючи колоніальну еліту на «виховання» й здобуття освіти у метрополії.

Намагаючись сконцентрувати розрізнені зовнішні культурно-просвітницькі служби Міністерства закордонних справ, уряд де Голля створює у 1945 році Генеральне управління з культурних зв'язків. Пізніше, з 1957 року воно було реформоване у Генеральне управління з культурних,

наукових і технічних відносин, чим, ніби, підкреслювалось, що поряд з політичним й економічним напрямками культурний перетворюється на один з основних інструментів зовнішньої політики Франції. Активізація національно-визвольних рухів після Другої світової війни ще більше підвищила інтерес французьких правлячих кіл до збереження культурного впливу в колоніях. Е.Г. Георгієв стверджує, навіть, що культурне питання стало невід'ємною складовою неоколоніальної політики Франції¹¹. Таким чином, створенням Французького союзу та виокремленням культурного питання в самостійний політичний напрям уряд Ш. де Голля надав відносинам з колоніями нового виміру.

Дедалі частіше політики, й не лише французькі, починають акцентувати увагу на спільній французькій мові й культурі, які єднають не лише метрополію з її колоніями, а й інші країни світу, такі як Бельгія, Канада, Швейцарія. Це сприяє поступовому розвитку франкофонних ініціатив по всьому світу, а особливо в країнах Африки та Квебеці. Російська дослідниця Л.О. Нізская справедливо зазначила, що франкофонний рух не міг не зародитись, тому що Франція сама підготувала африканських лідерів першого покоління: «Їхні ідеологічні погляди склались на базі світогляду, пронизаного французькою культурою й ідеологією, який формувався в процесі навчання у французьких закладах освіти. Саме тому вони відчували себе людьми, що належали як Африці, так і Європі¹²».

На фоні франкофонного руху, що поступово розвивався, загострились взаємини Квебеку та Канади. Стурбовані прогресуючим скороченням впливу французької мови та культури й політичними обмеженнями з боку канадського уряду, численні культурні та політичні діячі Квебеку разом з африканцями, а також за підтримки з боку французів стали піонерами-ентузіастами, які намагались втілити франкофонні ідеали в життя. Зокрема, квебекський міністр освіти Жан Поль Лайой та Президент Сенегалу Л.С. Сенгор стають першими, хто офіційно висловив ідею про єднання франкофонів світу.

На цій хвилі активізувалась світова франкофонна громадськість. У 1950 році канадський журналіст Достале О'Леарі ініціював створення Міжнародної асоціації франкомовних журналістів (*l'Association internationale des journalistes de langue française*), яка на сьогодні стала одним з офіційних операторів Міжнародної організації Франкофонії. Основними видами роботи Асоціації на першому етапі були пересувні виставки франкомовної преси, періодичні колоквиуми та з'їзди один раз на два роки. У 1954 р. виник Культурний і технічний союз французької мови (*l'Union culturelle et technique de langue française*), метою якого була всіляка підтримка французької мови у світі й втілюваних нею цінностей.

Союз об'єднав франкофонів Бельгії, Франції, Італії (область Валле д'Аоста), Маврикія й Квебеку. У 1955 році представники бельгійського, канадського та шведського радіомовлень об'єдналися в Спільноту публічного франкомовного радіо.

Таким чином, на початковому етапі діяльність міжнародних неурядових організацій, які об'єднали франкофонну громадськість, стала першим кроком на шляху до створення спільної міжурядової установи. Дещо пізніше Генеральний секретар Міжнародної організації Франкофонії Б. Бутрос-Галі висловить думку, що без діяльності франкофонних асоціацій на місцях «не було б ні Міжнародної організації Франкофонії, ні її Самітів голів держав і урядів»¹³. Але на той час, у 50-х роках ХХ ст., дух культурного єднання, який поступово охоплював франкомовну громадськість різних країн та територій, на жаль, не проник у політичну сферу. Процес розпаду Французької імперії не зупинявся, а навпаки розвивався разом зі світовими деколонізаційними тенденціями.

У 50–60 х рр. ХХ ст. дискусія у Франції довкола «третього світу» набула гострого характеру. В тогочасній ідейній боротьбі довкола вироблення політики Франції щодо країн, які виступали за звільнення від колоніалізму, російський дослідник І.Г. Тюлін виділив три концептуальних підходи¹⁴:

- прибічники збереження політичного панування над чисельними колоніями в незмінному вигляді без будь-яких поступок;
- прихильники ліквідації французької присутності в колоніях, що стали гальмом для прогресивного розвитку Франції й виявились нерентабельними;
- представники третього напрямку критикували очевидні пороки колоніалізму, репресивні тенденції в колоніальній політиці Франції, визнаючи в цілому об'єктивний характер національно-визвольного руху, законність спрямування народу до політичної незалежності, закликали до вдосконалення «гуманізації» форм управління заморськими володіннями Франції, збільшення внеску метрополії в соціально-економічний розвиток колоній.

Уряд Четвертої республіки Франції переважно дотримувався третього напрямку, хоча не проявляв ініціатив з оновлення взаємин з колоніями, а от повернення до влади у 1958 році Шарля де Голля ознаменувалось новими реформами саме в цьому напрямку. З одного боку, розуміючи відхід у небуття часів імперії, неминучість розпаду Французького союзу, а з іншого, маючи бажання втримати колонії під впливом Франції, де Голль деякий час маневрував і намагався ухилятися від прямих висловлень та дій. Він прагнув виграти час для того, щоб знайти вірне рішення і одночасно підготувати суспільство прийняти його. Ш. де Голль говорив:

«втрачати Французький союз не можна, його падіння коштуватиме незалежності Франції»¹⁵, але одночасно з цим розумів, що взаємини з африканськими колоніями, які вже стали тягарем для Франції, знову потребували перебудови. При цьому, де Голль відзначав, що якщо в минулому витрати, пов'язані зі збереженням колоніальної імперії, окупалися сповна, то зараз утримання панування над африканськими країнами перетворилося «у парі, де можна скоріше програти, ніж виграти»¹⁶. У бесідах з найближчими соратниками він відверто визнавав, що «колоніальному устрою настав кінець і потрібно шукати іншу форму відносин»¹⁷. І все ж таки, де Голль сподівався запобігти повному відділенню Африки.

На той час в африканських колоніях сформувались два основні політичні рухи: Африканське демократичне об'єднання, очолюване Феліксом Уфуе-Буанї з Берегу Слонової Кості, та Партія африканської єдності, очолювана Леопольдом Сенгором з Сенегалу. У 1957 році вони виступили з вимогою «права на незалежність» африканських колоній, але, що цікаво, не прагнули отримати її негайно¹⁸. Більше того, обидва рухи сподівались вступити в асоціацію з Францією, але мали різні погляди щодо принципів її формування.

Африканське демократичне об'єднання 25 липня 1958 року запропонувало Конституційному консультативному комітетові федеративну схему заснування держави з одним суверенітетом. Така пропозиція викликала жваві дебати та критику з боку інших африканських членів згаданого комітету. Л. Сенгор та Партія африканської єдності пропонували інший варіант — конфедерацію «вільних та рівних народів»¹⁹, але дана ідея теж не отримала схвалення. У цей час Ш. де Голль у кулуарах частенько говорив про те, що «виснажливе лідерство (Франції) закінчується поступовим зменшенням більшої частини хомутів»²⁰, і в результаті він пропонує свій варіант реформи.

Пропозиція полягала у внутрішній автономії з правом отримання незалежності у будь-який час. Тобто, реформа передбачала право на самовизначення та давала вибір кожній території між участю в асоціації з певними структурами чи повним відділенням від метрополії. Таким чином, вдруге де Голль стає ініціатором глибокої реформи «заморської Франції». У результаті Французький союз, що вичерпав себе, було замінено Французькою спільнотою.

Французький дослідник Моріс Вайс зазначає, що Французька спільнота являла собою парадоксальну систему: «на противагу проголошеній рівності маємо протилежне: президент Французької республіки має весь спектр повноважень, більше того, африканським лідерам значну кількість питань необхідно було погоджувати з різними французькими інститу-

тами. До того ж, пропозиція, висунута країнам Африки, дещо нагадувала шантаж: допомогу від Франції країни отримають за умови вступу до Спільноти або ж матимуть повну незалежність»²¹. Тим не менш, референдум з даного питання (28 вересня 1958 року) мав успіх на територіях за виключенням Гвінеї, де 97% виборців відмовились від участі країни у Французькій спільноті й обрали шлях незалежного розвитку. Ще в серпні 1958 р., під час відвідування Ш. де Голлем Гвінеї, лідер національно-визвольного руху цієї країни Секу Туре привселюдно заявив, що гвінейський народ воліє «бідність у волі багатству в рабстві»²².

Концепція Французької спільноти ввійшла до конституції П'ятої республіки, що була схвалена на тому ж референдумі 28 вересня 1958 р. Відповідно до її положень, члени Спільноти «користуються автономією; мають самоврядування та демократично й вільно ведуть свої власні справи» (ст. 77)²³. При цьому Франція залишила за собою всі керівні пости в структурі Спільноти. Президент Французької республіки одночасно був президентом і Спільноти, а основні міністри — закордонних справ, оборони, внутрішніх справ, економіки й фінансів — керували відповідними напрямками діяльності даної організації. До компетенції Спільноти ввійшли (ст. 78): зовнішня політика, оборона, грошова система, спільна економічна й фінансова політика, а також політика з використання стратегічної сировини. Окрім того, до компетенції Спільноти за умови відсутності особливих угод входили також контроль над органами правосуддя, загальна організація зовнішніх і спільних перевезень та зв'язку²⁴.

Протягом жовтня—грудня 1958 г. територіальні збори 12 колишніх французьких володінь в Африці підтвердили своє бажання стати державами-членами Французької спільноти. Кожна з них прийняла свою конституцію, що виходила з основних положень конституції Французької республіки й Французької спільноти.

Тим часом залишалась складною ситуація в Алжирі. У зв'язку з цим 3 жовтня 1958 року було представлено «план Костянтини», який являв собою п'ятирічну програму соціально-економічних заходів щодо поліпшення становища арабського населення Алжиру й мав на меті послабити вплив на алжирців Фронту національного звільнення, переконати їх залишитися під французькою опікою. Іншими словами, метою було домогтися того, чого Франція не змогла досягти шляхом збройної боротьби проти алжирського народу. Політичні поступки згідно з «планом Костянтини» обмежувалися визнанням самобутності Алжиру (за умови збереження органічної єдності із Францією) і створенням єдиної курії по виборам до Національних зборів²⁵. Таким чином, висуваючи «план Костянтини», уряд П'ятої республіки намагався внести розкол у ряди

національно-визвольного руху Алжиру, частково сподіваючись одночасно з цим запобігти повному «відділенню» й інших колоній. Проте, приклад незалежної Гвінеї та світові деколонізаційні тенденції заохочували африканські країни вимагати надання їм повної незалежності. Тож, у країнах-членах Спільноти теж розгорнувся потужний масовий рух за досягнення державного суверенітету.

Побоюючись повної втрати своїх позицій у країнах Африки, французький уряд пішов на деякі поступки. У травні 1960 р. до Конституції Франції (ст. 86) було внесено зміни, які передбачали можливість перебування в Спільноті країн, що одержали політичну незалежність. Так чи інакше, цей крок не допоміг утримати колонії в межах створеної організації. Одна за одною вони оголошували про незалежність. По факту Спільнота проіснувала дуже короткий період: перші збори відбулися 3 лютого 1959 року, а останні — 21 березня 1960 року. Поступово самі собою відмерли органи, які виявились непотрібними, як виконавча рада, сенат, арбітражний суд і т.д. Згодом припинив існування і адміністративний апарат.

Алжирські ж справи продовжували залишатись предметом безупинних роздумів Ш. де Голля та його уряду. Генералу доводилось боротись не лише з «ультра», а «найбільш складне, — говорив він, — це переконати самого себе»²⁶. Де Голлю треба було відмовитись від того, що завжди вважалося досягненням Франції, вагомою цеглиною у фундаменті її могутності. Щоправда, він уже давно вів розмови про незалежність Алжиру, але вислови в приватних бесідах і відповідальні рішення на державному рівні — це різні речі. Зрештою, усвідомивши невідворотність деколонізації Алжиру, він сказав своїм міністрам: «це не дуже просто в моєму віці та з моїм досвідом і спогадами, але я прийняв рішення... нам доведеться виконувати складну справу, і нічого в цьому мене не змушує радіти»²⁷. Зрештою, у 1962 році Алжир отримав незалежність. Таким чином, французька колоніальна імперія фактично припинила своє існування. Франція зберегла за собою лише деякі території, переважно острівні, як Майотта, Реюньон, Гвіана та інші, які сьогодні є заморськими володіннями Франції і мають особливий статус.

Повний відхід з колишніх колоній був би згубним як для новостворених країн Африки, так і для Франції. Відповідно, незалежність колоній зовсім не означала повний розрив зв'язків із колишньою метрополією. Тим більше, таке бажання не висловлювали політичні лідери країн Африки, скоріше навпаки, вони почали шукати нові варіанти співпраці, виходячи зі свого нового політичного статусу.

Слід згадати, що культурні позиції Франції були дуже міцні в межах територій колишніх колоній, а зі здобуттям незалежності французька

мова в багатьох країнах Африки стала офіційною державною мовою. Зазначимо також, що політичні лідери більшості новостворених країн були вихованцями Французької імперії. Вони отримали освіту у метрополії, були прихильниками її політичних концепцій і відчували духовну близькість до французької культури як до рідної. Це стало важливими факторами розвитку подальших взаємин країн Африки з Францією.

На початку 1960-х років активізуються ініціативи африканських лідерів щодо переведення франкофонії на новий рівень і надання їй офіційного статусу. Так, у 1960-х роках, президент Сенегалу Л. Сенгор активно лобіює ідею створення «Співдружності на французький манер». До його ініціатив приєднується й президент Тунісу Хабіб Бургіба, який починає активно заохочувати інших африканських лідерів приєднатись до даної ідеї та висунути спільну пропозицію Франції. Водночас, французьке керівництво, пам'ятаючи про провал з Французьким союзом та Французькою спільнотою, без ентузіазму сприймає нову ініціативу африканських лідерів і вирішує йти іншим шляхом. Так виникла концепція «взаємного розвитку», яка отримала широку підтримку в офіційних колах Франції. Її втіленням у життя став проголошений де Голлем на початку 1960-х рр. «курс на співпрацю» щодо колишніх колоній Франції». «Глибокий зміст нашої політики співпраці, — писав один з її теоретиків Ж. де Брой, — полягає в тому, щоб надати слаборозвиненим країнам бажання та можливість відстоювати та виказувати власні інтереси»²⁸. Таким чином, уряд на чолі з Шарлем де Голлем знаходить новий варіант реалізації зв'язків з країнами Африки.

Одночасно з'являється концепція «тьєрмондизму», яка включає в себе співпрацю не лише з колишніми колоніями, а й з іншими країнами, що розвиваються. За задумом теоретиків цієї політики вона включала різні форми співпраці Франції та «країн третього світу», перш за все, економічні, але також і культурні та військові. На думку французького дослідника Клода Кайтюколі, Шарль де Голль прагнув зробити з Франції посередника між багатими та бідними країнами²⁹.

Виступаючи по телебаченню 14 грудня 1965 р., Ш. де Голль констатував, що на співпрацю з країнами третього світу витрачається близько 2 млрд. франків, але при цьому уточнив: «Гроші, що виділяються на допомогу слаборозвиненим країнам, ні в якій мірі не є втраченими. Я навіть вважаю, що це дуже вдале розміщення капіталу»³⁰. Тож, доктрина де Голля щодо співробітництва з країнами третього світу базується на аргументуванні ідеї того, що економічний дефіцит в основі співпраці має розцінюватись як інвестиції у майбутнє. Між липнем 1959 року та липнем 1963 року Франція підписує 138 угод з колишніми колоніями Африки, а також розвиває співпрацю з франкомовними країнами, які не були її колоніями (Заїр, Руанда, Бурунді)³¹.

Здобуття колишніми колоніями незалежності змусило внести істотні зміни не лише в стратегію африканської політики, а й в адміністративний апарат Франції. Колоніальну адміністрацію замінили посольства. В 1946 році в Африці було всього три французьких посольства, а на початку 80-х років число посольств і місій зросло до 52³². Перебудова відносин на дипломатичній основі викликала зміни й у структурі Міністерства закордонних справ, через яке стали здійснюватися політичні зв'язки з молодими державами.

У червні 1961 року при Міністрі закордонних справ був створений спеціальний пост державного секретаря з питань відносин з африканськими країнами. У вересні того ж року в структурі МЗС з'явився новий самостійний підрозділ — Афро-малагасійське управління. Щоправда, його компетенція поширювалася тільки на колишні колонії Франції в Африці, інші ж африканські держави, що не належали в минулому до французьких володінь, перебували у віданні відділу Африки й Леванту, що існував, як ми вже відзначали, у складі Управління політичних справ. Там само було створено самостійний відділ Марокко й Тунісу, що в основному займався забезпеченням інтересів більше 300 тис. французів, які залишилися в цих країнах після здобуття незалежності. Крім того, окремо був створений пост держсекретаря в справах Алжиру.

Реалізуючи зовнішню політику Франції, де Голль максимально намагався зберегти велич країни на міжнародній арені. В цьому контексті колишні колонії Франції були їй так би мовити «заповідною зоною». Більшість учорашніх французьких володінь у Африці ввійшли в очолювану Францією валютно-фінансову систему «зони франка». Франції вдалося навіть у ряді випадків утримати воєнно-стратегічні позиції на Африканському континенті шляхом підписання з окремими країнами договорів про «взаємне забезпечення оборони».

Окрім того, двосторонні політичні зв'язки з Африкою крім дипломатичних каналів здійснюються у формі обміну візитами на різних рівнях. Найбільш важлива роль відводилася особистим контактам президента Франції із главами африканських держав. За період з липня 1960 по червень 1962 року всі керівники колишніх колоній Франції були урочисто прийняті в Парижі. Усього за цей час генерал де Голль зустрічався з ними близько 200 разів³³.

Таким чином, після провалу спроб реформувати і зберегти Французьку імперію у вигляді Французького союзу та Французької спільноти уряд Франції на чолі з де Голлем пішли шляхом укладання двосторонніх угод, які заклали основу франко-африканського співробітництва.

У той самий час Франція не припиняє розвивати культурні зв'язки. Культурна співпраця охопила багато сфер: освіту, лінгвістику, науку й

техніку. Крім розвитку і поширення французької мови Франція ініціювала програми з медицини й охорони здоров'я, археології, сільського господарства, міського управління й навколишнього середовища³⁴. За межі Франції направлялися численні радники й аташе з питань культури. Особливість французької співпраці полягала в наданні партнерам «технічної допомоги» у формі безлічі різних експертів, які за бюджетний кошт Франції мешкали та працювали за кордоном. У середині 60-х рр. кількість постійних експертів, в основному в Магрибі, Тропічній Африці й на Мадагаскарі, досягла 45 тис.³⁵ Французьке технічне сприяння зміцнювало позиції й французької мови та культури в інших країнах.

У 1960 р. на зустрічі африканських держав у Браззавілі був вироблений проект об'єднання незалежних держав африканського континенту, згідно з яким в 1961 р. було створено Афро-малагасійський союз (АМС). Це було перше об'єднання франкофонних держав Африки, покликане розвивати їхню політичну співпрацю. Саме ця організація стала провісником Франкофонії на Африканському континенті. В Афро-малагасійський союз увійшли 12 країн колишньої Французької спільноти, а дещо пізніше приєдналися й інші країни Африки, наприклад Руанда у 1963 р.³⁶ Організація провела декілька установчих конференцій у Браззавілі (15–19 грудня 1960), Дакарі (30 січня — 4 лютого 1961), Яунде (26–28 березня 1961), які дали значний поштовх франкофонному руху та сповнили ентузіазмом лідерів африканських країн. Головним ініціатором процесу був Л. Сенгор. 11 квітня 1961 року, на прес-конференції після одного з засідань Афро-малагасійського союзу, Шарль де Голль зазначав, що «зв'язки між Францією та франкомовними країнами ще не визначені до кінця, а отже потребують їх конкретизації»³⁷. Де Голль виступав за захист і поширення французької мови та культури за кордоном. Він був переконаним прихильником розвитку співпраці з африканськими країнами і висловлював надію, що Франції вдасться перетворити старі відносини залежності на кращі зв'язки політичного, економічного й культурного співробітництва³⁸. Однак, при цьому він досить пасивно реагував на заклики створення франкофонних установ, проявляв стриманість щодо франкофонного руху³⁹.

І все ж таки франкофонія продовжувала набирати обертів. Міжнародна асоціація франкомовних журналістів на з'їзді в Лозанні (Швейцарія) 1960 р. прийняла резолюцію, у якій говорилося про можливість і необхідність об'єднання людей навколо спільної мови й культури. У 1962 році виходить друком тематичний номер журналу Еспрі «Французька мова у світі». У цьому номері було відроджено термін «франкофонія», який вийшов зі вжитку разом зі смертю його автора Онезіма Реклю ще на початку ХХ сторіччя. У журналі були опубліковані роботи видатних

діячів різних національностей. Зокрема, статті, що були присвячені франкофонії камбоджійця Н. Сіанука та квебекця Ж.-М. Леже. Особливого звучання франкофонії надав президент Сенегалу Леопольд Седар Сенгор у своїй статті «Французька мова, мова культури»⁴⁰. Ця стаття стала основоположним текстом подальшого розвитку франкофонного руху. Автор деталізував свої пропозиції об'єднання і визначив франкофонію як «сплячу енергію» всіх континентів, всіх рас, які пробуджуються у своєму прагненні об'єднатись.

М. Тетю стверджує, що Ш. де Голль був прихильником франкофонного руху, однак у цей момент хотів поступитися ініціативою африканським країнам⁴¹. На противагу йому Д.Є. Агер вважає, що Ш. де Голль уникав того, щоб його ім'я було пов'язане з франкофонією, зосереджуючи увагу на інших проблемах: позбавлення Франції від тягаря свого колоніального минулого, співпраця з Європою, економічний розвиток Франції тощо⁴². Так чи інакше, на початку 60-х років було створено ще дві франкофонні організації, які вже були не просто громадськими об'єднаннями любителів та користувачів французької мови й культури, а стали офіційними установами міжнародного рівня. Франція ж не виступила їх ініціатором, але і не відмовилась від участі в їх заснуванні.

Таким чином, у 1960 році на засіданнях Афро-малагасійського союзу було прийнято рішення про створення Конференції міністрів освіти франкомовних афро-малагасійських країн, яка на той час об'єднала 15 країн. Ця організація стала першою міжурядовою установою в історії франкофонії. На Конференцію було покладено завдання, які є актуальними дотепер:

- інформування членів щодо розвитку системи освіти;
- організація заходів співпраці в межах спільних інтересів;
- супровід домовленостей між міністрами й експертами з метою визначення спільних інтересів та формування рекомендацій для підтримки регіональної і міжнародної політики в сфері освіти.

1961 рік ознаменувався створенням ще однієї організації — Асоціації університетів з повним або частковим викладанням французькою мовою — за ініціативи канадського журналіста Жана-Марка Леже, який був активістом вже згадуваного Культурного й технічного союзу французької мови.

На конференції у Бангі (25–27 березня 1962) Л. Сенгор пропонує укласти між членами Афро-малагасійського союзу та Францією багатосторонні домовленості, щоб надати основу майбутній франкофонній спільноті за моделлю Британської співдружності. Здавалось би, що прагнення Л. Сенгора уникнути повного зникнення колишньої імперії та

зберегти привілейовані зв'язки країн Африки з Францією мали б зацікавити Ш. де Голля та уряд, але генерал, приймаючи ідею франкофонії, знову ставить під сумнів необхідність створення офіційної установи. Більше того, він відхиляє принцип багатосторонніх угод, що зробило би Францію одним із членів організації, а не її лідером⁴³.

У 1965 р. Афро-малагасійський союз було реорганізовано у Спільну афро-малагасійську організацію (САМО), хартія якої була підписана на конференції в Антананаріву (Мадагаскар) у 1966 р. Готуючись до цієї конференції, президент САМО А.Діорі протягом 1965–1966 років здійснював подорожі франкомовними країнами з метою збільшення кількості прихильників ідеї об'єднання франкофонів. У результаті консультацій він зрозумів, що основна увага повинна бути спрямована на культурне, наукове й технічне співробітництво⁴⁴. Тож, під час зустрічі лідерів африканських країн Афро-малагасійського союзу у 1966 році Л.С. Сенгор за підтримки однодумців — президента Тунісу Хабіб Бургіба та президента Нігеру Амані Діорі — висунув пропозицію створення «органічної франкофонної спільноти». Глави багатьох країн-учасниць підтримали ідею та висловили бажання організувати міжнародні зустрічі франкофонних країн на багатосторонній основі й доручили Л.С. Сенгору і тодішньому президентові САМО А. Діорі підготувати створення нової організації у сфері культури й техніки. Однак, не всі африканські держави підтримали франкофонну ініціативу. Деякі розглядали її як зраду африканським інтересам. Наприклад, С. Туре, президент Гвінеї, назвав проект Л.С. Сенгора «франкофолією» (франкобожевіллям), а Демократична Республіка Конго (колишнє Бельгійське Конго), хоча на словах і підтримала проект, конвенцію про створення Агентства з культурного й технічного співробітництва підписала не одразу⁴⁵.

З ініціативи Л. Сенгора конференція глав держав САМО розробила основні положення франкофонної співдружності, в яких остання визначалась як «духовна співдружність націй, які використовують французьку мову в якості національної, офіційної або загальноприйнятої мови»⁴⁶. Це було об'єднанням держав саме на основі спільної мови, а не колишніх колоній Франції, що підтвердило вступ в САМО Демократичної Республіки Конго, а пізніше й Руанди⁴⁷.

Первісний проект франкофонного співтовариства був складним і передбачав створення трьох рівнів співпраці залежно від ступеню поширення французької мови: франкофонія «А» включала країни з інтенсивним рівнем співробітництва: Францію, держави Тропічної Африки й Мадагаскар; другий рівень — франкофонія «Б» — поширювалася на Магриб, Ліван і держави колишнього Індокитаю, де співпраця в основному обмежувалася консультаціями; третій рівень — франкофонія

«В» — мала більш широкий формат і включала учасників перших двох рівнів, а також Канаду, Бельгію, Люксембург і Швейцарію, між якими планувалося співробітництво лише в культурній сфері⁴⁸.

1966 р. за підтримки Х. Бургіби й Л.С. Сенгора Президент САМО А. Діорі знову вносить на розгляд президента Франції Ш. де Голля пропозицію про створення міжнародної організації, що поєднає всі країни, де французька є мовою повсякденного спілкування, офіційною або національною мовою. Ця організація мала би включати у себе Францію, франкофонні країни Африки, Азії, Європи й Америки та займатись питаннями культурного співробітництва. Де Голль же прийняв ідею проєкту, але в той момент не підтримав його реалізацію.

Надалі в гру вступили інші відомі діячі культури та політичні лідери світу: президент Мадагаскару Філібер Циранана, принц Камбоджі Нородом Сіанук, міністр освіти Квебеку Поль Жерін Лайой, бельгійський міністр культури Поль Габріель де Стекс, які публічно висловлювали бажання народження міжнародного франкофонного союзу. 19 грудня 1966 року в продовження підтримки ідеї та конкретизації своїх пропозицій Л.С. Сенгор представляє широкому загалу проєкт франкофонної організації на телебаченні.

Протягом 1966 року французький державний посадовець Жан Ширбонель двічі виступив із запевненням, що уряд Франції з великою увагою слідкує за першими кроками франкофонії. Що стосується Ш. де Голля, він залишався безмовним і не реагував на пропозиції, які висувала САМО. З цього приводу секретар держави з закордонних справ М. де Броглі змушений був зробити пояснення: «вже деякий час заклики до народження культурної спільноти франкофонних народів збільшуються і надходять з інших країн. Більше, ніж всі інші, уряд Франції є чуйним до цього феномену... Більше, ніж інші, уряд Франції, з очевидних причин, виказує необхідну стриманість, але Франція розглядає можливість існування спільноти на основі французької мови й культури, і ця ідея заслуговує на подальшу увагу та розгляд»⁴⁹.

Ознайомившись із результатами досліджень Французької Академії щодо якості французької мови у Франції, Ш. де Голль дав свою згоду на створення в 1966 р. Вищого комітету із захисту та поширення впливу французької мови (згодом Вища рада французької мови) на чолі із прем'єр-міністром Ж. Помпіду. У завдання Комітету входили боротьба з погіршенням якості мови, розвиток контактів із франкофонними країнами й розширення використання французької мови на міжнародних форумах. Одна із трьох комісій Комітету займалася багатосторонньою співпрацею із франкофонними країнами⁵⁰.

Окрім того, на згаданій зустрічі САМО у Антананаріву, куди були запрошені також Франція, Канада, Квебек та Бельгія, було висунуто ще

одну пропозицію, яка отримала широку підтримку. Вона стосувалась створення Міжнародної асоціації франкофонних парламентарів. Л. Сенгор тоді заявив, що незважаючи на те, що французький уряд поки що не готовий прийняти ідею створення франкофонної організації, французькі парламентарі радо відгукнуться на цю ініціативу⁵¹. Дійсно, французькі парламентарі, зокрема Ж. Помпіду, взяли участь у засіданні й підписанні статуту організації, хоча все одно не стали активістами першого плану. Резиденція Асоціації розмістилась у Люксембурзі, але її секретаріат — у Парижі. Перший же з'їзд організації відбувся у травні 1967 року і зібрав представників 25 країн. В одному зі своїх інтерв'ю бельгійський сенатор М. де Стекс назвав цю подію «об'єднанням родини»⁵². Президент Люксембурзької палати М. Віктор Бодсон визначив мету об'єднання як «сприяння всім можливим ініціативам звеличення французької мови та культури»⁵³. Ця мета знайшла своє відображення у програмі дій, яка включала:

- захист французької мови в міжнародних установах;
- лінгвістична багатостороння співпраця;
- спільний ринок для об'єктів матеріальної культури;
- співпраця в сфері преси;
- забезпечення транслявання франкомовного радіо і телебачення.

Мовчання та пасивність з боку лідера Франції Шарля де Голля викликали деяке розчарування в очах навіть принципових лідерів франкофонного руху. Тим не менш, вже була проведена значна робота, а ідея створення франкофонної організації здобула чимало прихильників у багатьох країнах світу. Тим більше, резолюція з'їзду САМО 1966 року надала право А. Діорі та Л.С. Сенгору й іншим лідерам франкофонного руху скликати 17 лютого 1969 р. у Ніамеє конференцію на рівні міністрів освіти та культури для узгодження діяльності майбутнього Агентства культурного й технічного співробітництва (АКТС). З 32 держав Гвінея й Мавританія відхилили запрошення, а Алжир і Швейцарія надіслали спостерігачів⁵⁴. Участь же Франції у цій конференції не була відхилена Ш. де Голлем. Ця зустріч одержала назву «Ніамей I». Зустріч щодо заснування Агентства (Ніамей II) відбулася вже у 1970 р. після відставки Шарля де Голля і приходу до влади Жоржа Помпіду. Статут підписала 21 країна. Вже згадуваний генеральний секретар Асоціації університетів, квебекський журналіст Жан-Марк Леже був обраний тимчасовим виконавчим секретарем АКТС.

Як бачимо, моменту заснування франкофонної організації передували роки становлення даної ідеї, а тривалість процесу та стриманість з боку деяких країн, передусім Франції, мали свої причини. Ідея інституціоналізації Франкофонії не була прийнята всіма франкомовними країнами

(Алжир, Гвінея, Мавританія, Марокко висловлювались проти даного проєкту). Президент Гвінеї Секу Туре давав сувору оцінку франкофонії, яку прирівняв до спроби «зради інтересів африканців та продовження колоніалізму»⁵⁵. Щодо неафриканських країн, вони залишались мовчазними, за виключенням Канади/Квебеку. А отже, не слід дивуватись стриманості Франції та відсутності особливого ентузіазму з боку Ш. де Голля.

Тим більше, політика величі Франції передбачала повагу до таких принципів, як право народів на самовизначення, самоуправління та невтручання у внутрішні справи. Участь же Франції у франкофонії, на думку французького дослідника В.Б. Россоу⁵⁶, не могла б відбутись на той момент без переходу через ці принципи, оскільки одразу постала би необхідність втручання у канадо-квебекські взаємини, виникли б проблеми з Бельгією та Швейцарією в регіонах проживання франкомовного населення, а також довелось би втручатись у міжафриканські конфлікти.

Міжнародна політична ситуація теж не сприяла створенню нової організації з Францією у центрі. Виникнення та розвиток франкофонного руху після Другої світової війни були пов'язані з деколонізацією та новими політико-економічними реаліями, з якими зустрілись новостворені країни. В атмосфері 1960-х років активізація й поширення франкофонних ідей, здавалось, стало більшою мірою результатом процесу деколонізації й усвідомленням африканськими лідерами необхідності продовження співробітництва, але вже в новому статусі. Для де Голля ж політика «величі» Франції була несумісною з пропозиціями міжурядової франкофонії, яка в перспективі мала всі шанси вийти за культурні рамки й перейти в політичну площину, а Франції, при цьому, відводилась лише роль члена організації замість лідера. Тим більше у 60-х роках де Голль потрапив у складну ситуацію, коли був змушений, маневруючи між двома блоками, захищати економічні та геополітичні інтереси Франції й одночасно з цим прагнув здобути авторитет захисника третього світу, не втративши вплив на територіях колишніх колоній.

Апріорі, в 60-ті роки ніщо не могло завадити Франції, оточеній ареалом африканської незалежності, стати у керма франкофонного «корабля», тим більше, що африканські лідери самі прагнули цього. Шарль де Голль же був упевнений, що якщо Франція очолить франкофонний рух, вона неминуче буде звинувачена в неокolonіалізмі, а невдалий досвід створення Французького союзу та Французької спільноти підтверджував його думку. З іншого боку, якби Франція дозволила керувати франкофонним рухом іншим, це свідчило би про пониження її ролі та надання їй другорядного статусу.

Таким чином, всі вище перераховані фактори стали лише причиною затримки заснування офіційної міжурядової організації, що об'єднала

франкофонів. Слід зазначити, що хоча Ш. де Голль в офіційних текстах ніколи не використовував термін «франкофонія»⁵⁷, все одно активно співпрацював з франкофонними країнами й підтримував ідею їх об'єднання. Численні політики вважали франкофонію оригінальним та інноваційним підходом у зовнішній політиці, що стимулювало зацікавленість багатьох лідерів різних країн. Організувати контакти між франкофонними країнами допомогли неурядові організації, створення яких розпочалось у 1950-х роках, але особливо значну роль відіграла САМО, ставши можна сказати, основоположним стовпом у франкофонному русі.

¹ *Георгиев Э.Г.* Африканская политика Франции / Э.Г. Георгиев. — М.: Международные отношения, 1988. — С. 130.

² *Caitucoli C.* Charles de Gaulle et la Francophonie / Claude Caitucoli // La Francophonie des Pères fondateurs / sous la direction de Papa Alioune Ndao. — Paris: Editions Karthala, 2008. — P. 164.

³ *De Gaulle Ch.* Discour et message. Pendant la Guerre (juin 1940 — janvier 1946) / Charles de Gaulle. — Paris: Editions Plon, 1970 — Vol. 1. — P. 5.

⁴ *De Gaulle Ch.* Discour et message. Dans l'Attente (février 1946 — avril 1958) / Charles de Gaulle. — Paris: Editions Plon, 1970. — Vol. 2. — P. 25.

⁵ *De Gaulle Ch.* Discour et message. Avec le Renouveau (mai 1958 — juillet 1962) / Charles de Gaulle. — Paris: Editions Plon, 1970. — Vol. 3. — P. 81.

⁶ *Георгиев Э.Г.* Африканская политика Франции / Э.Г. Георгиев. — М.: Международные отношения, 1988. — С. 32.

⁷ *Черкасов П.П.* Судьба империи / П.П. Черкасов. — М.: Наука, 1983. — 183 с.

⁸ *Энтин Л.М.* Крушение империи / Л.М. Энтин. — М.: Международные отношения, 1965. — С. 54–55.

⁹ Constitution de la IVe République [електронний ресурс] // Assemblée nationale. Режим доступу: <http://www.assemblee-nationale.fr/histoire/constitution-quatrieme-republique.asp>

¹⁰ *Черкасов П.П.* Судьба империи / П.П. Черкасов. — М.: Наука, 1983. — С. 82.

¹¹ *Георгиев Э.Г.* Африканская политика Франции / Э.Г. Георгиев. — М.: Международные отношения, 1988. — С. 202.

¹² Африка. Культура и общественное развитие / Анатолий Андреевич Громыко, Юрий Николаевич Винокуров, Роза Нургалеевна Исмагилова // Л.О. Низкая Республика Нигер. — М.: Наука, 1984. — С. 274–275.

¹³ *Boultros-Ghali B.* Emanciper la Francophonie / B. Boultros-Ghali. — Paris: L'Harmattan, 2002. — P. 55.

¹⁴ *Тюлин И.Г.* Внешнеполитическая мысль Франции / И.Г. Тюлин. — М.: Международные отношения, 1988. — С. 156–157.

¹⁵ *De Gaulle Ch.* Discour et message. Avec le Renouveau (mai 1958 — juillet 1962) / Charle de Gaulle. — Paris: Editions Plon, 1970. — Vol. 3. — P. 83.

¹⁶ *De Gaulle Ch.* Mémoires d'espoir. — P.: Pion, 1970. — P. 49–51.

¹⁷ *Георгиев Э.Г.* Африканская политика Франции / Э.Г. Георгиев. — М.: Международные отношения, 1988. — С. 33.

¹⁸ *Berstein S.* The republic of de Gaulle (1958–1969) / Serge Berstein. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — P. 157.

¹⁹ *Rosoux V.B.* Le général de Gaulle et la francophonie / V.B. Rosoux // Politique et Sociétés. — Vol. 16. — № 1. — 1997. — P. 64.

²⁰ *Caitucoli C.* Charles de Gaulle et la Francophonie / Claude Caitucoli // La Francophonie des Pères fondateurs/ sous la direction de Papa Alioune Ndao. — Paris: Editions Karthala, 2008. — P. 169.

²¹ *Vaisse M.* La Grandeur: politique étrangère du général De Gaulle (1958–1969) / Maurice Vaisse. — Paris: Fayard, 1998. — P. 94.

²² *Секу Туре.* Независимая Гвинея. — М., 1960. — С. 12.

²³ La Constitution du 4 octobre 1958 [электронный ресурс] // Le Conseil constitutionnel. Режим доступа: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/la-constitution-du-4-octobre-1958/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur.5074.html#titre12>.

²⁴ *Энтин Л.М.* Крушение империи / Л.М. Энтин. — М.: Международные отношения, 1965. — С. 54–55.

²⁵ *Георгиев Э.Г.* Африканская политика Франции / Э.Г. Георгиев. — М.: Международные отношения, 1988. — С. 39.

²⁶ *Молчанов Н.Н.* Генерал де Голль / Н.Н. Молчанов. — М.: Международная жизнь, 1973. — С. 377.

²⁷ Там само. — С. 378.

²⁸ *Тюлин И.Г.* Внешнеполитическая мысль Франции. — М.: Международные отношения, 1988. — С. 167.

²⁹ *Caitucoli C.* Charles de Gaulle et la Francophonie // La Francophonie des Pères fondateurs/ sous la direction de Papa Alioune Ndao. — Paris: Editions Karthala, 2008. — P. 166.

³⁰ *Георгиев Э.Г.* Африканская политика Франции. — М.: Международные отношения, 1988. — С. 43.

³¹ *Caitucoli C.* Charles de Gaulle et la Francophonie / Claude Caitucoli // La Francophonie des Pères fondateurs/ sous la direction de Papa Alioune Ndao. — Paris: Editions Karthala, 2008. — P. 173.

³² *Георгиев Э.Г.* Африканская политика Франции / Э.Г. Георгиев. — М.: Международные отношения, 1988. — С. 130.

³³ Там само. — С. 150.

³⁴ La francophonie: l'indispensable mutation du paternalisme vers un multilatéralisme équilibré. — P.: Harmattan, 2001. — P. 20.

³⁵ *Gilder A.* Alerte francophone / A. Gilder, A. Salon. — Paris, 2004. — P. 45.

³⁶ *Le Scouaniec F.-P.* La Francophonie / F.-P. le Scouaniec. — Quebec: Boreal, 1997. — P. 42.

³⁷ *De Gaulle Charles.* Discours et message. Vers le Terme (janvier 1966 — avril 1969) / Charles de Gaulle. — Paris: Editions Plon, 1970. — Vol. 5. — P. 303.

- ³⁸ *De Gaulle Ch.* Mémoires d'espoir / Charles de Gaulle. — P.: Pion, 1970. — P. 164.
- ³⁹ *Caitucoli C.* Charles de Gaulle et la Francophonie / Claude Caitucoli // La Francophonie des Pères fondateurs/ sous la direction de Papa Alioune Ndao. — Paris: Editions Karthala, 2008. — P. 172.
- ⁴⁰ *Senghor L.S.* Le français, langue de culture / Léopold Sédar Senghor // Esprit. — 1962. — № 311, novembre. — P. 842–845.
- ⁴¹ *Tetu M.* Qu'est-ce que la Francophonie? / M.Tetu. — Hachette-Edicef, 1997. — P. 215.
- ⁴² *Ager D.E.* Francophonie in the 1990's: problems and opportunities / D.E. Ager. — P. 118.
- ⁴³ *Caitucoli C.* Charles de Gaulle et la Francophonie / Claude Caitucoli // La Francophonie des Pères fondateurs / sous la direction de Papa Alioune Ndao. — Paris: Editions Karthala, 2008. — P. 173.
- ⁴⁴ *Leger J.-M.* La Francophonie: grand dessein, grande ambiguïté / J.-M. Leger. — Quebec, Ville de Lasalle: Editions I-liirtubise, 1987. — P. 104.
- ⁴⁵ *Le Scoitarnec F.-P.* La Francophonie / F.-P. le Scoitarnec. — Quebec: Boreal, 1997. — P. 51.
- ⁴⁶ Chronologie: genèse et développement de la Francophonie [Электронный ресурс] // la documentation française. — Режим доступа: <http://www.ladocumentationfrancaise.fr/dossiers/d000124-la-francophonie/chronologie-genese-et-developpement-de-la-francophonie>.
- ⁴⁷ *Le Scouarnec F.-P.* La Francophonie / F.-P. le Scouarnec. — Quebec: Boreal, 1997. — P. 48.
- ⁴⁸ Там само. — P. 51.
- ⁴⁹ *Rosoux V.B.* Le général de Gaulle et la francophonie // Politique et Sociétés. — Vol. 16. — № 1. — 1997. — P. 70.
- ⁵⁰ *Le Scouarnec F.-P.* La Francophonie / F.-P. le Scouarnec. — Quebec: Boreal, 1997. — P. 53.
- ⁵¹ Le Président Senghor souhaite la création d'un Parlement francophone // Le Monde. — 1966. — P. 5.
- ⁵² Une réunion de famille des parlementaires de langue française // La Croid. — P. 3.
- ⁵³ Création d'une Association internationale des parlementaires de langue française // Le Monde. — 1967. — P. 6.
- ⁵⁴ *Tetu M.* Qu'est-ce que la Francophonie? / M. Tetu. — Paris: Hachette-Edicef, 1997. — P. 245.
- ⁵⁵ *Rosoux V.B.* Le général de Gaulle et la francophonie / V.B.Rosoux // Politique et Sociétés. — Vol. 16. — № 1. — 1997. — P. 70.
- ⁵⁶ Там само. — P. 73.
- ⁵⁷ *Caitucoli C.* Charles de Gaulle et la Francophonie / Claude Caitucoli // La Francophonie des Pères fondateurs/ sous la direction de Papa Alioune Ndao. — Paris: Editions Karthala, 2008. — P. 172.

Статья посвящена раскрытию особенностей взаимоотношений Франции с ее колониями в Африке после Второй мировой войны.

Освещается развитие и трансформация отношений между новосозданными государствами Африки и бывшей метрополией, особое внимание уделено формированию совместных межгосударственных институтов от Французского союза до Агентства культурного и технического сотрудничества.

Ключевые слова: *Французский союз, Французское сообщество, франкофония, культурно-лингвистическое сотрудничество, Шарль де Голль, Леопольд Седар Сенгор.*

The article deals with peculiarities of relations between France and its colonies in Africa after the Second World War. Gradual development and transformation of relations between newly-created African states and ex former metropolis are described, special attention is paid to the forming of common intergovernmental institutions since French union till Agency of cultural and technical cooperation.

Keywords: *French Union, French community, francophonie, cultural and linguistic cooperation, Charles de Gaulle, Leopold Sedar Senghor.*

Андрій Мартинов

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ФРН ЗА ЧАСІВ ДРУГОЇ «ВЕЛИКОЇ КОАЛІЦІЇ»: ОСНОВНІ НАПРЯМИ І РЕЗУЛЬТАТИ (2005–2009 рр.)

Стаття присвячена дослідженню особливостей формування та реалізації зовнішньої політики ФРН в період правління другої «великої коаліції». Основна увага приділена питанням концептуальних підходів Німеччини до міжнародних відносин, її активності у питаннях міжнародної безпеки, нормалізації відносин ФРН і США, а також специфіці німецько-російських відносин.

Ключові слова: Німеччина, «велика коаліція», зовнішня політика, Європейський Союз, міжнародна безпека, Росія, Україна.

У грудні 2013 р. за результатами чергових виборів до бундестагу і внаслідок коаліційних домовленостей між Християнсько-демократичною партією, Християнсько-соціальним союзом і Соціал-демократичною партією Німеччини була утворена третя в політичній історії Федеративної Республіки Німеччини, починаючи з 1966–1969 рр. і 2005–2009 рр., «велика коаліція». За кольорами партійних прапорів у науковій і публіцистичній літературі її також називають «чорно-червоною». Оскільки практика найбільших партій на основі коаліційних домовленостей керувати Німеччиною є усталеною, науковий і практичний інтерес становить дослідження впливу «великої коаліції», зокрема, у даній статті «другої», на зовнішню політику Німеччини.

У зазначеному контексті розглянемо основні концептуальні підходи, які домінують у середовищі німецької політичної еліти щодо визначення пріоритетів міжнародної діяльності ФРН, а також ретроспективно висвітливо ключові зовнішньополітичні досягнення і проблеми діяльності другої «великої коаліції» відповідно до основних напрямів дипломатичної активності ФРН. Мова йде про європейський інтеграційний і євроатлантичний аспекти німецької зовнішньої політики, а також російський і східноєвропейський вектори.

Зовнішньополітичні аспекти діяльності другої в політичній історії ФРН «великої коаліції» ретельно проаналізовані насамперед німецькою історіографією. Ознайомимось з показовими з точки зору різних підходів до аналізу історичного досвіду міжнародної діяльності ФРН періоду другої «великої коаліції» узагальнюючими науковими працями німецьких дослідників. Зокрема, відомий німецький фахівець з історії зовнішньої

політики ФРН Грегор Шолльген чималу увагу у другому томі фундаментальної монографії «Німецька зовнішня політика від 1945 р. до сьогодні» достатньо критично поставився до здобутків другої «великої коаліції» на міжнародній арені. На його думку, дипломатичний тандем бундесканцлера і міністра закордонних справ А. Меркель і Ф.-В. Штайнмайера головним чином удосконалював зовнішньополітичний курс, сформований за часів «червоно-зеленої коаліції» (1998–2005 рр.). Головним чином це стосувалося ролі ФРН у міжнародних миротворчих операціях (від Афганістану і Косово до Південного Судану). Водночас найбільшим здобутком другої «великої коаліції» на міжнародній арені Г. Шолльген вважає нормалізацію німецько-американських відносин, погіршених у 2003 р. відмовою тодішнього канцлера, соціал-демократа Г. Шредера підтримати війну США в Іраку¹.

У період правління другої «великої коаліції» тривали дебати з приводу співвідношення теоретичних засад зовнішньополітичної діяльності ФРН. Зокрема, М. Сабров і Х. Ментель запропонували концепт адаптації структури і пріоритетів діяльності німецької дипломатії до неореалістичної теорії міжнародних відносин, яка ґрунтується на визнанні діалектичного взаємозв'язку між внутрішньою і зовнішньою політикою в умовах процесів глобалізації та європейської інтеграції².

Значну увагу німецька історіографія діяльності другої «великої коаліції» приділяє прагматиці курсу ФРН в Євросоюзі³. Водночас експерт німецького товариства зовнішньої політики М. Хютманн акцентував увагу на необхідності удосконалення німецьких внутрішньополітичних механізмів координації європейської політики ФРН⁴. Наочний приклад таких проблем проаналізував П. Бекер, який довів, що прийняття рішення про вступ 1 січня 2007 р. Болгарії і Румунії до Євросоюзу стало результатом важкого компромісу між християнськими демократами, соціал-демократами та християнсько-соціальним союзом. Адже саме соціал-демократи найбільше наполягали на продовженні одночасного розширення Євросоюзу та поглиблення процесу європейської інтеграції⁵. Деякі дослідники історії дипломатичної діяльності другої «великої коаліції» саме у цьому вбачають символ досягнення глибокого внутрішньоелітного консенсусу з питань зовнішньої політики Німеччини⁶.

Однак, одночасне вирішення декількох стратегічних завдань виявилось не під силу навіть Євросоюзу та його «мотору», яким залишається Німеччина. У науковій літературі формалізувалася точка зору, яка полягає у тому, що найбільшою поразкою європейської політики другої «великої коаліції» став провал проекту ратифікації першої спільної Конституції Європейського Союзу (фактично як федеративної держави «Сполучених Штатів Європи») та вимушений компроміс із ратифікацією Лісабонського договору реформ (2007 р.)⁷.

Значна увага в науковій літературі, присвяченій діяльності на міжнародній арені другої «великої коаліції», приділяється ролі ФРН у врегулюванні питань міжнародної безпеки. Зокрема, з ліберальних позицій аналіз політики другої «великої коаліції» у сфері безпеки і зовнішній політиці здійснив С.Харніш. На його думку, уряд Меркель-Штайнмайєра продовжив активну політику у сфері безпеки попереднього уряду коаліції соціал-демократів і партії зелених. Зокрема, це стосується миротворчих військових операцій у Афганістані та на Балканах⁸. Водночас С. Харніш зазначає, що, незважаючи на високу активність на міжнародній арені у сфері безпеки, ФРН так і не домоглася реформування Ради Безпеки ООН та здобуття місця постійного члена Ради Безпеки ООН⁹. Іншої точки зору дотримується відомий експерт з питань зовнішньої політики, речник соціал-демократів із цього кола проблем Гернот Ерлер. Він високо оцінив міжнародну діяльність «чорно-червоної коаліції», яка, на думку Г. Ерлера, підняла на новий рівень вплив ФРН у світовій політиці¹⁰.

Напередодні виборчої кампанії 2009 р. своє «кредо» щодо внутрішньо-політичних і зовнішньополітичних проблем розвитку Німеччини висловив міністр закордонних справ ФРН Ф.-В.Штайнмайєр, який був висунутий на посаду бундесканцлера соціал-демократами як альтернативний кандидат А. Меркель. Показово, що він так і не визначив коло питань зовнішньої політики, щодо яких соціал-демократи і християнські демократи мають діаметральні позиції¹¹. Однак, такий стан справ можна пояснити політичною коректністю та бажанням не акцентувати увагу на нюансах, які дві «великі партії» розділяють. Утім, від такого політесу незалежні німецькі дослідники, які, підводячи попередні підсумки діяльності «великої коаліції», називали період правління «чорно-червоної коаліції» за аналогією із середньовічними подіями у Великій Британії «Війною троянд». Зокрема, Е. Лозе та М. Венер аргументовано довели, що розбіжності між християнськими демократами та соціал-демократами щодо темпу розширення Євросоюзу та реформ його структур були не менш важливими питаннями для розпаду коаліції та відмови А. Меркель від її клонування після виборів 2009 року¹².

У російській історіографії зовнішньополітичні проблеми ФРН часів другої «великої коаліції» висвітлені у статтях А.Ю. Ватліна. Автор порівнює здобутки і недоліки зовнішньополітичної діяльності «червоно-зеленої» коаліції і другої «великої коаліції» й робить висновок про спадковість курсу між ними¹³. У свою чергу В.В. Петухов, аналізуючи сприйняття російсько-німецьких відносин масовою свідомістю російських громадян, дійшов висновку, що ці рецепції визначаються прагматикою позитивного впливу російсько-німецьких зв'язків на російську економіку¹⁴. Домінантною в російській історіографії діяльності другої «великої

коаліції» залишається її вписування у ширший історичний контекст двосторонніх відносин з прицілом на не менш тривалу перспективу¹⁵. Натомість у вітчизняній історіографії, зокрема європейської політики другої «великої коаліції», кристалізувався досить критичний погляд на недосконалі механізми «східного партнерства» Євросоюзу, які підтримував уряд Меркель-Штайнмайєра¹⁶.

Утім, аналізуючи теоретичні засади зовнішньої політики сучасної ФРН, варто пам'ятати сентенцію провідного консультанта зовнішньополітичного відомства цієї країни Ф.Ріттбергера, який визначає дипломатію як «мистецтво дати можливість іншій країні вмотивовано врахувати ваші інтереси»¹⁷. Однак, перш ніж намагатися змінити неприйнятну позицію, яку займає партнер по міжнародним відносинам, слід спочатку її досконало зрозуміти, свідомо розрізняючи факти самі по собі та їхню інтерпретацію. Зрештою, чим більшим є знання про партнера, тим більше можливостей впливу на нього¹⁸.

Теоретичне обґрунтування цілей та інструментів зовнішньої політики ФРН відбувається з урахуванням застосування багатоваріантних сценаріїв дипломатичної практики. Непевна зовнішня політика є наслідком незнання власних можливостей, а самовпевнена політика має за основу нерозуміння можливостей опонентів¹⁹.

Розвиток дипломатичних технологій навіть у процесі прийняття рішень у самій другій «великій коаліції» спирається на переговори, які є процесом двосторонньої комунікації, спрямованим на досягнення компромісу. В такому разі до уваги беруться інтереси (справжні мотиви), а не конфронтаційні позиції (конкретні вимоги). Важливо постійно тримати у полі зору ієрархію власних інтересів, аби в процесі торгів не поступитися суттєвими власними інтересами заради несуттєвих тактичних переваг. Неможливо реалізувати власні інтереси, абсолютно нехтуючи інтересами опонента. Знаючи альтернативи можна послідовно захищати власні інтереси. Для отримання справедливих результатів має бути певний стандарт. Мають бути вироблені стандарти допустимої поведінки, визначені інтереси та запропоновані варіанти: нічого остаточно не погоджено, доки все не погоджено; погроза негативна, тому краще показати, що може бути, якщо не буде досягнуто угоди²⁰.

Досягненням другої «великої коаліції» стала розробка дієвої системи погодження інтересів різних політичних партій з питань зовнішньої політики ФРН за допомогою ефективної діяльності експертних груп. У цьому сенсі «знання і системні комунікації», — як слушно зазначає Елвін Тоффлер, — не є ані нейтральними до влади, ані таким собі «антисептичним засобом» проти неї. Либонь кожен факт, використаний у бізнесі, політичному житті й буденних людських взаєминах, походить з

інших фактів або припущень, що були сформульовані, умисно чи ні, попередньою структурою влади. Отже, кожен факт має власну історію влади і т.зв. «прийдешнє влади» — незначний або потужний вплив на майбутній її розподіл»²¹. Також друга «велика коаліція» приділяла значну увагу розвитку міжнародної діяльності партійних фондів та неурядових організацій²².

Отже, 18 вересня 2005 р. відбулися дострокові вибори до німецького бундестагу. ХДС-ХСС здобула лише на три місця більше, ніж соціал-демократи. Г. Шредер заявив про готовність створити «велику коаліцію», якщо він буде її канцлером. За явки 79,6% виборців за СДПН — 34,35 голосів, за ХДС-ХСС — 35,2%, зелені — 8,1%, ВДП — 9,8%, ПДС — 8,7%, інші — 3,9%²³. Після тривалих і складних переговорів 14 листопада 2005 р. у Берліні було підписано угоду про програму діяльності «великої коаліції». У сфері зовнішньої політики акцент робився на пріоритетності розвитку Євросоюзу та активності ФРН у сфері міжнародної безпеки²⁴.

У першому півріччі 2007 р. бундесканцлер А. Меркель та лідер соціал-демократів і міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайер виконували повноваження головуєчих у структурах Європейського Союзу. Пріоритетами діяльності на європейському напрямі ФРН визначила розробку нового Договору, який мав замінити «Договір про Конституцію для Європи», глобальний захист клімату, енергетичну політику, поглиблення трансатлантичного економічного співробітництва, активізацію співпраці з країнами Чорноморського регіону та Центральної Азії. ФРН закликала партнерів по ЄС погодитися на посилення повноважень Європейського парламенту та прийняття рішень з багатьох питань в Євросоюзі кваліфікованою більшістю голосів²⁵.

1 грудня 2009 р. набув чинності Лісабонський договір, який уточнив нормативно-правові аспекти діяльності Євросоюзу. Цей правовий акт складається з преамбули, 7-ми розділів, 13-ти протоколів та 59 декларацій. Зазначений документ диференціював рівні компетенції у різних сферах політики між державами-членами та Євросоюзом за трьома категоріями: виключна, спільна та допоміжна. Водночас Договір визнає Європейський Союз юридичною особою, суб'єктом міжнародного права. Відповідно до зазначеного договору створено посаду президента Європейської Ради (як інституту ЄС), який обирається на два з половиною роки з правом на одне повторне обрання. Внаслідок цього змінено модель ротацийного головування держав-членів ЄС. Президент Європейської Ради має забезпечити послідовність її роботи. Іншою новацією договору є впровадження посади Верховного представника ЄС у зовнішніх справах і з політики безпеки. Високий представник стає одним із віце-президентів Європейської комісії. Причому, починаючи з 2014 р. кількість європей-

ських комісарів буде дорівнювати не 27 (за кількістю держав-членів), а відповідатиме двом третинам кількості держав-членів ЄС. Європейський парламент отримав статус, рівний Європейській Раді. Однак з 2014 р. кількість депутатів має бути скорочено до 750 парламентарів.

Лісабонський договір також прописав нову процедуру ухвалення рішень. Починаючи з 1 листопада 2014 р. голосування з питань, які не є пропозиціями Європейської комісії, або Верховного представника Євросоюзу із закордонних справ та політики безпеки потребуватиме більшості 72% голосів членів Європейської Ради, які мають представляти 65% населення ЄС. Блокуюча меншість складає тепер 35% населення держав-членів ЄС. Утримання під час голосування не перешкоджатиме прийняттю рішення, що потребує однастайності. Правом вето володітимуть не одна, а не менше чотирьох країн-членів²⁶.

Нагадаємо, що Лісабонський договір збільшив коло галузей, у яких Європейський парламент має вирішальне слово, зокрема, аграрний сектор, юстиція та координація роботи служб безпеки. Додано клаузулу солідарності, що передбачає спільні дії Євросоюзу та його держав-членів у разі терористичних атак. Договір розширює право голосу й самих європейців, так будь-яка громадська ініціатива, під якою підпишеться не менше мільйона громадян країн-членів ЄС, зобов'яже Європейську комісію прийняти офіційне рішення з цього питання. Кожен громадянин матиме право звернутися до європейського Омбудсмана. Не менш серйозною є ще одна новація, яка надає можливість для будь-якої країни Євросоюзу вийти з його складу.

Щоправда, конкретні умови для цього кроку не уточнюються, тому у будь-якому випадку питання вирішуватиметься усіма країнами-членами. Це є одним із найбільших пролонгованих у часі результатів європейської політики другої «великої коаліції». Для держав, які співпрацюють з Європейським Союзом, важливим є факт закріплення у Лісабонському договорі положення про європейську політику сусідства. Втім, посилення інтеграційних зв'язків у Євросоюзі ускладнюватиме подальший процес його розширення. Цю тезу 7 травня 2009 року підтвердив установчий пражський саміт «Східного партнерства». Тоді Європейська комісія запропонувала залучити до тіснішої співпраці з Євросоюзом найближчих сусідів, тобто Білорусь, Молдову, Україну, а також кавказькі країни Азербайджан, Вірменію та Грузію. Зокрема, проект «Східне партнерство» передбачає розвиток всіх напрямів співробітництва, включно зі створенням зони вільної торгівлі, але без перспективи членства для східноєвропейських та кавказьких держав, які беруть у ньому участь.

Особливу позицію щодо «Східного партнерства» зайняла Росія. Насамперед, Кремль невдоволений спробами Євросоюзу поширити свій вплив

на «пострадянський простір», який Росія традиційно вважає «близьким зарубіжжям» та зоною своїх виняткових національних інтересів. Окрім того, Москва стурбована появою альтернативного щодо Співдружності незалежних держав інтеграційного проекту. У заяві Міністерства закордонних справ Російської Федерації з приводу започаткування проекту «Східне партнерство» мова йшла про вимогу поважати російські інтереси в Східній Європі та на Кавказі. Водночас наприкінці заяви висловлювалося сподівання, що у віддаленій перспективі європейська та євразійська інтеграція перетворяться на єдиний процес.

Однак, не пояснюється, як таке взагалі можливо, зважаючи на протилежні ціннісні принципи, на основі яких розвиваються два згаданих типи інтеграції. Адже не випадково Росія відмовилася від прямої участі у проекті «Східне партнерство». Формальним приводом стала участь Росії у іншому проекті Євросоюзу «Північний вимір». Він за своєю суттю є майже аналогічним до «Східного партнерства». Утім, Росія остаточно не відкинула й можливість співпраці в рамках «Східного партнерства», що було підтверджено 18 листопада 2009 р. за підсумками стокгольмського 24-го саміту Росія — Європейський Союз. Зрештою, російський проект «Договору про європейську безпеку», зокрема, передбачав сприяння співпраці всіх міжнародних структур, які діють на Євразійському просторі²⁷.

Щоправда, досвід реалізації «Північного виміру» у вигляді співпраці Росії передусім із скандинавськими державами засвідчив, що основною проблемою є традиційний дефіцит фінансових ресурсів, які виділяються на спільні заходи. За умов світової фінансової кризи «Східне партнерство» ризикує успадкувати цю ваду «Північного партнерства». Адже задекларована сума, яка на «сусідство» виділялася з бюджету Євросоюзу до 2013 року, ледь дотягувала до 500 мільйонів євро. За наступні чотири роки цих коштів мало вистачити якраз на оплату роботи експертів. Тому «Східне партнерство» буде іспитом на справжнє бажання держав учасників здійснювати внутрішні перетворення не для Євросоюзу, а заради інтересів власних народів. Зрештою, досягнення славнозвісних європейських стандартів є справою народів Білорусі й Молдови, України й Грузії, Азербайджану й Вірменії. У за них Євросоюз це завдання не вирішить.

Хоча зазначений формат не зовсім відповідає неодноразово декларованим амбіціям України, але можлива відмова від участі навряд чи сприяла би порозумінню з європейськими партнерами. Водночас європейські партнери вважають символами поглиблення співпраці між Україною та Євросоюзом вступ України до Світової організації торгівлі та укладання угоди про співробітництво в процесі модернізації української газотранспортної системи.

Однак, зважаючи на деклароване українське прагнення вступу до Євросоюзу, Берлін за часів урядування другої «великої коаліції» крити-

кував Україну за відсутність структурних економічних реформ та внутрішньополітичну нестабільність. Зокрема, не можна назвати успішним хід конституційної та судової реформ, боротьби з корупцією.

ФРН підтримала посилення координації з Польщею і Францією в рамках «Ваймарської ініціативи». Також Берлін підтримує співпрацю у напрямі спільної політики в галузі безпеки і оборони ЄС з країнами «Східного партнерства» (Азербайджан, Вірменія, Білорусія, Грузія, Молдова, Україна)²⁸.

Вагомим дипломатичним досягненням другої «великої коаліції» стала нормалізація відносин зі США, які за часів «червоно-зеленої коаліції» були погіршені критичною позицією канцлера Г. Шредера щодо іракської військової кампанії. Це було тим більш важливо, що Німеччина заробляє близько 45% валового внутрішнього продукту за рахунок експорту до розвинених держав²⁹. Тому темп перезавантаження німецько-американських відносин було задано вже 6 грудня 2005 р., коли у Берліні відбулися переговори канцлера А. Меркель з державним секретарем США К. Райс. 13 січня 2006 р. канцлер ФРН А. Меркель відвідала Вашингтон. Під час візиту обговорювались питання тіснішої трансатлантичної солідарності.

Значна увага німецьких дипломатів також приділялася європейським справам. 25 березня 2007 р. з нагоди 50-річчя підписання Римського договору про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) було прийнято «Берлінську декларацію», яка закликала до поглиблення європейської інтеграції. Ці проблеми 16 липня 2007 р. у Берліні А. Меркель обговорила з тодішнім британським прем'єр-міністром Г. Брауном.

Зміцнюючи євроатлантичні зв'язки, Німеччина позитивно сприйняла 17 лютого 2008 р. акт щодо проголошення незалежності Косово. Албанські власті Косово намагаються демонструвати незалежність від кондомініуму ЄС і США (НАТО). Насправді фінансово-економічна залежність Косово залишається головним фактором слабкості його незалежності. Тому Косово балансує на межі, яка відділяє держави, які «відбулися», від держав, які визнаються «проблемними». Серйозною проблемою косовського державотворення залишається не лише відсутність «власної національної історії», а й відповідної міфології як основи державотворчої ідеї. Існування двох албанських держав в Європі виглядає як перебір, але проти створення «Великої Албанії» виступають донори й протектори Косово. У цьому сенсі «незалежність Косово» виконує роль додаткових гарантій для тривалого збереження дійсного статусу протекторату ЄС і США. Присутність міжнародних структур стала визначальним фактором існування Косово. Миротворча діяльність ОБСЄ на

різних етапах конфлікту ускладнювалася нормативними документами цієї організації. Вони не лише визнають принципи добровільності дій сторін у процесі зміни державних кордонів, а й передбачають одностайність у прийнятті рішень.

Унаслідок цього війна 1999 р. стала символом краху миротворчих зусиль ОБСЄ у Косово. Додатковим символом неефективності ОБСЄ в Косово стало дублювання його функцій структурами ЄС та ООН. Суттєвими проблемними факторами діяльності ООН у Косово також залишаються протиріччя між постійними членами Ради Безпеки ООН з приводу підходів до врегулювання. Економічні проблеми ООН переносять на Євросоюз. Додатковою слабкістю місії ЄС у Косово є невизнання незалежності цієї території п'ятьма з двадцяти семи країн ЄС (Грецією, Іспанією, Кіпром, Словаччиною, Румунією). Але, попри зазначені проблеми, Німеччина визнала незалежність Косово і тиснула на Сербію з вимогою зробити такий само крок, якщо Белград хоче приєднатися до Євросоюзу.

Наслідки проголошення незалежності Косово вийшли за межі причин цього рішення. Знову під сумнівом опинилася аксіома виконання міжнародних договорів і міжнародних режимів. Адже практика односторонніх дій великих держав підриває стабільність і безпеку. Розпад федеративних держав під гаслом права націй на самовизначення веде до заперечення вже новими незалежними державами аналогічного права за «своїми» національними меншинами.

Помітним феноменом дипломатичної діяльності другої «великої коаліції» було пробуксовування роботи німецько-французького тандему. 23 листопада 2005 р. канцлер ФРН А. Меркель здійснила перші візити до Парижа та Брюсселя. Обговорювались питання німецько-французького співробітництва та бюджетна й конституційна криза ЄС. Також німецька еліта погодилася активізувати участь у миротворчій діяльності у сфері інтересів Франції. 20 вересня 2006 р. німецький бундестаг прийняв рішення про направлення військово-морських сил для участі в операції ООН біля берегів Лівану.

12 жовтня 2006 р. канцлер А. Меркель та президент Франції Ж. Ширак провели чергові консультації з питань пріоритетів головування Німеччини в Європейському Союзі в першому півріччі 2007 року. Вже тоді з'явилися симптоми початку глибокої фінансової кризи.

Криза в єврозоні вже перетворила Євросоюз з добровільного об'єднання держав на організацію з відносинами між боржниками й кредиторами, з яких не так просто вийти. Кредитори можуть втратити великі суми, якщо країни-учасники вийдуть з валютного союзу, тоді як дебітори підпадають під вплив політики, що заглиблює їх економічний спад,

посилило борговий тягар і зміцнило їхнє підлегле становище. Після створення незалежного центрального банку країни учасники виявилися тримачами заборгованості у валюті, яку вони не контролюють.

Зокрема, Дж. Сорос запропонував «конвертувати державні заборгованості в єврооблігації. Країнам-учасникам буде дозволено нові єврооблігації лише для заміни тих, що підлягають погашенню. Якби країна набирала додаткові борги, вона могла б позичати кошти лише від свого імені. Єврооблігації не зіпсували б кредитний рейтинг Німеччини. Єврооблігації не зможуть усунути відмінностей у конкурентоспроможності, що викликає більше занепокоєння. Німецька громадськість не визнає, що прийняття єврооблігацій було б набагато менш ризикованим і дорогим, ніж продовження слабких спроб зберегти євро. Якщо Німеччина виступає проти єврооблігацій, їй варто заявити про вихід з євро зони. Якщо піде Німеччина, євро знеціниться».

Країни-боржники відновлять свою конкурентоспроможність. Вартість згоди на єврооблігації для Німеччини була перебільшена, а витрати на вихід з єврозони недооцінені. Європа виявилася б у кращому становищі, якби Німеччина зробила остаточний вибір між єврооблігаціями і виходом з єврозони, незалежно від результату. Хаотичний розпад унаслідок взаємних звинувачень і неврегульованих претензій залишить Європу в набагато важчому становищі, ніж тоді, коли вона наважилася на сміливий експеримент і пішла на об'єднання»³⁰.

Звичайно, Європейський Союз тримається на капіталі Німеччини. Внаслідок цього внесено дисбаланс у вісь Німеччина — Велика Британія — Італія — Франція. По цій вісі більше немає ні солідарних, ні гармонійних відносин. Франція постійно підривала авторитет ЄС війнами в Лівії і Малі. Закладаються проблеми під майбутнє ЄС. Виступаючи у травні 2013 р. у Німецько-бельгійсько-люксембурзькій торговельній палаті, комісар Європейського Союзу з енергетики Гюнтер Еттінгер закликав вжити негайних заходів заради «санації Європи» з метою запобігання банкрутству. На його думку, керівництво Євросоюзу, замість того, аби боротися з кризою, вправляється в політичній коректності і вихованні країн іншого світу. Болгарію, Румунію, Італію він назвав державами «майже не керованими». На думку Г. Еттінгера, Франція не готова до назрілих змін, зокрема, зменшення державних витрат, скорочення пенсій, підняття пенсійного віку. Він визнав, що Німеччина досягла межі свого економічного розвитку і сильнішою вона вже не стане³¹.

Перед Німеччиною наприкінці електорального періоду перебування при владі другої «великої коаліції» стояла проблема не стільки допомоги іншим державам, а власного порятунку. У разі краху євро і повернення до німецької марки зменшилася б конкурентна здатність німецької

економіки. Німецькі транснаціональні корпорації у такому разі перевели б виробництво за кордон у пошуках дешевшої робочої сили. У підсумку найбільшого удару зазнав би німецький середній клас. Ключовим є питання ціни, яку за збереження євро має заплатити німецький середній клас. Складовою такої ціни може бути фіскальний союз як фундамент для європейського федерального політичного союзу.

Свої особливості були властиві східноєвропейській політиці другої «великої коаліції». Вона фактично складалася з двох політичних напрямів — російського та українського. 16 листопада 2005 р. Верховна Рада України провела парламентські слухання «Співробітництво України та Німеччини на шляху України до ЄС». Голова Верховної Ради України В. Литвин прийняв делегацію бундестагу ФРН. Вважалось, що уряд «великої коаліції» А. Меркель займе менш русофільську позицію, але й не буде надто прихильним адвокатом України в Європі. Утім, 30 березня 2006 р. Г. Шредер офіційно очолив консорціум, який мав будувати Балтійський газопровід³².

3–4 жовтня 2006 р. у Берліні з робочим візитом побував президент України В. Ющенко. Під час переговорів з президентом Х. Келлером В. Ющенко наголошував, що в першому півріччі 2007 р. під час головування в ЄС Німеччина має підтримати укладання Євросоюзом із Україною угоди про асоціацію. Але це було надто сміливим припущенням. Це стало зрозуміло 8–10 лютого 2007 р. під час офіційного візиту президента України В. Ющенка до Німеччини. Президент України взяв участь у роботі Мюнхенської конференції з питань безпеки, де з історичною промовою про нову холодну війну виступив президент Росії В. Путін³³.

9 лютого 2008 р. у Берліні міністр закордонних справ України В. Огризко у бесіді з міністром закордонних справ Німеччини Ф.-В. Штайнмайєром запевнив, що, незважаючи на газові суперечності з Росією, Україна гарантує безперебійне постачання газу в Європу. Під час переговорів із головою Асоціації торговельно-промислових палат ФРН М. Ванслебеном обговорювалися питання залучення німецьких інвестицій для проведення Євро-2012 в Україні. З президентом Вільного університету Берлін Д. Ленцем обговорювалося питання проведення в 2008 р. міжнародної конференції на тему Голодомору 1932–1933 років. Іншим був порядок денний, наприклад, переговори 8 березня 2008 р., коли у Москві канцлер А. Меркель провела переговори з президентом Росії В. Путіним. Обговорювалися проблеми побудови північноєвропейського газопроводу, іранська та косовська проблеми. Символом стратегічного значення українсько-німецьких відносин цього історичного періоду можна вважати той факт, що 14 січня 2009 р. Верховна Рада України

ратифікувала Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом ФРН про перевезення військових вантажів та персоналу через територію України, підписану 12 липня 2006 р. у м. Берліні³⁴. У лютому 2009 р. в Берліні відзначили 10-річчя Українсько-німецького форуму³⁵.

17 червня 2009 р. у Києві разом побували міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайер та міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський. Обговорювалося питання, як Європейський Союз може посилити свої контакти з Києвом для стабілізації економічної ситуації в Україні³⁶.

27 березня 2007 р. за головування ФРН урочисто відзначили 50-річчя Римського договору про створення Європейського економічного співтовариства. Ця подія стала важливою з точки зору погодження суперечливих позицій країн Євросоюзу щодо підготовки Договору, який мав замінити провалену під час процедури ратифікації першу спільну Конституцію ЄС. Ангела Меркель наполягала на тому, аби посилення на Бога та цінності християнства були включені до проекту тексту першої спільної Конституції Євросоюзу. Цю ідею підтримали католицькі Польща, Ірландія, Італія. Але у тексті Лісабонського договору реформ закріплено лише положення про «культурний, релігійний та гуманістичний спадок Європи».

Під час головування в ЄС А. Меркель активно не акцентувала увагу на проблемі можливого членства Туреччини. Вона лише розкритикувала турецького прем'єр-міністра Реджепа Ердогана, який під час візиту до ФРН застеріг місцевих турків від загрози асиміляції. Меркель зазначала публічно, що Туреччина ні географічно, ні ментально не є європейською країною. Вона звернула увагу на наявність у Туреччині серйозних проблем із дотриманням прав людини. Турки зазначали, що насправді німецьких консерваторів лякає перспектива того, що в разі вступу до ЄС турецькі депутати матимуть третину мандатів у Європейському парламенті.

Впродовж 2000–2005 рр., як лідер опозиції, А. Меркель неодноразово критикувала особливі стосунки, які склалися між тодішнім бундесканцлером Г. Шредером та російським президентом В. Путіним. Пік критики настав, коли Шредер очолив акціонерне товариство, яке керує побудовою балтійського «Північноєвропейського газопроводу». Але, очоливши «велику коаліцію», А. Меркель від реалізації цього проекту, який польські консерватори назвали новим енергетичним пактом «Молотова–Ріббентропа», не відмовилася. Бундесканцлер А. Меркель 10 лютого 2007 р. була присутня під час історичної промови В. Путіна на Мюнхенському форумі безпеки, коли російський лідер відверто висловив претензії до одноосібних дій США, особливо на пострадянському просторі. Але навіть за умов напружених російсько-американських відносин часів президентства Дж. Буша молодшого Німеччина не збиралася відмовлятися від своїх національних інтересів у розвитку стратегічної співпраці із Росією.

Обрання 2 березня 2008 р. президентом Росії Д. Медведева радикально не змінило німецько-російські відносини. Росія продовжує виступати проти ратифікації Європейської енергетичної хартії. Додаткове навантаження на відносини Росії з країнами Європи наклали події серпневої 2008 р. війни на Кавказі та визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії.

1 травня 2008 року Ангела Меркель отримала премію імені Карла Великого за заслуги в справі розвитку Європейського Союзу. З промовою з цього приводу виступив президент Франції Н. Саркозі, який також став лауреатом цієї премії.

Напередодні світової економічної кризи рівень безробіття у ФРН вперше за 16 років був менший за три мільйони осіб. Європейська комісія критикувала намір німецького уряду скоротити оподаткування. Терміново довелося спільними зусиллями Євросоюзу рятувати від банкрутства Грецію та Ірландію. Світова економічна криза поставила під питання доцільність розширення кола країн, які є членами монетарного союзу ЄС.

Досить часто зовнішньополітичні орієнтири Ангели Меркель співпадають із позиціями адміністрації президента США Барака Обами. Особливо це стосується виведення військових підрозділів із Іраку, розробки нової більш ефективної стратегії дій НАТО у Афганістані, активізації близькосхідного мирного процесу, діалектичного поєднання дипломатичних зусиль та тиску щодо Ірану, «перезавантаження» відносин із Росією та Китаєм. Водночас зберігаються розбіжності між ФРН та США щодо Кіотського протоколу та засобів боротьби зі змінами клімату.

Таким чином, діяльність на міжнародній арені другої «великої коаліції» стала логічним продовженням зміцнення позицій ФРН у Європі та світі. Ідеї більшої міжнародної активності ФРН кореспондуються з програмними настановами як ХДС, так і СДПН. Вирішальний голос у питаннях зовнішньої політики другої «великої коаліції» залишався за канцлером А. Меркель. Німеччина не почувається зобов'язаною підтримувати інтервенції найближчих союзників, які у міжнародній політиці безпеки керуються власними інтересами. Політика «великої коаліції» у сфері безпеки полягала у максимальному збільшенні політичної активності з мінімалізацією військової активності. Німеччина намагалася з перемінним успіхом ініціювати політичне врегулювання криз і конфліктів. Німці вважають воєнні інтервенції неефективними і коштовними. Німеччина бачить загрози власній безпеці інакше, ніж сусіди з Північної і Центральної Європи.

Зовнішньополітична стратегія ФРН щодо країн Азії, Африки, Латинської Америки передбачає поширення цінностей свободи, рівності, солідарності, толерантності, уваги до потреби сталого розвитку в союзі з навколишнім середовищем і взаємної відповідальності держав.

Більшість німецьких парламентських політичних партій переконана, що борговий тягар країн, які із великими труднощами розвиваються, є своєрідним рабством наших днів. Цей негативний процес посилюється внаслідок підвищеної експлуатації іммігрантської робочої сили і нерівноправних конкурентних торговельно-економічних відносин постіндустріальної Німеччини з відсталою індустріальною периферією світового господарства. Пріоритетними азійськими партнерами ФРН є велика азійська трійка — Китай, Японія, Індія. Попри певну міжнародну ізоляцію Індії після ядерних випробувань 1998 р. ФРН вже у травні 2000 р. підписала стратегічний документ «Порядок денний німецько-індійського партнерства в ХХІ столітті». Причому Індія визначається Німеччиною як «природний партнер» й «азійська велика держава»³⁷. У листопаді 2007 р. Індію відвідала бундесканцлер А.Меркель. Німецьких інвесторів мотивувала дешева індійська робоча сила, яка дорівнювала 20% вартості німецької робочої сили³⁸. Водночас Франція, Німеччина та Велика Британія конкурують між собою на індійському ринку зброї³⁹.

Інший важливий напрям німецької економічної експансії становить Латинська Америка, де привілейованими партнерами Німеччини лишаються країни з достатньо чисельною німецькомовною діаспорою — Аргентина, Чілі, Бразилія. Найбільший німецький економічний інтерес у Африці концентрується на багатій на енергоносії Лівії, а також Південно-Африканській Республіці та Намібії. Решта африканських країн є просто об'єктами німецьких програм економічної допомоги розвитку.

На Близькому Сході німецька дипломатія з великою долею обережності поставилась до американської стратегії інтенсивної демократизації цього регіону з використанням військових методів впливу. Адже дестабілізація Великого Близького Сходу не лише перекриє важливі джерела постачання сировини для німецької економіки, а й негативно позначатиметься на спільній безпеці Європейського Союзу. Саме цей чинник був вирішальним у рішучому німецькому «ні» американській війні в Іраку. Проте після успішної ліквідації режиму Саддама Хусейна Берлін вважав за доцільне продовжувати використовувати Ірак як фактор стримування сусіднього Ірану. Ця стратегічна перспектива є особливо важливою з огляду на можливу перспективу вступу Туреччини в ЄС, адже тоді Євросоюзу доведеться мати спільний кордон з Іраком.

Тож внаслідок початку переговорів про вступ Туреччини до Європейського Союзу Німеччина об'єктивно зацікавлена у стимулюванні європейських зусиль, спрямованих на пошук оптимального варіанту близько-східного мирного врегулювання. Причому німецька дипломатія, використовуючи весь набір своїх методів впливу, починаючи з торгівлі і закінчуючи демонстрацією загального потенціалу Європейського Союзу, послідовно стимулює всі зацікавлені сторони до пошуку компромісів.

Проте об'єктивні межі зазначених варіантів вирішення проблем не є усталеними. Яскравий приклад цього становить проблема іранської ядерної програми. Німеччина та Франція, очевидно, не втрачали надії переконати найближчого союзника США — Велику Британію — в тому, що намагання розрубати гордіїв вузол близькосхідних проблем більше нагадує ризиковану авантюру, ніж віками випробувану практику реальної політики. Ситуація у цьому сенсі змінилася вже за існування християнсько-ліберальної коаліції під час «арабської весни» — революційних подій початку 2011 року.

Однак за часів другої «великої коаліції» ФРН не сприймала апокаліптичну концепцію зіткнення цивілізацій і в міру своїх можливостей намагається стимулювати діалог між цивілізаціями. Врешті, або Захід повинен змінитись, аби адаптувати під свої потреби решту світу, чи незахідний світ має остаточно трансформуватись, змінивши навіть свою традиційну цивілізаційну ідентичність, аби знайти своє місце в новому ліберальному світовому устрої. Від способу розв'язання цієї дилеми значною мірою залежить алгоритм розвитку всесвітньої історії у XXI столітті.

Загалом політичне співжиття Ангели Меркель і соціал-демократів не було спокійним. Але «велика коаліція» конституційно могла розпастися лише з обопільної згоди, адже опозиційні «Партія зелених» і «Ліва партія» не були здатні запропонувати у бундестазі конструктивний вотум недовіри, тобто ще до відставки уряду створити нову коаліцію. Тож лише 27 вересня 2009 р. відбулися чергові вибори бундестагу. Перемогу святкували ХДС-ХСС та ВДП. 24 жовтня 2009 р. А. Меркель оголосила про створення коаліції з Вільними демократами, внаслідок чого міністром закордонних справ став вільний демократ Г. Вестервелле. Завершився історичний період діяльності другої «великої коаліції», але досвід погодження зовнішньополітичних пріоритетів між провідними політичними партіями Німеччини залишається актуальним. Адже не лише А. Меркель і Ф.-В. Штайнмайер після виборів 2013 р. залишилися провідними дійовими особами у третій «великій коаліції», а й відповідне експертне середовище у ХДС-ХСС і СДПН також враховує недавній досвід «коаліційного» проведення зовнішньої політики.

Помітною тенденцією міжнародної діяльності другої «великої коаліції» стало дедалі більше залучення Німеччини до реалізації своїх глобальних інтересів як одного з провідних світових експортерів з пріоритетністю країн-членів Євросоюзу. Напередодні початку світової економічної кризи 2008 р. Німеччина домоглася великого профіциту у торговельному балансі з більшістю країн світу. Це можна вважати вагомим здобутком діяльності другої «великої коаліції», але по мірі

поглиблення світової економічної кризи такі економічні переваги почали створювати проблеми наступним німецьким правлячим коаліціям.

---

¹ *Schöllgen Gregor*. Deutsche Außenpolitik. Band 2. Von 1945 bis zur Gegenwart. — München, 2013. — 353 s.

² *Sabrow Martin, Mentel Christian (Hrsg)*. Das Auswärtige Amt und seine umstrittene Vergangenheit. Eine deutsche Debatte. — Frankfurt am Main, 2014. — 406 s.

³ Bilanz der deutschen EU-Ratspräsidentschaft. Bertelsmann Forschungsgruppe Politik. — München, 2007. — 340 s.

⁴ *Hüttmann Martin*. Die Koordination der deutschen Europapolitik // Aus Politik und Zeitgeschichte. — 2007. — № 10. — S. 39–45.

⁵ *Becker Peter*. Die Europapolitik des vereinten Deutschland zwischen Kontinuität und Wandel // Jesse Eckhard, Sandschneider Eberhard (Hrsg). Neues Deutschland? Eine Bilanz der deutschen Wiedervereinigung. — Baden-Baden. — 2008. — S. 141–176.

⁶ *Karp Regina*. The New German Foreign Policy Consensus // The Washington Quarterly. — 2005. — № 1. — P. 61–82.

⁷ *Wendler Frank*. Pragmatismus, Führung und langsam erodierender Konsens: Eine Bilanz der Europapolitik der Großen Koalition // Christoph Egle, Reimut Zohlhöfer (Hrsg). Die zweite Große Koalition. Eine Bilanz der Regierung Merkel 2005–2009. — Wiesbaden. — 2010. — S. 530–549.

⁸ *Harnisch Sebastian*. Die Außen- und Sicherheitspolitik der Regierung Merkel: Eine liberale Analyse der Großen Koalition // Zeitschrift für Außen- und Sicherheitspolitik. — 2010. — № 3. — S. 1–19.

⁹ *Harnisch Sebastian*. Die Große Koalition in der Außen- und Sicherheitspolitik: die Selbstbehauptung der Vetospieler // Christoph Egle, Reimut Zohlhöfer (Hrsg). Die zweite Große Koalition. Eine Bilanz der Regierung Merkel 2005–2009. — Wiesbaden. — 2010. — S. 502–529.

¹⁰ *Erler Gernot*. Mission Weltfrieden. Deutschlands neue Rolle in der Weltpolitik. — Freiburg, 2009. — 256 s.

¹¹ *Steinmeier Frank Walter*. Mein Deutschland. Wofür Ich stehe. — München, 2009. — 240 s.

¹² *Lohse Eckart, Wehner Markus*. Rosenkrieg. Die großer Koalition 2005–2009. — Köln, 2009. — 272 s.

¹³ *Ватлин А.Ю.* Германия в 2000–2010 годах // Новая и новейшая история. — 2010. — № 6. — С. 18–38.

¹⁴ *Петухов В.В.* Внешнеполитические приоритеты массового сознания россиян // Социс. — 2010. — № 11. — С. 3–13.

¹⁵ *Гринин В.* Россия и Германия: история длиною в 1000 лет // Международная жизнь. — 2012. — № 6. — С. 57–66.

¹⁶ *Сидорук Т.* Європейська політика сусідства: концептуальні хиби конструкції // Політичний менеджмент. — 2011. — № 1. — С. 121–133.

¹⁷ *Rittberger Volker*. German Foreign Policy since Unification. Theories and Case Studies. — Manchester, 2001. — P. 34.

¹⁸ *Boekle Henning, Rittberger Volker, Wagner Wolfgang*. Soziale Normen und normgerechte Außenpolitik. Konstruktivistische Außenpolitiktheorie und deutsche Außenpolitik nach der Vereinigung // Zeitschrift für Politikwissenschaft. — 2001. — № 1. — S. 103.

¹⁹ *Rainer Baumann, Volker Rittberger, Wolfgang Wagner*. Macht und Machtpolitik. Neorealistic Außenpolitiktheorie und Prognosen über die deutsche Außenpolitik nach der Vereinigung // Zeitschrift für internationale Beziehungen. — 1999. — № 2. — S. 245–286.

²⁰ *Bierling Stephan*. Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Normen. Akteure. Entscheidungen. — München, 1999. — S. 366.

²¹ *Тоффлер Е.* Нова парадигма влади. Знання. Багатство. Сила. — К., 2003. — С. 37.

²² *Pogorelskaja Svetlana*. Teil der neuen Strategie — Nichtregierungsorganisationen (NGO) // Kurt-Jürgen Maas (Hrsg). Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis. — Baden-Baden: Nomos Verlag, 2005. — S. 215.

²³ Урядовий кур'єр — 20 вересня 2005. — С. 3.

²⁴ CDU, CSU und SPD: Gemeinsam für Deutschland. Koalitionsvertrag vom 11. November 2005 // http://www.bundesregierung.de/Content/DE/_Anlagen/koalitionsvertrag.pdf

²⁵ Германия в XXI веке. — М., 2010. — С. 228.

²⁶ *Гладченко О.* Лісабонський договір 2007 року як новий етап еволюційного розвитку права Європейського Союзу // Вісник Центральної виборчої комісії — № 1 (11) 2008. www.cvk.gov.ua/visnyk/pds/2008.1

²⁷ Проект «Договора о европейской безопасности» // www.kremlin.ru/news/6152

²⁸ Состояние и перспективы развития общей политики в области безопасности и обороны Европейского союза // Зарубежное военное обозрение. — 2013. — № 2. — С. 10.

²⁹ *Синдеев А.А.* Двусторонние отношения США и ФРГ: из прошлого в будущее // США — Канада: экономика, политика, культура. — 2010. — № 12. — С. 78.

³⁰ *Джордж Сорос.* Вибір Німеччини // День. — 11 квітня 2013. — С. 3.

³¹ *Віктор Тимченко.* Можна сперечатися про вибір слів, але потрібно відкрито говорити про проблеми // Голос України. — 1 червня 2013. — С. 13.

³² Голос України — 31 березня 2006. — С. 3.

³³ *Kneuer Marianne*. Demokratisierung durch die EU. Süd und Ostmitteleuropa im Vergleich. — Wiesbaden. — 2007. — S. 342.

³⁴ Голос України — 4 лютого 2009. — С. 3.

³⁵ Голос України — 16 лютого 2009. — С. 3.

³⁶ Голос України — 17 червня 2009. — С. 3.

³⁷ *Wagner Christian*. Indien // Schmidt Sigmar, Hellmann. Handbuch zur deutschen Außenpolitik. — Wiesbaden, 2007. — S. 572.

³⁸ *Печищева Л.А.* Индия и Германия: развитие торгово-экономических отношений // Азия и Африка сегодня. — 2010. — № 7. — С. 56.

³⁹ *Jain Rajendra, Kuck Gert*. India and Germany in a Changing World. — New Delhi, 2001. — P. 354.

Статья посвящена исследованию особенностей формирования и реализации внешней политики ФРН во время правления второй «большой коалиции». Основное внимание уделено вопросам эволюции концептуальных подходов ФРН к современным международным отношениям, её активности в вопросах международной безопасности, нормализации отношений ФРГ и США, а также специфике немецко-российских отношений.

Ключевые слова: Германия, «большая коалиция», внешняя политика, Европейский Союз, международная безопасность, Россия, Украина.

This thesis is devoted to the peculiarities of the formation and realization of FRG foreign policy during the second «great coalition». The main attention is paid to the questions of evolution of the conceptual FRG's approaches to the modern international relations, its activity in the field of international security, normalization FRG-USA relations, as well specifics of German-Russian relations.

Keywords: Germany, great coalition, foreign policy, European Union, international security, Russia, Ukraine.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ (ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА)*

У статті досліджуються питання зовнішньої політики Республіки Білорусь, зокрема розглянуто особливості сучасного геополітичного становища Білорусі, конституційно-правові основи зовнішньої політики, розвиток дипломатичних відносин з країнами світу, її участь у міжнародних організаціях та інститутах.

Ключові слова: *Республіка Білорусь, зовнішня політика, міжнародна безпека, Росія, країни СНД, Європейський Союз.*

Особенности современного геополитического положения Беларуси.

Республика Беларусь по своему географическому положению находится в центре Европы, а также занимает срединную часть Евразийского континента в целом. Протяженность ее территории с севера на юг — 560 км, с запада на восток — 600 км. Республика Беларусь граничит с пятью государствами: на севере и востоке с Российской Федерацией (протяженность границ 990 км), на юге с Украиной (975 км), на западе с Польшей (399 км), на северо-западе с Литвой (462 км) и Латвией (143 км); общая протяженность границ составляет 2969 км. Столица Республики Беларусь г. Минск находится в выгодном географическом положении. Расстояние до европейских центров небольшое. Так, до Вильнюса — 215 км, до Риги — 470 км, до Варшавы — 550 км, до Киева — 580 км, до Москвы — 700 км, до Берлина — 1060 км и 1300 км до Вены.

Республика Беларусь — внутриконтинентальная страна, не имеющая прямого выхода к морю. Этот недостаток в определенной мере компенсируется развитой внутрорегиональной речной системой и активным использованием близких морских портов соседних государств (Калининград, Гданьск, Вентспилс, Клайпеда), которые находятся на расстоянии 250–350 км от белорусских рубежей. По размерам территории (207,6 тыс. кв. км) Беларусь занимает 13-е место среди стран Европы. На ее долю приходится 2,1% площади и 1,5% населения Европы. По площади территории Беларусь можно сравнить с Великобританией (244 тыс. кв. км) и Румынией (237 тыс. кв. км). Она имеет большую

---

* Раздел из книги: Снапковский В.Е. История внешней политики Беларуси: пособие [для студентов по специальностям «Международные отношения», «Лингвострановедение», «Международная журналистика». — Минск: БГУ, 2013. — 495 с.

территорию, чем такие высокоразвитые европейские государства, как Австрия, Нидерланды, Греция, Португалия и др. По площади Беларусь превосходит совокупную территорию Литвы, Латвии и Эстонии в 1,2 раза.

На 1 января 2012 г численность населения Республики Беларусь составляла 9 465 тыс. человек. В Беларуси проживает в 1,3 раза больше населения, чем в трех странах Балтии вместе взятых, в 2 раза больше, чем в Финляндии или Дании. Такую же численность населения, как в Беларуси, среди европейских государств имеют Бельгия, Венгрия, Греция, Португалия, Чешская Республика и *Сербия*. Средняя плотность населения в стране составляет 45,6 человека на 1 кв. км, что соответствует уровню Ирландии и Боснии и Герцеговины, незначительно уступает Литве, в 2–2,5 раза ниже, чем в странах Центрально-Восточной Европы (Польше, Чехии и Словакии).

Беларусь имеет относительно однородный национальный состав. Согласно переписи 2009 г. белорусы составляют 83,7%, русские — 8,3%, поляки — 3,1%, украинцы — 1,7%, евреи — 0,1%. Согласно данным на 2010 г., предоставленным аппаратом Уполномоченного по делам религий и национальностей Республики Беларусь, 58,9% населения считают себя верующими. Из них 82,5% принадлежат к Русской православной церкви (Белорусский экзархат), 12% причисляют себя к Римско-католической церкви, 4 % населения относятся к исламу, индуизму и бехаизму, 2% к протестантским деноминациям. Регулярно посещают богослужения около 18% православных и 50% католиков. По данным самой католической церкви в Беларуси к ней относятся около 1,4 млн верующих (около 15 % населения страны).

По европейским меркам Беларусь можно рассматривать как среднюю по размерам территории и населения страну, сопоставимую с Австрией, Бельгией, Венгрией, Грецией, Португалией. По индексу развития человеческого потенциала занимала в 2011 г. 65 место в мире, относясь к группе стран с высоким ИРЧП.

В программном докладе белорусского президента А.Г. Лукашенко «Внешняя политика Республики Беларусь в новом мире» на совещании с руководителями белорусских дипломатических представительств 22 июля 2004 г. выделены четыре характерные черты современного геополитического положения Беларуси. 1) Беларусь по населению и территории — не малая, как это часто и ошибочно принято считать, а средняя по европейским меркам страна. 2) Это страна с развитой экономикой, основанной не на добыче и продаже полезных ископаемых, а на переработке сырья и производстве готовой продукции. В Беларуси создана экономика открытого типа, где около 60% валового внутреннего

продукта экспортируется. 3) Беларусь расположена на чувствительнейшем геополитическом перекрестке, средоточии торговых и транзитных путей между Востоком и Западом. 4) Беларусь — страна с внушительным военным потенциалом. В мировом списке военных потенциалов она входит в число пятидесяти первых государств.

По словам А. Лукашенко, «Беларусь — это страна между двумя гигантами. На западе европейский гигант — ЕС. На востоке евразийский гигант — Россия. А между ними наша страна — Беларусь». В новой геополитической ситуации Беларусь однако не «буферное государство» и не вассал той или иной страны. «Мы не в западне. Мы не камешек между жерновами. Напротив, история и география дали нам уникальный шанс. Современное, серьезное, развитое и независимое государство, каковым мы стали за последнее 10-летие, должно использовать этот шанс и превратить то, что было в прошлые века историческим проклятием, в экономическое благословение. В этом — главная задача внешней политики нашего государства».

Тематика геополитического положения и цивилизационного выбора Беларуси получила свое развитие в докладе Президента Республики Беларусь на IV Всебелорусском собрании 6 декабря 2010 г., в котором в частности отмечалось: «Статус «перекрестка», которым геополитически наделена Беларусь, мы понимаем как связующее звено, артерию между Западом и Востоком. Но не как барьер, буфер или санитарный кордон и ни в коем случае не проходной двор»¹. Коснувшись вопроса о том, какой выбор был бы предпочтительнее для Беларуси: Европейский союз или Россия, докладчик повторил мысль, которая впервые была сформулирована в вышеупомянутом докладе перед белорусскими дипломатами 22 июля 2004 г. Тогда он сказал: «Выбор, который нам обычно пытаются навязать как судьбоносный — Восток или Запад — это вообще не выбор. Не выбор для Беларуси! Это ложная дилемма. Мы выбираем не Восток и Запад или же Восток или Запад, мы выбираем Беларусь. Беларусь, которая в силу экономики, в силу истории, в силу географии, в силу культуры и менталитета будет и на Востоке, и на Западе»².

В докладе на IV Всебелорусском собрании идея «стратегического выбора» Беларуси была развита в концепцию ее «равной приближенности» к Востоку и Западу. Она была сформулирована следующим образом: «Мы не намерены «выбирать» между Евросоюзом и Россией. Это было бы неумно и неправильно. Мы не «идем» ни на Восток, ни на Запад. У нас собственное место в Европе, данное нашему народу Господом Богом, свои геополитическая идентичность и национальные интересы, важнейший из которых — обеспечение сбалансированного взаимодействия со всеми, формирование пояса добрососедства по всему периметру наших границ»³.

Сбалансированное развитие восточного и западного векторов внешней политики, формирование пояса добрососедства по всему периметру границ Беларуси — такова сущность стратегии «равной приближенности» к Востоку и Западу. Ключевая задача, которая вытекает из следования такому стратегическому курсу, заключается в максимально эффективном использовании геополитического ресурса страны. По этому поводу белорусский президент заключил: «Но задача — не «равноудаленность» от главных соседей. Наиболее оптимальной для нас является стратегия «равной приближенности» к Востоку и Западу. Именно она дает шанс максимально эффективно использовать выгодное географическое положение, транзитный и промышленный потенциал нашей страны»⁴.

Конституционно-правовые основы белорусской внешней политики. После провозглашения независимости Беларусь вышла на международную арену в двух качествах: как новое независимое государство и как европейская страна с глубокими историческими традициями государственности и внешней политики.

С приобретением независимости начался новый период в истории белорусской государственности и внешнеполитической деятельности Беларуси. Его главным содержанием является формирование и становление внешней политики и дипломатии Республики Беларусь. В соответствии с Декларацией о государственном суверенитете БССР, актами о ликвидации СССР и образовании Содружества независимых государств Верховный Совет и правительство Республики Беларусь заявили о строительстве независимого государства и проведении им самостоятельной внутренней и внешней политики.

Конституция 1994 г. содержит ряд положений, характеризующих основы внешней политики белорусского государства, ее цели, задачи и принципы. В ст. 1 говорится: «Республика Беларусь обладает верховенством и полнотой власти на своей территории, самостоятельно осуществляет внутреннюю и внешнюю политику» (ст. 1). В соответствии со ст. 8 Конституции, Республика Беларусь признает приоритет общепризнанных принципов международного права и обеспечивает соответствие им законодательства. В этой же статье закреплено право Республики Беларусь в соответствии с нормами международного права на добровольной основе входить в межгосударственные образования и выходить из них. Не допускается заключение международных договоров, которые противоречат Конституции. Ст. 18 Основного Закона посвящена внешней политике. В ней говорится, что Республика Беларусь в своей внешней политике исходит из принципов равенства государств, неприменения силы или угрозы силой, нерушимости границ, мирного урегулирования споров, невмешательства во внутренние дела и других общепризнанных

принципов и норм международного права. «Республика Беларусь ставит целью сделать свою территорию безъядерной, а государство — нейтральным».

Внешняя политика Республики Беларусь отчетливо подразделяется на два этапа в зависимости от типа политического режима страны. Первый этап охватывает 1991–1994 гг., когда существовала парламентская республика. Вторым периодом начался в июле 1994 г. с избранием первого Президента Республики Беларусь А.Г. Лукашенко. Президентский период во внешнеполитической истории суверенной Беларуси также можно поделить на два этапа. Первый охватывает 1994–1999 гг. Это пятилетка «активной интеграционной политики» с Россией. Вторым начался с 2000 г. Это этап «многовекторной политики».

Политическую и правовую базу внешней политики белорусского государства составляли и составляют: Конституция Республики Беларусь, принятая 15 марта 1994 г., измененная и дополненная 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г., Концепция национальной безопасности, утвержденная указом Президента Республики Беларусь 9 ноября 2010 г. (первая редакция 1995 г., вторая редакция 2001 г.), Военная доктрина, утвержденная указом Президента Республики Беларусь 3 января 2002 г. (первая редакция 1992 г.), Закон Республики Беларусь «Об утверждении Основных направлений внутренней и внешней политики Республики Беларусь», утвержденный указом Президента Республики Беларусь 14 ноября 2005 г., а также другие документы, принятые Президентом, Верховным Советом и Национальным собранием, которые регулируют деятельность государственных органов власти в области внешней политики, а также общепризнанные принципы и нормы международного права, зафиксированные в Уставе ООН, Хельсинском заключительном акте, Парижской хартии для новой Европы и других документах ОБСЕ.

Основные принципы, цели и задачи внешней политики Республики Беларусь законодательно закреплены в Законе «Об утверждении Основных направлений внутренней и внешней политики Республики Беларусь» от 14 ноября 2005 г.

В соответствии с ним внешняя политика Республики Беларусь основывается на следующих *принципах*: соблюдение общепризнанных принципов и норм международного права; соразмерность внешнеполитических целей политико-дипломатическому, экономическому, оборонному, научно-техническому, интеллектуальному потенциалу государства, обеспечение их реализации для укрепления международных позиций Республики Беларусь и ее международного авторитета; повышение эффективности политических, правовых, внешнеэкономических и иных инструментов защиты государственного суверенитета Республики Бела-

русью и ее национальной экономики в условиях глобализации; развитие на основе общепризнанных принципов и норм международного права всестороннего сотрудничества с иностранными государствами, международными организациями, взаимный учет и соблюдение интересов всех членов международного сообщества; добровольность вхождения и участия в межгосударственных образованиях; приверженность политике последовательной демилитаризации международных отношений; отсутствие территориальных претензий к сопредельным государствам, непризнание территориальных притязаний к Республике Беларусь.

Стратегическими целями внешней политики Республики Беларусь являются: защита государственного суверенитета и территориальной целостности Республики Беларусь; защита прав, свобод и законных интересов граждан, общественных и государственных интересов. Международная активность Беларуси призвана, в первую очередь, обеспечивать безопасность государства и защиту национальных интересов от любых внешних вызовов и угроз, содействовать формированию благоприятных условий для стабильного экономического развития страны и повышения благосостояния граждан.

Основными задачами внешней политики Республики Беларусь являются: содействие построению стабильного, справедливого, демократического миропорядка, базирующегося на общепризнанных принципах международного права; равноправная интеграция Республики Беларусь в мировое политическое, экономическое, научное, культурное и информационное пространство; создание благоприятных внешнеполитических и внешнеэкономических условий для повышения уровня благосостояния народа, развития политического, экономического, интеллектуального и духовного потенциала государства; формирование добрососедских отношений с сопредельными государствами; обеспечение защиты прав, свобод и законных интересов граждан Республики Беларусь за границей; содействие реализации национальных, культурных и иных прав и законных интересов этнических белорусов, выходцев из Республики Беларусь и лиц, идентифицирующих себя как белорусы, проживающих за пределами ее территории; содействие укреплению международной безопасности, нераспространению оружия массового поражения и контролю над вооружением; расширение международного сотрудничества в области предупреждения и ликвидации чрезвычайных ситуаций, охраны окружающей среды, в информационной и гуманитарной сферах; привлечение внешних интеллектуальных и научных ресурсов в интересах образовательного, научного и культурного развития Республики Беларусь; участие в международном сотрудничестве в области поощрения и защиты прав человека.

Внешняя политика Республики Беларусь реализуется в следующих *основных сферах*: внешнеэкономическая деятельность; международное экономическое сотрудничество; международное сотрудничество в области космической деятельности; международное военное сотрудничество; международное сотрудничество по реализации государственной пограничной политики; международная безопасность; гуманитарное сотрудничество и права человека; международное сотрудничество в области здравоохранения, образования, науки, информации и информатизации, культуры, спорта, туризма, охраны окружающей среды; международное сотрудничество в области предупреждения и ликвидации чрезвычайных ситуаций; сотрудничество в области кодификации и прогрессивного развития международного права; трансграничное сотрудничество.

Важное геополитическое положение Беларуси на границе мировых центров силы, культур и цивилизаций, непростая история страны, испытавшей на себе разрушительные последствия многочисленных европейских войн и конфликтов, обусловили курс на многовекторность внешней политики как фундаментальный принцип, предполагающий развитие сбалансированных конструктивных отношений с партнерами в различных регионах мира. При выстраивании диалога и взаимовыгодного сотрудничества с ними Беларусь руководствуется принципами прагматизма и последовательности, взаимного уважения, равноправия, невмешательства во внутренние дела, отказа от давления и принуждения. *Основными приоритетными направлениями* внешней политики Республики Беларусь являются: соседние государства и интеграционные объединения (Россия, Украина, Европейский Союз), Содружество независимых государств, мировой Юг, США, а также многосторонняя дипломатия.

Международное признание. Процесс международного признания белорусского государства, которое еще называлось Белорусская ССР, начался после краха августовского путча, точнее после придания Декларации о государственном суверенитет БССР статуса конституционного закона и принятия закона о политической и экономической самостоятельности БССР. Это произошло 25 августа 1991 г. 30–31 августа сейм Польской Республики признал независимость БССР де-факто. После подписания Беловежских соглашений и их ратификации Верховным Советом Республики Беларусь ее независимость признали Турция (16 декабря), Швеция (19 декабря) и Монголия (20 декабря). Первыми государствами мира, признавшими независимость Беларуси и установившими с ней дипломатические отношения, были Украина и США. Они сделали это 27 и 28 декабря 1991 г. соответственно. До конца года Беларусь была признана 54 государствами мира. Решение о признании

суверенитета бывших республик СССР было принято руководителями стран — членов ЕЭС 23 декабря 1991 г. в ходе встречи в Гааге, на которой было распространено «Заявление 12-ти о будущем статусе России и других бывших республик СССР».

В течение 1992 г. произошло полное международное признание Республики Беларусь. По состоянию на начало 2012 г. Беларусь поддерживает дипломатические отношения со 168 государствами мира, в 50 из которых открыто 48 посольств, 2 посольства/постоянных представительства при международных организациях, 2 постоянных представительства при международных организациях, 7 генеральных консульств и 1 консульство. За границей функционируют также 13 отделений посольств Республики Беларусь. Иностранные государства представлены в Беларуси 43 посольствами, 3 отделениями посольств, 1 торгпредством, 25 консульскими учреждениями (включая почетных консулов); международные организации — 17 представительствами. По совместительству в стране аккредитовано 81 иностранное диппредставительство.

Республика Беларусь значительно расширила свое участие в международных универсальных и региональных организациях. Она вступила в Международный валютный фонд и Группу Всемирного банка (1992), Международную организацию гражданской авиации (1993), [Продовольственную и сельскохозяйственную организацию Объединенных Наций (2005), Международную организацию по миграции (2005), Межпарламентский Союз (1994), Организацию по запрещению химического оружия (1997), возобновила активное членство во Всемирной организации здравоохранения, прерванное в 1949 г., (1992), получила статус наблюдателя во Всемирной торговой организации (1993). В сентябре 1992 г. Республика Беларусь первой из стран СНГ, за исключением России, открыла в Минске Представительство ООН/ПРООН. [Беларусь является членом 14 специализированных учреждений ООН и ряда других межправительственных организаций, осуществляющих взаимодействие с ООН на основе специальных соглашений. В 1998 г. Беларусь была принята в Движение неприсоединения.

С 1993 года в Минске действует Отделение ООН/Программы развития ООН (ПРООН) для осуществления проектов технической помощи Беларуси по линии этой Программы и оказания необходимого консультативного и технического содействия в области рыночных преобразований. В Минске открыто отделение Детского фонда ООН (ЮНИСЕФ) с соответствующим финансированием для осуществления программы по защите материнства и детей. ООН оказывает поддержку национальным усилиям по урегулированию проблем беженцев и миграции.

Беларусь была принята или активизировала свои отношения с рядом региональных организаций. В 1991 г. она была принята в Европейскую

энергетическую хартию, в 1992 г. — в Организацию по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) и Совет североатлантического сотрудничества (с 1997 г. называется Советом евроатлантического партнерства), Европейский банк реконструкции и развития, получила статус специально приглашенной страны в Совете Европы, а в 1993 г. подала заявку на прием в эту организацию. В 1995 г. страна подписала Договор о партнерстве и сотрудничестве, в 1996 г. — Временное соглашение по вопросам торговли с Европейским союзом. В 1995 г. присоединилась к программе НАТО «Партнерство ради мира», в 1996 г. вступила в Центрально-европейскую инициативу. В 2005 г. Беларусь получила статус наблюдателя при Организации черноморского экономического сотрудничества, в 2009 г. — при Совете государств Балтийского моря и Шанхайской организации сотрудничества. Согласно данным белорусского МИД, на 1 января 2012 г. Республика Беларусь — полноправный член 50 международных межправительственных организаций, еще в 6 она имеет статус наблюдателя.

После провозглашения независимости значительно расширилась договорно-правовая база отношений Республики Беларусь с иностранными государствами и международными организациями. На 1 сентября 1998 г. ее составляли около 1790 межгосударственных и межправительственных международных документов, в том числе 1020 многосторонних. По состоянию на начало 2012 г. общее количество международных договоров, выполнение которых осуществлялось Республикой Беларусь, составляло более 3,5 тыс., в том числе более 1900 — двусторонних, около 1500 — многосторонних договоров.

Вклад в укрепление международной безопасности. В начале 1990-х гг. приоритетными направлениями внешней политики Беларуси являлись: укрепление реального суверенитета и независимости, сотрудничество с государствами СНГ в «организации» постсоветского пространства, налаживание добрососедских отношений с соседними странами, превращение Беларуси в безъядерное и нейтральное государство, «возвращение в Европу» и развитие связей с государствами Запада, международная помощь в ликвидации последствий чернобыльской катастрофы.

К середине 1990-х гг. по всем из этих направлений были достигнуты заметные, а то и впечатляющие результаты. Особенно следует отметить вклад Беларуси в укрепление международной безопасности в области ядерного разоружения и контроля над вооружениями. Республика получила в наследство от СССР самую высокую в мире концентрацию военнослужащих: 1 военный на 43 гражданских лица. Потребовалось много сил и средств для сокращения армии со 160 тыс. до 62 тыс. чел. По Договору об ограничении вооруженных сил и вооружений в Европе

(ДОВСЕ), к которому страна присоединилась в 1992 г., было уничтожено 1773 танка, 1341 боевая бронированная машина, 130 боевых самолетов и другой военной техники, что составило более 10% вооружений и военной техники, ликвидированной всеми 30 странами-участницами ДОВСЕ. Беларусь принимает активное участие в процессе адаптации ДОВСЕ к новым геополитическим реалиям и первой ратифицировала Соглашение об адаптации ДОВСЕ, подписанное в 1999 г.

В 1992 г. за границы республики было выведено тактическое ядерное оружие. В 1993 г. белорусский парламент ратифицировал Договор о стратегических наступательных вооружениях (СТАРТ-1) и Лиссабонский протокол 1992 г., предусматривающий присоединение Республики Беларусь в качестве неядерной державы к Договору о нераспространении ядерного оружия. В ноябре 1996 г. из страны было выведено стратегическое ядерное оружие и она де-факто и де-юре стала безъядерным государством. Последовательная политика Беларуси в области ядерного разоружения получила высокое международное признание.

В соответствии с Договором о ликвидации ракет средней и меньшей дальности Республика Беларусь уничтожила 584 ракеты, их пусковые установки и дополнительное оборудование. Она является участницей Гаагского кодекса поведения по предотвращению распространения баллистических ракет (2002) и Группы ядерных поставщиков (2000).

В 1993 г. Беларусь подписала Конвенцию о запрещении химического оружия, в 1996 г. — Договор о всеобъемлющем запрещении испытаний ядерного оружия. Она ратифицировала договор в 2000 г. и выступает за его скорейшее вступление в силу. В 1995 г. Беларусь заключила с МАГАТЭ Соглашение о применении гарантий, которое подтверждает выполнение Беларусью обязательств по исключительно мирному использованию ядерного материала и установок.

В 1990 г. Беларусь выдвинула инициативу о создании в Центральной и Восточной Европе безъядерной зоны. В 1996 г. это предложение было модифицировано президентом А. Лукашенко в связи с расширением НАТО на Восток в идею создания в этом регионе пространства, свободного от ядерного оружия. Но за исключением России и Украины остальные заинтересованные страны (Польша, государства Балтии и др.) не поддержали белорусскую инициативу, не желая тем самым закрывать для себя двери в НАТО.

В 2003 г. Республика Беларусь, обладая седьмым в мире арсеналом противопехотных мин, присоединилась к Конвенции о запрещении применения, накопления запасов, производства и передачи противопехотных мин и об их уничтожении. Беларусь является одним из сторонников дальнейшей адаптации Венского документа 1999 г. по мерам доверия и

безопасности и заключила договоренности о дополнительных мерах доверия и безопасности в военно-политической области с Украиной и Литвой (в 2001 г.), Латвией и Польшей (в 2004 г.). Беларусь является также стороной Договора по открытому небу, который содействует повышению транспарентности и укреплению доверия в регионе и Европе в целом.

С момента обретения независимости Беларусь была и остается «нетто-поставщиком безопасности». И не только в региональном, но и в глобальном масштабе. Новый термин «нетто-поставщик региональной безопасности» в отношении нашей страны означает, что ее вклад в европейскую безопасность существенно больше, чем те риски, которые теоретически могут исходить с территории Беларуси. При этом безопасность в данном случае понимается не в узковоенном смысле, а в современной, расширенной трактовке, включающей военный, экономический, экологический и энергетический компоненты.

Внешнеполитические приоритеты президента Беларуси. В 1995 г. А. Лукашенко сформулировал следующие внешнеполитические приоритеты Беларуси: укрепление суверенитета страны; усиление многостороннего и двустороннего сотрудничества с государствами СНГ при углублении отношений с Россией; развитие отношений со странами Запада, в том числе Центральной и Восточной Европы; создание благоприятных условий для сотрудничества с международными организациями.

Однако главным вектором внешней политики стала Россия. В конце 1990-х гг. перекося восточного вектора в ущерб западному оказался настолько сильным, что белорусский президент провозгласил курс на многовекторную внешнюю политику. Это проявилось в активизации связей со странами Азии, Африки и Латинской Америки и во вступлении страны в 1998 г. в Движение неприсоединения. В 1999 г. была также выдвинута концепция создания «пояса добрососедства» вокруг Беларуси. Однако улучшить отношения с Польшей и странами Балтии, как и нормализовать отношения с государствами Евросоюза, США и Западом в целом не удалось.

До середины 1994 г. механизмы разработки, принятия и реализации решений в области внешней политики были сосредоточены в Верховном Совете и Совете Министров. После введения института президента и особенно принятия на референдуме 1996 г. новой редакции Конституции Республики Беларусь ведущая роль в сфере разработки и реализации основных направлений внешней политики перешла к президенту. Согласно Конституции, он является гарантом реализации внешнеполитических решений, представляет Беларусь в отношениях с иностранными

государствами и международными организациями, ведет переговоры, подписывает международные договоры, назначает и отзывает дипломатических представителей Республики Беларусь в зарубежных государствах и при международных организациях. В руках президента сконцентрирована и вся кадровая политика в области внешней политики.

Ведущим органом в сфере реализации внешней политики является Министерство иностранных дел. За годы независимости численность сотрудников министерства выросла в несколько раз, достигнув к началу 2000 г. более 200 человек. В начале 1999 г. система органов государственного управления, отвечающих за внешнеполитическую и внешнеэкономическую сферу, была реорганизована. На основе Министерства иностранных дел, Министерства внешнеэкономических связей и аппарата Министра по делам СНГ было создано единое Министерство иностранных дел.

В соответствии с Положением о Министерстве иностранных дел, утвержденным постановлением Совета Министров Республики Беларусь, МИД проводит государственную политику в сфере внешних связей и осуществляет координацию внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности нашей страны. В систему МИД входят центральный аппарат, дипломатические представительства и консульские учреждения за рубежом. МИД обеспечивает выполнение комплекса задач в сфере международной деятельности, включая обеспечение прав и интересов Республики Беларусь в международных отношениях; защиту прав и интересов белорусских граждан и организаций за рубежом; создание благоприятных условий для продвижения наших экономических интересов за рубежом; сбор и анализ информации о факторах и тенденциях международного развития; подготовку предложений по стратегическим направлениям внешнеполитического и внешнеэкономического курса Республики Беларусь и др. МИД также координирует сотрудничество государственных органов Беларуси с соответствующими органами иностранных государств, международных организаций и межгосударственных образований; ведет подготовку и участвует в осуществлении визитов государственных и правительственных делегаций Республики Беларусь за рубеж; проводит переговоры с представителями иностранных государств, международных организаций и межгосударственных образований; принимает участие в организации международных форумов в Республике Беларусь и за рубежом и др.

Отношения с Россией. Внешнеполитическим приоритетом номер один в политике Беларуси с 1994 г. был провозглашен курс на политическую, экономическую и военную интеграцию с Россией. 21 февраля 1995 г. был подписан белорусско-российский Договор о дружбе,

добрососедстве и сотрудничестве. Этот основополагающий для отношений двух стран документ ставил данные отношения на международно-правовую основу и закреплял факт существования Беларуси и России как двух независимых и суверенных государств.

1 января 1995 г. они создали таможенный союз, к которому в 1996 г. присоединились Казахстан и Киргизия, в 1999 г. — Таджикистан. В 1999 г. пять вышеупомянутых государств подписали Договор о Таможенном союзе и Едином экономическом пространстве. 2 апреля 1996 г. Беларусь и Россия заключили Договор об образовании Сообщества, 2 апреля 1997 г. трансформировали его в Союз Беларуси и России. 25 декабря 1998 г. президенты А. Лукашенко и Б. Ельцин заявили в Декларации о дальнейшем единении Беларуси и России, о намерении «разработать и вынести на всенародное обсуждение договор об единении Беларуси и России в союзное государство», создании союзных государственных органов и соответствующих наднациональных органов управления, формировании единого бюджета. В тот же день были подписаны Договор о равных правах граждан и Соглашение о создании равных условий субъектам хозяйствования.

8 декабря 1999 г. президенты Беларуси и России подписали в Москве Договор о создании Союзного государства, который вступил в силу 26 января 2000 г. Договор предусматривает создание единого экономического и таможенного пространства; обеспечение устойчивого социально-экономического развития; проведение согласованной внешней политики и политики в области обороны; формирование единой правовой системы; проведение согласованной социальной политики; обеспечение безопасности и борьбу с преступностью. Он ставит задачу углубления интеграции Беларуси и России до уровня межгосударственного объединения (союза государств или конфедерации). Вместе с тем остаются прежними основы конституционного строя двух государств. Сохраняется независимость, территориальная целостность, государственное устройство и международные обязательства стран. 8 декабря 1999 г. была также принята Программа действий Республики Беларусь и Российской Федерации по реализации положений Договора о создании Союзного государства. Его высшим органом определен Высший государственный совет, состоящий из глав государств, глав правительств, руководителей палат парламентов Беларуси и России.

Сформирована обширная договорно-правовая база белорусско-российских отношений, включающая более 150 международных договоров. Совместные шаги Республики Беларусь и Российской Федерации на международной арене осуществляются на основании двухлетних программ согласованных действий в области внешней политики (последняя

принята на 2012–2013 гг.). Основной целью Программы является защита и продвижение интересов государств-участников Договора на международной арене. В частности, Беларусь получала дипломатическую поддержку Москвы на форумах международных организаций при обсуждении белорусского вопроса.

Развивается военно-политическое и военно-техническое сотрудничество. Подписаны Договор о военном сотрудничестве, Соглашение о совместном обеспечении региональной безопасности в военной сфере, утверждена Концепция совместной оборонной политики двух государств. Создана и функционирует региональная группировка войск (сил) Республики Беларусь и Российской Федерации, осуществляется взаимодействие между системами ПВО двух стран. Проводятся совместные учения, отрабатывается комплекс вопросов по оперативной и боевой подготовке войск.

Россия традиционно является основным торговым партнером Беларуси и крупнейшим экспортным рынком для белорусских товаров. С 1995 по 2011 гг. товарооборот между двумя странами вырос в семь раз (с 5 150 до 38 607 млрд долларов США). В 2011 г. на долю России пришлось 44,9% всего объема белорусской внешней торговли и 34% белорусского экспорта. В 2011 г. объем белорусского экспорта в Россию составил 13 685 млрд. долларов США, импорта — 24 922 млрд. долларов США. Отрицательное сальдо торгового баланса возросло с 8 127 в 2010 г. до 11 237 млрд долларов США в 2011 г., что является серьезной проблемой для белорусской экономики.

Ключевыми внешнеэкономическими задачами для белорусских предприятий на российском направлении являются наращивание объемов белорусского экспорта, сокращение отрицательного сальдо в торговле, эффективное использование потенциала прямых связей между регионами двух стран, углубление кооперации, расширение белорусской товаропроводящей сети, привлечение инвестиций.

Наряду со взаимодействием в рамках белорусско-российской «двойки», укрепляются контакты и по другим интеграционным проектам на постсоветском пространстве. В качестве одного из наиболее «продвинутых» интеграционных объединений на постсоветском пространстве стороны рассматривают создание с 1 января 2012 г. Единого экономического пространства Беларуси, России и Казахстана (ЕЭП).

В перечне важных задач двустороннего сотрудничества сохраняются вопросы обеспечения равных прав граждан двух стран, создания единой системы социальных гарантий, сближения и постепенной унификации внутреннего законодательства в социально-трудовой сфере. Активно развиваются связи в области образования, науки и культуры. Совместные

программы, охватывающие научную и научно-техническую сферы, промышленность, строительство, инновации и новые технологии, космос, ИТ-технологии, стимулируют расширение кооперационных связей между белорусскими и российскими субъектами хозяйствования. Одним из основных направлений развития двусторонних отношений Республики Беларусь с Российской Федерацией является торгово-экономическое сотрудничество с российскими регионами.

В последние годы белорусско-российское сотрудничество приобрело более прагматичный характер, особенно в топливно-энергетическом секторе. Беларусь добросовестно выполняет свои обязательства по транспортировке энергоресурсов в европейские страны, внося важный вклад в обеспечение региональной энергетической безопасности.

В период нахождения у власти в России президентов В. Путина и Д. Медведева (2000–2012 гг.) проводилась политика «экономизации» и прагматизма в развитии отношений с Беларусью. Решение важнейших задач интеграции — подписание Конституционного акта и введение единой валюты — по договоренности руководителей двух стран было отложено на неопределенное время. Белорусское руководство отвергло предложения В. Путина о вхождении Беларуси в состав Российской Федерации целиком или в качестве 6 областей. Развитие белорусско-российских отношений омрачалось вспышками энергетических, торговых и информационных войн.

Проблемы состояния и перспектив отношений с Россией остаются предметом острой политической борьбы и общественных дискуссий в Беларуси. Среди значительной части ее населения, политической и интеллектуальной элиты распространены настроения против интеграции с Россией и объединения с ней в едином государстве, что они рассматривают как угрозу национальной независимости и культурно-языковой идентичности, о чем свидетельствуют социологические опросы. Общественное мнение и политическая элита двух стран по-разному интерпретируют цели, задачи, темпы и последствия государственно-политической интеграции Беларуси и России. Проблема развития белорусско-российских отношений не поддается однозначной оценке и требует ответственного и комплексного подхода, основанного не на конъюнктурных политических или иных соображениях, а на учете национальных интересов и геополитических традиций Беларуси как европейского государства.

Политическое руководство Беларуси в условиях фактического торможения проекта Союзного государства продолжало стратегический курс на многовекторную внешнюю политику, стремясь по мере возможности ослабить политическую, энергетическую и информационную зависимость

от Москвы. Вместе с тем, неизменным оставался курс Минска на всестороннее развитие всего спектра белорусско-российских отношений на основе суверенного равенства государств и их равноправия.

Беларусь и СНГ. Важным приоритетным направлением внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности страны является укрепление двухстороннего и многостороннего сотрудничества со странами СНГ. Республика Беларусь выступает за преобразование Содружества в региональную организацию с высоким уровнем экономической и политической интеграции. Белорусские представители активно участвуют во встречах руководителей государств и правительств, в работе координирующих органов СНГ (Межпарламентской ассамблеи, Совета министров иностранных дел, Совета министров обороны, Межгосударственного экономического комитета и т. д.). Столица республики г. Минск является местом расположения исполнительных и координирующих органов СНГ.

Республика Беларусь подписала и ратифицировала важнейшие учредительные документы СНГ, в том числе его Статут. Однако Содружество из-за различных интересов стран-членов и центробежных процессов на постсоветском пространстве не смогло стать эффективным инструментом согласования интересов и создания единого политико-экономического союза. В рамках СНГ возникли региональные группы государств по интересам: Союз Беларуси и России, ЕврАзЭС, ГУУАМ, ОДКБ. Учитывая исходные разногласия между государствами-членами относительно перспектив развития Содружества, Советом руководителей государств узаконена концепция разноскоростной интеграции на просторах СНГ. Экономическое направление является теперь наиболее перспективным в развитии СНГ. В начале XXI в. стало очевидным то, что преобразование СНГ в полноценное интеграционное объединение невозможно в ближайшей перспективе.

Беларусь выступает за повышение эффективности региональных интеграционных объединений на постсоветском пространстве, в частности за формирование зоны свободной торговли в рамках СНГ, формирование полноценного таможенного союза и единого экономического пространства в рамках Евроазиатского экономического союза (ЕврАзЭС), который состоит из 5 стран — членов таможенного союза (Беларуси, Казахстана, Киргизии, России, Таджикистана).

Беларусь стремится к построению паритетных, взаимовыгодных отношений с государствами-участниками СНГ. Важнейшей сферой сотрудничества является торгово-экономическое взаимодействие. По итогам 2011 г. товарооборот со странами СНГ (без России) составил почти 9 млрд долларов США, отрицательное сальдо составило 2,6 млрд

долларов США. Ключевыми торговыми партнерами являются Украина, Казахстан, Азербайджан, Молдова и Туркменистан, на долю которых приходилось более 90 % белорусского экспорта в регионе СНГ (без учета России).

Республика Беларусь намерена содействовать укреплению Организации Договора о коллективной безопасности по всем направлениям ее деятельности (политическому, военному, военно-техническому, информационному); развитию сотрудничества в области борьбы с наркотрафиком, нелегальной миграцией, международной организованной преступностью; усилению координации действий государств-членов Организации; налаживанию конструктивного взаимодействия ОДКБ с другими международными и региональными объединениями.

Развитие отношений с соседними странами. Приоритетным направлением внешнеполитической деятельности белорусского государства является поддержка и развитие дружественных отношений с соседними странами — Россией, Украиной, Польшей, Литвой и Латвией. Страны-соседи Беларуси владеют значительным политическим, экономическим и культурным потенциалом, использование которого выгодно для Республики Беларусь в процессах углубления двухстороннего и многостороннего сотрудничества. На их территории проживает более 2 млн белорусов, что составляет две трети всей мировой белорусской диаспоры.

Географическая близость, общие исторические корни и традиции совместной борьбы за свободу и независимость, динамичное торгово-экономическое сотрудничество, важность этих стран для Беларуси как транзитной территории, наличие в них представителей белорусской диаспоры делают развитие отношений Республики Беларусь со странами Балтии и Польшей стратегически важным и необходимым.

Отношения Беларуси с соседними странами имеют в настоящее время разный уровень и характер. Наиболее высокая степень сотрудничества и добрых соседских отношений достигнута с Российской Федерацией. Широкое двухстороннее и многостороннее (в первую очередь в рамках СНГ) сотрудничество осуществляется с Украиной, хотя оно и уступает по интенсивности интеграционным связям с Россией.

Менее успешно складываются взаимоотношения с западными соседями — Польшей, Литвой и Латвией. Эти страны вступили в НАТО и Европейский союз. Они принадлежат к иному культурно-цивилизационному типу развития, нежели соседние восточнославянские и православные народы. Балтия и Польша в сравнении со странами СНГ дальше продвинулись по пути преодоления наследия тоталитаризма, формирования демократического общества и рыночной экономики.

На протяжении первой половины 1990-х гг. отношения Беларуси с соседними странами формировались и развивались довольно синхронно,

без отклонений в ту или иную сторону. С ними были установлены нормальные добрососедские отношения, решены проблемы границ. В 1992–1997 гг. с Украиной, Польшей, Литвой и Латвией подписаны политические договоры о государственных границах, которые закрепляют территориальный статус-кво. Последним в списке подписанных Беларусью договоров о государственной границе был договор с Украиной (1997 г.), который долгие годы не ратифицировался белорусской стороной из-за нерешенности вопроса об украинской задолженности. Ратификация договора Национальным собранием Республики Беларусь произошла в апреле 2010 г. Однако он еще не вступил в силу, поскольку не произошел обмен ратификационными грамотами.

Со второй половины 90-х гг. на фоне активного сближения с Россией и продолжения всестороннего сотрудничества с Украиной начался процесс охлаждения политических отношений с Польшей, Литвой и Латвией. Практически приостановились встречи и переговоры на высшем уровне. Президенты Беларуси и Польши в последний раз встречались весной 1996 г., последняя встреча руководителей Беларуси и Литвы состоялась в ноябре 1998 г. После длительного перерыва их контакты возобновились в 2009 г. Президенты Беларуси и Латвии встречались только на многосторонних форумах.

Отношения со странами Балтии и Польшей имеют важное значение в рамках формирования вокруг Республики Беларусь так называемого «пояса добрососедства». Идея создания такого пояса была выдвинута белорусским руководством в конце 1990-х гг., отразив тем самым его неудовлетворенность состоянием и перспективами развития отношений с западными соседями. Формирование пояса добрососедства обусловлено для Беларуси, находящейся в сложных внешнеполитических отношениях с Западом, необходимостью продолжения политики «прагматического реализма» с западными соседями, использования транспортных коридоров соседних стран в интересах белорусской экономики, восстановления и развития торгово-экономической и научно-технической кооперации стран-соседей, решения экологических проблем, привлечения потенциала белорусской диаспоры в целях содействия эффективному проведению внешнеполитического и внешнеэкономического курса Беларуси в отношении соответствующих стран.

Немаловажную роль в развитии дружественных отношений Беларуси с соседними государствами — членами ЕС — играет наличие трансграничных связей в рамках еврорегионов «Буг» (с Польшей), «Неман» (с Польшей и Литвой), «Беловежская пуца» (с Польшей) и «Озерный край» (с Литвой и Латвией). Продуктивным является сотрудничество на уровне отдельных административных единиц. Республика Беларусь не

имеет территориальных проблем с соседними государствами — членами ЕС. В 2008 г. она полностью завершила процесс демаркации государственной границы с Литвой, в завершающей стадии находится процесс демаркации государственной границы с Латвией. В 2010 г. Беларусь подписала договоры о малом пограничном движении с Польшей и Латвией.

Западный вектор внешней политики. Поворотным пунктом в истории развития суверенной Беларуси явился конституционный референдум, состоявшийся 24 ноября 1996 г. Он породил затяжной конституционно-политический кризис в стране и ухудшение отношений с Западом. Международное сообщество, такие влиятельные международные организации, как ОБСЕ, Совет Европы, Европейский Союз не признали в качестве законных результаты ноябрьского 1996 г. референдума, приведшие к установлению режима неограниченной президентской власти. Они заявили о непризнании новых государственных органов, созданных после референдума, в том числе Национального собрания. Государства Запада и международные организации (ОБСЕ, Совет Европы и Европейский союз) признавали Верховный Совет 13-го созыва как единственный легитимный законодательный орган власти в течение срока его полномочий до конца 2001 г.

После референдума 1996 г. Запад и международные организации ввели ограничительные меры в отношении Беларуси. Совет Европы приостановил статус специально приглашенной страны, а Евросоюз — действие СПС и Временного соглашения по торговле. США объявили политику «избирательного участия», предусматривающую прекращение контактов с белорусским руководством и поддержку институтов гражданского общества в Беларуси. Вместе с тем Запад заявил, что его целью является не изоляция Беларуси, а возвращение ее в семью цивилизованных европейских стран, на путь демократии и рыночных реформ.

Важное значение в нормализации отношений Беларуси с Западом имела ОБСЕ. В 1998 г. в Минске открылось Представительство Консультативно-наблюдательной группы (КНГ) ОБСЕ. Основные усилия КНГ направлены на проведение свободных и демократических парламентских выборов и обеспечение свободы средств массовой информации. С целью нормализации внутривнутриполитической обстановки миссия ОБСЕ пыталась наладить конструктивные переговоры между белорусскими властями и политической оппозицией. Однако эти попытки не принесли желаемого результата, а деятельность КНГ подверглась критике с обеих сторон. В 2001 г. после завершения президентских выборов миссия КНГ ОБСЕ в Беларуси была прекращена по решению белорусского правительства. В 2003–2010 гг. в Минске работал Офис ОБСЕ, закрытый также по решению белорусского правительства.

Беларусь вместе с другими странами-участницами ОДКБ подчеркивает необходимость реформирования ОБСЕ. Это помогло бы преодолеть возникшие в деятельности ОБСЕ географический (акцент на работу «к востоку от Вены») и функциональный (упор на гуманитарную «корзину») дисбалансы, развернуть политическую повестку дня организации к ключевым вопросам европейской безопасности. Вторая часть реформы ОБСЕ видится официальному Минску в том, чтобы завершить институциональное строительство этой организации.

После распада Варшавского договора и СССР перед Беларусью встала проблема определения отношений с военно-политической организацией НАТО. В ноябре 1992 г. страну посетил генеральный секретарь НАТО М. Вернер. Он заявил, что Запад и НАТО с уважением относятся к стремлению Беларуси стать нейтральной и безъядерной страной, и отметил их заинтересованность в добрых отношениях с Беларусью и ее соседями. В 1993 г. во время визита в Минск Государственного секретаря США У. Кристофера Беларуси было предложено присоединиться к программе НАТО «Партнерство ради мира», на что позитивно отреагировало тогдашнее белорусское руководство. Однако на деле страна присоединилась к этой программе в январе 1995 г., сделав это одним из последних европейских государств. В 1997 г. штаб-квартирой НАТО в Брюсселе одобрена первая Индивидуальная программа партнерства Республики Беларусь с НАТО на 1997–1998 гг., которая предусматривает ограниченное сотрудничество с альянсом. С тех пор такие двухгодичные программы принимаются регулярно.

Беларусь выступает против дальнейшего расширения НАТО в восточном направлении, размещения элементов военной инфраструктуры Альянса у своих границ. Позиция Республики Беларусь в отношении с НАТО исходит из признания объективной роли этой организации в сфере безопасности на евроатлантическом пространстве и рассматривает развитие конструктивных отношений с этой структурой там, где это действительно возможно и целесообразно. Главное задачей остается развитие конструктивного политического диалога с НАТО и наращивание практического сотрудничества на равноправной и взаимовыгодной основе. Главным образом это относится к совместным проектам в области науки, предупреждению чрезвычайных ситуаций и ликвидации их последствий, взаимодействию в борьбе с терроризмом, торговлей людьми, наркотрафиком и т. д.

Важное значение в развитии отношений Беларуси с Западом имеют отношения с США. В первые годы существования дипломатических отношений между Беларусью и США был создан фундамент сотрудничества в политической, торгово-экономической и гуманитарной

сферах. В 1993 г. США посетила белорусская государственная делегация во главе с председателем Верховного Совета С. Шушкевичем. В 1994 г. Беларусь с краткосрочным визитом посетил Президент США У. Клинтон. Визиты Президента Республики Беларусь в США состоялись в 1995, 2000 и 2005 годах, в том числе и для участия в сессиях Генеральной Ассамблеи ООН. Вместе с тем, начиная с 1997 г., Соединенные Штаты начали осуществлять в отношении Беларуси политику «избирательного взаимодействия», которая привела к снижению уровня межгосударственного сотрудничества. В 2004 г. президент США Дж. Буш утвердил «Акт о демократии в Беларуси», принятый конгрессом, который предусматривал расширение поддержки институтам гражданского общества в Беларуси. Принятие этого документа было расценено официальным Минском как недружественный шаг и нарушение норм международного права. Новая администрация президента Б. Обамы продолжила действие «Акта о демократии в Беларуси». В 2007–2008 гг. США ввели ограничительные меры экономического характера в отношении концерна «Белнефтехим», что привело к эскалации двусторонних отношений. Беларусь была вынуждена пойти на отзыв своего посла в США и сокращение дипломатического присутствия в США, а также потребовала от Вашингтона сделать то же самое.

Отношения несколько потеплели в 2009–2010 гг., когда состоялись визиты представительных делегаций Конгресса США в Минск, в ходе которых прошли встречи с Президентом Республики Беларусь и руководством страны. Повысился уровень контактов белорусской стороны с администрацией США. В декабре 2010 г. состоялась первая за последнее время встреча министра иностранных дел Республики Беларусь и госсекретаря США, по итогам которой было принято совместное заявление о сотрудничестве Беларуси и США в области ядерной безопасности и ядерного нераспространения. Расширилось белорусско-американское взаимодействие в международных организациях и в области борьбы с международным терроризмом. Однако после президентских выборов в Беларуси 19 декабря 2010 г. белорусско-американские отношения вновь ухудшились. Беларусь выступает за нормализацию отношений с США и развитие двустороннего взаимодействия с ними на принципах взаимоважания и партнерства.

Многовекторная политика. Во второй половине 1990-х гг. активизировались отношения Беларуси со странами Азии и Арабского Востока. В ходе визитов А. Лукашенко в Сирию, Египет, а также Китай, Индию, Вьетнам и др. страны Азиатско-тихоокеанского региона рассматривались вопросы укрепления двусторонних политических, торгово-экономических и военных связей. По мнению белорусского руководства, наиболее

продуктивное сотрудничество из этой группы стран развивается с Китаем, Индией, Вьетнамом. Контакты на различных уровнях между руководством Беларуси и этих государств приобрели стабильный характер, отличаются доброжелательностью и откровенностью. Беларусь неоднократно получала поддержку этих стран в международных организациях при обсуждении таких деликатных для нее вопросов, как права человека или принятие в Межпарламентский союз делегации Национального собрания Республики Беларусь.

Характер стратегического партнерства приобрели отношения Беларуси с Китайской Народной Республикой. Президент Республики Беларусь А. Лукашенко совершил официальные визиты в Китай в 1995, 1997, 2001 и 2005 гг. В свою очередь, осуществили визиты в Беларусь Председатель КНР Цзян Цзэминь (2001 г.), заместитель Председателя КНР Ху Цзиньтао (2000 г.), Премьер Госсовета Вэнь Цзябао (2007 г.), Ли Пэн (в 1995 г. в качестве Премьера Госсовета и в 2000 г. в должности Председателя Постоянного Комитета ВСНП). Руководителями двух стран в декабре 2005 г. была подписана Совместная декларация, где отмечено, что белорусско-китайские отношения вышли на уровень стратегического сотрудничества. Двустороннее сотрудничество базируется на общности принципов внутренней и внешней политики, совпадении взглядов на важнейшие проблемы международных отношений. Обе стороны выступают за создание многополярного мира и укрепление авторитета ООН. Республика Беларусь постоянно оказывает поддержку китайским инициативам в международных организациях, белорусские руководители неоднократно высказывались на официальном уровне в поддержку политики «одного Китая». Успешно развиваются торгово-экономические связи, идет работа по созданию белорусско-китайских совместных предприятий в КНР. Беларусь получила большие кредитные линии Китая и начала реализовывать крупные проекты.

Развитие отношений со странами Ближнего и Среднего Востока является одним из приоритетных направлений внешней политики Республики Беларусь. Республика Беларусь установила дипломатические отношения со всеми государствами этого региона. В Беларуси работают посольства Ирана, Турции, Сирии, Израиля, Палестины, Ирака, Объединенных Арабских Эмиратов. Усилия белорусской дипломатии были направлены на создание «дуги опорных государств в регионе» и усиление «экономической дипломатии»: обеспечение доступа и реализации за рубежом белорусской продукции, освоение новых рынков, диверсификацию поставок энергоресурсов. Выполнение этих задач стало основным направлением работы дипломатических представительств Беларуси в регионе Ближнего и Среднего Востока. Были открыты посольства в Египте, Сирии, Объединенных Арабских Эмиратах, Израиле и Иране.

Беларусь и государства региона регулярно обмениваются визитами на высшем уровне. Президент Беларуси дважды посетил Иран с официальными визитами — в 1998 и 2006 гг. В 2004 г. состоялся визит в Беларусь Президента Ирана М. Хатами, в 2007 г. Беларусь посетил М. Ахмадинежад. В 1996 г. Президент Беларуси совершил официальный визит в Турцию, 1998 г. — в Египет, в 1998 и 2003 гг. — Сирию, 2000 г. — Израиль и Палестинскую национальную автономию, 2000 и 2007 г. — Объединенные Арабские Эмираты, 2002 г. — Королевство Бахрейн и Государство Кувейт, 2007 г. — Султанат Оман. В 2004–2005 гг. взаимными визитами обменялись президенты Беларуси и Ливана. В 2010 г. Республику Беларусь посетил с ответным визитом Президент Сирии Б. Асад. В целом отношения Беларуси со странами Ближнего и Среднего Востока развивались ровно и динамично. Приоритетным направлением для белорусской дипломатии остается дальнейшее увеличение товарооборота и развитие отношений в экономической сфере. Уверенно развивается политический диалог, межпарламентские контакты, научное и научно-техническое сотрудничество, культурный обмен с государствами региона.

В начале 2000-х гг. все большая внешнеполитическая активность Республики Беларусь стала проявляться в отношениях с латиноамериканскими странами. В 2004 г. А. Лукашенко подчеркивал: «На сегодняшнем этапе Латинская Америка неоправданно находится на второстепенном плане нашей внешней политики», а в 2007 г. он прямо назвал Латинскую Америку приоритетным направлением внешней политики республики. Начало нового этапа в отношениях со странами региона положил визит А. Лукашенко на Кубу в 2000 г., по результатам которого был подписан Договор о дружественных отношениях и сотрудничестве. Вторым важнейшим событием в формировании белорусско-латиноамериканских отношений стал визит в Минск президента Венесуэлы Уго Чавеса в 2006 г., который положил начало ежегодным встречам двух президентов. А. Лукашенко и У. Чавес подписали Совместную декларацию Беларуси и Венесуэлы, в которой провозглашен курс на стратегическое партнерство, взаимную поддержку, расширение взаимовыгодного сотрудничества. В 2010 г. в ходе визита белорусского президента в Бразилию была подписана Совместная декларация президента Республики Беларусь А. Лукашенко и президента Бразилии Л. Лула да Силвы, в которой заявлено, что оба государства имеют «общие взгляды относительно таких ценностей, как уважение международного права, укрепление демократии, защита прав человека, борьба за мир и международная безопасность»⁵. Была также подчеркнута взаимная готовность углублять политический диалог между двумя государствами на высшем уровне и

содействовать активизации двусторонних отношений в торгово-экономической, научно-технической, культурной и образовательной областях.

Интенсивно развивается торгово-экономическое сотрудничество со странами Латинской Америки, особенно с Венесуэлой, руководство которой пошло навстречу Беларуси в поставках нефти. Реализация контрактов между субъектами хозяйствования обеих стран позволила в 2009 г. превзойти товарооборот с Венесуэлой в 1 млрд долларов. Республика Беларусь поддерживает дипломатические отношения с 30 из 33 государств Латинской Америки. Она имеет посольства в Аргентине, Бразилии, Венесуэле и на Кубе, генеральное консульство в Рио-де-Жанейро (Бразилия), а также почетное консульство в Доминиканской Республике. В Беларуси действуют посольства Кубы и Венесуэлы, почетные консульства Доминиканской Республики, Перу и Уругвая. Дипломатические миссии ряда латиноамериканских государств аккредитованы в Беларуси по совместительству.

Импульс белорусско-африканским отношениям был дан в 1996–1998 гг., когда состоялись визиты правительственных делегаций Беларуси в Египет, Тунис, Ливию, ЮАР. Президент Беларуси посетил Египет в 1998 г. и Ливию в 2000 г. Беларусь с визитами посетили президент Уганды (2000 г.), Президент Судана Х. аль-Башир (2004 г.), лидер Ливии М. Каддафи (2008 г.). В Африке функционируют посольства Беларуси в Египте, Ливии, Нигерии и ЮАР. В ряде африканских государств белорусские послы аккредитованы по совместительству, в свою очередь в Беларуси аккредитованы по совместительству послы многих африканских стран. До недавнего времени наиболее высокий уровень в развитии политических и экономических связей достигнут Беларусью с Алжиром, Египтом, Ливией, Марокко, Угандой, ЮАР. Однако после революционных событий «арабской весны» 2011 г. из этого списка выпали Египет и Ливия, где произошла смена власти. Важной задачей в деле интенсификации отношений с африканскими государствами является дальнейшее развитие договорно-правовой базы двустороннего сотрудничества, особенно в торгово-экономической области.

Беларусь намерена укреплять и расширять дальнюю «внешнеполитическую дугу» союзников и партнеров в азиатском, латиноамериканском, ближневосточном и африканском регионах, выводить сотрудничество с ее опорными точками на уровень стратегического партнерства. Диверсификация торговли, углубление экономической кооперации со странами указанных регионов планеты являются важной предпосылкой роста для экспортоориентированной белорусской экономики.

Отношения с Европейским Союзом. Важнейшим приоритетом внешней политики Республики Беларусь является придание устойчивого и

динамического характера отношениям с Европейским Союзом. Соглашение о партнерстве и сотрудничестве между Беларусью и ЕС было подписано 6 марта 1995 г. во время визита Президента Республики Беларусь А. Лукашенко в Брюссель и ратифицировано Верховным Советом 12 апреля 1995 г. Однако оно не вступило в силу из-за приостановки процесса его ратификации парламентами стран-членов ЕС и Европейским парламентом. К моменту ноябрьского референдума 1996 г. соглашения ратифицировали парламента только восьми стран-членов Евросоюза.

26 марта 1996 г. было подписано Временное соглашение о торговле между Республикой Беларусь и ЕС. Беларусь исполнила все необходимые внутригосударственные процедуры для его вступления в силу. Несмотря на то, что по решению Совета ЕС от 15 сентября 1997 г. действие Временного соглашения было приостановлено, ЕС представил Беларуси режим наибольшего благоприятствования в торговле. Кроме этого, ЕС в одностороннем порядке применял до 2007 г. для Беларуси систему таможенных льгот (преференций) в торговле, в соответствии с которыми белорусские товары импортировались в ЕС беспошлинно по сниженным таможенным тарифам. Эта система была приостановлена в связи с нарушением, как считал Европейский Союз, белорусскими властями прав независимых профсоюзов и неисполнения ими рекомендаций МОТ.

Евросоюз является крупнейшим после России внешнеторговым партнером Беларуси. Его доля, как и всех европейских государств в белорусском торговом обороте, постоянно росла. Если в середине 1990-х гг. она составляла порядка 8–10%, то в 2000 г. на долю государств-членов ЕС приходилось более 13% от общего торгового оборота Беларуси и около 42% торгового оборота со странами дальнего зарубежья. В 1995–2010 гг. торговый оборот Беларуси со странами ЕС увеличился в 10 раз, а белорусский экспорт в ЕС — более чем в 20 раз. Торговля со странами ЕС характеризовалась, начиная с 2003 г., существенным положительным сальдо для Беларуси, которое достигло в 2011 г. более 7 млрд долларов США. Общим объемом товарооборота между Беларусью и 27 странами-членами ЕС составил в 2011 г. 24,4 млрд долларов США, в том числе белорусский экспорт 15,7, а импорт — 8,7 млрд долларов США.

Торговля с ЕС является главным источником поступления в нашу страну твердой валюты в отличие от бартерной торговли, которая доминирует между государствами СНГ. А импортирует Беларусь из ЕС продукцию производственно-технического назначения, которая является одним из основных источников модернизации производственной базы белорусских предприятий. После вступления в ЕС 1 мая 2004 г. 10 новых государств, в том числе трех соседей Беларуси — Польши, Литвы и Латвии, совокупная доля государств-членов ЕС во внешнеторговом

обороте Беларуси со странами вне СНГ возросла до 62 %. ЕС имеет ключевое значение для привлечения инвестиций, современных технологий и кредитования белорусской экономики. На долю государств-членов ЕС приходится более 90% ресурсов, которые Беларусь получает от западных кредитно-финансовых учреждений.

В конце 2001 г. ЕС совместно с ОБСЕ и Советом Европы разработал новую политику относительно Беларуси, которая получила название «пошаговой стратегии». ЕС заявил о принципиальной готовности к диалогу с белорусским руководством на основе шагов навстречу. Речь шла о необходимости выполнения белорусской стороной договоренностей относительно развития в стране демократического процесса, поддержания диалога с оппозицией, уважения прав человека, проведения свободных и справедливых выборов согласно международным стандартам. Однако в последующие годы улучшения отношений между Беларусью и ЕС добиться не удалось. Президентские и парламентские избирательные кампании в период 2000–2008 гг. были оценены ЕС отрицательно.

Потепление белорусско-европейских отношений произошло в 2008–2010 гг. (до президентских выборов 19 декабря). Совет ЕС отменил существующий с 1997 г. запрет на контакты на высшем и высоком уровне с Беларусью, в Минске открылось Представительство Комиссии Европейских сообществ. В 2009–2010 гг. белорусский президент осуществил визиты в Италию, Ватикан и Литву, премьер-министр — в Польшу. Беларусь посетили президент Литвы и премьер-министры Италии, Латвии и Литвы, Генеральный секретарь по внешней политике и безопасности ЕС и комиссар ЕС по внешним связям. В мае 2009 г. белорусская делегация участвовала в учредительном саммите программы ЕС «Восточное партнерство». Однако после президентских выборов 19 декабря 2010 г. процесс нормализации отношений между Беларусью и ЕС был прерван, и они вновь оказались отброшенными к самым худшим временам. Главным условием возобновления политического диалога ЕС считает освобождение и реабилитацию всех политических заключенных, которые были осуждены за участие в событиях 19 декабря 2010 г. Долгосрочной целью ЕС остается демократизация Беларуси и ее втягивание в программу «Восточное партнерство» и конкретные региональные проекты.

Белорусская активность в ООН. После провозглашения независимости существенно изменился статус Беларуси в ООН. Вместо бывшей роли «дополнительного голоса» для делегации СССР Республика Беларусь стала действовать на форуме наций, исходя из собственных национально-государственных интересов. Первым проявлением самостоятельных действий белорусской дипломатии в ООН было принятие по инициативе делегаций БССР, СССР и УССР на 45-й сессии Генеральной

Ассамблеи резолюции о международном сотрудничестве по смягчению последствий аварии на Чернобыльской АЭС.

В 1997 г. по инициативе советов Беларуси, России и Украины ООН разработала программу международной поддержки территорий, пострадавших в результате чернобыльской катастрофы. Генеральная Ассамблея ООН в принятой в 2006 г. резолюции по Чернобылю поддержала инициативу Беларуси о провозглашении третьего десятилетия после Чернобыльской катастрофы (2006–2016) десятилетием возрождения и устойчивого развития пострадавших регионов. При участии белорусской стороны разработан План действий ООН по реализации целей и задач Десятилетия.

Белорусские делегации на самом высоком уровне участвовали в международных конференциях, которые проводились под эгидой ООН, в том числе на конференции по окружающей среде (Рио-де-Жанейро, 1992 г.), правам человека (Вена, 1993 г.), народонаселению (Каир, 1994 г.), социальному развитию (Копенгаген, 1995 г.). В 1995, 2000 и 2005 гг. на юбилейных заседаниях 50, 55 и 60-й сессий Генеральной Ассамблеи с докладами выступал А. Лукашенко, который неизменно заявлял о готовности Беларуси развивать всестороннее сотрудничество с этой ведущей международной организацией. В частности, на Всемирном саммите ООН в сентябре 2005 г. Беларусь выдвинула инициативы о признании ценности многообразия путей прогрессивного развития наций и активизации международных усилий по противодействию торговле людьми.

Белорусская дипломатия продвигает и другие ключевые инициативы в рамках ООН: об установлении глобального партнерства против рабства и торговли людьми, разработке Стратегии ООН по борьбе с торговлей людьми; об отмене практики применения односторонних принудительных мер для оказания давления на суверенные государства; о сотрудничестве в целях развития со странами со средним уровнем дохода; проведении специальных тематических слушаний в рамках Генеральной Ассамблеи по межрелигиозному диалогу и сотрудничеству на благо мира; о налаживании международного сотрудничества по распространению энергосберегающих технологий, технологий использования альтернативных и возобновляемых источников энергии и созданию в рамках ООН глобального механизма, регулирующего этот процесс.

Республика Беларусь содействует укреплению центральной роли ООН в решении мировых проблем; поддерживает политику ООН в области сохранения международного мира и безопасности, укрепления и развития существующих международных режимов по предотвращению распространения оружия массового уничтожения, сокращения и ликвидации его

арсеналов, борьбы с международным терроризмом; выступает за сбалансированное реформирование ООН с целью адаптации Организации к новым реалиям.

Беларусь развивает в рамках ООН взаимодействие с максимально широким кругом государств с целью расширения географии своего международного сотрудничества. Беларусь является полноправным членом Движения неприсоединения и на этом основании активно развивает взаимовыгодное сотрудничество по целому ряду направлений деятельности ООН с государствами-членами этого международного объединения государств. На 61-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН (2006) Республика Беларусь выступила с инициативой «поощрения равноправного и уважительного диалога по правам человека», поддержанной Движением неприсоединения.

Республика Беларусь заинтересована в углублении партнерства со странами Шанхайской организации сотрудничества в политической, экономической, энергетической, транспортной, научной и военно-технической областях, активизации взаимодействия по вопросам региональной и глобальной безопасности, в сферах борьбы с терроризмом и наркотрафиком, противодействия торговле людьми. Она намерена активно участвовать в деятельности ШОС в качестве партнера по диалогу.

Выводы. 1. С обретением независимости в 1991 г. Беларусь вышла на международную арену в двух качествах: как новое независимое государство и как европейская страна с глубокими историческими традициями государственности и внешней политики. Начался новый период в истории внешнеполитической деятельности Беларуси. Его главным содержанием является формирование и становление внешней политики и дипломатии Республики Беларусь. Разработаны и законодательно закреплены конституционно-правовые основы внешней политики белорусского государства, отлажен внешнеполитический механизм как система взаимодействия органов государственной власти, принимающих участие в разработке, принятии и реализации внешнеполитических решений, функционирует внешнеполитическое ведомство (МИД), реализующее и координирующее внешнеполитический курс государства.

2. За более чем 20-летний период самостоятельного существования страна продвинулась вперед по пути обеспечения реального суверенитета и независимости. Произошло формирование основных атрибутов государственности (органов государственной власти, вооруженных сил, внутренней и внешней политики, дипломатии, экономической системы, культуры, международно признанных границ), превращение Минска в центр разработки, принятия и реализации внешнеполитических решений. При всех объективных и субъективных трудностях, неудачах и просчетах

Беларусь доказала способность к независимому государственному развитию.

3. В короткий срок произошло всеобщее международное признание Республики Беларусь и установление Белорусским государством дипломатических сношений с большинством стран мира, в том числе со всеми ведущими и влиятельными государствами. Беларусь приобрела новый статус в ООН и ее специализированных учреждениях, расширила свое участие в универсальных и региональных (европейских и трансевропейских) международных организациях и институтах, вступила в Движение неприсоединения.

4. Мировое признание и поддержку получила последовательная политика Белорусского государства в области ядерного разоружения. Впервые в истории страна, которая обладала ядерным оружием, добровольно и без всяких предварительных условий отказалась от статуса ядерного государства. С ноября 1996 г. Республика Беларусь де-юре и де-факто является безъядерным государством. Страна внесла весомый вклад в укрепление международной и европейской безопасности и процесс разоружения, являясь «нетто-поставщиком региональной безопасности».

5. Установлены нормальные добрососедские отношения с соседними государствами, на политическом уровне сняты пограничные проблемы. Белорусское правительство заявило об отсутствии территориальных претензий к кому бы то ни было и неприятии подобных претензий с чьей-либо стороны. С Украиной, Польшей, Литвой, Латвией подписаны договоры о государственной границе, которые закрепляют территориальный статус-кво.

6. Вместе с достижениями проявились, особенно со второй половине 1990-х гг., и слабые места белорусской внешней политики. Преимущества геополитического и геоэкономического положения Беларуси не удалось использовать в широких общественных и государственных интересах. Возможности добрососедства и широкого всестороннего сотрудничества для Беларуси как европейской страны оказались ограниченными преимущественно ориентацией на Россию. Это привело к усилению зависимости от восточной соседки не только в экономической, но и политической сфере. Ухудшение отношений с Западом и влиятельными европейскими и трансатлантическими организациями (Европейский Союз, Совет Европы, НАТО) вело к ослаблению международных позиций и внешнеполитического потенциала Беларуси.

---

¹ Доклад Президента Республики Беларусь Александра Лукашенко на четвертом Всебелорусском собрании // Официальный интернет-портал Президента Республики

Беларусь [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <<http://www.president.gov.by/press101732.print.html>>. — Дата доступа: 15.12.2010.

² Внешняя политика Республики Беларусь в новом мире: Выступление Президента Респ. Беларусь А.Г. Лукашенко на совещании с руководителями загранучреждений Респ. Беларусь 22 июля 2004 г. // Официальный интернет-портал Президента Республики Беларусь [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <<http://www.president.gov.by/press18726.html#doc>>. — Дата доступа: 15.12.2010.

³ Доклад Президента Республики Беларусь Александра Лукашенко на четвертом Всебелорусском собрании // Официальный интернет-портал Президента Республики Беларусь [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <<http://www.president.gov.by/press101732.print.html>>. — Дата доступа: 15.12.2010.

⁴ Доклад Президента Республики Беларусь Александра Лукашенко на четвертом Всебелорусском собрании // Официальный интернет-портал Президента Республики Беларусь [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <<http://www.president.gov.by/press101732.print.html>>. — Дата доступа: 15.12.2010.

⁵ Совместная декларация Президента Республики Беларусь Александра Лукашенко и Президента Федеративной Республики Бразилия Луиса Инасиу Лулы да Силва // Официальный интернет-портал Президента Республики Беларусь [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <<http://www.president.gov.by/press78339.print.html>>. — Дата доступа: 08.04.2010.

В статье исследуются вопросы внешней политики Республики Беларусь, в частности рассматриваются особенности современного геополитического положения Беларуси, конституционно-правовые основы внешней политики, развитие дипломатических отношений со странами мира, её участие в международных организациях и институтах.

Ключевые слова: Республика Беларусь, внешняя политика, международная безопасность, Россия, страны СНГ, Европейский Союз.

The article examines the foreign policy of the Republic of Belarus, in particular, discusses the features of the modern geopolitical situation in Belarus, the constitutional and legal framework of foreign policy, the development of diplomatic relations with other countries, its participation in international organizations and institutions

Keywords: Republic of Belarus, foreign policy, international security, Russia, CIS countries, the European Union.

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРИОГРАФІЇ

Олег Горенко

КОМУНІКАТИВНА СТРАТЕГІЯ ЄС І ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ

Стаття присвячена з'ясуванню специфіки комунікативної стратегії ЄС. Акцентуються інформаційні та комунікативні аспекти суспільної легітимації кардинальних зрушень на шляху європейської інтеграції України.

Ключові слова: *комунікація, система, життєвий світ, громадянське суспільство, діалог, європейська інтеграція.*

Брак комунікації у сучасному суспільстві є одним з провідних чинників політичної, економічної та соціальної нестабільності і конфліктів. З точки зору ефективної координації кроків у царині зовнішньої та внутрішньої політики це є взагалі вирішальним аспектом, оскільки у даному випадку йдеться не лише про системність державного мислення і ефективність державного управління, а й про участь спільноти у вирішенні ключових проблем реального життя національної спільноти, яка прагне посісти гідне місце у великій сім'ї народів світу. З одного боку, для будь-якої моделі європейської інтеграції ефективна комунікативна стратегія є невід'ємним структурним елементом, що власне, й забезпечує свідому участь громадян у складному процесі європейського єднання. З другого боку, сам принцип єдності внутрішньої та зовнішньої політики потребує постійного фахового моніторингу у процесі свого втілення, а значить і постійного роз'яснення та актуалізації з урахуванням нових політичних та економічних викликів. Прорахунки на цьому напрямку можуть швидко звести нанівець будь-які практичні досягнення й навіть стати каталізатором некерованого розвитку політичної ситуації, створивши на рівному місці чималі проблеми, викликані елементарним незнанням і небезпечним нерозумінням навіть найраціональніших кроків чинної влади.

У науковій площині проблема наближення політичної практики євроінтеграції до інтересів громадян Європи піддається окремому розгляду під кутом зору ефективності менеджменту складних структур і про-

дуктивності комунікативної взаємодії системи і життєвого світу. Достатньо лише згадати, яку серйозну увагу цим питанням приділяли такі видатні мислителі сучасності як Ніклас Луман або Юрген Габермас. Якщо спадщина Н. Лумана вже привернула увагу серйозних вітчизняних істориків-теоретиків (В.Г. Косміна¹), то історико-пізнавальний потенціал комунікативного концепту Ю. Габермаса, його вимогливого критика і, водночас, надійного наукового партнера, ще очікує на поглиблену теоретико-методологічну рефлексію у методологічному просторі вітчизняної історичної науки.

Те, що проблема комунікації у *соціально, політично, етно-культурно* й, на загал, *світоглядно й ідеологічно* розколотому українському суспільстві набула такої загрозливої гостроти, обумовлює необхідність підвищення уваги до неї й з боку істориків. Адже без цього усі наші багаторічні дискусії щодо національної ідентичності (яка по суті є реальним продуктом комунікативної взаємодії) можуть легко перетворитися на варіант звичайного софістичного красномовства, а славнозвісний парадигмальний перехід пострадянських дослідників від формаційної до цивілізаційної моделі ризикує залишитися комунікативно недовершеним, вразливим унаслідок очевидної недосконалості інструментарію культурно-цивілізаційного діалогу.

Коли хтось прагне уникнути практичного врахування концептуальної специфіки *європейської інтеграції* та *європеїзації*, то це свідчить скоріше про певну особисту ментальну неготовність до раціонального оновлення культурно-цивілізаційного інструментарію. Однак, схоже, що, попри численні наукові праці на цю тему, в українській суспільній думці концептуальна різниця між «європейською інтеграцією» і «європеїзацією» залишається недостатньо відрефлектованою. Наукова думка і суспільна практика ще корелюються явно недостатньо. У цьому сенсі звертають на себе увагу міркування Р. Айзінга з приводу широкого концепту «європеїзації» К. Радаеллі, в рамках якого особлива увага приділяється впливу ЄС «на правила, систему функціонування, парадигми політик, стилі, світогляд і норми в дискурсі, ідентичностях, політичних структурах і програмах країн-членів»². Як слушно наголошує С. Ситник, сам термін «європеїзація» в науковій практиці вживається для окреслення «впливу ЄС на політичну систему, політичну діяльність і державний устрій країн на національному рівні. Цим поняттям користуються для пояснення процесів вироблення, поширення й інституалізації формальних і неформальних правил та процедур європейської публічної політики, яка спочатку формується на наднаціональному рівні, а потім інтегрується в національні політичні структури. Європеїзація свідчить саме про наявність процесів інституалізації нової системи». Авторка обґрунтовано

виокремлює європеїзацію «як самостійний процес, у котрому політика ЄС виступає як певна політична модель, що засвідчує ступінь демократизації держави незалежно від перспектив набуття нею членства цієї організації»³. На думку Н.Є. Пелагеші, «євроінтеграція передбачає не тільки інституційну та юридичну адаптацію до ЄС, а й залучення України до соціокультурних процесів, що відбуваються на теренах об'єднаної Європи». Дослідниця відзначає, що «європеїзація є однією з найпопулярніших тем європейського наукового простору». Ця наукова проблема давно є предметом уваги цілого ряду серйозних європейських та американських вчених (Фоссум Д.Е., Русконі Г.Е., Пфетч Ф., Коувеліотіс К., Фатчс Е., Наут Р., Маурітіс ван дер Він А., Барнетт К., Фейвел А., Васіка Г., Луна-Арокас Р., Джеромі В., Вайлант Г., Ворд К., Янг К., Лайт Д., Ольсен Д.П., Біфулко М., Бейч І. та інші). Для теоретичної концептуалізації процесів європеїзації, що відбуваються, зокрема, у соціокультурній сфері ЄС, дослідниця пропонує скористатися словами Л.Є.Седермана, на думку якого «перехід від одних кордонів до інших можливий тільки у разі соціальної трансформації, у ході якої положення тих чи інших елементів щодо кордонів системи (всередині чи зовні) змінюється разом з їх атрибутами та атрибутами самого суспільства»⁴. У своєму спеціальному дослідженні самого поняття «європеїзація» Д.О. Міхель, схиляється до думки, що перше визначення цього феномену скоріш за все було запропоноване у 1994 р. Робертом Ладрехом (Robert Ladrech), котрий дефінував його як «поступовий процес, який переорієнтовує напрям та форми (внутрішніх) політик до того рівня, коли європейська політична та економічна динаміка стає частиною організаційної (конструктивної) логіки національної політики та її утворення»⁵. Саме послідовна і поступова «європеїзація» забезпечує формування як достатнього рівня суспільної довіри до усього євроінтеграційного процесу, так і вироблення тих внутрішніх характеристик соціуму, що по-перше, засвідчують рівень готовності національного суб'єкта до ефективного функціонування в рамках складних європейських структур, а по-друге, рівень індивідуальної готовності до виживання у новому конкурентному просторі та в межах нової системи цінностей, зафіксованої на рівні нових правових принципів.

Як небезпідставно наголошує Ю. Габермас, проблема довіри відіграє ключову роль у процесі формування солідарного суспільства зі стабільною політичною системою та економікою. Філософ підкреслює, що політична система забезпечує *лояльність мас* як конструктивним, так і селективним способом. У першому випадку йдеться про державні соціальні програми, у другому — про *виключення з публічної дискусії* певних тем і повідомлень. Останнє досягається за допомогою або соціально-структурних *фільтрів* доступу до формування суспільної думки, або

через *деформацію* структур суспільної комунікації із використанням бюрократичних методів або шляхом маніпулювання інформаційними потоками. Взаємодією таких підходів Ю. Габермас і пояснює суттєву невідповідність «символічних презентацій» позиції політичних еліт і реальних процесів прийняття рішень в рамках політичної системи. Окрім того, це й породжує, на його думку, феномен «виокремлення ролі виборця», до якого звелася участь громадян у політичному управлінні. Рішення, прийняте у результаті виборів, насправді визначає лише персоналії керівного складу, в той час як мотиви управлінських процесів опиняються за межами того дискурсивного контексту, який впливає на волевиявлення. Такий механізм, на переконання філософа, нейтралізує можливості політичної участі, доступні громадянинові у правовому відношенні⁶.

Торкаючись проблеми органічного взаємозв'язку *публічності* і *демократії*, К. Едер слушно зауважує, що «управління публічністю з боку національної держави полягає не тільки у створенні згоди чи незгоди, а також у перманентному створенні єдиного сприйняття проблем та розподільних релевантних структур. Ця єдність вимагає когнітивної співзвучності, в якій мають місце рефлексії щодо колективно визнаних правових принципів та пам'яті про минуле». З точки зору науки історії достатньо перспективним видається авторське зауваження про те, що «правове суспільство» та «суспільство пам'яті» перетворюються на середину, а не на початок чи кінець публічності. Демократизація є головною ідеєю політичної публічності, а значить і сама «політична комунікація між вільними і рівними» потребує відповідного демократичного кодування⁷.

Зрозуміло, що будь-яка реалістична комунікативна стратегія на національному рівні потребує відповідальності не лише з боку офіційних державних інституцій, а й з боку громадянського суспільства. Якщо саме громадянське суспільство, численні громадські організації, незалежні дослідницькі центри та цілі інститути, а часом навіть і цілі політичні партії з розгалуженими національними структурами залишаються осторонь змістовного суспільного діалогу, зачавшись в очікуванні майбутніх політичних дивідендів, то це свідчить лише про хворобливий стан, штучний характер задекларованого громадянського суспільства (а часом і про безпринципне маніпулювання ключовими принципами демократії). Це є свідченням корисливого прагнення чергових претендентів на владу у недалекому майбутньому, після здобуття влади, й надалі користуватися зручними підклимними технологіями просування прихованих від широкої громадськості корпоративних стратегем.

У подібній ситуації радикально зростає роль індивідуальної готовності українських громадян до інтелектуального самовизначення у мінливому і

далеко не завжди коректному за своїм наповненням інформаційному просторі. Нажаль загальний рівень нашої індивідуальної інформаційної культури, наша давня традиція некритичного сприйняття змісту повідомлень і схильність до нехтування аналітичним інструментарієм досить часто підштовхують як до поверховості у виборі інформаційних джерел, так і до застосування сумнівних процедур формулювання власних суджень. У справі подолання таких згубних інтелектуальних звичок держава і структури громадянського суспільства є природними союзниками, а не конкурентами (знову ж таки, за умови адекватного тлумачення принципів демократії та змісту ідеї людської свободи).

Про історично відповідальну спільність завдань щодо формування суверенної особистості як ключової передумови державного суверенітету не може бути й мови у випадку закритої системної самозакоханості держави або несуверенності громадянського суспільства, спричиненої приватизацією ключових сегментів останнього. У даному випадку, перш за все внаслідок пізнавальної специфіки постмодерну, відвертого домінування «симулякрів» і релятивізації усіх можливих систем цінностей, соціальний діалог перетворюється на звичайнісіньку конкуренцію різноманітних моделей кріпацтва. Попри історичну роль держави та її відповідальність за духовно-інтелектуальний розвиток людей, відповідальність громадянського суспільства є, у даному випадку, абсолютно непересічною. Саме громадянське суспільство за своєю природою покликане збагачувати життєвий світ людини плідними ідеями, потрібною об'єктивною інформацією, максимально чесними та достатньо системними оцінками ситуації, зразками максимально тверезого аналізу перспектив суспільного розвитку в усьому багатоманітті його економічних, соціальних і духовно-культурних характеристик. Сенс існування громадянського суспільства швидко зникає, коли у людей вбивається довіра до себе, коли знищуються найголовніші підстави людської свободи, руйнуються перспективи раціонального вибору, фальшується образ істинної демократії і вкотре в історії легітимується добре знайомий дух продажного кріпацтва.

Варто зауважити, що сучасна Європа у сфері формування засад цивілізованого громадянського спілкування встигла накопичити багатий досвід. Не вдаючись до детального аналізу даного сегменту європейського досвіду, достатньо нагадати хоча б про те, як за ініціативою Єврокомісара з питань розширення Гюнтера Ферхойгена і Єврокомісара з питань культури Вівіан Редінг у травні 2000 р. Європейська Комісія ухвалила комплексну «Комунікативну стратегію щодо проблем розширення». Зазначений документ передбачав задоволення інформаційних потреб і окреслював напрямки стимулювання діалогу з громадянами щодо конт-

роверсних питань розширення ЄС як у інформаційному просторі країн-членів, так і на теренах країн-претендентів на вступ. Стратегія враховувала досвід кампаній періоду запровадження «євро», передбачала глибоку координацію із вже триваючим загальним діалогом стосовно широкого кола актуальних європейських проблем⁸.

Як, зокрема, наголошував Г. Ферхойген, «процес єднання континенту є для ЄС найвищим пріоритетом. Він не може залишатися об'єктом зусиль ексклюзивного кола безпосередніх учасників переговорів, а повинен бути наближеним до всіх людей і потребує їхньої підтримки. Ухвалена Єврокомісією «Комунікативна стратегія» має слугувати тому, щоб усі громадяни країн-членів і країн-претендентів зрозуміли підстави розширення та пов'язані із цим процесом переваги й зобов'язання».

В. Редінг зі свого боку зауважила, що «вступ держав Центрально-Східної Європи породжує як надії, так і побоювання. Розпочата Єврокомісією роз'яснювальна кампанія повинна забезпечувати об'єктивне і предметне інформування людей у Європі про те, що ж саме означає розширення і які завдання воно висуває перед нами».

Комунікативна стратегія ЄС у країнах-членах була покликана краще пояснити людям три речі: *підстави* розширення ЄС; його можливі *наслідки*; пов'язані з ним *виклики*. Вона мала стимулювати діалог між *політиками-практиками*, котрі приймають рішення, та *широкою громадськістю* щодо впливу розширення на усі сфери суспільного життя. Наголошувалась потреба в оволодінні якомога глибшими знаннями про країни-претенденти.

Роз'яснювальна кампанія у країнах-претендентах також мала три основні пріоритети: поглиблення знань людей про ЄС; окреслення наслідків вступу у кожному конкретному випадку; акцентуація тісного зв'язку між темпами підготовки до членства і поступом переговорного процесу. Процес розширення ЄС у різних країнах завжди актуалізує вельми різні питання, тому й сама комунікативна стратегія повинна мати децентралізований характер. Інформування повинно орієнтуватися на специфічні запити й потреби людей у різних країнах, *регіонах*, *місцевостях* і *секторах*. Підрозділи Єврокомісії зобов'язані готувати консолідовані інформаційні матеріали і розширені повідомлення про підстави розширення і його можливі наслідки. Європейська Комісія і представництва Європейського парламенту у країнах-членах, а також представництва Комісії у країнах-претендентах повинні співпрацювати з партнерами на місцях задля врахування місцевої специфіки. Провідні установи, що справляють вплив на формування позиції правлячої верхівки і громадської думки в країнах-членах і країнах-кандидатах, мають опікуватися організацією предметної дискусії щодо розширення ЄС. Завдання установ, що перебувають у

безпосередньому контакті з населенням, полягає у підготовці й розповсюдженні цілеорієнтованої інформації з *урахуванням національного, регіонального, локального або секторального контексту*.

На думку Єврокомісії, пріоритетними цільовими групами у даному випадку слід вважати:

- політичні структури (Європарламент та інші інституції ЄС, уряди країн, національні парламенти та регіональні зібрання);
- економічні структури (представники бізнесу, профспілок та професійних об'єднань);
- громадянське суспільство (преса, неурядові організації, релігійні об'єднання, спілки інтелектуалів, вищі навчальні заклади, учнівство усіх рівнів).

Головною практичною метою реалізації стратегії було визначено забезпечення регулярного отримання *актуальних і об'єктивних* даних, необхідних для формування позиції згаданих установ, інституцій та організацій. Надходження зазначених даних мало бути організовано *на інтерактивній основі* з урахуванням інтересів і потреб споживачів інформації. У процесі передачі інформації провідну роль покликані відігравати електронні засоби інформації. Представництва Єврокомісії і Європарламенту у країнах-членах та країнах-кандидатах покликані розгорнути свою комунікативну активність (котра в усіх країнах-кандидатах вже є достатньо розвиненою) у співпраці з відповідними структурами і недержавними організаціями й на основі накопиченого досвіду європейського діалогу. Особливу увагу потрібно приділяти окремим галузям економіки і конкретним групам населення (певним прикордонним регіонам; організаціям найманих працівників; індивідуальним сільгоспвиробникам; галузям економіки, що потребують реформування), тобто, тим акторам, які мають особливо гостру потребу в інформації щодо вступу до ЄС та можливих наслідків такого кроку. Інформаційна стратегія має регулярно перевірятися й уточнюватися, а її пріоритети повинні своєчасно корегуватися з *урахуванням мінливих потреб громадської думки*⁹.

Надзвичайно важливо, що принциповою позицією Європейської Комісії у сфері комунікації було визначено *відмову від використання технології пропаганди* й від поширення *повідомлень, які можуть бути витлумачені як пропаганда*¹⁰. Реалізація цільових інформаційних кампаній повинна мати наслідком формування у громадян реалістичних уявлень про європейське майбутнє. (Показовим прикладом може слугувати інформаційна кампанія, орієнтована на суб'єктів ринкової економіки у Румунії, що мала символічну назву — *«Підготуйся зустріти конкуренцію!»*). Цікаво, що опитування в рамках реалізації цієї програми засвідчило існування відчутної недовіри румунських підприємців до

традиційних каналів масової комунікації. На загал, радіо, преса і телебачення оцінювалися як неадекватні джерела інформації.

Можна погодитися із висновками тих українських аналітиків, які вважають, що у справі реалізації стратегічних національних інтересів PR-кампанії здатні виконувати лише допоміжну роль короточасного інструменту поточного інформування й нездатні повністю задовольнити реальний інформаційний та аналітичний попит мільйонів громадян. Після декількох етапів ефектного розширення у самому ЄС парадоксальним чином загострилася проблема розриву між загальноєвропейськими інститутами і громадянами. Незалежні європейські експерти наголошують на фундаментальній різниці між правом громадянина висловлювати свою думку і реальним правом бути почутим. Питання «дефіциту демократії» у Європейському Союзі обговорювалося на численних форумах найрізноманітнішого рівня представництва. Ми не випадково на початку нашої статті звернулися до міркувань Ю. Габермаса. Адже у середині 1990-х років саме цей мислитель ініціював створення «Європейської публічної сфери» (*European Public Sphere*) — майданчика для широкої суспільної дискусії та взаємодії з громадянами з актуальних політичних питань. Обговорення європейських проблем лише на «європейській політичній платформі» філософ вважав явно недостатнім. На переконання багатьох європейських експертів, криза довіри, що унеможливила прийняття спільної європейської конституції, була перш за все наслідком неефективності комунікативної стратегії.

Після провалу проекту Конституції ЄС, заступник голови нової Європейської Комісії М. Вальстрем отримала завдання проаналізувати ситуацію й розробити поліпшену комунікативну стратегію. У липні 2005 року на розгляд Комісії було винесено «План дій щодо культури інформаційної політики в країнах ЄС». Було розроблено також «План Д: демократія, діалог, дебати» (жовтень 2005 року) і «Біла книга щодо комунікативної політики ЄС», схвалена Єврокомісією 1 лютого 2006 року і розміщена на її офіційному сайті для широкого обговорення на період з 1-го лютого по 1-го вересня 2006 року. Цей документ розроблявся на основі рекомендацій Європарламенту, викладених у його резолюції щодо реалізації інформаційної і комунікаційної стратегії ЄС. У травні 2006 голова ЄК Ж.М. Баррозу і його заступниця М. Вальстрем оприлюднили «Порядок денний для громадян». У документі узагальнювалися думки й очікування громадян з приводу низки наступних конкретних питань: *внутрішній ринок, соціальне згуртування і права людини, свобода, безпека і правосуддя*.

Варто зауважити, що у згаданій «Білій книзі» Комісією було запроваджено новий термін — «комунікативна політика» (*communication policy*).

Це продемонструвало серйозність намірів щодо більш ґрунтового конституювання нової сфери діяльності (у попередній період ЄС, як відомо, задовольнявся *інформаційною і комунікативною стратегією*). Після появи спеціального Єврокомісара і Директорату *комунікативна стратегія* перетворилася на *політику*, головною метою якої стало створення «Європейської публічної сфери», покликаної сприяти взаємодії громадян із національними та наднаціональними інститутами з актуальних політичних питань. Тобто, йшлося вже не просто про інформування громадян стосовно кроків ЄС, а про *налагодження зворотного зв'язку*. Як зазначалося, інститути ЄС мали надалі не лише видавати інформацію, а й створювати структури, що забезпечують врахування позиції громадян під час розробки того чи іншого напрямку політики. Йшлося про підвищення прозорості й відповідальності інститутів ЄС. Окрім того, формулювалася вимога щодо поліпшення викладання суспільних дисциплін, що мало сприяти розвитку громадянського суспільства. Єврочиновники віднині мали безпосередньо спілкуватися з людьми й більш уважно ставитися до їхніх пропозицій та міркувань.

Як слушно наголошує О. Потьомкіна, наївно вважати, що достатньо лише пояснити людям, як працюють інститути ЄС, і їхнє ставлення до Євросоюзу негайно поліпшиться. Та все ж, *комунікативна політика* надає населенню, принаймні, можливість розібратися у тому, як розвиваються інтеграційні процеси й самостійно поміркувати, яким же чином його голос і думка можуть бути почутими у структурах ЄС. Адже одна лише інформованість і можливість висловити свою думку ще не роблять громадянина архітектором європейських процесів. Дослідниця солідаризується з поширеною у сучасній Європі думкою, що повною мірою реалізувати конструктивний потенціал комунікації можна лише на шляху здійснення демократичних реформ у Євросоюзі¹¹.

Характерно, що комунікативна активність ЄС останніми роками концентрувалася навколо проблеми боргової кризи. Численні експерти, науковці і дипломати відзначали стрімке падіння довіри до Європи як політичного проекту. МЗС ФРН навіть наголошувало, що така ситуація загрожує фундаментальним засадам німецької зовнішньої політики. Це є додатковою спонукую для кращого роз'яснення як попереднього, так і майбутнього розвитку Європи. Цікаво, що у позиційному документі МЗС ФРН щодо європейської комунікативної стратегії спеціально акцентується *неприпустимість «упереджених і легковажних» висловлювань стосовно сусідів і партнерів*. ФРН як головний архітектор євроінтеграції наполегливо наголошує на потребі конструктивної дискусії щодо майбутнього Європи¹².

Характеризуючи загальний рівень публічності у євроінтеграційному процесі, дослідниця Інституту соціології Лейпцігського університету

С. Ніссен констатує, що протягом останніх років Євросоюз суттєво активізував роботу з громадськістю. Було розроблено чимало стратегічних ініціатив у галузі інформаційної та комунікативної політики. Однак, попри усі зусилля Єврокомісії у напрямку налагодження продуктивного діалогу з громадянами, бажаного рівня взаєморозуміння досягти так і не вдалося. Однією з головних причин цього дослідниця вважає утилітаристський підхід політичних еліт ЄС, який суперечить проголошеним загальним принципам роботи з громадськістю. Позитивні інформаційні звіти про діяльність ЄС ретельно узгоджуються на рівні підрозділів Єврокомісії з метою недопущення можливої критики з боку Європарламенту і країн-членів. Свого часу депутат Європарламенту Й.П. Бонде навіть публічно звинуватив європейських чиновників у *використанні пропагандистських підходів та у схильності до маніпуляцій*. Ряд інших критиків також відзначає, що інформаційна політика, орієнтована на методи пропаганди, веде не до кращої презентації ЄС у засобах масової інформації, а навпаки, є першопричиною її обмеженості. На думку незалежних експертів, різного роду рекламні ролики, політично виважені позиційні матеріали й повідомлення європейських чиновників насправді не дуже цікавлять публіку.

Відповідальні політичні представники кожної з країн-членів дуже ретельно калькують монетарні і політичні втрати і здобутки свого членства у ЄС. Результати такої калькуляції впливають на позицію країни на переговорах. Після поразки проекту європейської конституції актуалізувалася проблема національної легітимзації зовнішньополітичних ініціатив. У боротьбі за голоси власних виборців місцеві політики завжди завзято захищають національні інтереси від зазіхань з боку європейської бюрократії. Дуже часто після ухвалення непопулярних рішень у сфері національної та європейської політики саме Єврокомісія, Рада ЄС (та ЄС в цілому) перетворюються на своєрідного «цапа-відбувайла». Багатьом національним політичним акторам це допомагає уникнути особистої відповідальності за ті рішення, до яких вони (або їхні уряди) мають безпосереднє відношення. У даному випадку йдеться про серйозний вплив національного егоїзму на реалізацію спільного загальноєвропейського проекту. Дуалізм національних і європейських інтересів є особливо відчутним на рівні парламентської системи ЄС. Під час виборів до Європарламенту кандидати і партії відверто концентруються на проблемах, що становлять національний інтерес. Загальноєвропейські вибори виявляються, по суті, лише увертюрою майбутніх виборів до національних парламентів. Багато дослідників наголошує і на комунікативних дефіцитах самого ЄС. Особлива увага звертається при цьому на громіздкість бюрократичних структур ЄС, яким часто не вдається

раціонально узгодити свою інформаційну активність із реальними інтересами та аналогічною активністю національних акторів¹³.

У цілому можна зробити висновок, що комунікативно-інформаційна взаємодія ЄС і громадянського суспільства на загал розгортається у рамках класичної моделі взаємодії «системи» і «життєвого світу». Тож, повертаючись до згаданої на початку нашої статті «комунікативної» моделі Ю. Габермаса, вважаємо за необхідне навести вельми слушні для українського сьогодення міркування видатного європейського філософа щодо «соціального тягаря», який відчувається перш за все у приватному житті і який неможливо втримати за межами політичної сфери. На його переконання, «розвинута система соціального захисту перетворюється на політичний зміст масової демократії». Політична система не здатна досягнути «безмежної лояльності мас». Саме тому для надання *легітимності* своїм діям вона повинна пропонувати державні соціальні програми, *виконання яких підлягає контролю*. У розвинених державах соціальна політика охоплює широкий спектр проблем, що включає не лише соціальне забезпечення, а й заходи щодо поліпшення екологічної ситуації та охорони природних ресурсів, підтримку охорони здоров'я, культури та освіти. Такі кроки гармонізуються із зусиллями щодо підтримання конкурентоспроможності економіки як матеріальної бази для реалізації соціальних ініціатив.

Разом з тим, небезпечно нехтувати й тією обставиною, що успіхи розвиненого капіталізму у справі досягнення прийнятної соціальної рівноваги не нівелюють зростаючого протиріччя між «роллю громадянина», яка відчутно зростає, але одночасно *стала нейтральною*; і з іншого боку, «штучно роздутою роллю клієнта». За спостереженням Ю. Габермаса, у просторі масової демократії відбувається парадоксальна універсалізація громадянина при паралельному відокремленні цієї ролі від процесу прийняття рішень. Політична участь за подібних умов позбавляється конкретного змісту.

«Сучасну форму розуміння» Ю. Габермас визначає як достатньо суперечливу «структуру комунікації». Як пише вчений, відбувається «пограбування повсякденної свідомості». Ця свідомість втрачає свою здатність до синтезування, стає фрагментованою. «Фрагментована» свідомість фактично займає місце «хибної». У такий спосіб відбувається *колонізація життєвого світу*: «імперативи автономних підсистем, скинувши ідеологічні шати, завойовують як колонізатори, котрі прийшли у первісне суспільство, життєвий світ ззовні і нав'язують процес асиміляції. При цьому розсіяні осколки культури периферії не складаються у цілісну картину, яка б дозволяла ясно уявляти сутність гри, у якій беруть участь метрополії і світовий ринок». На переконання Ю. Габермаса, необхідно

більш предметно аналізувати й пояснювати культурне зубожіння й фрагментацію повсякденної свідомості¹⁴.

У такого роду возз'єднанні раціоналізованої культури і повсякденної комунікації й полягає, як нам видається, головний сенс європейської перебудови механізмів спілкування держави і громадянина на сучасному історичному етапі. Такий підхід має, у свою чергу, стати методологічним фундаментом і для усього процесу змістовного оновлення комунікативної взаємодії України та ЄС. Стрижнем зазначеного комунікативного процесу є і на тривалу перспективу залишатиметься рецепція європейських правових стандартів, адаптація українського законодавства до європейських правових реалій. Але у даному випадку вкрай потрібно враховувати динамізм самої системи європейських стандартів.

Як видається, у вітчизняному науковому і політичному дискурсі щодо європейських перспектив України дослідники явно недостатньо приділяють уваги цій особливості європейського нормативного простору. Але ж у статті 48 самої Договору про Європейський Союз прямо записано: «Договори можуть бути змінені у відповідності зі звичайною процедурою перегляду. Вони також можуть бути змінені згідно із відповідними спрощеними процедурами перегляду». Тобто вже на стадії рецепції європейських стандартів нам треба більше враховувати, що законодавство ЄС є динамічною концептуальною моделлю. Приміром, Німеччина вже активно наполягає на фундаментальному *перегляді базових договорів ЄС* в інтересах суттєвого розширення повноважень керівних органів ЄС у ключових сферах економічного життя за рахунок урізання повноважень національних урядів. Тобто, потрібно абсолютно чітко усвідомлювати, що ми прагнемо приєднатися до спільного правового і економічного простору Європи, *не знаючи остаточно обрисів механізму його функціонування*. Тож, цілком можливою є ситуація, коли після вивчення усіх європейських правил і витрати чималих зусиль та ресурсів на їхню імплементацію, ми опинимося перед необхідністю швидко переучуватися й багато чого переробляти.

Європейське право — це живий процес, рухливий комплекс, що потребує для своєї рецепції якісно нового рівня загальної правової культури громадян і якісного іншого рівня поваги до знання в цілому. З огляду на це система безперервної правової освіти і ефективний моніторинг реальних зрушень у царині правової культури громадян мають фундаментальне значення для повноцінної рецепції європейських цінностей. З урахуванням української ментальної специфіки, надзвичайно важливим є розвиток і закріплення наших загальних навичок жити хоча б за якимись усталеними правилами. Адже традиційний правовий нігілізм населення гарантує провал будь-яких грандіозних задумів держави щодо

впровадження раціональних правових норм об'єднаної Європи. Коли на шляху до Європи ми не дотримуємося ані норм власної конституції, ані власних законів, то де ж гарантія того, що в нас реально колись запрацюють базові європейські угоди, котрі після їхньої імплементації на наших теренах автоматично перетворяться на українські закони. Це мало б давно стати предметом значно більш серйозних роздумів у процесі наукового аналізу реальних історичних перспектив зміни правового, соціально-економічного і культурного змісту української державності на шляху до об'єднаної Європи.

У сучасній Україні міркування Ф. Анкерсмита щодо «злету і падіння метафори» набувають цілком конкретного комунікативного змісту. Достатньо згадати дуже популярну у період Євромайдану метафору *«відкритих дверей Європи»*. Насправді ця метафора не є ознакою якоїсь особливої люб'язності щодо незалежної України, оскільки ці «європейські двері» прочинені для всіх згідно з існуючим законодавством ЄС. Адже у статті 49 Договору про Європейський Союз прямо зазначається, що «будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, вказані в статті 2, і зобов'язується втілювати їх у життя, може звернутися із заявою з метою стати членом Союзу». (Тож будь-які звинувачення на адресу дослідників, котрі наполегливо приділяють нібито надмірну увагу проблемі цінностей видаються безпідставними. На думку відповідальних європейських політиків і провідних науковців, реалістичне уявлення про європейські цінності, ключові ідеї та ідеали потрібно формувати доти, доки вони не сформуються й не будуть реалізовані. Та й по тому необхідно уважно моніторити якість їхньої реалізації протягом усього тривалого процесу демократичної трансформації. Власне цим і займаються численні «моніторингові комітети» розгалужених європейських структур.)

Нажаль, вітчизняні і європейські політики, які послуговуються метафорою європейських «відчинених дверей», чомусь рідко згадують про те, що в рамках публічного концепту «відчинених дверей ЄС» згідно зі встановленою процедурою після інформування Європарламенту і національних парламентів «Рада має *одноголосно* підтримати цю заяву після консультації з Комісією і після схвалення Європейським парламентом, який приймає своє рішення більшістю членів, що входять до його складу. *Враховуються критерії відповідності, схвалені Європейською радою*». Не менш суттєвою є й та обставина, що «умови прийому та зміни, які цей прийом викличе в Договорах, на яких ґрунтується ЄС, є предметом угоди між державами-членами і державою-заявницею. *Згадана угода підлягає ратифікації всіма державами, що беруть у ньому участь, і відповідно до конституційних правил кожної з них*». У цьому сенсі варто лише нагадати, як ще у січні 2013 р. безперечний фахівець у царині євро-

інтеграції та її переконаний прихильник, тодішній і нинішній представник України при ЄС К. Єлісеєв у своїй статті на сторінках «Української правди» достатньо дипломатично, але недвозначно констатував, що «в Угоді про асоціацію з Україною відсутнє чітке посилання на перспективу членства»¹⁵.

Тож, чи не тому, часом, Україну так довго визнавали лише «європейською країною», уперто не погоджуючись вважати «європейською державою»? Чи не потрібно це тлумачити як бажання додатково перестраховатися за рахунок понятійної еквілібристики й про всяк випадок відмежувати нас навіть від *права подати заявку* на вступ до ЄС? Так оце такі вони — «відкриті двері Європи»? Хіба не нагадує це чимось неперевершену новелу Ф.Кафки «Закон», герой якої до самісінької смерті простовбичив перед прочиненими дверима загадкового Закону, очікуючи на милість з боку охоронника й так і не збагнувши глибоко індивідуальної природи самого Закону?

У даному «метафоричному» сенсі не менш показовою видається й популярна на старті Євромайдану гучна сентенція про «втрату безвізового режиму з ЄС» внаслідок непідписання Угоди на Вільнюському саміті. Хто хоча б побіжно прогляне текст Угоди, швидко переконається, що ніякого безвізового режиму для українців там не передбачається. У преамбулі Угоди, котра стала інформаційним приводом Євромайдану, лише абстрактно констатується «важливість запровадження безвізового режиму для громадян України у відповідний час після створення умов для добре керованого та безпечного пересування людей», а далі декларуються у правовому відношенні не менш абстрактні прагнення «зміцнювати міжлюдські контакти; підтримувати транскордонне та міжрегіональне співробітництво» тощо.

Як засвідчує текст Угоди про асоціацію між Україною та ЄС цілком конкретними є зобов'язання лише у сфері безпеки самого ЄС. Як, зокрема, наголошується у Статті 19 — «Рух осіб», «Сторони забезпечуватимуть повне виконання: а) Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб від 18 червня 2007 року (через Спільний комітет з питань реадмісії, створений згідно з її статтею 15); б) Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз від 18 червня 2007 року (через Спільний комітет для реалізації цієї Угоди, створений згідно з її статтею 12)».

У підсумку в цій статті, котра визначає реальний рівень європейської свободи українських громадян, лише абстрактно зауважується, що «Сторони також прагнуть досягти посилення мобільності громадян і подальшого прогресу у візовому діалозі». Окрім цього повторюється вже згадана декларативна теза з преамбули про те, що Сторони

зобов'язуються «вжити послідовних кроків до встановлення безвізового режиму у відповідний час після створення умов для добре керованого і безпечного пересування людей, визначених у 2-фазовому Плані дій щодо лібералізації візового режиму, представленого на Саміті Україна — ЄС 22 листопада 2010 року».

Таким чином, навіть не юристу очевидно, що проблема безвізового режиму між Україною та ЄС залишилася в Угоді про асоціацію замороженою на рівні *22 листопада 2010 р.* Усі сучасні зрушення й перехід до чергового етапу виконання Україною своїх зобов'язань поки-що залишаються в рамках попередніх стратегічних домовленостей. Занадто великим оптимістом виглядатиме той, хто сподіватиметься на запровадження ЄС безвізового режиму з Україною в умовах сучасної загальної кризи української державності, коли з'являються десятки тисяч українських біженців, коли по руках пішли мільйони одиниць нелегальної стрілецької зброї та боєприпасів, коли фактично не існує кордону з Росією, коли, зрештою, наростає загроза глибокої економічної та соціальної кризи й погіршується криміногенна ситуація. Усе це за сукупністю драматично посилює міграційний потенціал України як великого «східного патнера» ЄС, і до того ж відчутно посилює острах європейців перед реальними терористичними загрозами для самого ЄС. Не лише зміст Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а й уся нинішня соціально-економічна та політична ситуація в Україні й у цілому на європейському континенті не дає особливих підстав сподіватися на швидке вирішення проблеми безвізового режиму для українців.

Підписання Угоди про асоціацію Євросоюзу з Україною *без будь-яких змін у тексті* (тексті, який був узгоджений й парафований попереднім керівництвом України) і без додаткового обговорення в Україні та за її межами виглядає дещо дивним. Адже у даному випадку напрошується цілком логічний висновок, що, по-перше, геть розкритикований і, у підсумку, безжально знищений попередній український режим мав, по суті, ідеальне бачення європейського майбутнього України (це ще можна припустити, враховуючи високу компетенцію фахівців МЗС України); а по-друге, що базова економічна, соціальна і внутрішньополітична ситуація протягом останніх місяців не змінилася і не потребує додаткового врахування. Звісно, це до певної міри можна було б вважати свідомою цілком зрозумілою інерційністю психологічних чинників формування зовнішньополітичної стратегії. Однак, кризова ситуація в державі та очевидні перспективи поглиблення кризи мали б слугувати серйозним нагадуванням про неможливість миттєвої зміни співвідношення реальних економічних і соціальних пріоритетів. Українські громадяни вже неодноразово переживали романтичні періоди надмірної довіри до мож-

ливостей «політики як командної сили» й швидко відчували на собі шкідливість пропагандистської психологізації політичних процесів.

Згубність зневажливого ставлення до класичного принципу єдності зовнішньої і внутрішньої політики завжди дається взнаки достатньо швидко. Як наголошував оригінальний європейський філософ-практик Р. Арон, розробка зовнішньополітичної стратегії потребує врахування усіх факторів — економічних, географічних, демографічних, внутрішньополітичних, уникаючи детермінізму одного з них¹⁶. За часів глобалізації, коли суто міждержавний характер міжнародних відносин втрачає свій абсолютний зміст, міжнародні відносини вже не вкладаються у рамки старого варіанту політичного реалізму. Вони все більше постають у вигляді системи багатоманітних економік, держав, суспільств, ідеологій та культур. Відчутно зростає у міжнародних відносинах і роль людського чинника у вигляді т.з. «народних мас». Усе це висуває якісно нові вимоги до розробки й реалізації зовнішньополітичної стратегії. За нинішніх світових та суто українських умов класичні міркування Дж. Розенау з приводу «взаємоперетину» зовнішньої і внутрішньої політики не лише не втрачають своєї актуальності, а набувають ще більшого теоретичного і практичного значення¹⁷.

Сьогодні визначальна роль реальних позитивних перетворень в усіх сферах державного життя і в житті конкретних людей є для реалізації європейської ідеї ще більш очевидною. Це і є той самоцінний вимір європейської інтеграції, який прямо залежить від власного бачення, від самостійного розуміння і адекватного тлумачення національного та міжнародного майбутнього української державності. Саме цей напрямок є проявом раціональності української історії, розтлумаченої як творення такої національної держави, що існує для усіх людей, які прагнуть щасливо жити на її теренах. Держави, що не на словах, а на ділі турбуються про добробут і реальну свободу власних громадян.

Прикладом глибокого розуміння принципу єдності зовнішньої і внутрішньої політики як передумови виживання у глобальному світі й на теренах сучасної Європи може слугувати перша заява голови уряду найуспішнішої європейської держави сучасності — Німеччини. Канцлер ФРН Ангела Меркель чітко дала зрозуміти, що попередня європейська стратегія Німеччини не зазнає змін у своїй основі. *Структурні реформи в інтересах підвищення конкурентоспроможності, скорочення державного боргу і солідна фінансова політика* залишаються ключовими вимогами з боку Німеччини до усіх країн Євросони, які опинилися у скрутному становищі. Саме такі їхні кроки мають слугувати підставою для певної солідарної підтримки з боку ЄС. Водночас, на глибоке переконання канцлера, сама Німеччина й надалі повинна залишатися країною сильною

промисловості¹⁸. У даному європейському контексті чималий інтерес має становити чітке визначення європейських перспектив промислових регіонів України. Адже від цього багато в чому залежать перспективи реального розвитку громадянського суспільства не лише у згаданих регіонах, а й в Україні в цілому.

Як небезпідставно зауважують Джин Коен і Ендрю Арато у підсумку свого солідного дослідження взаємовпливу ідеї громадянського суспільства і політичних теорій, «повністю демократичне і справедливе громадянське суспільство — це, звісно ж, утопія у класичному розумінні. ... Громадянські суспільства завжди мають змогу стати більш демократичними і більш справедливими». Найсуттєвішим, на переконання авторів, є не забувати базовий постулат усіх життєздатних теорій — «Принципи справедливості становлять «моральний базис демократії»¹⁹. І українським політикам, і державним чиновникам, і громадським активістам, і науковцям дуже варто було б частіше згадувати і про те, що згадані принципи справедливості мають цілком конкретний регіональний вимір, а значить є основою не лише нормальної демократії, а й навіть державної цілісності.

Оцінюючи прогрес інтеграційних процесів на континенті, видатний європеєць Жан Моне наполегливо повторював: «Ми об'єднуємо не держави, ми єднаємо людей». Цими словами він підкреслював, що розпочатий «планом Шумана» об'єднавчий процес має перш за все торкнутися людських сердець. У сьогоднішній Україні ці слова набувають особливої ваги, оскільки, як вкотре з'ясувалося, тільки солідарне українське суспільство може бути надійною запорукою української свободи. Процес творення такого суспільства потребує ретельного дослідження і практичного використання кращих історичних зразків соціального раціоналізму. Сама національна ідея — це перш за все *раціональний принцип і механізм єднання співгромадян* на кожному відрізку їхньої національної історії.

Підсумовуючи викладене, потрібно ще раз наголосити, що раціональну комунікативну політику у відносинах між державою і громадянами неможливо замінити жодною, навіть найдосконалішою «магією слова» або концепцією інформаційної безпеки. Навесні 2014 року, попри незаперечний дипломатичний успіх у вигляді підписання Угоди про асоціацію (а значить і серйозний поступ на шляху *євроінтеграції*), можна констатувати практичний провал *загальнонаціональної європеїзації* України. Очевидним є як глибинний брак реалізму у сфері *європейської комунікативної політики щодо України*, так і дефіцит проєвропейської *комунікативної політики України щодо власних громадян*.

Тільки «мова правди» може бути надійною гарантією інформаційної безпеки у демократичному суспільстві. За існуючих історичних обставин,

єдиним демократичним варіантом відновлення довіри і продуктивної взаємодії вбачається «комунікативна революція» на принципах абсолютної правди, системності мислення і якісно нової поваги до людської гідності. Невід'ємною матеріалістичною складовою такої революції залишається перехід до практичної соціально-економічної і культурної політики на основі реалізму і повноцінної європейської раціональності в усіх сферах і на усіх напрямках. Інакше чого вартий увесь згадуваний нами вище європейський досвід формулювання і реалізації комунікативної стратегії та комунікативної політики. З точки зору перспектив суспільного діалогу на теренах розколотої України сьогодні надзвичайно актуальними є положення згаданого європейського «Порядку денного для громадян», де узагальнюються думки й очікування європейців щодо таких цілком конкретних питань як *внутрішній ринок, соціальне згуртування і права людини, свобода, безпека і правосуддя* тощо? Чому ж світова демократична спільнота так наполегливо акцентує виключно зовнішні чинники чергової драми української державності, але водночас не менш наполегливо ігнорує внутрішні? Якщо апіорі визнається, що українські громадяни після виснажливих десятиліть посткомуністичної емансипації залишилися абсолютно нездатними до будь-якого самостійного мислення, до самостійного осмислення своїх життєвих реалій і самостійного вибору гуманістичних світоглядних орієнтирів, то у чому тоді взагалі полягає людський потенціал демократичної моделі як такої?

---

¹ Див.: *Космина В.Г.* Цивілізаційний аналіз історії у світлі системної теорії Н. Лумана // Український історичний журнал: науковий журнал. — 2010. — № 1. — С. 165–178; *Космина В.Г.* Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. — Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. — 310 с.

² *Айзінг Р.* Європеїзація та інтеграція. Концепти дослідження ЄС / Яхтенфукс М., Колер-Кох В. (Укл.) / Пер. з нім. М. Яковлева. — К.: ВД «Киево-Могилянська академія», 2007. — С. 260–261.

³ *Ситник С.* Євроінтеграція та європеїзація: проблеми управління. — Віче. — 2009 — № 20. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1686/>

⁴ *Пелагея Н.С.* Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації / Стратегічні пріоритети — 2008 — № 3(8). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/8/9.pdf>

⁵ *Міхель Д.О.* Визначення поняття процесу «Європеїзація» та його вплив на сучасне суспільство / Політологія: Наукові праці. — Випуск 150. Том 162. — С. 22. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/././cgitirbis_64.exe

⁶ *Хабермас Ю.* Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Jurgen Habermas. Theorie der Kommunikativen Handelns. Zur Kritik der

funktionalistischen Vernunft 2. Bde. 3, durch. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1985, Bd. 2. — S. 504–522 / Пер. с нем. В.И. Иванова. <http://znl.boom.ru/bibl/Hbrms.htm>

⁷ *Едер К.* Публічність і демократія / Яхтенфукс М., Колер-Кох В. (Укл.) / Пер. з нім. М. Яковлева. — К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 75, 55–56.

⁸ Explaining Enlargement: A progress report on the communication strategy for enlargement. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/enlargement_process/past_enlargements/communication_strategy/explaining_enlargement_en.pdf

⁹ Die Europäische Kommission verabschiedet eine umfangreiche Kommunikationsstrategie zum Thema EU-Erweiterung. — Brüssel, den 11. Mai 2000 // IP/00/464 — [Електронний документ] — Режим доступу: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-00-464_de.htm

¹⁰ Communications Strategy for Enlargement — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/enlargement_process/past_enlargements/communication_strategy/sec_737_2000_en.pdf

¹¹ *Потемкина О.* Имиджевая политика ЕС: цели, базовые принципы, перспективы развития / № 5(11), 2007. — [Електронний документ] — Режим доступу: <http://www.alleuropa.ru/imidzhevaya-politika-es-tseli-bazovie-printsipi-perspektivi-razvitiya>

¹² Europa erklären — Europa diskutieren. Ein Konzept für die Europa-Kommunikation 2012 / Auswärtiges Amt Februar 2012 — [Електронний документ] — Режим доступу: http://www.auswaertiges-amt.de/cae/servlet/contentblob/610174/publicationFile/165159/120229_Strategie_Europakommunikation.pdf

¹³ *Nissen S.* Kommunikation in der Krise. Entwicklung und Erfolgsbedingungen der EU-Informationspolitik / Zeitschrift für Politik, Heft 4, 2010. — S. 19–20. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.uni-leipzig.de/~sozio/mitarbeiter/m26/content/dokumente/532/Nissen.pdf>; Див. також інші змістовні розвідки цього ж автора: *Vgl. Sylke Nissen*, Die regierbare Stadt. Metropolenpolitik als Konstruktion lösbarer Probleme. New York, London und Berlin im Vergleich. Wiesbaden 2002; *Sylke Nissen*, «Die Unterstützung der Osterweiterung bei Eliten und Bürgern». in: Jutta Allmendinger (Hg.), Entstaatlichung und soziale Sicherheit. Verhandlungen des 31. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in Leipzig 2002. Opladen 2003, S. 498–515; *Nissen*, «European Identity and the Future of Europe», ааО. (FN 77); *Nissen*, «Arbeitnehmerfreizügigkeit — Gebremste Europäisierung des Arbeitsmarkts», ааО. (FN 76).

¹⁴ *Хабермас Ю.* Згадана праця. — С. 127–135.

¹⁵ *Слісєєв К.* 7 міфів щодо Угоди про асоціацію між Україною та ЄС / Українська правда — 09 січня 2013 — [Електронний документ]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2013/01/9/6981110/>

¹⁶ Див.: *Цыганков П.А.* Теория международных отношений: традиции и современность / Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П.А. Цыганкова. — М.: Гардарики, 2002. — С. 15–18.

¹⁷ *Розенау Дж.* К исследованию взаимопересечения внутривосточной и международной систем / Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П.А. Цыганкова. — М.: Гардарики, 2002. — С. 172–183.

¹⁸ Für ein starkes Europa. Regierungserklärung zum Europäischen Rat. Mittwoch, 18. Dezember 2013. — [Електронний документ] — Режим доступу: <http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Artikel/2013/12/2013-12-18-regierungserklaerung-merkel-europaeischer-rat.html?nn=392768>

¹⁹ Коэн Дж. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. / Общ. ред. И.И. Мюрберг. — М.: «Весь Мир», 2003. — С. 731.

Статья посвящена выяснению специфики коммуникативной стратегии ЕС. Акцентируются информационно-коммуникативные аспекты общественной легитимации кардинальных изменений на пути европейской интеграции Украины.

Ключевые слова: *коммуникация, система, жизненный мир, гражданское общество, диалог, европейская интеграция.*

The subject matter of this article is to study specific features of communicative strategy of EU. The main attention is paid to informative-communicative aspects for public legitimization of cardinal changes in Ukraine's integration in Europe.

Keywords: *communication, system, existential world, civil society, dialogue, European integration.*

Костянтин Бацак

ДЖОВАННІ КАЗАРЕТТО: ЛИСТИ ПРО НАУКОВУ ЕКСПЕДИЦІЮ ДО КРИМУ Й ПІВДЕННОГО ПОДНІСТРОВ'Я (1836 р.)

Стаття присвячена дослідженню маловідомої сторінки біографії італійського природодослідника Джованні Казаретто — його подорожі до Криму та Південного Подністров'я влітку 1836 р. Протягом поїздки він зібрав гербарії рослин, а також, у своїх листах, зробив короткий огляд природних ресурсів, описав деякі місцеві античні та середньовічні старожитності, відзначив наслідки діяльності імперської російської влади, політика якої в Криму спричинилася до його демографічного, культурного та господарського занепаду.

Ключові слова: *Крим, Південне Подністров'я, гербарії, природні ресурси, старожитності, політика Російської імперії в Криму.*

Ім'я Джованні Казаретто відоме серед дослідників історії ботаніки¹. Народившись 1810 р. в купецькій родині, що мешкала в лігурійському місті К'яварі, він з юнацьких років виявив схильність до природознавства. Закінчивши 1834 р. медичний факультет у Генуї, він недовго займався лікарською практикою — відомо, що вже 1838 р. недавній випускник-медик разом із зоологом Каффером вирушив у наукову навколосвітню подорож на фрегаті «Реджіна», спорядженому на гроші Турінського королівського товариства природничих наук. Затримка у Ріо-де-Жанейро дозволила молодим ученим ґрунтовно дослідити бразильську флору навколишніх теренів (провінції Мінас-Жерайс, Сан-Паулу) і зібрати величезну колекцію рослин. На зворотному шляху, 1839 р. Дж. Казаретто доповнив її екземплярами з північно-східного узбережжя країни (провінції Баїя і Пернамбуко). Крім суто ботанічного, мандрівник пильнував й економічний інтерес: з Бразилії він привіз також певну кількість насіння, плодів, зразки деревини і кори різних лікарських, харчових і технічних рослин². Частина зібраних у гербарії рослин (100 таксонів) були описані Дж. Казаретто в його праці «*Novarum stirpium brasiliensium decades*»³, надрукованій у Генуї протягом 1842–1845 рр. Сама ж колекція, яка нараховує 4000 зразків, що належать до 2800 таксонів, нині зберігається в Головному гербарії Турінського університету⁴.

Довгий час майже всі ботанічні надбання Дж. Казаретто зберігалися в гербаріях Турінського та Генуезького університетів нерозібраними. Лише нещодавно італійські вчені виявили раніше невідомі частини цих бота-

нічних колекцій. З'ясувалося, що вони датовані 1834–1836 рр. і мають більш раннє походження, ніж бразильська, беручи початок з Лігурії, а також зі степової зони навколо Одеси й Кримського півострова. «*Plantae Rossiae Australis*» — так назвав Дж. Казаретто гербарій, зібраний у Південному Подністров'ї та Криму⁵.

Виявлення цієї колекції відкрило раніше невідому сторінку наукової біографії Дж. Казаретто, розпочатої у віці 26 років, коли 15 квітня 1836 р. він ступив на борт бригантини «Ре Давид», яка під сардинським прапором направлялась до Одеси. Ця поїздка була ініційована братом, Паоло Казаретто, котрий саме тоді перебував у Одесі, де опікувався комерційними інтересами сім'ї. Ненадовго зупинившись у брата, Дж. Казаретто 23 червня 1836 р. разом зі своїм новим одеським знайомим, французьким геологом і палеонтологом Едуардом де Верньоєм, вирушив у поїздку Кримом. Їхня експедиція теренами Кримського півострова тривала близько місяця. По її завершенні, у вересні того ж року, Дж. Казаретто від'їжджає до Парижа. Дорогою він перетинає Молдову, Поділля, Волинь, Галичину, Моравію і Пруссію, зупиняється у найбільших містах Західної Європи (Відні, Монако, Страсбурзі).

Враження від своєї подорожі, а також деякі наукові нотатки Дж. Казаретто виклав у трьох листах, надісланих у Геную різним особам й опублікованих протягом 1836–1837 рр. на сторінках кількох номерів лігурійського часопису «*Biblioteca Italiana*». Перший з документів, датований 26 вересня 1836 р., був написаний в Одесі майже одразу після повернення з експедиції до Криму й адресований вчителєві Дж. Казаретто, відомому італійському природодосліднику Доменіко Вівіані. Лист містить короткий виклад наукової інформації та вражень від побаченого⁶. Характерною є хронологічна послідовність, що у ній здебільшого подані відомості, основу яких становили щоденникові записи.

Наступні два послання дослідника відмінні від першого і за своєю формою, і за змістом. Зокрема, другий лист, надісланий 23 грудня 1836 р. з Парижа в Геную неназваному представникові місцевої знаті, змістовно розпадається на дві частини. У першій інформація, подана в попередньому листі, доповнена цікавими сюжетами про лікування грязями, яке він спостерігав у Саках, про кримських караїмів у Євпаторії та відвідування їхньої кенаси перед поверненням на материк. Друга частина листа присвячена короткій екскурсії разом із братом та друзями з Одеси до Овідіюполя та Аккермана⁷. Ця поїздка в приодеський степ відбулася напередодні від'їзду Дж. Казаретто до Парижа, що, зокрема, підтверджується датуванням матеріалів з його гербарію в Генуезькому університеті⁸.

І, нарешті, третій лист італійського ботаніка — це стислий науковий огляд рослинності Криму у зв'язку з його фізико-географічними та

кліматичними особливостями. Окремий акцент автор робить на можливості відродження на півострові культивування ендемічного сорту олив, яке бере початок з генуезьких часів⁹.

З кореспонденції Дж. Казаретто до його брата дізнаємось, що гербарії «української» колекції, датовані 1834–1836 рр., не всі були зібрані під час згаданої експедиції до Північного Причорномор'я. Деякий час він отримував матеріали для ботанічних колекцій від брата. Паоло Казаретто у співпраці з торговим представником своєї компанії, «шанувальником ботаніки та сільського господарства» Ноццоліні, збирав їх і доставляв з Одеси в Геную на торгових судах, що належали сім'ї Казаретто¹⁰. Молодий Джованні, опрацьовуючи ці «ботанічні посилки», очевидно, вже тоді плекав задуми власної наукової поїздки на землі, колись заселені його співвітчизниками.

Природознавець ретельно готувався до своїх досліджень флори у Криму. Ймовірно, ще вдома він ознайомився з роботами своїх старших колег-дослідників рослинності Криму — «Фізичною і топографічною таблицею Тавриди» П.-С. Палласа¹¹, «Таврійсько-кавказькою флорою» Ф.К. Біберштейна¹². Пізніше, під час подорожі півостровом, Дж. Казаретто шукав зустрічей і активно спілкувався з представниками наукового співтовариства кримських натуралістів: директором Нікітського ботанічного саду М.А. Гартвісом, із яким обговорював проблеми морозостійкості тамтешніх порід оливи, а також головним інспектором із шовківництва краю Х.Х. Стевенем, колекція комах і рослин якого справила враження на молодого природодослідника. Ймовірно, від Х.Х. Стевена італієць дізнався, що у Сімферополі мешкає вдова знаного природодослідника П.-С. Палласа¹³.

Маршрут подорожі Дж. Казаретто визначався його науковими інтересами. Насамперед, вчений прагнув якнайглибше дослідити багату реліктову флору гірського Криму й зібрати там колекції рідкісних рослин. Тому, зійшовши на берег у Керчі, він здійснив коротку поїздку морем на Таманський півострів для обстеження грязьових вулканів, а далі, причаливши на зворотному шляху в Єнікале, вирушив через Феодосію і Судак на Південний берег Криму, принагідно відвідавши Алушту, Нікіту, Ялту, Алупку, Балаклаву та Севастополь. Ми не маємо відомостей про плани Дж. Казаретто щодо вивчення флори Кавказу. В будь-якому разі він не ризикнув просунути далі Таманського півострова, оскільки у цей період Кавказька війна перейшла в активну фазу, й експедиції у гірські місцевості Північного Кавказу стали небезпечними. З острахом дослідник пише в листі до свого вчителя: «Ворожість тих неприборканих і диких народів проти росіян і проти будь-якого іноземця, як і раніше, жива: росіянам лише вдалося закріпитися в 6 або 7 фортецях уздовж узбережжя

Чорного моря, починаючи від Анапи (у декількох милях від Тамані) до Мінгрелії; ... вони піддаються ризику раптового нападу, і, ... коли треба вирушити на заготівлю сіна чи навіть зробити запас води, вони змушені виходити озброєні та з гарматою»¹⁴.

Дорогою дослідник двічі відхилився від основного маршруту, щоб відвідати колишню другу столицю Кримського ханства Карасубазар та «нову столицю» Сімферополь. Його подорож Кримом завершилася в Євпаторії, яка тоді була одним із трьох морських портів півострова (інші два — Керч та Феодосія), через які здійснювалися торговельні й пасажирські перевезення. Звідти Дж. Казаретто на пароплаві повернувся до Одеси.

Допитлива натура молодого природодослідника упродовж кримської експедиції постійно виявляла неабияку ерудицію, широту кругозору, невтомну енергійність науковця і толерантність. Його цікавило все: фізична географія та геологія Криму, побут і культура тамтешніх народів, пам'ятки археології та фортифікації тощо.

Дж. Казаретто став одним із перших італійців, котрі поширили серед співвітчизників відомості про становлення кримської курортології, зокрема, про початки грязелікування на Сакському озері¹⁵. Лікар за освітою, мандрівник у одному з листів відзначив цілющі властивості цих грязей для лікування ревматичних уражень та оцінив потенційні можливості для розбудови цієї галузі місцевої курортології. Добрі медичні результати грязелікування швидко популяризували кримські курорти на теренах Російської імперії та за кордоном. За кілька десятиліть після візиту Дж. Казаретто до Сак у новозбудованому санаторії вже лікували тисячі людей від низки важких хвороб¹⁶.

Час подорожі Дж. Казаретто Кримом збігається з періодом відчутного поживлення інтересу до вивчення античних і середньовічних старожитностей Північного Причорномор'я. Спостерігалось розгортання краєзнавчої роботи, здійснення археологічних досліджень, у яких італійці, відчуючи причетність своїх пращурів до історії стародавнього Криму, часто виявляли ініціативу. Так, відомий тосканський дипломат, інженер, письменник і громадський діяч Луїджі Серрісторі, який, будучи чиновником з особливих доручень канцелярії М.С. Воронцова, у середині 1820-х рр. перебуваючи у Керчі, з великим інтересом знайомився з місцевими античними пам'ятками та вивчав колекцію стародавніх монет, зібраних в археологічному музеї міста¹⁷. Активну участь у розкопках курганів-поховань боспорських правителів брав ще один виходець із Апеннін — чиновник відомства новоросійського генерал-губернатора Рафаїл Скассі. У прагненні популяризувати культурні надбання півострова він друкував на сторінках часопису «Одесский вестник» статті,

присвячені історії та археології Криму, матеріал для яких збирав під час своїх краєзнавчих експедицій¹⁸. До теми історії Криму звертались інші представники інтелектуальної еліти місцевих італійських громад: віце-консул Королівства Обох Сицилій у Феодосії Феліче Лагоріо у своїй книзі «Історичний нарис революцій і торгівлі Тавриди» низку сюжетів присвятив історії генуезьких колоній на чорноморському узбережжі Криму та їхнім стосункам із сусідами¹⁹.

Тому не дивно, що потрапивши в історичне середовище Криму та Подністров'я, Дж. Казаретто, усвідомлюючи ментальний зв'язок з минулим співвітчизників, неодноразово в своїх листах звертається до пам'яток матеріальної культури античної та середньовічної історії півострова. Він уважно оглядає руїни стародавньої Фанагорії та поховальні кургани на Таманському й Керченському півостровах — пам'ять про колись могутнє Боспорське царство, руїни стародавнього Херсонеса в Севастополі. Дослідник з цікавістю відвідує місцеві музеї старожитностей — керченський та феодосійський, — знайомлячись з їхніми колекціями античних і генуезьких середньовічних знахідок. Виходець із Лігурії, Дж. Казаретто з особливим інтересом вивчає історичні згадки про генуезців у Північному Причорномор'ї, зокрема, знайомиться з роботою Гаспаро Л. Одеріко «Лінгвістичні записки або критичний огляд географічного положення Лігурії від часів Оттона Великого з історичними згадками про Кафу та інші місця Криму...»²⁰. Протягом подорожі Дж. Казаретто відвідав практично всі вцілілі місцеві генуезькі фортеці — від Феодосії й Судака до Балаклави в Криму та Аккермана в Подністров'ї, аби уточнити відомості, почерпнуті з опрацьованої ним наукової літератури. Відзначаючи занедбаний стан більшості цих пам'яток у Криму, він з гіркотою зазначає: «багато з них у давнину і зовсім ще недавно, росіянами, були зруйновані»²¹. Згідно зі свідченнями Дж. Казаретто, чи не єдиною вцілілою генуезькою фортецею, яку йому вдалося обстежити, була Аккерманська. Вона не постраждала лише тому, що в ній розташувалися місцева лікарня та винні погребі новоросійського генерал-губернатора М.С. Воронцова²².

З власником цих погребів Дж. Казаретто раніше вдалося особисто поспілкуватися у його кримському маєтку в Алупці. Мова йшла, вочевидь, про плани перетворень у Криму: вирощування нових видів культурних рослин та про інші заходи, зокрема, пов'язані з розбудовою портів для розширення морського сполучення та економічних зв'язків Причорномор'я.

Між рядками кореспонденції Дж. Казаретто виразно проступають інші, «неофіційні», історичні реалії тодішнього Криму. Так, італійцеві впала в око зруйнована після приєднання до Російської імперії економіка

півострова й навколишніх територій, яка й за півстоліття ще перебувала у стагнації. Деякі колись процвітаючі міста, як, наприклад, Тамань, так і не відродилися. У занепаді знаходилось традиційне виноградарство та садівництво, а дилетантські експерименти нової кримської знаті з вирощування європейських сортів садових рослин нерідко завершувалися невдачею.

Історичні пам'ятки, які описував Дж. Казаретто, нищилися, а спроби їхнього недбало-аматорського дослідження призводили до подальшого руйнування. Культурні скарби вивозилися з півострова до імператорських колекцій Петербурга та за кордон. Місцеве населення, як, наприклад, кримські татари і караїми, позбавлене можливості займатися традиційним господарством, збідніло й ледь зводило кінці з кінцями у своїх «убогих хатинах»²³.

Отже, листи Дж. Казаретто є цікавим наративним джерелом для вивчення Криму та інших теренів Північного Причорномор'я: їхнього природно-географічного, економіко-господарського, демографічного та історико-культурного становища у другій половині 30-х років XIX ст.

Додатки

I

Пану проф. кавалеру Доменіко Вівіані²⁴ в Генуї.

Одеса, 24 вересня 1836 р.

Вельмишановний пане професоре,

Поєднавши на завершення мою подорож та ботанічні екскурсії у цих російських краях, і на момент прийняття рішення щодо іншої [подорожі] до Франції, мені хочеться вірити, що Ви із задоволенням приймете замітку про відвідані мною місцевості й про мої колекції, котру я Вам передаю перед тим, як залишити Росію.

Після досить сприятливого плавання до Дарданелл зустрічний вітер нас трохи затримав у цій протоці, тому я скористався такою нагодою аби відвідати ті місця, історичні й поетичні свідчення про які викликали у мене жвавий інтерес і зацікавлення: так у мене з'явився час ступити ногою у декількох місцях обох берегів, азійського та європейського; біля могили Гекуби, в Дарданеллах, на руїнах Абідоса, в Галліополі я зібрав основу моїх колекцій. Не без жалю і бажання побачити їх знову я залишив ці береги і Константинополь, де зупинявся на короткий час, вирішивши прискорити свою подорож, щоб прибути ще о добрій порі до Криму, куди я мав намір прямувати з Одеси. Через кілька днів після мого приїзду в це місто, доки я готувався до здійснення свого плану, прибув з Парижу пан де Верньой²⁵, член колегії Геологічного товариства Франції,

який також туди прямував: тож ми об'єдналися і потім, без зволікання, піднялися на палубу пароплава, який прямував у Керч, куди ми прибули за два з половиною дні плавання. Мені дуже пощастило, що я зустрів такого чудового компаньйона, з котрим я ділив тяготи й радощі поїздки, у різних відношеннях цікавої, якою я залишився в цілому задоволений. Пан Верной, людина багатьох талантів і знань, досліджував геологію з великою любов'ю, він побував на Піренеях, в Ірландії й Шотландії; займався в основному вивченням копалин перехідних пластів. З Керчі, перетнувши Боспор²⁶ на маленькому човні, ми вирушили узбережжям Азії, щоб звідти почати наші спостереження і колекціонування, а також щоб вивчити виверження грязей, котрі, як ми чули, існують у різних місцях півострова.

Командувач польського гарнізону фортеці Фанагорія люб'язно погодився провести нас до кратера найближчого грязьового вулкана, два виверження якого були засвідчені; одне відбулося минулого року, інше — за два дні до нашого прибуття, і він нам розповів про явища, які супроводжували [ці виверження]; ми дійсно знайшли зовсім недавню і ще м'яку так звану лаву; інші два кратери, один із яких наповнений водою, ми виявили на двох сусідніх сопках. Налаштовані головним чином розширити наші дослідження, наступного дня ми піднялися вище у невеликому поштовому візку, проїхали майже всю територію острова²⁷ і відвідали 4 або 5 подібних вулканів, деякі з них діючі: іноді разом із грязями підіймалася вода й виділявся газ, і майже завжди сильний запах нафти виходить з тріщин цих ґрунтових новоутворень. Весь острів складається з таких конічних сопок, і все нам підказувало вбачати в них ті самі пригаслі грязьові вулкани. Упродовж подорожі цим дивним і необхідним краєм нам зустрілося чимало курганів, які засвідчили, що колись він був досить заселеним. Місто Тамань, яке ще 50 років тому було густо населеним, на сьогодні більше не існує: лише кілька нікчемних халуп і декілька не вартих уваги уламків мармуру й дивних гранітних брил, що зустрічаються в середині велетенських руїн, — залишки, які зберігають ще пам'ять. Рослинність майже така ж, як у Степовому Криму й Бессарабії. Ми перебували недалеко від кордонів Черкесії і бачили здаля перші гори Кавказької гряди: ніхто не наслідився ступити по той бік цього кордону; ворожість тих неприборканих і диких народів проти росіян і проти будь-якого іноземця, як і раніше, жива: росіянам лише вдалося закріпитися в 6 або 7 фортецях уздовж узбережжя Чорного моря, починаючи від Анапи (у декількох милях від Тамані) до Мінгрелії; нас запевнили, що вони піддаються ризику раптового нападу, і що коли треба вирушити на заготівлю сіна чи навіть зробити запас води, вони змушені виходити озброєні і з гарматою.

Повертаючись до Керчі, ми причалили в Єнікале навпроти острова, який ми полишали в оточенні гір, там ми виявили такі самі виверження грязей і ті самі родовища нафти, що й на Тамані. Третинні породи Керчі (так само, як і Тамані) дали нам можливість створити першу гарну колекцію скам'янілостей. З висоти цього відродженого міста на широких просторах відкривається краєвид величезного скупчення курганів, у яких були знайдені цікаві античні старожитності, котрі частково зберігаються в музеї Керчі, а деякі були перевезені до музею Петербурга.

Від Керчі ми почали нашу подорож Кримом, що тривала близько місяця, перетнувши стародавнє Боспорське царство, а потім усю грядку гір, котра від Феодосії тягнеться до Балаклави, де найвища точка, на яку ми піднялися — Чатир-Даг, — вірогідно є стародавнім Трапезумом. Ці гори, здебільшого вапнякові, вивисуються майже перпендикулярно вздовж південного морського узбережжя, утворюючи свого роду терасу, і повільно збігають, нахилиючись з північного боку назустріч крейдянним і верхньокрейдянним породам північного Степового Криму, які показуються, піднімаючись одна за одною в яскраво виражений і типовий спосіб. Результатом цієї поїздки для мене була гарна колекція рослин, порід і скам'янілостей. Захоплююча річ, яка увійшла в мої дослідження — це виявлена постійна схожість і співставленість, яку я знайшов у прекрасному й мальовничому південному узбережжі, з нашою рідною рів'єрою; з-за того, що тут часто зустрічається деяка пам'ять про генуезців, мені здавалося, що перебуваю у моїх рідних краях. Я не міг не відвідати окремі з цих пам'яток: багато з них у давнину і зовсім ще недавно, росіянами, були зруйновані, але те, що досі залишається, все ще посправжньому гідне захоплення. Рови, залишки стін і цитаделі Кафи (нині знову названа Феодосією), фортеця Судак (Солдайя) здебільшого ще вціліла Балаклави (стародавній Чембало) є прекрасними витворами мистецтва: все ще тримаються на вежах два останні герби різних консулів республіки цих земель, а також ряд написів, котрі з Кафи доставлені в Музей старожитностей цього міста. Я певен, що в мовознавчих записках²⁸ про них повідомляється не без деяких помилок, і, наскільки я пам'ятаю, Одеріко²⁹ сам ставить під сумнів сумлінність тих, у кого він їх скопіював. Я не буду згадувати інші пам'ятки і фортеці, менш цінні й майже зруйновані, які нам зустрілися на шляху. Але ще одна пам'ятка є живим свідченням перебування наших пращурів у цій країні; я виявив її у найпівденнішій частині Криму, там, де знайшли притулок багато рослин помірною клімату. Це призвело до поєднання таким чином російської рослинності з рослинністю більшості країн Південної Європи. У тих самих місцях, де самі по собі ростуть лавр, смоківниця, дуб, *Diospyrus lotus*, *l'Arbutus andrachne* та інші подібні рослини, і давні види дикого

винограду піднімаються на вершини найвищих дерев; серед них зустрічаються тут і там кілька розрізнених старих оливкових дерев, започаткування звичаю і культури вирощування яких відноситься до татарських традицій генуезьких часів. Мене запевнив пан Гартвіс³⁰, директор Імператорського Нікітського ботанічного саду, та інші люди, що ці дерева стійкі до морозу -11° , у той час як новітні рослини цього виду, які походять з Італії й Провансу, і які постійно нам рекомендують, часом ризикують постраждати від такої незвичної температури.

Крім згаданих ще існують такі важливі міста або місця, які я відвідав усі, а саме: Карасу-Базар (колишня столиця кримських татар), Сімферополь (нова столиця), Алушта, Ялта, Севастополь (військовий порт) у стародавньому Таврійському Херсонесі, Козлов (тепер Євпаторія). У Сімферополі досі живе дружина Палласа³¹; і в тому ж місті я познайомився з паном Стевенем³², який має чудову колекцію рослин і комах: у Ласпі я зустрів на південному узбережжі іншого доброго знавця ботаніки, пана Компера³³. Я скажу Вам наостанок, що з боку губернаторів³⁴ Сімферополя та Керчі, а найбільше — від графа Воронцова, губернатора Новоросії та Бессарабії, ми відчули всіляке сприяння, щоб здійснити таку подорож: прийом, який ми отримали у цієї непересічної людини, пристрасного шанувальника й добродійника Криму, в його славній дачі в Алупці, був дійсно достойним; я не знаю, де ще ми знайшли б стільки теплоти і гостинності, які ми відчули у російських дворян в їхніх мальовничих сільських маєтностях на південному узбережжі, чого не скажеш про тих самих татар у їхніх убогих хатинах.

Після нашого повернення до Одеси мій супутник виїхав до Константинополя, а я залишився, щоб слідувати Степом до його країн і продовжити мої ботанічні екскурсії до Овідіополя й Аккермана на березі Дністра на теренах Бессарабії: незважаючи на те, що флора усіх цих земель зазвичай одна й та ж сама за своїм складом та досить одноманітна і нудна.

Моя кампанія в Росії завершилася: довга зима дивує мене і заважає продовженню моїх студій, а ще більше — тривале перебування в цих краях. Тому я від'їжджаю, і, пам'ятаючи Вашу мудру пораду, незважаючи на те, що запізнився, і мав би вже досі взяти її до виконання, вже післязавтра від'їжджаю до Парижу, де залишатимуся до наступної весни.

Ось вони, мої новини: з нетерпінням чекаю отримати повідомлення про Ваші кроки, з глибокою повагою і щирою прихильністю.

Ваш вірний і відданий слуга

Джованні Казаретто.

II

Лист доктора Джованні Казаретто до прославленого лицаря Генуї

Оскільки я бачу, що Ви знайомі з листом, який я написав до проф. Вівіані, від'їжджаючи з Одеси, в якому я для нього подав швидкий виклад моєї подорожі (Biblioteca Italiana, том 84, с. 146). Я з превеликим задоволенням користуюся цією можливістю, щоб розважити також Вас деякими найбільш цікавими речами, які я бачив, певен, що це принесе Вам задоволення.

Спочатку я Вам розповім дещо про сакські грязі у Криму (про які я забув сказати в згаданому звіті) і про те, як їх використовують з лікувальною метою. Вони знаходяться на відстані 19 верст (верста в Росії дорівнює 1066 метрів) від міста Козлов (тобто Євпаторії), розташованого на узбережжі моря в західній частині півострова; і оскільки на час нашого прибуття у ці краї пароплав, на якому ми думали повернутися до Одеси, затримався з відходом ще на один день, то ми скористалися цим останнім днем нашої подорожі до Криму, щоб піти й поглянути на них. Було 22 липня; надзвичайна спека, випалена рослинність, нудна дорога веде через засушливий степ: ми вже здалеку побачили ту саму гряду гір, яку проминули кілька днів тому, її вигляд викликав у нас приємні спогади про природу набагато прекраснішу й чарівнішу. Нарешті ми підійшли до грязей: нам не вдалося помітити жодної значної установи, ми лише знайшли єдине пристойне, але не дуже велике приміщення, де знаходяться директор і лікар, і яке в змозі вмістити невелику кількість відвідувачів. Якщо притік людей, які приїжджають, щоб прийняти грязі, трохи збільшується, то напинають намети під відкритим небом: важко знайти доступне житло в небагатьох убогих халупах, розкиданих там і тут, частково татарських, частково караїмських. Ці грязі притягують людей не лише з півострова, а й із-за його меж: схоже на те, що вони почали використовуватись не дуже давно³⁵; їх добрі результати більш ніж беззаперечні. Вони настільки рідкісні, наскільки прості за своєю природою і способом використання. Відповідно, там неподалік є озеро, яке влітку пересихає, і його дно повністю вкривається шаром солі, так само відбувається і з багатьма іншими солоними озерами Криму: їх береги позбавлені рослинності (осадження солі поступово збільшується до центру), і залишаються покритими чорнуватою гряззю, насиченою соляною і сірчистою речовиною. Людей, які хочуть приймати ці грязі, зносять або вони сходяться самі навколо і в саму середину, роздягаються догола, і там лягають горизонтально, потім служник покриває всі частини тіла кожного хворого рівним шаром тієї самої, вологої як тісто, грязі, зауважу, що товщина цього шару не надто велика, і у такий спосіб набуває форми тіла, таким чином людина відкриває сонячним променям найбільшу поверхню, а шар грязі затримує максимально велику кількість тепла.

Звичайна температура, до якої нагріваються ці грязі під палючим липневим сонцем, складає $+36^{\circ}$, це потрібно для того, щоб досягнути хорошого результату. Тому сприятливий час для їхнього використання дуже обмежений (приблизно від середини червня до середини серпня), і застосовуються вони тільки у найспекотніші години дня. Вони допомагають при різних хронічних захворюваннях, і, особливо, при ревматичних ураженнях. Повторюючи ці процедури безперервно протягом більш-менш тривалої кількості днів, вони отримують дивовижні зцілення. Чим довше ви можете витримати це лікування, тим краще. Для того, щоб було можливо отримати якусь користь, необхідно залишатися нерухомо в цьому положенні принаймні 20 чи 30 хвилин, але є й такі люди, які не можуть витримати до кінця такого терміну. Ви тепер можете уявити, яке враження на нас мав справити вигляд усіх тих чорних і безформених тіл, розпластаних над поверхнею величезного болота під відкритим небом під палючою літньою спекою, у самому центрі цієї сумної і тужливої самотності. Вимушені залишатися нерухомо всередині гарячої кірки грязі вони досить відчутно страждають: повітря наповнене їхнім стогоном. Маленьке віяло поруч із кожним із них, закріплене за допомогою жердини, заглибленої в землю, служить захистом їхнього обличчя від променів сонця: лише їхня голова зовсім не вкрита гряззю; але був один, чие тіло (як потребувала зробити його хвороба) все було замащене гряззю так, що не можна було впізнати в ньому людської подоби, крім його очей та рота. У такому стані були помічені розкидані тут і там, вдало та зручно розташовані чоловіки, жінки й діти, які, вимазані гряззю, у такий спосіб очікують, щоб Мати-Земля повернула колишнє їхнє здоров'я. Існують у тому самому місці два намети (один для чоловіків і один для жінок), де хворі знаходять прихисток, щоб помитись і отримати все необхідне після лікування грязями. Вони дістають протягом усього цього часу, все, що потрібно: лікар завжди серед них. Вартість проведення кожної процедури — 3 рублі.

Я приділю трохи більше уваги караїмам: цим іменем названа в Криму секта євреїв, що розкидана по кількох російських губерніях: вони насправді мають, завдяки порядності, кращу репутацію, ніж інші. Однак, у порівнянні з великою кількістю євреїв, які перебувають у Польщі й на півдні Росії, ця секта не так, щоб сказати дуже чисельна: вони є в Польщі, Одесі, головним чином у Криму, а деякі навіть у Константинополі. У Козлові євреї всі караїми, і, мабуть, це місце, де їх є найбільше: єдине, що в цьому місті варто подивитися — це саме їхня синагога³⁶, яку ми не могли не відвідати; тим більше, що нам було цікаво подивитися на стародавню Біблію, яка там зберігається. Вони без зволікання задовольнили наше бажання, і нам на очі принесли цей розкішний манускрипт на івриті,

цінність якого полягає в поєднанні давності походження, краси і пречудової збереженості; що свідчить про те, що в усі часи її берегли з усією повагою і турботою. На наше щастя ми знайшли одного з їхніх рабинів, котрий вважається одним із найбільш освічених, і який умів трохи говорити італійською, і я із задоволенням розпитав його про походження їхньої схизми й відмінності їхньої секти; і він охоче задовольнив мою цікавість. Одна з основних відмінностей, які відрізняють їх від інших євреїв, полягає в запереченні Талмуду. Наша присутність незабаром зібрала всередині натовп караїмів, які не без здивування спостерігали, як ми ведемо серйозні бесіди з їхніми рабинами в центрі храму. Зовні синагога не менш впорядкована й пристойна, ніж всередині, вона, без сумніву, найкрасивіша з усіх інших, блискучих і жалюгідних, які я бачив протягом моєї подорожі. Ми, нарешті, висловивши їм свою вдячність, попросилися, обмінявшись по черзі найглибшими поклонами.

Тепер, залишаючи Крим, я Вам розповім дещо про Овідіополь та Аккерман: я не хотів від'їжджати з Одеси, не побачивши могили Овідія й фортеці Аккерман, яка, відповідно до існуючої в цих краях традиції, була побудована генуезцями: я тепер не пам'ятаю, що про неї кажуть наші аннали. Я здійснив цю поїздку в компанії мого брата й кількох друзів. Овідіополь знаходиться на відстані 40 верст від Одеси: на всій дорозі, що пролягає степом, ми не зустріли жодного поселення, крім німецьких колоній Кляйнлібенталь і Гросслібенталь. По тому, як ми прибули в Овідіополь, перше, що нас цікавило — знайти спірну могилу, але ніхто не міг нам її показати: кілька мешканців села, яких ми розпитали, спрямували нас до російського священика, щоб ми отримали від нього дещо більше інформації, на що він нам відповів: інші мандрівники теж те саме шукали, але він напевне не знає де вона знаходиться; жодної згадки більше не залишилося в їхніх краях про цього Овідія, хоча близько 30 років тому, в Аккермані, жив дідусь (і називає ім'я), який щось про нього ще пам'ятав. Ми, звичайно, більш нічого ні в кого не питали. Звісно ж ми роздумували над тим, як це неправильно було назвати Овідіополем цю місцевість. Росіяни після завоювання Криму та в інших провінціях півдня Росії поквапилися відновити античні імена багатьох міст, але в цьому випадку вони, очевидно, помилилися, самовпевнено визначивши *sub iudice adhuc lis est*³⁷ щодо нього географічне положення. Звичайно, було б розумно похвалитися тим, що ми отримали прихисток і гостинність у тому ж місці, що й бідний Овідій, якби це було правдою, але, якщо вірити йому і його віршам, слід шукати місце його вигнання в гирлі Істра³⁸, а не Дністра.

Овідіополь та Аккерман обидва віддалені від моря на однакову відстань в 10 або 12 верст, ці два містечка знаходяться один на правому,

інший на лівому березі Дністра, один навпроти одного, розділені великим озером³⁹ завширшки 9 верст, у якому збираються води цієї річки. Ми ступили на човен, сприятливий вітер швидко переніс нас на протилежний берег, і ми опинилися в Бессарабії. Місто Аккерман захищала з боку озера велична фортеця, яка все ще існує, красива і непошкоджена, але в мирний час її перетворили для зовсім іншого використання, а саме: одну частину на лікарню, іншу — на знамениті погребі, в яких зберігаються вина земель, які належать графу Воронцову. Я сподівався тут знайти щось генуезьке: якщо це правда, то генуезці були першими, хто її побудував, але я не виявив нічого, що б мені підтвердило цей факт. Частина фортеці очевидно побудована турками, і в зовнішній частині стін ще видніються їхні вирізьблені герби, а інша частина набагато старша, її стіни вищі, та ще й увінчані вежами, її конструкція, хоч я не можу стверджувати напевне, може бути швидше грецькою, ніж генуезькою; там я знайшов два грецькі й один турецький написи; рови, які оточують усе навколо фортеці, дуже широкі та глибокі. Ця поїздка, між іншим, надала мені можливість зробити невелику колекцію рослин Бессарабії.

Виїхавши з Одеси, довгою дорогою через Поділля, Волинь, Галичину, Моравію, я ще отримав кілька зразків рослин і скам'янілостей, наскільки мені це дозволила зробити швидкість пересування. Я зійшов у соляних шахтах Бохні⁴⁰ (в Галичині). Моя поїздка з Відня сюди видалася щасливою; і ось я тепер, нарешті, тут, у центрі наук, у Парижі.

Супутник у моїй подорожі Кримом, пан Едуардо де Верньой, уже повернувся, як і я, до Парижа. З Одеси він виїхав до Константинополя, відвідав Босфор, був у Пруссії, на горі Олімп (у Віфінії), Смірні; повернувся зі Смірні до Константинополя, й прибув до Відня через Банат та Угорщину. Цього року Туреччину заповнили багато ботаніків, зоологів та геологів.

Париж, 23 грудня 1836 р.

Ваш вірний слуга і друг,

Джованні Казаретто.

III

Щодо різновидів оливкового дерева, які знаходяться в Криму.

Флора самого Криму вже сама по собі цікава завдяки гарним і дивовижним рослинам, які тут є, але стає ще більш цікавою, якщо розглядати її у фізико-географічному відношенні. Як на мене, завдяки своєму стратегічному розташуванню цей півострів має ті ж переваги у розподілі рослин у часі Чорного моря, що й Сицилія та Сардинія в часі Середземномор'я: його рослинність насправді дуже багата та різноманітна. Зустрічаються в Криму не тільки рослини півдня Росії й частини Кавказу,

але тут також знаходиться значна кількість рослин Анатолії і в цілому усього узбережжя Чорного моря. Вони розподіляються в значній залежності від його фізичної й геологічної будови. Гряда гір, серцевину яких становить гірський вапняк, розкинулась, не перериваючись, від Феодосії (стародавня генуезька Кафа) аж до Балаклави (той самий Чембало): вона простягнулася вздовж південного морського узбережжя, піднімаючись і обриваючись майже перпендикулярно, утворюючи свого роду терасу, і повільно збігає, нахилиючись з північного боку назустріч третинним породам північного Степового Криму. Ця рівнинна частина Криму (що обмежується стародавнім Херсонесом Таврійським, Херсонесом Іраклійським і Боспорським Кіммерійським Царством) зазвичай має ту саму рослинність, котра є й на прилеглому узбережжі Азії біля кордону з Черкесією, в Одесі та в Бессарабії; високі гори, які певним чином впливають на флору, мають більше альпійських рослин. Морське південне узбережжя, захищене цими горами як височенним муром, пропонує зовсім відмінну й особливу рослинність: її вигляд характеризується наявністю цілого ряду рослин помірнього клімату, які спричинили контакти російської флори з флорою більш південних країн Європи. В ньому самі по собі ростуть дикий ясен, інжир, лавр, дуб, хурма; родючі лози дикого винограду (у маєтностях Мухалатка, які належать полковнику Оліву⁴¹, є виноградна лоза, стовбур якої 5 футів у обхваті біля основи) губляться у верхівках найвищих дерев; і, не кажучи вже про багато інших рослин, які люблять тепліші місця, тут ростуть *Iastinum fruticans* L., *Helianthemum fumana* Pers., *Convolvulus scammonia* L., *Ephedra monostachya* L., *Zizyplius paliurus* Willd., *Momordica elaterium* L., *Juniperus oxycedrus* L., *l'Arbutus andrachne*, і, нарешті, олива. Ареал поширення цієї примітної і корисної рослини насправді трохи звужений, її не знайдеш ніде, крім берегової ділянки, яка обмежується татарськими селами Форос та Алушта⁴², і тепер видно лише кілька старих дерев, розкиданих тут і там у сільській місцевості, які свідчать про те, що їх розведення у давнину було, ймовірно, більш поширеним: за цією ж традицією татари відродили свою культуру ще до часів генуезців, які, будучи на чолі інших на півострові, мали там різні установи, що, зруйновані, залишились ще на кілька століть як чудова згадка про них. Наявність цієї рослинності викликала у російських панів-власників маєтностей у цій прекрасній та мальовничій частині Криму бажання зайнятися головним чином обробіткою землі: тому їм доправили з Італії й трохи з Провансу багато видів оливкових дерев, таким чином була здійснена спроба завести плантації цих чужоземних рослин, але безрезультатно. Схоже, що ця місцевість відмовляється прийняти цих нових, хоча й знайомих гостей; у той час як особливий сорт кримської оливи, сильної і цінної, яка, можна сказати, чинить опір

руйнівній дії часу й клімату, мало береться до уваги, у випадку, коли її особливі сестри більш-менш швидко гинуть, не витримуючи незвичної температури. Беззаперечно, що саме цей сорт приносить плоди неперевершеної стиглості, відмінно протистоїть морозам до -11° . Таке явище не нове в науці: у деяких інших видів рослин існують подібні приклади, можна згадати з-поміж інших зразок сорту інжиру, який професор Жакен⁴³ назвав *Ficus carica var. Budensis* від місця, де він виключно росте, тобто біля Буди на горі під назвою Блоксберг: рослину цього різновиду інжиру перевезли до Відня, розводять уже кілька років в імператорському ботанічному саду на відкритому ґрунті, і він приносить дуже смачні за стиглістю плоди. У такий самий спосіб можна відзначити оливкове дерево Криму під назвою *Olea europea var. Taurica*. Мені здається, що це була б робота, гідна науки і зацікавлень сільського господарства, якби звернули увагу на цю особливу рослину й отримали вигоду з аномалії, яку Природа нам дарує в одному з найбільш корисних своїх творінь.

---

¹ Див.: Ferraro C. Giorgio Gallesio e la missione botanica di Giovanni Casaretto (1838 – 1839): scritti e documenti inediti, De Ferrari ed., Genova, 2001; Peccenini Gardini S., Casaretto F., Canale F., Degli Esposti R. Tre Chiavaresi dell'800: Giovanni Casaretto, botanico; Federico Delpino, botanico; Nicola Descalzi, esploratore: 1791–1991. — Chiavari: Società Economica Di Chiavari, 1991.

² Guglielmo L., Pandolfo G., Caramiello R. Le raccolte botaniche di Giovanni Casaretto in Brasile (1838–1840) documentate nell'Erbario dell'Università di Torino // Museologia scientifica. Memorie. — 2009. — № 4. — P. 173.

³ Casaretto J. Novarum stirpium brasiliensium decades. — Genuae: Typis Joannis Ferrandi, MDCCCXLII.

⁴ Baldini Riccardo M., Guglielmo L. Historical botanical collections in Latin America: the Italian contribution in the XIX century // Webbia. — № 67. — Part 1. — 2012. — P. 9, 12.

⁵ Gardini S. Da Odessa a Rio de Janeiro: gli erbari esotici di Giovanni Casaretto // Museologia scientifica. Memorie. — 2009. — № 4. — P. 167.

⁶ Lettera di G. Casaretto da Odessa al sig. prof. cavaliere Domenico Viviani a Genova // Biblioteca Italiana ossia Giornale di letteratura scienze ed arti. — Vol. 84. — 1836. — 1 ottobre. — P. 146–150.

⁷ Lettera del dottore Giovanni Casaretto ad un illustre cavaliere di Genova // Biblioteca Italiana ossia Giornale di letteratura scienze ed arti. — Vol. 85. — 1837. — 1 gennaio. — P. 145–150.

⁸ Gardini S. Da Odessa a Rio de Janeiro: gli erbari esotici di Giovanni Casaretto // Museologia scientifica. Memorie. — 2009. — № 4. — P. 167.

⁹ Di una varietà di olivo che trovasi in Crimea // Biblioteca Italiana ossia Giornale di letteratura scienze ed arti. — Vol. 85. — 1837. — 1 febbraio. — P. 290–292.

¹⁰ Ibidem, p. 168.

¹¹ Tableau phisique et topografique de la Tauride, suivi d'observations sur la formation des montagnes, et les changemens arrivés à notre globe. Par le professeur Pallas, pour faire suite à son voyage en Russie. — Paris, 1795.

¹² Flora taurico-caucasica exhibens stirpes phaenogamas, in Chersoneso taurica et regionibus Caucasicis sponte crescentes. Auctore L.B. Friderico Marschall a Bieberstein. — Tomus I, II. — Charkoviae: Typis Academicis, 1808.

¹³ Див. додаток I.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див. додаток II.

¹⁶ *Сосногорова М.А., Караулов Г.Э., Вернер К.А., Головкинский Н.А.* Путеводитель по Крыму. — К.: Издательский дом «Стилос», 2010. — С. 336.

¹⁷ *Варварцев Н.Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). — К.: Наукова думка, 1986. — С. 166.

¹⁸ *Бацак К.Ю.* Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX століття. — К.: Знання України, 2004. — С. 102.

¹⁹ *Abregé historique des révolutions et du commerce de la Tavrude par Félix Lagorio.* — Odessa: Imprimerie de la ville, 1830.

²⁰ *Oderico G.L.* Lettere ligustiche ossia osservazione critiche sullo Stato Geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande con le Memorie Storiche di Caffa ed altri luoghi della Crimea posseduti un tempo da' Genovesi e Spiegazione de' Monumenti ivi esistenti. — Bassano, MDCCXCII.

²¹ Див. додаток I.

²² Див. додаток II.

²³ Див. додаток I.

²⁴ Вівіані Доменіко, 1772–1840 — італійський біолог, ботанік, зоолог і мінералог, учитель Дж. Казаретто. Він є автором відомої праці «Гриби Італії» (1834). Див. докладніше: *Storti M.* Domenico Viviani (1772–1840). Primo Naturalista Ligure // Quaderni della rivista. Ricerche per la progettazione del paesaggio. Dottorato di ricerca in progettazione paesistica. — Università di Firenze. — № 1. — Vol. 2. — 2004. — Maggio-agosto. — P. 1–13.

²⁵ Едуард де Верной, 1805–1873 — французький геолог та палеонтолог.

²⁶ В оригіналі — Босфор.

²⁷ У той час Таманський півострів вважали островом, оскільки р. Кубань на південний схід від с. Джигінки розділялась на два рукави через систему лиманів, які впадали в Чорне та Азовське моря. Таким чином, Тамань являла собою частину суходолу з усіх сторін оточену водою.

²⁸ Мається на увазі книга: *Oderico G.L.* Lettere ligustiche ossia osservazione critiche sullo Stato Geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande con le Memorie Storiche di Caffa ed altri luoghi della Crimea posseduti un tempo da' Genovesi e Spiegazione de' Monumenti ivi esistenti. — Bassano, MDCCXCII.

²⁹ Одеріко Гаспаре Луїджі, 1725–1803 — італійський дослідник античності, нумізмат, автор першого дослідження історії генуезької присутності в басейні Чорного моря, зокрема Солдайї і Кафи. Див. про нього: *Carrega F.* Elogio storico di Gasparo Luigi Oderico. — Genova, 1804.

³⁰ Гартвіс Микола Андрійович, 1793–1860 — російський ботанік німецького походження. З 1824 р. — доглядач, з 1827 р. — директор Нікітського ботанічного саду в Криму.

³¹ Петер-Симон Паллас, 1741–1811 — німецько-російський натураліст, геолог, етнограф та енциклопедист. З 1796 до 1810 р. мешкав у Криму, де вивчав його природу, приділяючи особливе значення еколого-географічній характеристиці рослин.

³² Стевен Христіан Христіанович, 1781–1863 — українсько-російський ботанік і ентомолог шведського походження. У березні 1812 р. був призначений директором Нікітського ботанічного саду в селі Нікіта, в Криму. У 1826 р. став головним інспектором з шовківництва. У 1841–1851 рр. — інспектор сільського господарства південної Росії.

³³ Компер Карл — кримський ботанік-аматор, випускник Паризької політехнічної школи, інженер, разом із братом мешкав у маєтку К.І. Потье на мисі Сарич; першовідкривач деяких ендемічних видів кримської рослинності.

³⁴ Тобто градоначальників.

³⁵ Грязелікарня в Саках почала діяти з 1827 р.

³⁶ Тобто кенаса.

³⁷ Спірне — *лат.*

³⁸ Давня назва Дунаю.

³⁹ Йдеться про Дністровський лиман.

⁴⁰ Нині курортне місто у Західній Галичині (Польща).

⁴¹ Олів Вільгельм, 1795–1854 — французький дворянин, з поч. 1820-х рр. до 1828 р. перебував на військовій службі в Російській імперії. У першій половині 1830-х рр. придбав земельні угіддя в Ялтинському й Феодосійському повітах Криму: його родина володіла маєтком «Камиш-Бурун (нині — південна частина Аршинцева), селами Кош-Куй (зараз — Тасуново), Сеїт-Елі (нині вже не існує), а також маєтком «Лімнеїз» (нині с. Верхня Мухалатка або Олів).

⁴² Автор називає так Алушту, можливо, за назвою давньогрецької фортеці Алусток.

⁴³ Жакен Ніколаус Йозеф фон, 1727–1817, або Жакен Йозеф Франц фон, 1766–1839 — батько й син, австрійські ботаніки й хіміки, послідовно керували Віденським ботанічним садом.

Статья посвящена исследованию малоизвестной страницы биографии итальянского естествоиспытателя Джованни Казаретто — его путешествию в Крым и Южное Приднестровье летом 1836 г. Во время поездки он собрал гербарии растений, а также, в своих письмах, сделал краткий обзор природных ресурсов, описал некоторые местные античные и средневековые памятники, отметил последствия деятельности имперских российских властей, политика которых в Крыму привела к его демографическому, культурному и хозяйственному упадку.

Ключевые слова: Крым, Южное Приднестровье, гербарии, природные ресурсы, памятники, политика Российской империи в Крыму.

The article is dedicated to the unknown page of the Italian naturalist Giovanni Casaretto's biography. Particularly, his travel to the Crimea and the South Dniester area in the summer 1836 has been investigated. During this journey he collected herbariums and, in his letters, he made a brief survey of the natural resources, described some of the local ancient and medieval relics and monuments, and also pointed the consequences of the Russian empire officials' policy in the Crimea that led to demographic, cultural and economy decays of that region.

Keywords: *the Crimea, the South Dniester area, herbariums, natural resources, relics and monuments, the Russian empire officials' policy in the Crimea.*

Владислава Піскіжова

**ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ БЛАГОДІЙНИЦТВА
ГРОМАДСЬКОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877–1878 рр.
НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «КИЕВЛЯНИН»**

У статті досліджуються питання благодійної діяльності громадськості Наддніпрянської України під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., спрямованої на надання допомоги болгарському народу в його боротьбі за незалежність від Османської імперії, а також — діючій російській армії. Факти благодійної допомоги висвітлені за матеріалами газети «Киевлянин».

Ключові слова: *благодійна діяльність, підтримка, допомога, громадськість, суспільство, Наддніпрянська Україна, Південно-Західний край, Російська імперія, газета «Киевлянин», війна, незалежність, болгарський народ, вояки, армія.*

Загострення національно-визвольної боротьби слов'янських народів Балкан за незалежність від Османської імперії у другій половині 70-х рр. XIX ст. ознаменувалося масовими збройними повстаннями в Боснії та Герцеговині 1875 р., а також у Болгарії 1876 р. (так зване Квітневе повстання — *прим. авт.*). Усі вони були жорстоко придушені турецьким урядом. Останній фактично проігнорував ініціативи провідних європейських країн (Австро-Угорщина, Велика Британія, Італія, Німеччина, Росія, Франція тощо), спрямовані на полегшення становища слов'янського населення Османської імперії, що, на їх думку, мало би посприяти врегулюванню наявного конфлікту, який увійшов в історію під назвою «Східної кризи». Так, турецький уряд не тільки не виконав своїх зобов'язань, закріплених в «Берлінському меморандумі» від 1 (13) травня 1876 р., а ще більше посилив репресивні заходи по відношенню до слов'янського населення. Окрім цього, османи не пристали на ультиматум, висунутий Константинопольською конференцією (11 (23) грудня — 8 (20) січня 1876 р.), і на вимоги так званого Лондонського протоколу від 19 (31) березня 1877 р. З приводу останнього документу Османська імперія категорично заявила, що розцінює його зміст як пряме втручання в її внутрішні справи і невдовзі розпочала масову мобілізацію та ввела до Босфору свою ескадру. В результаті, 12 (24) квітня 1877 р. Росія, заручившись нейтралітетом шести провідних європейських держав, оголосила Османській імперії війну, яка і стала апогеєм «Східної кризи»¹.

Події на Балканах, і зокрема в Болгарії, викликали широкий резонанс у світі. Особливо гостро громадськість відреагувала на жорстоке придушення Квітневого повстання в Болгарії 1876 р. Чимало видатних представників європейської еліти висловили свою підтримку болгарському народу, серед яких Джузеппе Гарібальді, Віктор Гюго, Чарльз Дарвін, Оскар Уайльд та ін. Зокрема, Віктор Гюго зауважив: «Необхідно повернути увагу європейських урядів до одного факту, одного зовсім невеличкого факту, який уряди навіть не помічають... Зазнає винищення цілий народ. Де? В Європі... Чи буде покладено край мукам цього маленького героїчного народу?..»².

Безпосередньо в Російській імперії прагнення слов'янських народів до незалежності було сприйнято суспільством з великою повагою. Вже з 1875 р. тут розгорнувся масовий рух на підтримку визвольної боротьби слов'ян, який охопив усі без виключення верстви населення. Тож і початок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. громадськість розцінювала як незаперечно-необхідний політичний крок, спрямований на визволення «єдиновірців» і «братів по крові»³. У цьому контексті варто навести наступні коментарі, що належали сучасникам тих подій, двом видатним майстрам російської літератури — Ф. Достоевському і І. Тургенєву. Перший вбачав у цій війні виконання Російською імперією особливої історичної місії з об'єднання під своєю егідою слов'янських народів на основі православ'я. Натомість І. Тургенєв не надавав особливого значення релігійному аспекту і вважав, що метою війни є саме визволення болгар⁴.

Багато представників російської еліти добровільно побажали взяти безпосередню участь у війні, серед яких видатні лікарі С. Боткін (працював головним консультантом-терапевтом при штаб-квартирі російської армії), М. Скліфосовський (був рядовим хірургом і консультантом шпиталів) і В. Бехтерєв (пішов добровольцем на фронт), художники В. Поленов, Й. Будкевич, П. Соколов та М. Малишев (виконували функції художників-кореспондентів), письменник Г. Успенський (пішов до армії добровольцем) та ін.

Необхідно зауважити, що громадськість Наддніпрянської України не стала виключенням із загальної тенденції. Утім, масовий рух на підтримку ідеї визволення болгарського народу у ході російсько-турецької війни 1877–1878 рр. відбувався тут на дещо іншому тлі, що насамперед обумовлено особливостями розвитку українсько-болгарських зв'язків, які на час досліджуваних подій вже мали сталу історичну традицію. Як відомо, їх започаткування хронологічно сягає ранньофеодального періоду історії обох держав. Відтоді українсько-болгарські зв'язки переживали різні періоди свого розвитку, проте чи не найбільш тісними стали саме у

другій половині XIX ст. На той час на українських теренах, здебільшого у південних регіонах, проживала досить численна болгарська діаспора. На тлі відповідної політики Російської імперії по залученню іноземців для освоєння незаселених причорноморських земель болгари, які упродовж другої половини XVIII — 70-х рр. XIX ст. перебували у перманентному стані національно-визвольних змагань за здобуття незалежності від Османської імперії, активно переселялися на зазначені території. Найбільш потужна міграція відбулася під час російсько-турецьких війн 1806–1812 рр. і 1828–1829 рр., а також після поразки Квітневого повстання 1876 р. До того ж, окрім пересічних переселенців, на українських теренах здобувала освіту значна кількість молодих і, що важливо, національно свідомих болгар, які в майбутньому уславили свою батьківщину (Хрісто Ботев, Алеко Константінов, Хрісто Цокев, Васіл Поповіч, Іван Стоянов-Степановіч та ін.)⁵. Деякий час тут переховувались від переслідувань Османського уряду активісти болгарського національно-визвольного руху (Хрісто Ботев, Георгі Данчов та ін.)⁶. Перелічені факти сприяли зміцненню українсько-болгарських контактів у багатьох напрямках і, зрештою, зближенню обох народів.

По-друге, не можна обійти увагою і той факт, що потенціал Наддніпрянської України був безпосередньо задіяний у цій війні, власне як і під час інших російсько-турецьких війн першої половини XIX ст. Про це, зокрема, йдеться у спільній студії сучасних українських істориків О.І. Гуржія та О.П. Реєнта під назвою «Славетні битви на теренах України»⁷. На підтвердження даного висновку дослідники наводять наступні аргументи: «Основу російських військ на дунайському напрямі становили сили, розквартировані у п'яти українських губерніях та Бессарабській області. Поповнення особового складу та утримання військ лягало на плечі українського населення. Першочергова мобілізація також здійснювалася в українських губерніях», — і далі — «...крім солдат, які були призвані до війська, багато селян обслуговувало обози. Саме південні та південно-західні губернії відіграли основну роль у заготівлі провіанту та фуражу. Тут також закуповували вози, коней і волів для потреб армії. Втім слід зазначити, що на відміну від воєн, які відбувалися на початку століття, російський уряд почав проводити більш цивілізовану політику при заготівлі продовольства, худоби і транспортних засобів. Якщо раніше їх просто забирали, обіцяючи колись розрахуватися, то з середини XIX ст. укорінилися більш рівноправні відносини, і для багатьох жителів українських губерній воєнні дії ставали засобом непоганого заробітку»⁸.

Тож іще раз варто наголосити, що боротьба болгар за незалежність під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. знайшла неабияку підтримку

у громадськості Наддніпрянщини навіть незважаючи на те, що весь основний тягар цієї воєнної кампанії ліг саме на її плечі, адже найбільше був задіяний саме потенціал південних і південно-західних губерній Російської імперії. Значного поштовху формуванню таких настроїв в українському суспільстві надала преса, при чому в даному випадку точка зору офіційних видань мало чим відрізнялася від так званого «прогресивного друку».

Питання ролі ідеологічної роботи преси Наддніпрянської України у ході російсько-турецької війни 1877–1878 рр. неодноразово поставало в полі зору науковців-істориків, насамперед вітчизняних. У цьому контексті варто виокремити праці член-кореспондента НАН України П.С. Соханя «Очерки истории украинско-болгарских связей», Павлюченка О.В. «Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.)», а також В.Л. Самчук «Громадськість України і національно-визвольний рух балканських слов'ян (70-і роки XIX ст.)» та «Зв'язки українського і південнослов'янських народів у період визвольних процесів на Балканах (70-ті роки XIX ст.)» тощо⁹. Також, не можна обійти увагою і доробок вітчизняних науковців, які досліджували діяльність окремих благодійних організацій, що діяли на українських теренах у період російсько-турецької війни 1877–1878 рр.¹⁰

Отже, благодійна діяльність громадськості на підтримку національно-визвольної боротьби балканських слов'ян, болгар у тому числі, а також вояків російської армії як «визволителів братів-слов'ян» під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. активно висвітлювалася періодичними виданнями Наддніпрянщини. Матеріали, присвячені цій темі, час від часу з'являлися на шпальтах усіх місцевих єпархіальних та губернських відомостей. Чимало такого роду інформації вміщено в тогочасній періодиці Півдня України, а саме газетах «Одесский вестник», «Новоросійський телеграф», «Николаевский вестник» та інших виданнях.

Проте, на українських теренах чи не найбільше уваги питанням благодійності приділяла літературно-політична газета «Киевлянин» (видавалася російською мовою в м. Києві з 1864 по 1919 рр., до 1879 р. — тричі на тиждень — *прим. авт.*), оскільки майже у кожному своєму випуску містила матеріали, присвячені даній темі. Ця газета офіційно не була друкованим органом якоїсь певної політичної чи то громадської структури, проте мала чітке монархічне спрямування і друкувалася за підтримки влади і таких провладних організацій, як «Київський клуб руських націоналістів», київський відділ «Всеросійського національного союзу», київський відділ «Союзу руського народу» тощо. Її засновник — професор Київського університету В.Я. Шульгін також був переконаним монархістом (широковідомий як ярий противник так званого «україн-

ського сепаратизму» — прим. авт.). Підтримка можновладців надавала газеті високої статусності. «Киевлянин» належав до провідних видань Російської імперії. Водночас, це також був провідний і найбільш читабельний друкований орган Південно-Західного краю (інша назва — Київське генерал-губернаторство, до складу якого на той час входило три губернії, а саме: Київська, Волинська і Подільська — прим. авт.) — тих українських територій, які разом із південними регіонами понесли основний тягар російсько-турецької війни 1877–1878 рр. З цих причин матеріали газети «Киевлянин» були обрані основою для даного дослідження. Втім, для найбільш повного розкриття теми залучені також відповідні архівні документи, деякі раніше опубліковані праці вітчизняних вчених тощо. Зважаючи на те, що редколегія газети завжди акцентувала увагу саме на подіях Південно-Західного краю, що стає зрозумілим хоча б з огляду на місце її видання, то й у даному дослідженні під час висвітлення благодійних актів переважатиме фактаж, який стосувався Київської, Волинської і Подільської губерній.

Слід зауважити, що до редакції газети надходили чималі кошти від різних приватних осіб з призначенням для поранених і хворих вояків діючої російської армії та потерпілих слов'ян Балканського півострова, болгар у тому числі. Загалом, з 10-го червня 1876 р. по 1-е січня 1877 р., саме під час стрімкого розгортання національно-визвольної боротьби на Балканах (особливо після поразки Квітневого повстання 1876 р. в Болгарії — прим. авт.), на адресу газети надійшло 23 400 рублів допомоги¹¹. Не поодинокими були й випадки негрошової допомоги, на кшталт надходження 12-го листопада 1877 р. від уманського справника 6 ватних і 5 фланелевих ковдр, 40 пар валянок, 12 в'язаних фуфайок, 10 пар вовняних панчіх з призначенням для поранених і хворих воїнів¹².

З початком російсько-турецької війни 1877–1878 рр. грошові надходження до редакції ставали дедалі частішими, і ці факти благодійної допомоги щоразу із вдячністю повідомлялися громадськості, як наприклад: «...отримано 140 рублів, зібраних С.І. Пономарьовим від продажу брошури «Для нашего брата» та інших жертводавців. Частина цих грошей (70 руб.) призначена на користь поранених, а інша частина (70 руб.) — для допомоги болгарам...»¹³.

На користь значної підтримки російсько-турецької війни 1877–1878 рр. населенням українських губерній свідчить той факт, що лишень у м. Києві, згідно з результатами призову ополченців до діючої армії, який відбувся влітку 1877 р. (у дві черги), а саме 31-го липня (перша дільниця) та 5 серпня (друга дільниця), із загального числа призовників по першій дільниці у кількості 61 — 25 із 28 охочих осіб були зараховані добровольцями, по другій же дільниці було призвано 74 особи та 55 зголо-

силися бути добровольцями¹⁴. Аналізуючи такі результати літнього призову ополченців, «Киевлянин» наголошує: «...Взагалі, серед населення помітне сильне піднесення, і добровольці з'являються у несподівано великій кількості»¹⁵.

Цікаво, що у благодійній кампанії 1877 р. взяли активну участь навіть незаможні верстви населення. До того ж, у ряді випадків, їхня допомога була доволі суттєвою. «Киевлянин» коментує це явище наступним чином: «Нам пишуть з Межибожа Летичівського повіту Подільської губернії: не можна не дивуватися, з яким співчуттям, з якою радістю і задоволенням селяни нашої місцевості несуть свої мідні гроші на користь хворих і поранених воїнів. Починаючи з травня місяця поточного року, коли селяни вперше дізналися, що товариство Червоного Хреста облаштовує лікарні і що для цього потребує грошової підтримки, селяни, окрім вкладів у кружки при церквах, ще значні суми надіслали безпосередньо від себе в Подільське відділення товариства піклування про хворих та поранених воїнів. Так, селяни Межибожської волості надіслали 850 руб., Бахматовецької — 665 руб., Войтовецької — 200 руб., Сусловецької — 192 руб. 25 коп. Незалежно від цього, пожертвування не припиняються, і селяни с. Кудинки з Кердаловкою, Сусловецької волості, знову зібрали і надіслали 22 руб. 23 коп., селяни с. Юрченки, тієї ж волості, зібрали 13 руб. 90 коп. Ми чули, що пожертвування цим не обмежуються, а будуть надходити й надалі. Давати оцінку такому факту зайве, оскільки факт сам за себе говорить»¹⁶.

Варто зазначити, що допомога незаможних верств населення не обмежувалася виключно грошовими переказами. Так, завдячуючи «Киевлянину» були оприлюднені кілька благодійних актів іншого змісту. Зокрема, селяни кількох поселень Ніжинської і Дрімайлівської волостей Чернігівської губернії побажали прийняти із лазаретів Червоного Хреста на власне утримання 125 одужуючих нижніх військових чинів, обіцяючи надати їм зручні приміщення та забезпечити їх доброю їжею¹⁷. Селяни ж Заславського повіту здали армії близько 20 тис. пудів сухарів високої якості за помірними цінами¹⁸. Поселяни Батуринської волості Конотопського повіту на зборах, що відбулися 8-го травня 1877 р., ухвалили рішення про розміщення у своїх домівках на повному утриманні (мається на увазі власним коштом — прим. авт.) сотні нижніх військових чинів, котрі після виписки із медичних закладів ще потребуватимуть догляду¹⁹.

Не поступалися в бажанні допомогти болгарам та російським воякам і представники великого капіталу. «Киевлянин» повідомляв, що правління товариства цукрорафінадного заводу, з причини відрядження в Південно-Західний край головного уповноваженого товариства Червоного Хреста П. Демідова князя Сан-Донато, пожертвувало на користь діючої армії

100 пудів колотого цукру у пакунках (розфасованого)²⁰. Крім того, адміністративні органи цукрових заводів Київської губернії, бажаючи сприяти місцевому управлінню товариства Червоного Хреста, заявили про готовність прийняти на безкоштовне утримання одужуючих нижніх чинів у кількості 223 осіб²¹.

Правління товариства Києво-Брестської залізниці виділило на потреби хворих та поранених вояків 100 тис. руб. з конкретним призначенням: 1) облаштувати продовольчі пункти на станціях Жмеринка, Козятин, Київ, Здолбуново, Ковель і при цьому забезпечити кожен з перелічених пунктів посудом, харчами і т. ін. на 400 осіб, що прямуватимуть по Києво-Брестській дорозі у санітарних потягах; 2) відкрити «шляхові» лікарні (кожну із них на 4 ліжка) на станціях Козятин і Ковель для тимчасового утримання тяжкохворих, які не у змозі пересуватися; 3) облаштувати у товарних вагонах двох тимчасових потягів додаткові двері для повздовжнього сполучення вагонів з метою спростити санітарному персоналу доступ до хворих та поранених задля ефективнішого виконання обов'язків по їх догляду на шляху; 4) інші кошти — для забезпечення теплим одягом поранених, які переміщуватимуться Києво-Брестською залізницею²².

Також «Киевлянин» повідомляв, що власники готелю «Гранд-Отель» в м. Києві, іноземці Ланчіа і Бернард, надали приміщення з трьох кімнат для утримання хворих офіцерів у кількості восьми осіб і взяли на себе зобов'язання їх повного утримання та лікування. А хазяїн «Европейской гостиницы» пан Тер'є взяв на своє утримання шість поранених офіцерів. Ці іноземці чинили так «з причини своєї вдячності російському народу за його гостинність»²³.

Публікації у газеті «Киевлянин» свідчать, що суми коштів, пожертвовані представниками дворянського стану були дуже значними. Наприклад, тільки у жовтні 1877 р. дворяни-землевласники Бердичівського повіту Київської губернії пожертвували 6 760 руб. на потреби армії²⁴. Землевласник Черкаського повіту Київської губернії, предводитель дворянства П.Д. Селюцький пожертвував 200 руб. на заготівлю хініну для військ діючої армії²⁵. Характерними були і інші прояви благодійності дворянства. Так, отримав широкий позитивний резонанс випадок, коли 18 жовтня того ж року до Одеси із Константинополя було доставлено пароплавом 26 болгарських дітей, родини яких загинули внаслідок переслідувань турок під Панагюріште. На прохання відомої благодійниці графині Є. Ігнатієвої — дружини російського посла у Константинополі графа Н. Ігнатієва, цих дітей-сиріт взяла під особисту опіку графиня О. Левашова — дружина одеського градоначальника графа В. Левашова²⁶. Не можна обійти увагою факт, що родина Ігнат'євих надзвичайно

прислужилася справі визволення Болгарії (Є. Ігнатієва на терені милосердя, а Н. Ігнат'єв — на дипломатичному — прим. авт.). Зокрема, ставлення Н. Ігнат'єва до болгар відображено в таких його словах: «Мій ідеал був і є — вільна Болгарія... Моє серце належить болгарам і у своїх мріях я бажаю болгарському народу процвітання». Н. Ігнат'єв вважається національним героєм Болгарії. У болгарському м. Варна споруджено пам'ятник дипломату, його іменем назване болгарське село «Граф Ігнатієво»²⁷.

Також, «Киевлянин», посилаючись на «Черниговскую газету», повідомив, що станом на 1 вересня 1877 р. зробили свої пожертвування на санітарні потреби армії такі повітові зібрання дворянства: Новгород-сіверське — 336 руб., Кролевецьке — 450 руб., Мглинське — 400 руб., Сосницьке — 101 руб., Борзеньке — 96 руб. 53 коп., Городницьке — 89 руб., Суражське — по 1,5 коп. з десятини (71 152 дес.), Козелецьке — по 5 коп. з десятини (85 688 дес.), Остерське — по 2 коп. з десятини (32 870 дес.), Конотопське — 1 000 руб. Окрім цього конотопське дворянство, беручи до уваги важке становище родин загиблих і поранених воїнів Чернігівської губернії, пожертвувало на допомогу їм 1 021 руб. 89 коп.²⁸ Надзвичайне повітове земське зібрання м. Глухова, яке відбулося у липні 1877 р., постановило надати у розпорядження «августейшей патронессы» Товариства догляду за пораненими та хворими воїнами 4 000 руб., а у розпорядження земської управи, для безпосереднього надання допомоги родинам нижніх чинів, що відбувають дійсну службу — 1 000 рублів²⁹.

Брала участь у благодійній діяльності і церква. Лишень у серпні місяці 1877 р. Києво-Печерською Лаврою було пожертвувано на санітарні потреби армії 10 000 рублів³⁰. Про інші пожертви з боку церкви упродовж російсько-турецької війни 1877–1878 рр. редакція «Киевлянина» не повідомляла.

Активна позиція у наданні допомоги діючій російській армії спостерігалась і серед державних установ. Зокрема, Стародубська міська дума на черговому засіданні, що відбулося 10 травня 1877 р., прийняла рішення виділити 500 руб. із бюджету міста та передати ці кошти місцевому управлінню Товариства догляду за пораненими і хворими воїнами для задоволення поточних потреб³¹. Разом із цим, Чигиринська міська дума в серпні місяці того ж 1877 р. пожертвувала на користь поранених і хворих воїнів 5 000 рублів тощо³².

Окремою сторінкою у справі доброчинності стала діяльність організації Червоного Хреста. Газета «Киевлянин» оцінює її діяльність наступним чином: «Навряд чи в усій Російській імперії знайдеться місцина, де би не була відомою діяльність товариства Червоного Хреста та його

структур, особливо впродовж теперішньої війни. Які зусилля і праця залюбки прикладаються до якомога кращого і найдоцільнішого використання засобів, що надходять у розпорядження товариства і його членів від приватних добродійців»³³. Так, до Київського місцевого осередку Червоного Хреста, починаючи з 13 липня по 1 жовтня 1877 р., надійшло грошових пожертвувань у сумі 13 247 руб. 52 коп., що разом із попередніми надходженнями складало 86 061 руб. 22,5 коп., 1 «полуимпериал» та 3 срібних рубля³⁴. В Чернігові, станом на початок липня 1877 р., до місцевого осередку товариства надійшло 15 000 руб., з яких найбільш значні пожертвування належали Чернігівській міській думі — у розмірі 5 000 руб., Конотопському повітовому земському зібранню — 5 000 руб. та жителям посаду Клишівці — 3 000 руб³⁵. Головним уповноваженим Червоного Хреста П. Демідовим князем Сан-Донато був заснований центральний склад для розташування пожертвованих населенням різноманітних речей та предметів з метою відправлення їх до діючої армії³⁶.

Водночас не менш значні суми благодійних коштів надходили до Товариства догляду за пораненими і хворими вояками. «Киевлянин» повідомляє, що в період з 1 травня до кінця серпня 1788 р. у Чернігівське міське правління товариства надійшло 25 634 руб. 37,5 коп.³⁷, до Полтавського протягом вересня місяця — 5 000 руб.³⁸, до Житомирського — на початку липня 11 000 руб.³⁹

Неодноразово в газеті з'являлися повідомлення про участь Київського слов'янського благодійного товариства (до травня 1877 р. відоме під іншою назвою, а саме — Київського відділу Московського слов'янського комітету — *прим. авт.*) в організації різноманітних благочинних актів на підтримку балканських слов'ян та вояків російської армії⁴⁰. Відомо, що відразу після повстання в Боснії та Герцеговині 1875 р. на сторінках «Киевлянина» з'явилось звернення керівного складу товариства із проханням до усіх жителів Південно-Західного краю надсилати пожертвування на підтримку повсталих. Так, упродовж року (з грудня 1875 по грудень 1876 рр.) до товариства надійшло пожертвувань на суму 34 тис. 933 руб.⁴¹ З початком російсько-турецької війни 1877–1878 рр. голова товариства професор Київського університету св. Володимира О. Котляревський ініціював збір коштів на виробництво хініну для армії. «Киевлянин» повідомив, що станом на липень 1877 р. на фронт було відправлено 819 доз цього препарату⁴².

У своїй переважній більшості реакція суспільства на будь-який заклик про необхідність організації певного роду допомоги воякам російської армії у справі визволення балканських слов'ян була миттєвою і результативною. Зокрема, на користь цього твердження свідчать результати звернення командувача 13-го армійського корпусу з проханням до

громадськості надати посильну допомогу підпорядкованим йому воякам. Так, командир в особистому листі до тимчасового Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова повідомляє про те, що «... мешканці м. Києва та тимчасово керованого вами Південно-західного краю пожертвували для військ височайше ввіреного мені 13 корпусу: кожухів 10 000, спирту 1 000 відер, цукру 500 пудів і чаю 500 фунтів, не кажучи про інші дрібні предмети, які так необхідні і цінні для солдата, що перебуває в умовах походу»⁴³.

З метою допомоги у справі забезпечення місць воєнних баталій і табірних зупинок дезинфікуючими засобами у м. Києві функціонував спеціальний комітет по забезпеченню діючої армії дарованим хініном. Станом на 1 жовтня 1788 р. силами комітету було відправлено в райони бойових дій 1 463 500 порцій хініну⁴⁴.

Проте, мали місце і випадки зловживання симпатіями громадськості у її ставленні до національно-визвольної боротьби болгарського народу. Так, в одному із випусків «Киевлянина» вміщено статтю під назвою «Лже-болгары», в якій автор повідомляє: «З деякого часу в місті (мова йдеться про Київ — *авт. прим.*) з'явилася значна кількість обірваних циган, які видаючи себе за болгар, використовують симпатії російського суспільства до болгар на свою користь і таким чином обманюють публіку. Тому вважаю не зайвим нагадати про це загалу, тим більше, що кількість таких ошуканців з кожним днем збільшується не лишень у Києві, а й у інших містах. Усі постраждали болгари знаходяться зараз на околицях Тирново (місто у Болгарії — *авт. прим.*), ніхто з них не мав можливості приїхати до Росії, за виключенням деяких молодих осіб, які приїхали отримати тут освіту»⁴⁵.

Не можна залишити поза увагою й факти, що свідчать про те, який резонанс мали в українському суспільстві більш і менш значні перемоги російської армії у ході війни. Зокрема упродовж перших десяти днів грудня місяця 1877 р. «Киевлянин» на своїх шпальтах активно висвітлював урочистості, які відбувалися в українських містах на честь здобуття російською армією болгарського м. Плевни. Згідно з інформацією, поданою в газеті, кияни святкували цю перемогу три дні поспіль: вдень у місті майоріли прапори, а у вечорі вулиці освітлювалися великою кількістю ілюмінації (тут особливо відзначилися Хрещатик та Поділ — *прим. авт.*). Також відомо, що на третій день свята, в присутності великої кількості городян, на майдані поруч з вулицею Олександрівською (нині вулиця П. Сагайдачного — *авт. прим.*) купці відслужили молебень за загиблими у ході війни⁴⁶. Інші міста і містечка святкували перемогу не менш урочисто, в міру власних можливостей.

Досить цікавим є факт, що укладення 19 лютого (3 березня) 1878 р. Сан-Стефанського договору, який ознаменував кінець російсько-турець-

кої війни 1877–1878 рр., не викликало у громадськості реакції, подібної до тієї, що мала місце після здобуття м. Плевни. Так, «Киевлянин» доволі стримано повідомляє, що «...Київ прикрашений прапорами, в місті святковий настрій, 23 лютого відслужений у соборі вдячний молебень»⁴⁷. Таку реакцію суспільства можна зрозуміти і пояснити лишень очікуванням головної перемоги, а саме — здобуття м. Константинополя (нині м. Стамбул — *авт. прим.*), що стало неможливим після погроз з боку урядів Великої Британії та Австро-Угорщини розірвати дипломатичні відносини з Росією.

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. матеріально дуже дорого обійшлася Російській імперії, величезними були і людські втрати. З цього приводу відомий український болгарист член-кореспондент НАНУ України П. Сохань зазначив, що під час бойових дій загинуло майже 12 тис. вояків, в подальшому від поранень і хвороб померло іще понад 50 тис. (отже загальна кількість загиблих становила 62 тис. осіб — *прим. авт.*), також 35 тис. було звільнено з армії як небоєздатних⁴⁸.

Таким чином, вивчення розміщених упродовж 1877–1878 рр. у газеті «Киевлянин» матеріалів дозволяє стверджувати, що це видання є важливим джерелом інформації для висвітлення позиції громадськості Наддніпрянської України стосовно російсько-турецької війни 1877–1878 рр., національно-визвольної боротьби болгарського народу тощо.

На основі публікацій «Киевлянина» можна зробити наступні висновки. Зокрема, що російсько-турецька війна, від самого початку бойових дій, викликала широку хвилю не лише ідеологічної, а й матеріальної підтримки з боку українського суспільства, при чому усіх його верств — від найбідніших робітників і селян до найбільш заможних представників великого капіталу та дворян-землевласників. Основними формами матеріальної допомоги стали грошові та речові пожертвування, здебільшого спрямовані на вирішення санітарних потреб армії (облаштування шпиталів, лазаретів, потягів медичного призначення та ін.), медичне та медикаментозне забезпечення, утримання хворих і поранених вояків до їх повного одужання, підтримку сімей загиблих воїнів, потерпілих болгар тощо.

Саме широка ідеологічна робота преси значною мірою обумовила такий високий рівень підтримки громадськістю національно-визвольної боротьби болгар за незалежність від Османської імперії і воєнної кампанії 1877–1878 рр. Слід відмітити, що в процесі формування такої громадської думки газеті «Киевлянин» належить вагома роль.

Підбиваючи підсумки, варто наголосити на тому, що за неповними даними упродовж російсько-турецької війни 1877–1878 рр. з боку громадських організацій, міських та сільських товариств, а також окремих

приватних осіб тільки великих грошових пожертв надійшло від Волинської, Катеринославської, Київської, Полтавської, Таврійської, Херсонської, Харківської та Чернігівської губерній на загальну суму близько 500 тис. руб.⁴⁹ Також констатуємо, що повний обсяг наданої громадською українських губерній Російської імперії матеріальної допомоги з об'єктивних причин підрахувати неможливо.

ДОДАТКИ

№ 1

1878 р., січня 4. — Подяка командувача 13-го армійського корпусу мешканцям Києва та Південно-Західного краю, надіслана київському, подільському та волинському генерал-губернатору О.М. Дондукову-Корсакову, за значні пожертви на користь корпусу.

Командир
13-го Армейского Корпуса
Января 4 дня 1878 года

№ 16

Его Превосходительству
М.И. Черткову.

Милостивый Государь
Михаил Иванович.

Жителям Г. Киева и временно-управляемого Вами Юго-Западного края пожертвовано для войск Высочайше вверенного мне 13 Корпуса: полубочков десять тысяч, спирту тысячу ведер, сахару пятьсот пудов и чаю пятьсот фунтов, не говоря о других мелких предметах столь необходимых, и так дорого ценимых солдатом при настоящих условиях походного времени.

Такие громадные жертвования вызванные сочувствием края к участи солдат 13 Корпуса, которым имею честь командовать, вменяют мне Священную обязанность просить Ваше Превосходительство передать жертвователям самую теплую и искренно-душевную благодарность от Имени всех чинов 13 Корпуса, которые в этом случае никогда не забудут оказанного им участия в тяжких испытываемых ими трудах и в молодецкой их борьбе на пользу и честь России и человечеству.

С своей стороны приношения Киева и Юго-Западного края Командуемому мною Корпусу и не могу не признать, как новое и самое ценное для меня доказательство того внимания и сочувствия, которым постоянно, со времени управления моего краем, я был осчастливлен жителями

онаго. Не нахожу слов, чтобы высказать, сколько сердечно тронут я этим вниманием и на сколько искренны и душевны мои желания, когда-либо и с чем-бы то не было, доказать столь близкому сердцу моему Г. Киеву и Юго-Западному краю, как высоко ценю то дорогое доказательство их ко мне сочувствия.

Вместе с сим считаю долгом сообщить о таких громадных пожертвованиях на пользу Молодца-Труженника, солдата нашего, Г. Военному Министру, дабы повергнуть на Высочайшее воззрение это новое доказательство тех патриотических чувств, которые постоянно одушевляли Киевлян во всем, что близко и Свято Русскому сердцу.

Примите уверение в чувствах глубокого моего к Вам почтения и преданности.

Підпис

ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 56. — Спр. 222. — Арк. 159–160.

Оригінал. Рукопис.

№ 2

1878 р., січня 28. — Повідомлення київського губернатора М.П. Гессе київському, подільському та волинському генерал-губернатору О.М. Дондукову-Корсакову про облаштування В. Браницьким в м. Білій Церкві госпіталю для поранених у російсько-турецькій війні воїнів.

Министерство
Внутренних Дел.
Киевский Губернатор.

Господину Временному
Киевскому, Подольскому и Волынскому
Генерал-Губернатору.

По Канцелярии

Часть Секр.

Января 28 дня 1878 года.

№ 234

Васильковский Уездный Исправник донес мне, что Инспектирующий по Высочайшему повелению врачебныя заведения для больных и раненых нижних чинов Генерал-Адъютант Кушелев, 19 сего Января осматривал устроенный Графом Владиславом Браницьким в м. Белой Церкви госпиталь, для безвозмезднаго пользования больных и раненых воинов действующей армии. При осмотре госпиталь найден был в прекрасном состоянии во всех отношениях, о чем и засвидетельствовал Генерал-Адъютант Кушелев в письме на имя Графа Браницкаго, от 19 Января за

№ 113, благодаря его за полезное содействие в святом деле облегчения страданий больных и раненых воинов.

Об этом считаю долгом довести до сведения Вашего Высокопревосходительства.

Губернатор

Підпис

Правитель Канцелярии

Підпис

ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 56. — Спр. 222. — Арк. 181.

Оригінал. Рукопис.

№ 3

1878 р., березня 29. — Повідомлення міністра внутрішніх справ кийвському, подільському та волинському генерал-губернатору О.М. Дондукову-Корсакову про подяку імператора Олександра II жителям м. Києва та Південно-Західного краю за пожертви на користь 13-го армійського корпусу.

Министерство
Внутренних Дел.
Канцелярия Министра.
29 Марта 1878 г.

Господину Временному
Киевскому, Подольскому и Волынскому
Генерал-Губернатору.

№ 915

Жители г. Киева и губерний Киевской, Подольской и Волынской пожертвовали 13-му армейскому корпусу 3000 полушубков и представили в распоряжение командовавшего корпусом 10.000 рублей.

По доведении о сем до Высочайшаго сведения Государь Император Высочайше повелеть соизволил благодарить жертвователей.

О таковой Высочайшей воле имею честь сообщить Вашему Превосходительству для объявления по принадлежности.

Министр Внутренних Дел
Генерал-Адъютант
И. д. Правителя Канцелярии

Підпис

Підпис

ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 56. — Спр. 222. — Арк. 235.

Оригінал. Рукопис.

№ 4

1877 р., листопада 30. — Повідомлення благочинного монастирів м. Києва правлінню Києво-Михайлівського монастиря про розпорядження київського митрополита Філофея щодо проведення 1 грудня літургії у всіх монастирях та церквах Києва на честь взяття м. Плевни.

Правленню Києво-Михайловского монастыря.

Высокопреосвященнейший Филофей, Митрополит Киевский, изволил дать сегодня свое Архипастырское распоряжение, чтобы завтра, 1 Декабря, по совершении Божественной литургии, во всех монастырях и церквах г. Киева было совершено благодарственное Господу Богу молебствие с коленопреклонением по случаю взятия г. Плевны со всею армиею и Османом-Пашею во главе.

О чем имею честь сообщить Правлению Киево-Михайловского монастыря для исполнения.

Благочинный монастырей г. Киева, Архимандрит

Підпис

ЦДІАК України. — Ф. 169. — Оп. 8. — Спр. 2777. — Арк. 9.

Оригінал. Рукопис.

---

¹ *Виноградов В.И.* Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. — М., 1978; *Золотарев В.А.* Россия и Турция. Война 1877–1878 гг. — М., 1983.

² Русско-турецкая война // www.aboutbulgaria.biz/bulgaria/history/period5/.

³ *Нарочницкий А.А.* Россия и национально-освободительное движение на Балканах. 1875–1878. — М., 1979.

⁴ *Хевролина В.М.* Россия и Болгария: «Вопрос Славянский — Русский Вопрос» // Россия и Болгария: по страницам русской литературы XIX — начала XX вв. — М., 2003.

⁵ *Оджаков П.* Влиянието на Русия върху образованието на българите до Освобождението // Материали из историята на учебното дело въ България. — София, 1905; *Степанова Л.И.* Подготовка кадров болгарской интеллигенции в России (50–70-е гг. XIX в.) // Советское славяноведение. — 1986. — № 4; *Сохань П.С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. — К., 1976.

⁶ *Державин К.Н.* Христо Ботев. — М., 1962; *Иванова Б.* Портретът през Българското възраждане. — София, 2001. — С. 15, 40–43.

⁷ *Гуржій О.І., Реснт О.П.* Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку XX ст. — К., 2012.

⁸ *Гуржій О.І., Реснт О.П.* Вказ. праця. — С. 207, 212.

⁹ Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.). — К., 1992; Самчук В.Л. Громадськість України і національно-визвольний рух балканських слов'ян (70-ті роки XIX ст.) // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга (30–31 жовтня 1998 р.). — Одеса, 1999; Самчук В.Л. Зв'язки українського і південнослов'янських народів у період визвольних процесів на Балканах (70-ті роки XIX ст.) // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького. Матеріали міжнародної наукової конференції (15 грудня 1998 р.). — Т. II. — К., 1999; Сохань П.С. Вказ. праця.

¹⁰ Афанасьев Г.Е. Десятилетие общества св. Кирилла и Мефодия (1870–1880) // Одесский славянский сборник: Речи и сообщения в торжественном собрании 11 мая в день св. Кирилла и Мефодия 1878, 1879, 1880 гг. — Одесса, 1880; Колмаков Н. Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования: 1869–1894. — К., 1894; Ляшенко Л. Архивни матеріали в гр. Киев за культурно-просвітні врізки на Україна с южніте славяни през XIX в. // Исторически преглед. — 1965. — № 5; Ляшенко Л.Г. З історії діяльності Київського слов'янського товариства в 60-х і 70-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. — 1973. — № 8.

¹¹ Киевлянин, 1877, 4 января.

¹² Там само. — 12 ноября.

¹³ Там само. — 23 августа.

¹⁴ Там само. — 4 августа.

¹⁵ Там само. — 6 августа.

¹⁶ Там само. — 7 июля.

¹⁷ Там само. — 17 сентября.

¹⁸ Там само. — 13 декабря.

¹⁹ Там само. — 2 июня.

²⁰ Там само. — 18 августа.

²¹ Там само. — 25 октября.

²² Там само. — 29 октября.

²³ Там само. — 13 сентября.

²⁴ Там само. — 15 ноября.

²⁵ Там само. — 16 августа.

²⁶ Там само. — 4 января.

²⁷ Канева К. Рыцарь Балкан граф Игнатъев. — М., 2006.

²⁸ Черниговская газета. — 1877. — 1 сентября.

²⁹ Там само. — 14 июля.

³⁰ Там само. — 15 ноября.

³¹ Там само. — 2 июня.

³² Там само. — 11 августа.

³³ Там само. — 27 октября.

³⁴ Там само. — 13 октября.

³⁵ Там само. — 2 июля.

³⁶ Там само. — 9 июля.

³⁷ Там само. — 20 сентября.

³⁸ Там само. — 25 октября.

³⁹ Там само. — 7 июля.

⁴⁰ Колмаков Н. Вказ. праця; Ляшенко Л.Г. З історії діяльності Київського слов'янського товариства в 60-х і 70-х роках XIX ст.

⁴¹ Киевлянин. — 1877. — 20 січня.

⁴² Там само. — 16 липня.

⁴³ Там само. — 28 января.

⁴⁴ Там само. — 1 октября.

⁴⁵ Там само. — 8 ноября.

⁴⁶ Там само. — 3 декабря.

⁴⁷ Там само. — 1778. — 25 февраля.

⁴⁸ Сохань П.С. Вказ. праця — С. 212.

⁴⁹ Сохань П.С. Вказ. праця — С. 119.

В статье исследуются вопросы благотворительной деятельности общественности Надднепрянской Украины во время российско-турецкой войны 1877–1878 гг., направленной на оказание помощи болгарскому народу в его борьбе за независимость от Османской империи, а также — действующей российской армии. Факты благотворительной помощи освещены по материалам газеты «Киевлянин».

Ключевые слова: *благотворительная деятельность, поддержка, помощь, общественность, общество, Надднепрянская Украина, Юго-Западный край, Российская империя, газета «Киевлянин», война, независимость, болгарский народ, солдаты, армия.*

This article investigates the issues of the Dnieper Ukraine public charitable activity during the Russo-Turkish war of 1877–1878, aimed at helping the Bulgarian people in their struggle for independence from the Ottoman Empire, and Russian army as well. The facts of charitable assistance are elucidated by the «Kievlyanin» newspaper materials.

Keywords: *charity, support, help, the public, society, Dnieper Ukraine, Southwest Region, the Russian Empire, «Kievlyanin» newspaper, war, independence, the Bulgarian people, the soldiers, army.*

Ганна Харлан

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ФРН (1991–2013 рр.)

У статті розглядаються сучасний стан і здобутки української історіографії східноєвропейської політики Федеративної Республіки Німеччина упродовж 1991–2013рр. Розкрито та проаналізовано основні підходи та позиції українських науковців щодо вивчення східноєвропейської зовнішньополітичної стратегії об'єднаної Німеччини. Особлива увага зосереджена на дослідженні представниками української історичної науки розвитку українсько-німецьких міждержавних відносин у контексті східноєвропейської політики ФРН зазначеного періоду.

Ключові слова: історіографія, Україна, ФРН, Східна Європа, зовнішня політика, українсько-німецькі відносини.

Здобуття Україною державної незалежності започаткувало якісно новий етап розвитку вітчизняної історичної науки, зумовлений відмовою від традиційних схем догматичного марксистсько-ленінського підходу. Перед історичною наукою постала об'єктивна необхідність переосмислення української історії та її місця у світовому загальноісторичному процесі. Цей новий етап також характеризується зростанням та значним посиленням інтересу науковців до вивчення проблем всесвітньої історії та історії міжнародних відносин, зовнішньої політики незалежної Української держави. Виходячи з того, що історія людства є не лише історією народів, з яких воно складається, а ще й історією їх взаємодії, в останні роки збільшилася увага науковців до минулого міжнародних відносин, що включає зовнішню політику й дипломатію у межах загальноісторичних процесів.¹

Новітня історіографія розглядає міжнародні відносини як систему політичних, соціальних, культурних, військових, правових та інших зв'язків між державами і народами. Кожна із цих складових має історичний сегмент, а значить і належить до завдань історієписання. По мірі посилення євроінтеграційних процесів України зростає інтерес українських істориків до міжнародних відносин.² Питання, безпосередньо пов'язані із становленням та розвитком Європейського Союзу, реалізацією зовнішньої політики ЄС як у цілому, так і його окремих держав-членів, у тому числі і щодо України, досліджені в працях С.В. Віднянського та А.Ю. Мартинова³, О.О. Добржанської⁴, В.В. Копійки⁵, А.І. Кудряченка⁶, О.О. Ляшенка⁷, І.О. Нечаюк⁸, Т.В. Сидорук⁹, І.Я.Тодорова¹⁰, В.В. Халаджи¹¹ та ін.

Одним із суттєвих здобутків сучасної української історіографії в галузях всесвітньої історії та історії міжнародних відносин з повним правом можна вважати праці, присвячені проблемам історії та зовнішньої політики Федеративної Республіки Німеччина до та після об'єднання 1990 року. Це — дисертаційні дослідження Е.І. Балогі¹², П.І. Барвінської¹³, Ю.С. Горбач¹⁴, І.-А.Б. Добровольської¹⁵, О.Ф. Іванова¹⁶, С.В. Кондратюка¹⁷, Р.А. Кривоноса¹⁸, А.І. Кудряченка¹⁹, Д.М. Лакішика²⁰, А.Ю. Мартинова²¹, М.П. Мовчана²², І.А. Постемської²³, В.А. Степанова²⁴, І.І. Харченка²⁵, Я.О. Черногора²⁶, С.О. Шиловой²⁷.

Крім того, у роки незалежності предметом спеціальних досліджень О.П. Валіон²⁸, С.А. Гуцал²⁹, Л.М. Копиленко³⁰, А.І. Кудряченка та Г.О. Грабарчука³¹, А.Ю. Мартинова³², С.М. Сокола³³, В.В. Солошенко³⁴, Г.В. Старостенко³⁵, В.В. Химинця³⁶ також стали різноманітні аспекти українсько-німецьких відносин.

Такий підвищений інтерес вітчизняної науки до германістики як окремого напряму історичних досліджень є цілком не випадковим, якщо враховувати роль та місце сучасної ФРН в європейських інтеграційних процесах, вагомість її впливу на прийняття рішень, зокрема в контексті розширення Європейського Союзу та поглиблення європейської інтеграції.

Об'єднана Німеччина виступає беззаперечним лідером інтеграційних процесів серед європейських країн, так званим «мотором» європейської інтеграції. Майбутня розбудова та поглиблення європейської інтеграції, розширення Європейського Союзу за рахунок нових членів у найближчому майбутньому навряд чи будуть можливими без врахування позиції однієї з держав-засновниць та найбільшого донора ЄС, яким наразі є Федеративна Республіка Німеччина. Саме тому наукове дослідження зовнішньополітичної стратегії ФРН у цілому та її східноєвропейського напряму зокрема становить суттєвий теоретичний і практичний інтерес не лише для вітчизняної історичної науки, але і для перспектив формування подальшого зовнішньополітичного курсу України на Європейському континенті.

Метою статті є висвітлення сучасного стану та здобутків української історіографії в дослідженні східноєвропейської політики Федеративної Республіки Німеччина після об'єднання 1990 року, розкриття й аналіз основних підходів та позицій українських науковців щодо вивчення східноєвропейської зовнішньополітичної стратегії об'єднаної Німеччини, визначення особливостей дослідження представниками української історичної науки розвитку українсько-німецьких міждержавних відносин у контексті східноєвропейської політики ФРН зазначеного періоду.

Розпочинаючи огляд української історіографії східноєвропейської політики об'єднаної Німеччини, насамперед необхідно звернутися до праць

узагальнюючого характеру, предмет дослідження яких, хоча безпосередньо не стосується східноєвропейської зовнішньополітичної стратегії Федеративної Республіки Німеччина, проте містить важливу інформацію, оскільки дає загальне уявлення про минулий та сучасний стан міжнародних відносин на Європейському континенті, перспективи подальшого розвитку Євросоюзу та поглиблення європейської інтеграції, політику ФРН щодо східноєвропейських держав як складову східної політики Європейського Союзу та позиції представників німецьких урядових кіл щодо країн-кандидатів на вступ до ЄС.

У дослідженні С.В. Віднянського та А.Ю. Мартинова «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу»³⁷ подано політичні біографії провідних діячів, що відіграли ключові ролі в заснуванні, розбудові та реформуванні Європейського Союзу. Вивчаючи розгортання європейських інтеграційних процесів від самого початку зародження інтеграційних ідей, дослідники зосередили увагу на визначальних особистостях, які втілювали і втілюють у життя європейську мрію про єдність. Значна увага в книзі приділена німецьким політикам та їх внеску в розбудову зони миру, стабільності і процвітання на кордонах «старої» Європи.

В.В. Копійка³⁸ здійснив комплексний аналіз феномену розширення Європейського Союзу, його витоків, концептуально-теоретичних засад, особливостей, суперечностей та геостратегічних наслідків, відносин України з ЄС. На особливу увагу заслуговують висновки автора щодо потенційних сценаріїв розвитку співпраці України з ЄС. Найбільш прийнятним, на думку В.В. Копійки, у найближчому майбутньому може стати розвиток відносин Україна — ЄС у форматі проекту «Великої Європи» (від Атлантики до Владивостоку), оскільки парадигма «Великої Європи» має повернути Україні природне місце в центрі загальноєвропейських процесів як об'єднуючої ланки, а не периферійного елемента або санітарного буфера³⁹.

У циклі наукових праць «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин»⁴⁰, підготовленому Інститутом всесвітньої історії НАН України, здійснено фундаментальне дослідження актуальних проблем міжнародних відносин України з європейськими країнами упродовж IX–XXI століть. Для нас цей доробок має безперечну цінність, оскільки в ньому авторами описується еволюція ідеї об'єднаної Європи, аналіз її історичних етапів та їх особливостей, специфіка інтеграційних процесів на сучасному етапі, а також українські перспективи в здійсненні євроінтеграційного курсу та у двосторонніх відносинах з провідними європейськими країнами, у тому числі і з ФРН.

П.І. Барвінська досліджувала праці істориків німецькомовного середовища (Австрія, Німеччина та Швейцарія) щодо Східної Європи в кінці

XIX — на початку XXI ст. Авторка слушно наголосила на тому, що розпад Радянського Союзу значно посилив інтерес німецьких істориків до національного фактору та неросійських народів. Крім того, на цей період припадає головне зацікавлення Україною та її історією.⁴¹ Однак у цілому, на думку П.І. Барвінської, на рубежі XX–XXI ст. під впливом політичних подій було зруйновано усталений поділ на Східну і Західну Європу, що, у свою чергу, спричинило кризу східноєвропейських досліджень у ФРН і проблему визначення предмета дослідження⁴².

Важливими для розуміння функціонування сьогоденної східноєвропейської зовнішньополітичної стратегії ФРН як складової політики Європейського Союзу в Східній Європі є праці українських дослідників, присвячені Європейській політиці сусідства та програмі ЄС «Східне партнерство». Варто зазначити, що Європейська політика сусідства та програма «Східне партнерство» певною мірою суперечать зовнішньополітичній стратегії ФРН у Східній Європі, оскільки німецький геополітичний підхід після 1990–1991 років ґрунтується на визнанні небезпечності вибудовування нових розподільчих ліній у Європі.

На жаль, в українській історіографії поки що відсутні саме історичні дослідження Європейської політики сусідства та програми «Східного партнерства» як напрямів зовнішньої політики Європейського Союзу. Тому нам довелося звернутися насамперед до праць політологів з означеної проблеми.

Змістовним доробком з означеного питання є монографія Сидорук Т.В. «Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства». На основі аналізу фактичного матеріалу авторка дійшла висновку, що Європейська політика сусідства стала своєрідним компромісом між прагненнями України мати чіткіші євроінтеграційні перспективи та бажанням Євросоюзу не зв'язувати себе подібними зобов'язаннями⁴³.

Дослідниця слушно наголосила на визначальній ролі ФРН у формуванні та реалізації зовнішньої політики Європейського Союзу в східноєвропейському напрямі. Зокрема, вона зазначила, що Німеччина є однією з країн-членів ЄС, що виявляє найбільший інтерес до розвитку східного виміру його зовнішньої політики. Вагомим є і той факт, що на відміну від Німеччини, і центральноєвропейські, і прибалтійські та скандинавські країни-члени є прихильниками створення шансів на інтеграцію в ЄС тих східних сусідів, які цього прагнуть⁴⁴. Однак більшу підтримку серед держав-членів ЄС знаходить саме східна політика Німеччини, яка виходить з того, що будівництво систем європейської безпеки і співробітництва не може відбуватися ні без участі Росії, ні всупереч її позиції⁴⁵.

На подібних позиціях стоїть і Халаджи В.В., дисертаційне дослідження якої присвячено ролі та місцю України в Європейській політиці сусідства. Особливо важливим для України, на думку В.В. Халаджи, є намір «Східного партнерства» відвернути увагу від тривалих дискусій, зосереджених на перспективах членства в ЄС, проте зосередити увагу на практичних можливостях щодо наближення до економічного, соціального та політичного середовища ЄС, надаючи при цьому достатньої гнучкості для отримання переваг від економічної співпраці в межах регіону⁴⁶.

Спробу дослідити процес реалізації механізмів та інструментів «Східного партнерства» в реалізації зовнішньої політики Європейського Союзу у Східній Європі та на Південному Кавказі здійснила О.О. Добржанська. Авторка дійшла висновку, що на сьогодні Східне партнерство як один із механізмів східноєвропейської політики ЄС не є достатньо ефективною формою реалізації його зовнішньої політики⁴⁷. Це зумовлено як недостатньо сильними інструментами впливу, неефективністю формування мотивації держав-учасниць Східного партнерства до здійснення реформ, незрозумілістю прагнення ЄС застосовувати єдину спільну політику до всіх шести країн з різним рівнем відносин з ЄС, так і недостатньою взаємодією між державами-партнерами ініціативи⁴⁸.

Проблеми трансформації суспільства об'єднаної Німеччини та тенденції визначення нової ролі ФРН у Європейському Союзі та світовій політиці стали предметом монографії А.Ю. Мартинова «Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005)». Автор здійснив всебічний аналіз проблем адаптації німецького досвіду до загальних завдань посткомуністичних реформ. Особлива увага в дослідженні приділена проблемам формування та реалізації зовнішньополітичної стратегії ФРН у європейському напрямі, а також німецькій позиції щодо розширення Європейського Союзу та поглиблення євроінтеграції.

Важливими для розуміння витоків формування і реалізації сучасної східноєвропейської політики об'єднаної Німеччини є статті С.Ф. Кротюк «Нова роль Німеччини в об'єднаній Європі: пріоритети зовнішньої політики ФРН (1991–2004)»⁴⁹, А.І. Кудряченка «Геополітичне становище об'єднаної Німеччини»⁵⁰ та А.М. Каракуца «Зовнішня політика ФРН наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр.»⁵¹. Автори названих праць основну увагу зосередили на дослідженні нових геополітичних умов, в яких опинилася ФРН після завершення формального об'єднання двох німецьких держав 1990 року, та проблем формування європейського напрямку нового зовнішньополітичного курсу об'єднаної Німеччини.

Особливості здійснення європейської політики Федеративної Республіки Німеччина упродовж 1970–1991 рр. в українській історіографії досліджував А.І. Кудряченко. Його праця має комплексний характер,

оскільки в ній описані концепції та доктрини європейської політики ФРН, напрями німецької західноєвропейської політики в 1970–1989рр., трансформація східноєвропейської політики ФРН упродовж зазначеного періоду, а також становлення європейської політики об'єднаної Німеччини в Європі 1990–1991рр.

Крім того, дослідник детально охарактеризував зміни, які відбулися в східноєвропейській політиці ФРН упродовж 1989–1990 рр. На думку А.І. Кудряченка, досліджуючи політику об'єднаної Німеччини в східноєвропейському напрямі, передусім слід враховувати зверненість її на Схід, обумовлену географічним положенням і багатоміжними інтенсивними культурними та економічними зв'язками. Дослідник вважає, що в період, коли в Європі наступив кінець блокової політики і на порядку денному стоїть налагодження загальноєвропейських структур мирного співробітництва, саме Німеччині належить відіграти роль мосту між Сходом і Заходом на європейському континенті⁵². Об'єднана Німеччина виступає для східноєвропейських політиків привабливим і бажаним партнером, а для їх країн — вагомим інвестором. Політика ФРН спрямована на підтримку реформ у державах молоді демократії, залучення останніх на певних засадах до європейських співтовариств⁵³.

Вивченню європейської політики вже об'єднаної Німеччини спеціальне дисертаційне дослідження присвятив С.В. Кондратюк. У монографії «Європейська політика об'єднаної Німеччини» шляхом порівняльного аналізу досліджено еволюцію підходів правлячих кіл ФРН до європейської інтеграції на прикладі урядів Г. Коля (1982–1998), Г. Шредера (1998–2005) та А. Меркель (2005–2008).

Автор простежив зовнішньополітичну стратегію ФРН у сфері європейської політики, починаючи з 1949 року, а також показав вплив реалізації цієї зовнішньополітичної стратегії на досягнення державної єдності Німеччини. Крім того, значна увага в монографії приділена процесу «нормалізації» зовнішньої політики ФРН після 1990 року, змінам у німецько-французьких відносинах, зумовлених новим становищем об'єднаної Німеччини в Європі та світі, впливу американського чинника на німецьку зовнішньополітичну стратегію щодо питань розширення ЄС та поглиблення європейської інтеграції.

Р.А. Кривонос працював над дослідженням реалізації німецьких зовнішньополітичних інтересів після об'єднання 1990 року в межах структури європейського співробітництва. Він вдало підкреслив той факт, що об'єднана Німеччина має відносні зовнішньополітичні переваги порівняно з її сусідами, пов'язані із залежністю низки валют малих європейських країн від німецької марки в 90-ті роки, інвестиційною та торговельною прив'язаністю цих країн до німецької економіки,

визначальним впливом ФРН на формування бюджету ЄС й ряду інших європейських міжнародних організацій тощо⁵⁴.

Невід'ємною складовою частиною східноєвропейської політики об'єднаної Німеччини є відносини з країнами Вишеградської групи (Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина). У сучасній українській історіографії вони стали предметом спеціального дисертаційного дослідження Ю.С. Горбач⁵⁵. Авторка здійснила спробу розкрити та проаналізувати політико-дипломатичні відносини, торговельно-економічне співробітництво та головні аспекти культурних взаємовідносин між ФРН і країнами «Вишеградської четвірки» упродовж 1991–2004рр.

Політику Німеччини щодо вишеградських країн дослідниця умовно визначає як політику «подвійної нормалізації», головним змістом якої стали процес історичного взаємопорозуміння, з одного боку, з іншого — перехід до відносин на двосторонній основі. Паралельно зі спробами вирішити складні історичні питання німецькі політики працювали над розширенням та виведенням двосторонніх відносин з вишеградськими країнами на новий рівень, який би відповідав географічній близькості цих країн до Німеччини, відображав би культурну спорідненість між ними, включав економічний обмін та технологічну сумісність⁵⁶. Для нас це дослідження є корисним з огляду на можливість порівняння місця і ролі вишеградських країн та України у східноєвропейській політиці ФРН після об'єднання 1990 року.

Політичні, економічні та культурні аспекти російсько-німецьких відносин упродовж 1990-х років досліджувала С.О. Шилова⁵⁷. Крім того, авторка проаналізувала вплив російсько-німецьких відносин на Україну в межах зазначеного періоду. На її думку, найважливішим для України в контексті європейської інтеграції є використання потуги існуючої й реально діючої геополітичної осі «Берлін-Київ-Москва», що забезпечує континенту стабільний розвиток і безпеку. Взаємодія через Росію і Україну, з одного боку, і Німеччину — з іншого, економічних потенціалів ЄС, фактично означає створення єдиного континентального самодостатнього ринку, що відповідає інтересам усіх держав-учасниць⁵⁸.

В українській історіографії східноєвропейської політики об'єднаної Німеччини самостійну групу становлять праці, предметом дослідження яких стали різноманітні аспекти українсько-німецьких відносин, які хронологічно охоплюють період від часу їх становлення на рубежі 1980–1990-х років до сучасного стану розвитку міждержавного співробітництва.

Вивчення цього напряму в українській історіографії започаткував А.І. Кудряченко. У межах своєї монографії «Європейська політика Федеративної Республіки Німеччина (1970–1991) та ряду інших праць⁵⁹

він охарактеризував формування політико-правових засад двосторонніх відносин, торговельно-економічну взаємодію ФРН і України, а також науково-технічне і гуманітарне співробітництво двох держав на початковому етапі розвитку українсько-німецьких міждержавних відносин⁶⁰.

А.І. Кудряченко дотримується думки, що український напрям у східноєвропейській політиці Бонна базується на історичних притягальних традиціях і на почутті історичної вини. Для нової України він постає важливим зовнішнім чинником зміцнення її незалежності та розвитку партнерства і дружби. Німецько-українські відносини, в яких відпрацьовується інструментарій дипломатії Бонна щодо підтримки країн молодшої демократії, розвиваються з помітною інтенсивністю, розширюють зону стабільності та дієві стосунки України з європейською сім'єю народів⁶¹.

Авторський колектив циклу наукових праць «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин», підготовленого до друку Інститутом всесвітньої історії НАН України за редакцією А.І. Кудряченка, обґрунтовує твердження, що український вектор у східній політиці Німеччини являє собою окремий напрям, що було підтверджено на початковому етапі співробітництва не лише офіційними заявами, а й підписанням низки двосторонніх політико-правових документів.

На сьогодні провідні політики Німеччини усвідомлюють роль та місце України як дієвого чинника досягнутої рівноваги і зміцнення стабільності в геополітичному просторі Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР. Політичні лідери ФРН зацікавлені у подальшому зміцненні демократичної України, завершенні нею ринкових перетворень та інтеграції до трансатлантичного простору⁶². На сьогодні Німеччина для Києва є ключовою країною, яка формує східну політику ЄС⁶³.

Важливу інформацію щодо здобутків, проблем та перспектив початкового етапу розвитку українсько-німецьких політичних та економічних відносин містить брошура М.Л. Копиленко⁶⁴. Авторка обґрунтувала пріоритетність німецького вектору в зовнішній політиці України і запропонувала напрями подальшого розвитку українсько-німецьких відносин.

Перше цілісне в українській історіографії наукове дослідження українсько-німецьких відносин у контексті європейської інтеграції в 90-х роках ХХ століття з позицій політичного неореалізму здійснив А.Ю. Мартинов. На його думку, незалежна Україна та об'єднана Німеччина, спираючись на конструктивний досвід співробітництва та пам'ятаючи трагічні сторінки історії двосторонніх відносин, які були пов'язані з перипетіями Першої та Другої світових воєн, створюють нову модель відносин, яка визначатиме зміст та характер міждержавного співробітництва в Європі ХХ ст.⁶⁵

Дослідник дійшов висновку, що упродовж 1990-х років ФРН намагається гармонізувати відносини з Україною та Російською Федерацією —

своїми провідними партнерами на пострадянському геополітичному просторі. Стабільні та відповідальні рівноправні відносини між Києвом та Москвою відповідають інтересам Берліна, який зацікавлений у безпечному розвитку нової Східної Європи. Перспективні можливості відкриває співробітництво України та ФРН в рамках «Веймарського трикутника» (Німеччина-Франція-Польща)⁶⁶.

На значну увагу заслуговує також висновок дослідника про те, що Німеччина забезпечує незворотність процесу європейської інтеграції, тому Україна шукає своє місце в об'єднаній Європі через розвиток стратегічного партнерства з ФРН. Берлінська Республіка є для України надійним партнером у процесі досягнення стратегічної мети європейської інтеграції⁶⁷.

У своїй наступній монографії «Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005)» А.Ю. Мартинов також приділив певну увагу розвитку українсько-німецьких міждержавних відносин та ролі України в східноєвропейській політиці ФРН. Дослідник дійшов висновку, що Україна може розраховувати на підтримку своїх ініціатив з боку ФРН лише в тому разі, якщо Німеччина матиме реальний вигравш від цього⁶⁸.

Окремий розділ монографії С.В. Кондратюка «Європейська політика об'єднаної Німеччини» присвячено еволюції німецьких підходів до місця і ролі України в Європі. Зокрема, ним було побіжно проаналізовано формування політичної основи українсько-німецьких відносин, активізацію діалогу Берлін-Київ в умовах розширення ЄС і глобалізації анти-терористичної боротьби та кризи відносин між Україною та Німеччиною в умовах суперечностей між стратегіями Росії, Євросоюзу та США на пострадянському просторі⁶⁹.

Автор обґрунтовує твердження, що до 2001 року ФРН та Україні вдалося створити політичну та міжнародно-правову основу для розвитку двосторонньої співпраці. Упродовж 2001–2004 рр. керівництво ФРН почало розглядати Україну як невід'ємну частину Європи. Натомість після Помаранчевої революції динаміка українсько-німецьких відносин зменшилася⁷⁰.

Причинами цього С.В. Кондратюк вважає проблеми внутрішнього розвитку ЄС, а також політичну нестабільність у самій Україні. Крім того, важливу роль відіграють певні політичні обмеження уряду «великої коаліції» на чолі з А. Меркель, що впливають з коаліційної угоди та необхідності християнським демократам враховувати позицію своїх партнерів. Саме через позицію соціал-демократів євроінтеграційний курс України здебільшого розглядався крізь призму відносин Росія–ФРН і Росія–ЄС, а також подальший розвиток стосунків України з Російською

Федерацією. Фактично німецьке керівництво визнавало за Москвою провідну роль на просторах СНД⁷¹.

Політичний і безпековий вимір співробітництва між Україною і ФРН у 90-х роках ХХ — на початку ХХІ століття вивчала Г.В. Старостенко. Дослідниця стверджує, що місце України у зовнішньополітичній концепції ФРН визначалося за умов перегляду Німеччиною власної зовнішньополітичної доктрини після об'єднання її східних та західних земель і на сьогодні детермінується усвідомленням Федеративною Республікою геополітичного значення нашої держави для зміцнення безпеки на сході Європейського континенту, особливо після перетворення України на безпосереднього сусіда розширеного ЄС⁷².

При здійсненні аналізу політичного та безпекового виміру українсько-німецьких відносин Г.В. Старостенко запропонувала власне концептуальне бачення стратегічного рівня співробітництва між двома державами. Авторська концепція будується на визнанні нерівності відносин між Україною та ФРН, що визначається відмінністю політико-вагових ознак цих держав. Україну — з її складними опосередкованими залежностями від Росії, та Німеччину, пов'язану нормами європейського права та зобов'язаннями в межах Альянсу, важко сприймати як повноцінних стратегічних партнерів, що самостійно та незалежно діють на паритетних засадах. З огляду на це Україну та ФРН доцільно розглядати як асиметричну пару, окремі сфери відносин між якими носять переважно для України стратегічний характер. Особливого визнання, на думку Г.В. Старостенко, потребує той факт, що через комплекс негативних внутрішніх і зовнішніх чинників політичне керівництво Німеччини не сприймає Україну своїм стратегічним партнером. Через це відносини України з ФРН мають ознаки одностороннього стратегічного партнерства з огляду на наявність зацікавленості у відносинах стратегічного рівня лише з боку України⁷³.

У низці статей О.П. Валіон⁷⁴ на основі досліджень попередників здійснено спробу охарактеризувати розвиток українсько-німецьких політичних відносин. Основну вагу авторка зосередила на трьох стратегічних напрямках: підтримці Федеративною Республікою процесу реформ в Україні, співпраці в галузі транспортування енергоносіїв та відносин між Україною і ФРН у контексті євроінтеграції.

С.А. Гуцал проаналізувала основні зовнішньополітичні фактори, що мають найбільший вплив на відносини між Україною та Німеччиною, а також розглянула сучасний стан і перспективи розвитку українсько-німецького співробітництва в політичній, безпековій, економічній та енергетичній сферах. Стан двостороннього співробітництва України та Німеччини авторка охарактеризувала як незадовільний⁷⁵. На думку

С.А. Гуцал, Україні необхідно зосередити зусилля на розробці комплексної стратегії щодо подальшої співпраці з ФРН, зосередившись на трьох ключових напрямках: 1) активізація та посилення політичного та безпекового діалогу; 2) подальша розбудова та оптимізація торговельно-економічного та інвестиційного співробітництва; 3) співпраця в енергетичній сфері⁷⁶.

Предметом дисертаційного дослідження В.В. Солошенко стали українсько-німецькі політичні відносини, торговельно-економічне та гуманітарно-технічне співробітництво між Україною та ФРН у 1990-х роках. Авторка виділила три етапи розвитку двосторонніх відносин у контексті демократичних змін на Європейському континенті і прийшла до висновку, що співробітництво України і Німеччини, його характер виступають наріжним каменем євроатлантичної стратегії Києва. Постійно тримаючи курс на зміцнення взаємин, політичне керівництво двох держав виходить із необхідності підтвердження демократичного напрямку перетворень в Україні, завершення та зростання ефективності результатів її ринкових реформ та інтеграції до євроатлантичного простору⁷⁷.

Важливим здобутком дослідниці є те, що вона не лише зазначила успіхи та досягнення співробітництва України та ФРН у 90-х роках ХХ століття, але і визначила недоліки, що гальмували розвиток українсько-німецьких міждержавних відносин у зазначений хронологічний період, та окреслила можливі шляхи їх подолання. На думку В.В. Солошенко, усунути недоліки відносин України з ФРН можливо завдяки здійсненню заходів як щодо досягнення повного повоєнного примирення наших народів, так і тих, що сприятимуть нарощуванню співпраці у здійсненні стратегії України щодо інтеграції до євроатлантичного простору⁷⁸.

Комплексний характер також має дисертаційне дослідження В.В. Химинця. Він здійснив спробу вивчити розгортання політичної, економічної та культурної співпраці між Україною та Німеччиною упродовж 1998–2005 років. У ході дисертаційного дослідження автор послідовно доводить, що Німеччина розглядає Україну як важливий елемент стабільності в Центральній та Східній Європі. Для нашої держави ФРН залишається ключовим партнером в ЄС. Обоюбі зацікавленість матеріалізується у взаємовигідних проектах економічної співпраці, а також у співробітництві України та ФРН у ряді регіональних міжнародних організацій — ЦЕІ, ОБСЄ, Вишеградській групі⁷⁹.

На думку дослідника, виникнення певних проблем в українсько-німецькому співробітництві пояснюється перешкодами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Об'єктивно вони зумовлені тривалістю трансформаційного періоду розвитку України, в умовах якого кількість

контактів далеко не завжди означала їхню якість, а суб'єктивно — пов'язані з непослідовністю української сторони в досягненні взаємовигідних результатів. Засобом для подолання згаданих перешкод може стати ефективніша координація спільних проектів, підвищення рівня мотивації до взаємозв'язків⁸⁰.

Українсько-німецьке міждержавне співробітництво в контексті євроінтеграційного курсу України в 2000–2009 роках досліджував С.М. Сокол. Як і згадані вище науковці, дисертант основну увагу зосередив на розвиткові політичних, торговельно-економічних та гуманітарних відносин між Україною і ФРН. Ним обгрунтовано твердження, згідно з яким протягом 2000–2009 рр. українсько-німецька міждержавна взаємодія в зазначених сферах була асиметричною. Україна, як правило, отримувала німецьку допомогу та поради, але рівноцінним партнером при вирішенні конкретних завдань не була⁸¹. Пріоритетним завданням нашої держави як об'єкта німецької політичної, торговельно-економічної та культурно-гуманітарної політики було отримання певних дивідендів від співпраці з ФРН⁸².

Стосовно сучасної східноєвропейської зовнішньополітичної стратегії ФРН С.М. Сокол дотримується думки, що політика Німеччини щодо країн Східної Європи є неоднозначною: пріоритет надається відносинам із країнами-членами ЄС. Український політичний чинник відіграє важливу роль у зовнішньополітичному курсі Німеччини, проте політична нестабільність в Україні змушує «триматися на відстані». Однак Німеччина все ж таки прагне відпрацювати концептуальні схеми роботи з Україною, поряд із уже розбудованими конструктивними стосунками із країнами-членами ЄС⁸³.

Таким чином, після досягнення Україною державної незалежності значну увагу українських науковців привернули до себе питання історії та європейської політики об'єднаної Німеччини. Натомість східноєвропейський вектор зовнішньополітичної стратегії Федеративної Республіки Німеччина впродовж 1991–2013 рр. поки що не знайшов всебічного висвітлення та не став предметом спеціального комплексного історичного дослідження в українській історіографії. Подальшого дослідження потребують питання еволюції східноєвропейської політики об'єднаної Німеччини, ролі та місця України в східноєвропейській зовнішньополітичній стратегії ФРН, сучасного стану українсько-німецького співробітництва в контексті європейського вибору України. Крім того, у працях українських істориків лише побіжно заторкнуті питання, пов'язані з формуванням та реалізацією Європейської політики сусідства та програми ЄС «Східне партнерство», роллю Німеччини в процесі її втілення в реальну політичну практику в Східній Європі. Наявні в українській історіографії праці узагальнюючого характеру присвячені або історії та зовнішній політиці

Європейського Союзу та об'єднаної ФРН у цілому, або окремим напрямом німецької європейської політики. Для нас ці дослідження є значущими з огляду на можливість порівняння ролі й місця України та інших країн у східноєвропейській зовнішньополітичній стратегії Федеративної Республіки Німеччина зазначеного періоду. В українській історіографії східноєвропейської політики об'єднаної Німеччини самостійну групу становлять дослідження з історії розвитку українсько-німецьких міждержавних відносин, в яких охарактеризовано політичні, торговельно-економічні, культурні та гуманітарно-технічні аспекти співпраці між двома державами. Найбільше уваги українські науковці присвятили вивченню розвитку саме політичних відносин між незалежною Україною та об'єднаною Німеччиною в контексті демократичних змін на Європейському континенті та дослідженню ФРН як ключового українського партнера в Європейському Союзі. Фактично всіма українськими дослідниками європейської політики ФРН та українсько-німецьких відносин висловлюється та обґрунтовується твердження, згідно з яким Німеччина розглядає Україну як важливий елемент безпеки в Центральній і Східній Європі, а відносини з нею — як невід'ємну складову своєї східноєвропейської зовнішньополітичної стратегії. Разом з тим, переважна більшість представників української історичної науки дотримується думки, що становлення і розвиток українсько-німецьких відносин розглядалися представниками німецьких урядових кіл крізь призму російського вектору. Тобто, після об'єднання 1990 року східноєвропейська зовнішньополітична стратегія Німеччини, як і за блокового протистояння часів «холодної війни», продовжувала рахуватися з інтересами Росії на пострадянському просторі. Серед представників німецької політичної еліти склалася думка, згідно з якою при вибудовуванні ефективної системи європейської безпеки ізоляція, ігнорування або спроби провокації Росії є небезпечними. Саме тому Європейська політика сусідства та програма Європейського Союзу «Східне партнерство» певною мірою суперечать німецькій зовнішньополітичній стратегії у Східній Європі, адже традиційна німецька позиція ґрунтується на консервативному геополітичному підході, який ствердився після 1990–1991 років і визнає небезпечність вибудовування в Європі нових розподільчих ліній. Натомість більш прийнятним є проект «Великої Європи», який дозволить поєднати російський та український напрями в зовнішньополітичній стратегії ФРН у Східній Європі. Також значна частина українських дослідників історії та європейської політики ФРН визначають сучасний стан українсько-німецьких відносин як такий, що має ознаки системної кризи, зумовленої як проблемами внутрішнього розвитку Європейського Союзу, так і перманентною політичною нестабільністю в Україні.

¹ *Віднянський С.* Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні. — Український історичний журнал. — 2010. — № 5. — С. 172.

² *Калакура Я.* Зарубіжний світ як предмет дослідження новітньої української історіографії. — Український історичний журнал. — 2012. — № 5. — С. 131.

³ *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) // Український історичний журнал. — 2006. — № 4. — С. 32–51.; *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 395 с.

⁴ *Добржанська О.О.* Ініціатива «Східне партнерство» в реалізації зовнішньої політики Європейського Союзу: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04. — Чернівці, 2012. — 20 с.

⁵ *Копійка В.В.* Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. — К.: Юрид. думка, 2005. — 448 с.; *Копійка В.В.* Європейський Союз: історія і засади функціонування. — К.: Знання, 2012. — 760 с.; *Копійка В.В.* Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу: Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.04. — К., 2004. — 24 с.; *Копійка В.В.* Україна та Європейський Союз. — К.: Знання, 2012. — 78 с.

⁶ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка. — К.: Фенікс, 2009. — 544 с.; Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / За редакцією доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка // Інститут європейських досліджень НАН України. — К.: Університет «Україна», 2010. — 405 с.; Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За редакцією доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка. — К.: Фенікс, 2011. — 632 с.

⁷ *Ляшенко О.О.* Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2002. — 18 с.

⁸ *Нечаюк І.О.* «Євроскептицизм» у процесі європейської інтеграції (друга половина ХХ — початок ХХІ ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2013. — 20 с.

⁹ *Сидорук Т.В.* Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства. — Л.: ПАІС, 2012. — 441 с.

¹⁰ *Годоров І.Я.* Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти. Монографія. — Донецьк: ДонНУ, 2006. — 268 с.

¹¹ *Халаджи В.В.* Європейська політика сусідства: роль та місце України. — К.: Науковий світ, 2012. — 218 с.

¹² *Балога Е.І.* Політика Федеративної Республіки Німеччини щодо культурно-національного розвитку етнічних меншин (90-ті рр. ХХ — початок ХХІ століття): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2013. — 20 с.

¹³ *Барвінська П.І.* Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці ХІХ — початку ХХІ ст. — Одеса: Нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2013. — 447 с.

¹⁴ *Горбач Ю.С.* Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2005. — 22 с.

¹⁵ *Добровольська І.-А.Б.* Французько-німецьке партнерство в європейських інтеграційних процесах (1989–2006рр.): Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.04. — К., 2008. — 16 с.

- ¹⁶ *Іванов О.Ф.* Суспільна ситуація в НДР за декілька років до падіння Берлінської стіни // *Європейські перспективи*. — К., 2009. — С. 31–36.
- ¹⁷ *Кондратюк С.В.* Європейська політика об'єднаної Німеччини: Монографія. — К., 2008. — 264 с.
- ¹⁸ *Кривонос Р.А.* Німеччина в структурі європейського співробітництва: Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.04. — К., 2002. — 13 с.
- ¹⁹ *Кудряченко А.І.* Європейська політика ФРН (1970–1991). — К., 1996. — 239 с.
- ²⁰ *Лакішик Д.М.* Німеччина в європейській політиці США кінця 80–90-х років ХХ століття.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2002. — 16 с.
- ²¹ *Мартинів А.Ю.* Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки. — К.: Корпорація, 2006. — 447 с.
- ²² *Мовчан М.П.* Вплив ідеології НАТО на формування зовнішньої та оборонної політики Франції та ФРН у євроатлантичному просторі у 1991–2003 рр. (за матеріалами мас-медіа Франції та ФРН): Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.03. — К., 2004. — 16 с.
- ²³ *Постемська І.А.* Політика безпеки й оборони об'єднаної Німеччини (1990–1998): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2010. — 21 с.
- ²⁴ *Степанов В.А.* Досвід реалізації зовнішньої політики Федеративної Республіки Німеччина (1990–2005 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2008. — 22 с.
- ²⁵ *Харченко І.І.* Об'єднання Німеччини: передумови та етапи процесу (1989–1990 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — Запоріжжя, 2002. — 19 с.
- ²⁶ *Чорногор Я.О.* Утворення партії «Зелених» та її роль в суспільно-політичному житті ФРН (1977–1993рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2005. — 21 с.
- ²⁷ *Шилова С.О.* Російсько-німецькі відносини у 90-ті роки ХХ століття. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — Донецьк, 2008. — 25 с.
- ²⁸ *Валіон О.П.* Динаміка українсько-німецьких політичних відносин упродовж 1991–2001 рр. // *Україна-Європа-Світ*. Збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. — Тернопіль, 2009. — № 2. — С. 140–149; *Валіон О.П.* Об'єднана Європа: теорія, історія та перспективи для України (погляд на сучасний українсько-німецький євроінтеграційний діалог) // *Україна-Європа-Світ*. Збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. — Тернопіль, — С. 195–206; *Валіон О.П.* Стратегічні напрями політичних взаємин між Україною та Німеччиною на сучасному етапі // *Наукові записки*. Серія «Історія» Тернопіль. — 2009. — № 3 — С. 230–236.
- ²⁹ *Гуцал С.А.* Відносини України та Німеччини: проблеми, пріоритети, перспективи // *Стратегічні пріоритети*. — 2011. — № 4 (21). — С. 148–155.
- ³⁰ *Копиленко Л.М.* Українсько-німецькі відносини: здобутки, проблеми, перспективи. — К.: НІСД, 1996. — 38 с.
- ³¹ *Кудряченко А.І., Грабарчук Г.О.* Україна і Німеччина: двосторонні відносини на початку 1990-х років. — К., 1994.
- ³² *Мартинів А.Ю.* Українсько-німецьке співробітництво в контексті європейської інтеграції (90-ті роки ХХ ст.). — К., 2000. — 86 с.
- ³³ *Сокол С.М.* Українсько-німецькі відносини (2000–2009): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2010. — 20 с.
- ³⁴ *Солошенко В.В.* Українсько-німецькі відносини у 90-х роках ХХ століття: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2005. — 21 с.
- ³⁵ *Старостенко Г.В.* Українсько-німецькі відносини: політичний та безпековий виміри співробітництва: Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.04. — К., 2004. — 12 с.

³⁶ *Химинець В.В.* Українсько-німецькі відносини: політична, економічна та культурна співпраця (1998–2005 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2007. — 21 с.

³⁷ *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Вид-дм «Києво-Могилянська академія», 2011. — 395 с.

³⁸ *Копійка В.В.* Європейський Союз: досвід розширення і Україна. — К.: Юрид. думка, 2005. — 448 с.; *Копійка В.В.* Європейський Союз: історія і засади функціонування. — К.: Знання, 2012. — 760 с.; *Копійка В.В.* Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу: Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.04. — К., 2004. — 24с.; *Копійка В.В.* Україна та Європейський Союз. — К.: Знання, 2012. — 78 с.

³⁹ *Копійка В.В.* Україна та Європейський Союз. — К.: Знання, 2012. — С. 76.

⁴⁰ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка. — К.: Фенікс, 2009. — 544 с.; Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / За редакцією доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка. // Інститут європейських досліджень НАН України. — К.: Університет «Україна», 2010. — 405 с.; Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За редакцією доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка. — К.: Фенікс, 2011. — 632 с.

⁴¹ *Барвінська П.І.* Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці XIX — початку XXI ст. — О.: Астропринт, 2007. — С. 291.

⁴² Там само. — С. 299.

⁴³ *Сидорук Т.В.* Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства. — Л.: ПАІС, 2012. — С. 253.

⁴⁴ Там само. — С. 351.

⁴⁵ Там само. — С. 352.

⁴⁶ *Халаджи В.В.* Європейська політика сусідства: роль та місце України. — К., Науковий світ, 2012. — С.154.

⁴⁷ *Добржанська О.О.* Ініціатива «Східне партнерство» в реалізації зовнішньої політики Європейського Союзу: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04. — Чернівці, 2012. — С. 15.

⁴⁸ Там само. — С. 15.

⁴⁹ *Кротюк С.Ф.* Нова роль Німеччини в об'єднаній Європі: пріоритети зовнішньої політики ФРН (1991–2004 рр.) // Вісник Київського міжнародного університету. — К., 2004. — № 3. — С. 28–36.

⁵⁰ *Кудряченко А.І.* Геополітичне становище об'єднаної Німеччини // Кудряченко А.І., Рудич Ф.М., Храмов В.О. Геополітика. — К., 2004. — С. 156–187.

⁵¹ *Каракуц А.М.* Зовнішня політика ФРН наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. // Наукові праці. Історія. — Миколаїв, 2010. — Випуск 116. Том 129. — С. 86–90.

⁵² *Кудряченко А.І.* Європейська політика ФРН (1970–1991). — К., 1996. — С. 148.

⁵³ Там само. — С. 152.

⁵⁴ *Кривонос Р.А.* Німеччина в структурі європейського співробітництва: Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.04. — К., 2002. — С. 10.

⁵⁵ Горбач Ю.С. Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2005. — 22 с.

⁵⁶ Там само. — С. 17–18.

⁵⁷ Шилова С.О. Російсько-німецькі відносини у 90-ті роки ХХ століття. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — Донецьк, 2008. — 25 с.

⁵⁸ Там само. — С. 20.

⁵⁹ Кудряченко А.І. Східна Європа на шляху змін. — К., 1990. — 48 с.; Кудряченко А.І., Грабарчук Г.О. Україна і Німеччина: двосторонні відносини на початку 1990-х років. — К., 1994. — 46 с.

⁶⁰ Кудряченко А.І. Європейська політика ФРН (1970–1991). — К., 1996. — С. 154–182.

⁶¹ Там само. — С. 202.

⁶² Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. — К.: Фенікс, 2009. — С. 109.

⁶³ Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. — К.: Фенікс, 2011. — С. 595.

⁶⁴ Копиленко Л.М. Українсько-німецькі відносини: здобутки, проблеми, перспективи. — К.: НІСД, 1996. — 38 с.

⁶⁵ Мартинов А.Ю. Українсько-німецьке співробітництво в контексті європейської інтеграції (90-ті роки ХХ ст.). — К., 2000. — С. 76.

⁶⁶ Там само. — С. 78.

⁶⁷ Там само. — С. 79–80.

⁶⁸ Мартинов А.Ю. Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки. — К.: Корпорація, 2006. — С. 410.

⁶⁹ Кондратюк С.В. Європейська політика об'єднаної Німеччини: Монографія. — К., 2008. — С. 186–212.

⁷⁰ Там само. — С. 211.

⁷¹ Там само. — С. 211.

⁷² Старостенко Г.В. Українсько-німецькі відносини: політичний та безпековий виміри співробітництва: Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.04. — К., 2004. — С. 9.

⁷³ Там само. — С. 10.

⁷⁴ Валіон О.П. Динаміка українсько-німецьких політичних відносин упродовж 1991–2001 рр. // Україна-Європа-Світ. Збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. — Тернопіль, 2009. — № 2. — С. 140–149; Валіон О.П. Об'єднана Європа: теорія, історія та перспективи для України (погляд на сучасний українсько-німецький євроінтеграційний діалог) // Україна-Європа-Світ. Збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. — Тернопіль. — С. 195–206; Валіон О.П. Стратегічні напрямки політичних взаємин між Україною та Німеччиною на сучасному етапі // Наукові записки. Серія «Історія». — Тернопіль, 2009. — № 3. — С. 230–236.

⁷⁵ Старостенко Г.В. Українсько-німецькі відносини: політичний та безпековий виміри співробітництва: Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.04. — К., 2004. — С. 155.

⁷⁶ Там само. — С. 155.

⁷⁷ Солошенко В.В. Українсько-німецькі відносини у 90-х роках ХХ століття: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2005. — С. 17.

⁷⁸ Там само. — С. 18.

⁷⁹ Химинець В.В. Українсько-німецькі відносини: політична, економічна та культурна співпраця (1998–2005 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2007. — С. 17.

⁸⁰ Там само. — С. 18.

⁸¹ Сокол С.М. Українсько-німецькі відносини (2000–2009): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2010. — С. 11.

⁸² Там само. — С. 17.

⁸³ Сокол С.М. Місце України в зовнішній політиці Німеччини в Східній Європі на сучасному етапі // Магістеріум. Історичні студії. — К., 2007. — № 28. — С. 58.

В статье рассматривается современное состояние и достижения украинской историографии восточноевропейской политики Федеративной Республики Германия на протяжении 1991–2013гг. Раскрыты и проанализированы основные подходы и позиции украинских ученых в изучении восточноевропейской внешнеполитической стратегии объединенной Германии. Особое внимание уделяется исследованию представителями украинской исторической науки развития украинско-немецких межгосударственных отношений в контексте восточноевропейской политики ФРГ названного периода.

Ключевые слова: историография, Украина, ФРГ, Восточная Европа, внешняя политика, украинско-немецкие отношения.

In the thesis the modern results of the Germany Eastern European politics in the Ukrainian Historiography are examined. The forming and basic concepts this topic research are determined. It is shown of the context the Ukrainian-Germany Relationship in the current Ukrainian Historiography.

Keywords: historiography, Ukraine, Germany, Eastern Europe, foreign affairs, Ukrainian-Germany Relationship.

Степан Віднянський, Іван Боровець

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР СЛОВАЦЬКОЇ ІСТОРІЇ

(рецензія на книгу: Пугач Е.П. *История Словакии*. — Харьков: ХНУ імени В.Н. Каразіна, 2013. — 344 с.)

Одним з найважливіших завдань сучасної української історіографії є створення вітчизняних узагальнюючих праць з історії зарубіжних країн. На рубежі ХХ–ХХІ ст. були опубліковані книги з історії Німеччини (С.Й. Бобилева), Бельгії (О.М. Сухий), Іспанії (О.П. Іваницька, В.Ю. Годлевська), Польщі (Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун), Болгарії (В.П. Чорній).

Словацька Республіка є сусідом України та має низку схожих паралелей історичного розвитку з нашою державою, а тому природно, що історія Словаччини стала предметом наукових зацікавлень українських дослідників. У 1999 р. в Івано-Франківську за редакцією професора П.С. Федорчака вийшла друком «Коротка історія Чехії і Словаччини». У 2006 р. професор Львівського національного університету імені Івана Франка М.М. Кріль опублікував навчальний посібник «Історія Словаччини». Відтак, логічним розширенням та поглибленням вказаної тенденції стала публікація представленої книги кандидата історичних наук, професора кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Євгена Петровича Пугача.

Змістову орієнтацію книги відображає вже її обкладинка, на якій подано стилізовану карту сучасної Словаччини у кольорах національного прапора, герб та панораму братиславського граду. Структурно робота складається з передмови, шістнадцяти глав, більшість яких розділена ще й на 2–5 параграфів, висновків, анотації англійською мовою, списку скорочень, хронологічної таблиці й переліку використаних джерел та літератури.

У передмові автор вельми виважено й толерантно формулює свою позицію щодо болючої проблеми сучасного історіографічного дискурсу — співвідношення в історії народів і країн національного та наднаціонального (міжнародного) компонента.

Щодо вивчення словацької історії, то з одного боку історик вказує, що «предметом історії Словаччини є історія всіх жителів... що проживали та території сучасної Словаччини... Ця історія не повинна бути зведена лише до висвітлення словацького питання, а викладатися в широкому контексті історії тих держав, в яких існували словаки, з врахуванням історії європейської та всесвітньої» (с. 3). Власне історію словацького народу автор вважає правомірним відраховувати лише з ХVІІІ ст., коли розпочалося його національне пробудження й боротьба за визнання

національної самобутності в складі Угорського королівства. Автор звертає увагу, що деякі лідери національного руху здійснювали ідеалізацію свого народу, абсолютизацію окремих подій його історії, що зумовило появу деяких національних міфів, які сучасна словацька історіографія, спираючись на доведені факти, змушена розвінчувати (с. 4).

З іншого боку, професор Є.П. Пугач цілком справедливо підкреслює, що історія словацького народу виникла не на порожньому місці, а бере свій початок з появою у Карпатській низовині слов'янських племен у період Великого переселення народів (с. 4). У основному тексті книги дослідник стверджує, що слов'янські племена, що проживали на території Словаччини, зіграли ключову роль у становленні угорської державності, а угорці «переймали в них способи ведення землеробства й сільськогосподарську техніку... досвід управління, чому сприяло співробітництво з уграми слов'янської знаті» (с. 23). У висновках роботи зазначається, що «Угорське королівство успадкувало розвинуту економіку і культуру колишньої Великоморавської держави...» (с. 289).

На думку автора, формування окремої словацької народності відбувалося у XIV–XV ст., а тому з XV ст. вже правомірно вживати термін «словак», «словацький» (с. 23). Звертаючи увагу на факт, що в кінці XIV ст. з чотирьох найбільших міст Угорського королівства три (Братислава, Трнава, Банска Штявниця) знаходилися на території Словаччини, історик вказує, що «саме у містах проявилася словацька самосвідомість в боротьбі з німецьким патриціатом за рівноправне представництво в органах самоврядування» (с. 42). Далі у тексті дослідник наводить важливе фактичне підтвердження даної тези — декрет короля Фердинанда I щодо міського врядування у Трnavі, у якому словаки названі як представники самостійної народності (с. 64). Є.П. Пугач також наголошує, що у XVI ст. у багатьох європейських документах верхньоугорські землі вже називалися «Словацький край», «країна словаків» (с. 64).

Логічним й закономірним є авторський хронологічний поділ матеріалу на відповідні глави. Професійно проаналізувавши основні етапи словацької історії, дослідник виокремив у ній вузлові епохальні події, зробивши їх хронологічними межами певних періодів. Відтак, були сформовані послідовні глави: від виникнення людини до формування перших державних утворень на території Словаччини — держави Само та Великої Моравії (с. 6–20); у складі феодалної Угорської держави у XI–XIII ст. (с. 21–35); формування словацької народності у складі поліетнічного Угорського королівства у XIV–XV ст. (с. 36–53); боротьба з турецькою агресією та розкол Угорщини у XVI ст. (с. 54–67); перипетії анти-турецьких визвольних змагань, релігійних конфліктів, політичних незгод між правителями-Габсбургами та угорською шляхтою у XVII — на

початку XVIII ст. (с. 68–84); реформи доби «освіченого абсолютизму» та їх наслідки, самоідентифікація та початок національного пробудження словаків у XVIII — першій половині XIX ст. (с. 85–102); період «весни народів», «бахівської реакції» та активізації словацького національного руху у першій половині 60-х рр. XIX ст. (с. 103–113); боротьба проти мадяризації у складі Транслейтанії у 1867–1914 рр. (с. 114–134); словацьке питання у роки Першої світової війни (с. 135–141); входження до складу Чехословацької республіки та розвиток словацького автономістського руху у міжвоєнний період (с. 142–174); особливості функціонування Словацької держави 1939–1945 рр. (с. 175–195); перехідний період «народної демократії» у 1945–1947 рр. (с. 196–214); встановлення комуністичної диктатури та соціалістичний шлях розвитку Чехословаччини, роль і місце Словаччини у подіях «празької весни» (с. 215–244); розгортання та соціально-політичні наслідки «нормалізації» (с. 245–254); «оксамитова революція» та загострення чесько-словацьких відносин у 1990–1992 рр. (с. 255–265); здобутки та труднощі розвитку сучасної Словацької Республіки (с. 266–285).

Цілком доцільним і вмотивованим вважаємо диференціацію фактичного матеріалу, у рамках кожної з глав, на політичний та дипломатичний (який за змістовим наповненням є, все ж, домінуючим), економічний й соціальний, культурно-освітній блоки. В главах V, VIII, X автор навіть окремо виділяє на неполітичну історію окремі підрозділи (с. 78–84; 125–134; 149–155).

Вже у першій главі чітко простежується зв'язок словацької історії з європейським світом. Так, наведені у книзі дані свідчать про цивілізаційні впливи мікенської культури (с. 8) та римську присутність (с. 10) на території сучасної Словаччини. Велика увага у книзі приділяється християнізації словаків, просвітницькій діяльності у Великоморавській державі Костянтина (Кирила) та Мефодія, місія яких дала поштовх першій спробі слов'янської самоідентифікації (с. 14–16, 18).

У наступній главі дослідник переконливо доводить вагому роль Нітрянського удільного князівства, яке простягалось практично на всю територію сучасної Словаччини, у становленні Угорського королівства. Підтвердженням цього є той факт, що нітрянським удільним князем, як правило, ставав майбутній наступник угорського престолу (с. 23).

Третя глава спеціально присвячена простеженню процесу формування словацької народності. Історик наголошує, що воно відбувалося в умовах держави західноєвропейського типу, з європейським менталітетом та способом мислення населення (с. 44). Позитивно науковець оцінює відгомін гуситського руху на словацьких землях: «було послаблено засилля німецького елемента в містах, більш широкого розповсюдження набула

чеська мова, яка пізніше у словакизованому варіанті використовувалася в адміністративних установах, освіті, культурі» (с. 47). Але при цьому професор Пугач визнає, що чисельних послідовників гуситських ідей у Словаччині не було (с. 46). Цілком схвалює дослідник й діяльність угорського короля Матея Корвіна (друга половина XV ст.), який вів переписку зі словацьким населенням міст на словакизованій чеській мові (с. 49), заснував у Братиславі 1467 р. університет «Academia Istropolitana» (с. 52).

У четвертій главі книги простежено перебіг турецької агресії проти Угорського королівства, унаслідок якої словацькі землі перетворилися на його центр, адже власне угорська територія стала частиною Османської імперії (с. 60). До Братислави були перевезені королівські регалії, тут відбувалася коронація правителів Угорщини, значно зросла за рахунок втікачів-переселенців кількість шляхти (с. 59, 63).

П'ята глава охоплює період повстань угорської шляхти проти влади Габсбургів, релігійних воєн XVII — початку XVIII ст. у зв'язку з поширенням протестантизму (його носії називали себе євангеліками аусбурзького визнання, що відповідає сучасному терміну «лютерани») та спробами рекатолизації словацького населення. Дані внутрішні чвари й конфлікти відбувалися на фоні антитурецької визвольної боротьби й об'єктивно гальмували її розгортання.

Проте, підкреслює автор, саме у цей час словаки, як окремий етнос, згадуються у збірці законів «Трипартите», терміни «Словаччина», «словацькі землі» вживають чехи, поляки, австрійці, і навіть угорські лідери антигабсбурзького повстання Ракоці і Берчені у переписці послуговалися географічним поняттям «словацький край» (с. 79–80). Характерно, що навіть консервативна католицька церква вже враховує етнічний фактор і на початку XVII ст. у літургії стає використовувати діалекти словацької мови (с. 79).

Далі історик зазначає, що демонстративним проявом зростання зацікавлення словацьким питанням стало видання емігрантом з Чехії Якобом Якобеніусом у 1642 р. «Живого опису словацького народу», перекладеного з латині на словакизовану чеську мову (с. 84). Особливий інтерес викликають наведені автором основні лінії полеміки XVII ст. між угорцями і словаками про роль цих народів у створенні та становленні Угорського королівства. Якщо перші заявляли, що словаки продали свої права, а тому не є рівноправними (теорія завоювання), то другі висунули тезу про прийняття угорців як гостей і укладення угоди про спільне Угорське королівство, на основі чого вимагали рівноправ'я (теорія гостинності) (с. 94).

Шоста глава, що має характерну назву «Епоха глибоких змін», відведена дослідником під прогресивні реформи XVIII ст., які зумовили

позитивні зрушення у економіці, освіті, соціальному та релігійному житті. Прикметно, що у розробці єдиної освітньої системи Габсбурзької імперії важливу роль відіграв радник Марії-Терезії словак Адам Франтішек Коллар (с. 87). Крім того, тут простежується перебіг академічного етапу національного відродження словаків. Так, автор аналізує «Історію словацького племені» Ю. Папанека, у якій Великоморавську державу названо першим досвідом державності словаків, які, таким чином, були автохтонним народом при створенні Угорського королівства (с. 95). Друга частина даної глави присвячена діяльності словацьких «будителів» першої половини ХІХ ст. — Я. Коллара, П. Шафарика, А. Бернолака, Л. Штура, Й. Гурбана, М. Годжі та ін. (с. 96–102).

Розгортання словацького національного руху у ІІ половині ХІХ — на початку ХХ ст. простежено у сьомій та восьмій главах книги. Автор докладно проаналізував розвиток революції 1848–49 рр. на словацьких землях, починаючи від резолюції зборів у Ліптовському Мікулаші (с. 105) до встановлення «бахівського режиму» (с. 109). Значна увага приділена таким епохальним подіям словацької національної історії як: прийняття «Меморандуму словацької нації» (с. 111); створення Словацької Матиці (с. 112); формування Словацької національної партії, чехословацької та католицької течій у визвольному русі (с. 117–121); трагедія у Черновій (с. 122).

Дев'ята глава присвячена процесу розгляду словацької проблеми на міжнародній арені у 1914–1918 рр. з особливим акцентом на роль словака М.Р. Штефаніка у закордонному чехословацькому русі Опору (с. 137–138).

У найбільш об'ємній, десятій, главі історик розкриває особливості державно-політичного статусу та місця Словаччини у міжвоєнній Чехословацькій республіці. У даному випадку, вагомим позитивом авторського бачення подій та процесів вважаємо відсутність критично-демонізуючих або схвально-апологетичних оцінок. До прикладу, дослідник наголошує, що у складі Чехословаччини словаки отримали можливість демократичного розвитку, завершення формування нації, вперше були зафіксовані кордони території Словаччини, забезпечена свобода розвитку словацької мови й культури (с. 144–145). Разом з тим, науковець вказує, що це були лише часткові завоювання для словаків, а плани надання автономії Словаччини постійно відкидалися Прагою (с. 145). У такому ж ключі, з характеристикою як позитивних, так і негативних наслідків входження Словаччини до складу Чехословаччини, з'ясована соціально-економічна ситуація в краї (с. 146–149).

У зв'язку з цим, розгортання словацького автономістського руху автор подає як об'єктивний процес продовження національної боротьби (с. 157–165). Оцінюючи позитивно надання автономії Словаччині восени 1938 р., історик визнає, що це супроводжувалося ліквідацією демократичного

устрою в країні та в умовах наростання зовнішньої загрози з боку гітлерівської Німеччини (с. 170–173). Факт проголошення Словацької держави 14 березня 1939 р. отримав такий коментар: «збулася мрія словаків про свою державність, але реалізована вона була не волею самого народу, а волею Німеччини, яка переслідувала власні політичні цілі» (с. 174).

У одинадцятій главі докладному аналізу піддано шестирічний період існування першої в історії словаків держави. До розряду позитивних явищ цього часу автором віднесено: наявність атрибутів незалежності; прийняття Конституції (с. 175); «словакизація» адміністративно-управлінського апарату, викладацького й офіцерського складу, дипломатичного корпусу; підвищення зайнятості населення (с. 179); задовільне забезпечення продуктами та предметами першої потреби; державні програми підтримки сільського господарства та електрифікації (с. 180). Негативний бік функціонування Словацької держави складався із: тісна залежність від нацистської Німеччини (с. 175); однопартійна система та авторитарний політичний режим (с. 176–177); антисемітська політика влади (с. 180–182); участь словацької армії у Другій світовій війні на боці агресора (с. 183–185).

Цілком позитивно автор оцінює перебіг та міжнародні наслідки Національного повстання 1944 р., діяльність Словацької національної ради, хоча й підкреслює, що його придушення супроводжувалося чисельними жертвами та розрухою (с. 185–191).

Глави з дванадцятої по чотирнадцяту охоплюють час від передумов встановлення до краху комуністичного режиму у Словаччині. Ключовою проблемою, навколо якої сконцентровані сюжети словацької історії у 1945–1947 рр. (дванадцята глава), став розподіл повноважень між центральною владою і Словацькою національною радою та її виконавчими структурами (с. 197–198, 206–207). Вагоме місце у даному періоді відведено алгоритму дій чеських та словацьких комуністів, які, за спонуканням із Кремля, прагнули цілком узурпувати владу (с. 202–214).

Головними змістовими лініями тринадцятої глави автор визначив такі питання: централізація виконавчої влади після комуністичного перевороту лютого 1948 р., яка залишила словацьким національним органам лише символічні повноваження (с. 216–217); репресії та судові процеси проти незгодних з політикою правлячої чехословацької компартії, боротьба зі словацьким «буржуазним націоналізмом» (с. 218–222); переведення економіки, соціального й культурного життя країни на соціалістичні рейки (с. 222–233); спроби політичних та економічних перетворень у першій половині 60-х рр. ХХ ст. (с. 234–236); передумови, перебіг та результати суспільно-політичної кризи 1968 р. з акцентом на словацькі особливості «празької весни» (с. 239–244). Слід окремо зауважити, що,

попри загальний критичний авторський тон в оцінці будівництва соціалізму у Словаччині, індустріалізації краю (с. 224), спостерігається визнання деяких здобутків комуністичного режиму. Так, йдеться про збільшення реальних прибутків громадян, тобто підвищення рівня життя населення, покращення ситуації в освітній сфері та в медичному обслуговуванні (с. 228, 231).

У досить короткій (як для періоду в 20 років) чотирнадцятій главі схематично подано загальні тенденції процесу «нормалізації» початку 70-х — кінця 80-х рр. ХХ ст. Зокрема, історик охарактеризував консервативний курс партійно-державного керівництва Чехословаччини на чолі зі словаком Г. Гусаком (с. 246–249), особливості словацького дисидентського руху (с. 251), вплив радянської перебудови на активізацію суспільно-політичного життя в країні (с. 252–254).

У п'ятнадцятій главі простежено перебіг «оксамитової революції» у Словаччині, причому автор цілком слушно підкреслює, що вона була «спільною справою чехів та словаків» (с. 257). Дослідник схвалює політичні та економічні перетворення після 1989 р., підкреслюючи важливу роль закону про люстрацію у недопущенні проникнення у керівництво нових демократичних партій і органи державної влади колишньої комуністичної номенклатури (с. 259). Виважено й нейтрально, без односторонніх звинувачень і кон'юнктурних перекручень, історик виклав хронологію ускладнення чесько-словацьких відносин, які призвели до створення на початку 1993 р. самостійних Чеської та Словацької республік (с. 260–265). Незалежність й об'єктивність підходів науковця підтверджує його думка про те, що «розділ федерації відбувся недемократичним шляхом, без з'ясування волі народів» (с. 265).

Остання, шістнадцята, глава розкриває тенденції розвитку сучасної Словацької Республіки. Автор детально зупиняється не лише на успіхах Словаччини на міжнародній арені (курс на тісну співпрацю й вступ до ЄС, НАТО), але й розглядає внутрішні проблеми (проблеми перебудови економіки, високий рівень безробіття, наявність у політиці й державному управлінні корупції, кумівства та преференцій з особистих мотивів). Багато уваги у даній главі приділено президентським та парламентським виборам у незалежній Словаччині, характеристиці словацьких політичних партій, їх взаємодії у напрямку створення урядових коаліцій та опозиційної активності. Так, науковець стверджує, що «сучасна історія Словаччини знала як ситуативні коаліції, так і об'єднання на ідеологічній основі» (с. 279–280). Не залишилися для автора непоміченими проблеми сучасних словацько-угорських відносин, які час від часу загострюються (с. 269, 276).

Характеризуючи духовно-культурну сферу сучасної Словацької Республіки, дослідник знову підкреслює проблемність поєднання національ-

ного та наднаціонального компонентів. З приводу ситуації у засобах масової інформації СР історик пише: «багато періодичних друкованих видань і частина електронних ЗМІ знаходяться в іноземній власності, що має як позитивні, так і негативні сторони» (с. 284), а для словацької культури, на його думку, «актуальним є пошук оптимального співвідношення... загальнолюдських цінностей з “домашньою” специфікою, збереженням національної ідентичності» (с. 285).

Все ж автор, як видається, віддає перевагу глобальному чиннику у визначенні подальшого розвитку Словаччини: «перспективи розвитку... Словацької Республіки... будуть залежати від стану ЄС, від подолання кризи єврозони...» (с. 285).

В цілому, структурними позитивами книги бачаться: фактологічна насиченість, що вигідно відрізняє її від вищевказаних посібників зі словацької історії; системність, зв'язність та чіткість викладу матеріалу; обґрунтованість теоретичних та узагальнюючих тез конкретними фактами та статистичними даними; вдале поєднання й пропорційна злагоженість сюжетів міжнародного, національно-державного, регіонального рівнів; дотримання аналітичної схеми «витоки проблеми — перебіг процесу — результати та наслідки» у розгляді різних аспектів історії Словаччини.

Окремого схвалення заслуговує наявність у книзі розлогих сюжетів з історії національних меншин, в тому числі докладні відомості про появу та перипетії суспільно-політичного й культурного життя українців-русинів (с. 41–42, 50, 107–108, 123–124, 129, 196). До речі, компромісним, у світлі актуальних історіографічних (що часто переростають у політичні) дискусій, є вживання саме такого терміну для позначення даної національної групи у Східній Словаччині. Текстовий матеріал доповнюють якісні (на глянцевому папері) кольорові фотографії та карти, що виконують не лише інформативну та унаочнюючу функцію, але й зацікавлюють пересічного читача.

Відзначаючи глибину, високий фаховий рівень рецензованої праці, необхідно все ж звернути увагу і на деякі побажання та рекомендаційні зауваження автору. Передусім, подив і нерозуміння викликає факт написання книги російською мовою, адже автор є представником української історіографії. Відтак гостро актуальним, особливо в сучасних умовах, є переклад книги на державну мову.

Як на наш погляд, недоцільним є означення даної книги як монографії. Предмет дослідження — історія Словаччини від витоків до сьогодення — занадто широкий як для такого типу наукової літератури. У тексті роботи відсутні посилання на використані джерела та літературу, а сам їхній список тематично надто об'ємний та вельми малочисельний як для монографічної праці. Спираючись на рекомендації самого автора, який пропонує книгу студентам вищих навчальних закладів, які вивчають

історію зарубіжних слов'янських країн і народів (с. 2), більш логічніше її було б назвати посібником, за певних умов підручником, або ж просто узагальнюючою працею з історії Словаччини.

Вітчизняна історіографія не є багата на дослідження зі словакістики, проте складається враження, що автор не знайомий з науковим доробком низки українських істориків, який прямо чи опосередковано розкриває різні аспекти історичного розвитку Словаччини. Серед відомих нам назвемо: І.І. Вовканич, М.В. Кірсенко, О.М. Кравчук, І.В. Малацай, І.О. Мандрик, І.І. Мартинчук, С.М. Мотрук, І.І. Поп, Ю.І. Поп, Р.М. Постоловський, А.В. Слесаренко, В.П. Шумило, Л.В. Янчук. Дивує, наприклад, що у списку використаних джерел і літератури відсутній багато в чому інноваційний посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів «Історія Центрально-Східної Європи», виданий 2001 р. у Львові за редакцією професора Л. Зашкільняка, одним із авторів якого є і сам Є.П. Пугач. Окремо виділимо Я. Товтин, яка у 2011 р. в ужгородському видавництві «Поліграфцентр “Ліра”» видала монографію «Суспільно-політичне становище словацьких земель у складі монархії Габсбургів (1526–1610 рр.)» та Т. Сергієнко, під авторством якої також в Ужгороді у 2012 р. була опублікована монографія «Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (90-ті рр. ХХ — початок ХХІ ст.)».

Звертаємо увагу на те, що в останній главі книги автор чомусь відійшов від напрацьованої схеми виважених оцінок та багаторакурсного підходу у висвітленні особливостей розвитку сучасної Словацької Республіки. Так, винятково негативним є бачення діяльності уряду В. Мечіара (с. 268–269, 272), натомість автор симпатизує прем'єру Р. Фіцо (с. 280). У цьому простежується певна політична ангажованість історика, адже існують й альтернативні оцінки: позитивна для В. Мечіара, за його послідовне відстоювання словацьких національних інтересів перед тиском європейських політиків, а також негативна для Р. Фіцо, за його проросійський курс у зовнішній політиці та торговельно-економічних зв'язках.

Підкреслюючи той факт, що абсолютна більшість громадян, які взяли участь у референдумі про вступ Словаччини до ЄС, висловилися «за» (с. 271), автор не уточнює, що 47,75% виборців проігнорували референдум. Подібна конкретизація дала б читачу більш чітке уявлення про ситуацію в країні, а саме — що не все словацьке суспільство із захопленням сприйняло курс на євроінтеграцію.

У тексті книги присутні деякі змістово-стилістичні неточності, які можуть дезорієнтувати або й дезінформувати невідповідного читача. За текстом правильно слід вживати слово «расправа», а не «расплата» (с. 122), «авторитетные», а не «авторитарные» (с. 279).

На с. 11 автор помилково назвав територію між Дніпром і Бугом Західною Польщею. Якщо говорити про Південний Буг, то це взагалі географічно несумісно. У разі, якщо йде мова про Західний Буг (кордон між сучасною Польщею та Україною), можливо, автор мав на увазі Східну Польщу, але й у такому випадку незрозуміло, чому він так непатріотично називає територію західноукраїнських земель.

На с. 87. автор вжив, але не пояснив терміну «селяцькі господарства». Як відомо, селяни-желяри не мали своїх земельних наділів (про це вказано на с. 49), а селяки (хлібороби) — були власниками орних ділянок.

На с. 92 зустрічаємо тезу про те, що «наполеонівські війни безпосередньо не зачепили територію Словаччини». Більш точніше було б вказати не загальний термін «війна», а конкретніший — «бойові дії». Адже хіба словацьке населення уникло участі в мобілізаціях, матеріально-технічному та продовольчому забезпеченні австрійського війська? До того ж, саме у Братиславі (Пресбурзі) у 1805 р. було підписано черговий мирний договір між Австрією та наполеонівською Францією.

Словацька національна рада не була створена 26 травня 1914 р. (с. 123). На вказаній нараді було прийняте рішення про підготовку до цього, а офіційне проголошення її створення мало відбутися у серпні 1914 р. на зборах словацьких культурних товариств, проте через початок Першої світової війни даного акту так і не відбулося. Подібним чином, 24 травня 1918 р. відбулося не засідання Словацької національної ради (с. 140), а нарада авторитетних політичних діячів, скликана керівництвом Словацької національної партії. Власне раду офіційно було сформовано на доленосному мартинському засіданні 30 жовтня 1918 р.

Прем'єр-міністр уряду Словацької держави у 1939–1944 рр. В. Тука з кінця липня 1940 р. заміщав також посаду міністра закордонних справ, проте міністром внутрішніх справ став не він (с. 177), а начальник Глінкової гвардії (не партії, як помилково тут же пише автор) А. Мах. На с. 187 історик чомусь «забув» назвати третього підписанта Різдвяної угоди 25 грудня 1943 р. від громадянської течії руху Опору Яна Урсіні.

Важко погодитися з твердженням автора книги, що всі 18 тис. полонених словацьких вояків у німецьких концтаборах були учасниками повстання (с. 191). Багато, якщо не більшість з них, не встигли зробити свого політичного вибору «за» чи «проти» повстання, а були роззброєні й полонені німцями з «профілактичною» метою. Більше того, склалася парадоксальна ситуація, що після придушення повстання його полонені учасники на основі президентської амністії були залишені у Словаччині, а солдати двох східнославацьких дивізій (роззброєні у ході німецької військової операції «Збирання картоплі з премією»), які не зламали присяги Словацькій державі, потрапили до німецького полону.

На с. 195 дослідник зазначає, що після придушення повстання армії Словацької держави не існувало. Дане твердження є надто категоричним. Продовжувало функціонувати міністерство національної оборони. Вже з вересня 1944 р. влада розпочала відновлення своїх збройних сил. Планувалося створити 2 піхотних полки Домобрани, протиповітряний та авіаційний полки тощо. Звичайно, ні за чисельністю, ні за боєздатністю, дані частини не могли зрівнятися зі словацькою армією до повстання. Німці вже не довіряли словацьким воякам, а тому не надавали необхідне оснащення та озброєння. Все ж, ще у січні 1945 р. кількість солдатів у підрозділах армії Словацької держави становила 41, 5 тис. осіб, а в час останньої мобілізації (на початку березня) планувалося призвати ще 12 тис. новобранців.

У тексті роботи помічено епізодичні «технічні» огріхи. До таких можна віднести відсутність пояснень для позначеного зірочкою терміну «нормалізація» (с. 245). На с. 29 дворян, що отримали землю за службу названо «іобагіонами», а на с. 32 — «ябогіонами». Терміном «євангелісти» (с. 61, 62) позначають авторів Євангелія, а прихильників протестантизму аусбурзького визнання (лютеран) називають євангеліками (і саме так подано у тексті, починаючи зі с. 63). Частиною чехословацького гербу був словацький хрест на фоні трьох темно-синіх, а не чорних (с. 145) пагорбів. Правильним перекладом зі словацької мови буде назва Центр державної безпеки (*Ústredňa štátnej bezpečnosti*), а не Центр національної безпеки (с. 176). В жовтні 1988 р. могли святкувати не 40-у (с. 253), а 70-ту річницю Чехословацької республіки. На с. 254 та в списку скорочень (с. 316–317) відсутнє розшифрування аббревіатури КСП. На с. 277 партія «Свобода і солідарність» спершу названа ліберальною, а потім правою.

Висловлюємо побажання чіткішого перекладу зі словацької мови наступних прізвищ: Мойсес (с. 113) — Мойзес (*Mojzes*), Дик (с. 115) — Деак (*Deák*), Скульптети (с. 132) — Шкултети (*Škultéty*), Дворцак (с. 142) — Дворчак (*Dvorčák*), Смерк (с. 152) — Смрек (*Smrek*). Назву документу, що фігурує на с. 105 правильніше перекладати не «Пожелания», а «Требования» (Вимоги, на словацькій — *Ziadosti*), як це і вказано на с. 322.

Зрештою, маємо риторичне запитання й до оформлення додатків: «Чому у них знайшлося місце для фотографій діячів руху Опору К. Шмідке, Й. Леттріха, Я. Голіана, але немає зображення президента Й. Тісо або інших діячів Словацької держави?».

Проте, висловлені зауваження та побажання аж ніяк не применшують наукову цінність та практичну значущість даної книги. Окрім, власне, популяризації Словаччини в українському суспільстві загалом, вона є важливим джерелом перевіреної інформації та своєрідним «трампліном» для зацікавлених словацькою історією дослідників, від якого можна відштовхуватися у подальших глибших студіях зі словакістики.

Олена Гуменюк

**«НАД ДНІПРОМ І ВІСЛОЮ.
УКРАЇНА І ПОЛЬЩА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ —
МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ» (рецензія на журнал)**

У рецензії подається короткий опис та характеристика матеріалів журналу. Підкреслюється значення українсько-польської співпраці в академічній площині та сфері міжнародних відносин.

Ключові слова: *журнал, українсько-польська співпраця, історія, міжнародні відносини*

У 2002 р. вийшов перший номер журналу «Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі — минуле і сучасність», який став знаковою подією в науковому житті України та Польщі. Значення даного видання важко переоцінити, оскільки його вихід був на часі, враховуючи активну співпрацю попередніх років (останнього десятиліття ХХ ст.) між українськими та польськими науковцями. Окрім проведення ряду міжнародних наукових конференцій, семінарів та симпозіумів, які мали місце в Україні та Польщі наприкінці ХХ ст. — на початку ХХІ ст., де обговорювались проблеми міжетнічного розвитку обох народів, піднімались дискусійні питання історичного минулого та робились прогнози на подальшу співпрацю в міжнародній сфері. Також варто відзначити велику кількість літератури (наукового та публіцистичного характеру), де здійснювались спроби дослідження спільної історії від найдавніших часів до сьогодення, аналіз взаємовідносин не тільки в історичній площині, але і з огляду на економічні, політичні та міжнародні процеси. Натомість, журнал «Над Дніпром і Віслою» став підсумком активної співпраці українських та польських науковців. Протягом 2002–2004 рр. вийшло всього три номери, але вони яскраво засвідчили самотутність та актуальність видання.

Історія й проблеми взаємовідносин України та Польщі в міжнародній площині — основна тематика журналу «Над Дніпром і Віслою». Варто відзначити, що перший номер видання, який вийшов 2002 р., характеризується в основному публікаціями на історичну тематику. Зокрема, матеріали першого номера згруповані за такими розділами: середньовіччя та ранньомодерний час; соціальна історія; військова історія; політична історія та історія ідей; історія української політичної еміграції; джерелознавство та архівознавство; Польща і Україна в системі міжнародних відносин; повідомлення. Наступні два номери журналу, що вийшли

протягом 2003–2004 рр., мають схожу структуру, крім того, що історична частина зазнала деяких змін, які не вплинули жодним чином на якість опублікованого матеріалу. Отже, замість розділів середньовіччя та ранньомодерний час; соціальна історія; політична історія та історія ідей були сформовані нові: козацько-гетьманська доба; релігійно-культурне життя; українська революція; історія консервативної думки, а також додані нові: польсько-українські міжнаціональні стосунки; соціум; рецензії. Подібна заміна, чи радше за все, більша конкретизація матеріалів, що входять до складу розділів, сприяє структурному підходу до опублікованих праць, додає виданню більшої ваги з точки зору актуальності питань, які піднімаються на його сторінках. Основний масив опублікованих матеріалів стосується питання українсько-польських взаємовідносин в історичному контексті та міжнародній площині. Найбільше статей присвячено тематиці українських і польських відносин протягом ХХ століття, зокрема, на сторінках журналу висвітлюється соціально-правове та економічне становище західноукраїнських земель на початку ХХ ст., культурний та освітній рух в українському і польському середовищі, військова та політична історія, історія української політичної еміграції в міжвоєнний період у Польщі, суперечливі питання на україно-польському прикордонні.

Слід зазначити, що з огляду на проблематику журналу «Над Дніпром і Віслою» випадає з контексту частина статей, що входять до розділу «Соціум» в № 2–3 за 2003–2004 рр., а саме: А. Купцов «Психоманіпулятивні технології політичного маркетингу» (с. 406–411), І. Набруско «Проблема споживання і реклама у соціокультурному просторі України» (с. 421–424). Та все ж жодним чином на загальну позитивну динаміку збірника вказані праці не впливають і не змінюють кардинальним чином його зміст.

Ще однією особливістю видання, на яку варто звернути увагу, є двомовність журналу «Над Дніпром і Віслою». Автори статей — польські та українські дослідники, науковці, більшість з яких історики. Хоча засновниками журналу виступають Київський національний лінгвістичний університет та Університет Миколая Коперніка в Торуні, серед авторів матеріалів багато дослідників з інших вищих навчальних закладів і наукових інституцій України та Польщі. Слід зазначити, що на сторінках видання публікуються матеріали не тільки відомих науковців, але і молодих дослідників, аспірантів та студентів. Спрямованість на пошук нових шляхів співпраці між університетськими і науковими осередками Польщі та України в дослідженні українсько-польських взаємовідносин не тільки в історичному контексті, але і в політичній, культурологічній, економічній та філософській сфері яскраво простежується в опубліко-

ваних матеріалах. Надзвичайно позитивним є залучення до такого роду співробітництва молодих науковців та, навіть, студентів, оскільки нове покоління, в разі успішної та плідної наукової роботи, буде представляти здобутки науки та формувати її основні тенденції в найближчому майбутньому. Хотілося, щоби подібна співпраця між відомими науковцями та молодим поколінням, а також науковими і університетськими центрами України і Польщі збереглася і в подальшому.

Незважаючи на високий професійний рівень авторів, все ж таки зустрічаються непомітні на перший погляд неточності. Так, в № 2–3 за 2003–2004 рр. при більш детальному ознайомленні зі статтею Emiliańska «Status prawny ukraińskiej emigracji politycznej w Polsce (1920–1939)» (с. 233–254) стає зрозумілим, що стаття є практично не видозміненою частиною монографії того ж автора «Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939», Toruń 2004. У структурі статті з'являється поділ на розділи, автор виділяє частину «IV» (с. 244), без зазначення попередніх трьох, а також, складається враження, що автор продовжує робити посилання із більшої за обсягом роботи, оскільки не дає роз'яснень щодо скорочень джерел та літератури. Також слід звернути увагу на статтю О. Дудніка «Громадсько-політичне життя української академічної молоді Данцигу в міжвоєнний період» у тому ж № 2–3 за 2003–2004 рр. (с. 255–264). Автор робить посилання на документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, вказуючи фонд 263 (колекція позасудових справ реабілітованих 1919–1953 рр.) та його справи як основне джерело інформації для написання статті. Проте оскільки всі вказані дослідником справи з інформацією по історії українського академічного руху в Данцигу (сучасний Гданськ, Польща) містяться в фонді 269 (колекція документів «Український музей в Празі» 1886–1952 рр.) Проте, зазначені неточності є помилками самих авторів і аж ніяк не впливають на загальний високий професійний рівень журналу «Над Дніпром і Віслою».

На сам кінець, хотілося б наголосити, що журнал «Над Дніпром і Віслою» став знаковим явищем, насамперед, у продовженні українсько-польської співпраці в науковій сфері, яка активізувалась починаючи з 1990-х років. Дане видання є об'єднуючим фактором для науковців з обох країн. Світ побачили всього три його номери, тому після 10-річної перерви сподіваємось на відновлення публікації журналу, залучення до роботи над його подальшими номерами нового покоління дослідників та продовження співпраці з польськими науковцями.

У 2014 р. заплановано вихід нового номеру журналу «Над Дніпром і Віслою». З ініціативою про поновлення видання виступила українська сторона, а саме відомий науковець, доктор історичних наук, професор —

Ігор Володимирович Срібняк. Пріоритетними і надалі залишаються українсько-польські взаємовідносини в історичному та міжнародному контексті, з можливістю розширення тематики до загальноєвропейських питань. Велика увага в оновленому виданні відводиться саме міжнародним відносинам з огляду на значення «українського питання» в новій системі геополітичних координат.

В рецензии подается краткое описание и характеристика материалов журнала. Подчеркивается значение украинско-польского сотрудничества в академической области, а также в сфере международных отношений.

Ключевые слова: журнал, украинско-польское сотрудничество, история, международные отношения

In the review a short description about materials and the context of the issue is given. Importance of the Ukrainian-Polish cooperation in academic field is underlined in the review. It is pointed out meaning of the magazine for the international relation sphere.

Keywords: issue, Ukrainian-Polish cooperation, history, international relations.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бацак Костянтин Юрійович — кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка;

Боровець Іван Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Варварцев Микола Миколайович — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Віднянський Степан Васильович — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Горенко Олег Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Гуменюк Олена Анатоліївна — кандидат історичних наук, головний науковий співробітник Центрального державного архіву зарубіжної україніки;

Іваненко Оксана Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Кривець Наталія Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Мартинов Андрій Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Мікєладзе Віталій Резович — аспірант відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Мітькіна Ольга Віталіївна — кандидат історичних наук, здобувачка відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Піскіжова Владислава Вадимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Сіромський Руслан Богданович — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка;

Снапковський Володимир Євдокимович — доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Білоруського державного університету;

Тюкалов Михайло Володимирович — аспірант відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Харлан Ганна Олександрівна — аспірантка відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Циватий Вячеслав Григорович — кандидат історичних наук, заслужений працівник освіти України, доцент кафедри дипломатичної та консульської служби, Перший проректор Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України;

Черевко Оксана Степанівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований 1991 р.

Випуск 23

Тексти подаються в авторській редакції, за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Науково-допоміжна робота і комп'ютерний набір:

Н.М. Рагуцька

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет

Л.А. Зубець

Підписано до друку 9.09.2014 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 26,81. Обл. вид. арк. 24,23

Тираж 300. Зам. 27. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1. Грушевського, 4